

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LIII
(2006)

UDC 93/94

INSTITUTE OF HISTORY
YU ISSN 0350-08202

HISTORICAL REVIEW

Vol. LIII
(2006)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, VASILJE KRESTIĆ, MIOMIR KORAĆ,
MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ, ANA STOLIĆ,
ĐURO TOŠIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

TIBOR ŽIVKOVIĆ, Ph.D.
Director of Institute of History

BELGRADE
2006

УДК 93/94

YU ISSN 0350-08202
ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LIII
(2006)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ, МИОМИР КОРАЋ,
МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ, АНА СТОЛИЋ,
ЂУРО ТОШИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2006

Овај број *Историјског часописа* штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку и заштиту животне средине
Владе Републике Србије

CONTENTS

ARTICLES

Biljana Marković, THE RIGHT OF ASYLUM IN THE COMPILATION OF BYZANTINE-SERBIAN LAW OF EMPEROR CONSTANTINE JUSTINIAN	9
Irena Cvijanović, THE TYPOLOGY OF BYZANTINE CHURCHES OF THE METROPOLITANATE OF SALONA FROM THE FOURTH TO THE SIXTH ENTURIES	23
Dejan Bulić, MONASTERY ILINJE NEAR OVČAR BANJA: EARLY BYZANTINE AND MEDIAEVAL FORTRESS	53
Marko Šuica, STORIES OF SERBIAN-TURKISH CONFLICTS BETWEEN THE SERBS AND THE TURKS AND THE «FEAR OF THE TURKS» IN 1386	93
Aleksandar Krstić, THE ESTATES OF MONASTERIES DRENČA AND ŽDRELO IN BRANIČEVO IN THE TIME OF PRINCE LAZAR	123
Tibor Živković, CONSTANTINE PORPHYROGENITUS AND THE RAGUSAN AUTHORS BEFORE 1611	145
Marica Malović Đukić, A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE DISTRICT OF PIVA	165
Srdan Rudić, REIP(UBLICAE) RAGUSI(NAE) EIUSQ(UE) OPTIMATUM INSIGNIA	173
Momir Samardžić, FRONTIER DISPUTES IN THE RELATIONS OF SERBIA AND BULGARIA: ORIGINS, DEVELOPMENT AND SIGNIFICANCE ..	195
Aleksandar Rastović, THE BALKAN COMMITTEE ON MACEDONIA	217
Veselin Kostić, DAVID URQUHART, AUTHOR OF THE FIRST ENGLISH HISTORY OF SERBIA	235
Nenad Milenović, THE HAMMER OR THE ANVIL? GERMANY AFTER THE FIRST MAROCCAN CRISIS (1905-1906)	263
Božica Mladenović, THE SERBS IN A PART OF THE GERMAN PRESS IN 1912/1913	301
Slavenko Terzić, ABOUT EASTERN AND WESTERN PANSLAVISM (in the XIX-th and the beginning of the XX-th century)	317
Aleksandar Jakovljević, MODERN HISTORIOGRAPHY AND EXPLANATIONS OF EMERGENCE OF THE OTTOMAN STATE	333
Biljana Vučetić, THE SERBIAN REVOLUTIONARY ORGANIZATION IN THE OTTOMAN EMPIRE AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY	359

REVIEW ARTICLES

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Биљана Марковић, ПРАВО АЗИЛА У ВИЗАНТИЈСКОСРПСКОЈ ПРАВНОЈ КОМПИЛАЦИЈИ ЗАКОНУ ЦАРА КОНСТАНТИНА ЈУСТИНИЈАНА ...	9
Ирена Цвијановић, ТИПОЛОГИЈА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ ЦРКВИ САЛОНИТАНСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ ОД IV ДО VI ВЕКА	23
Дејан Булић, МАНАСТИР ИЛИЊЕ КОД ОВЧАР БАЊЕ РАНОВИЗАНТИЈСКО И СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ	53
Марко Шуица, ПРИПОВЕСТИ О СРПСКО-ТУРСКИМ ОКРШАЈИМА И «СТРАХ ОД ТУРАКА» 1386. ГОДИНЕ	93
Александар Крстић, ПОСЕДИ МАНАСТИРА ДРЕНЧЕ И ЖДРЕЛА У БРАНИЧЕВУ ИЗ ВРЕМЕНА КНЕЗА ЛАЗАРА	123
Tibor Živković, CONSTANTINE PORPHYROGENITUS AND THE RAGUSAN AUTHORS BEFORE 1611	145
Марица Маловић-Ђукић, ПРИЛОГ НАСТАНКУ НАХИЈЕ ПИВА	165
Срђан Рудић, REIP(UBLICAE) RAGUSI(NAE) EIUSQ(UE) OPTIMATUM INSIGNIA	173
Момир Самарџић, ПОГРАНИЧНИ ПРОБЛЕМИ У ОДНОСИМА СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ 1879–1884. КОРЕНИ, РАЗВОЈ, ЗНАЧАЈ	195
Александар Растовић, БАЛКАНСКИ КОМИТЕТ О МАКЕДОНИЈИ	217
Веселин Костић, ДАВИД УРКАРТ, ПИСАЦ ПРВЕ ЕНГЛЕСКЕ ИСТОРИЈЕ СРБИЈЕ	235
Ненад Миленовић, ЧЕКИЋ ИЛИ НАКОВАЊ? Немачка после прве мароканске кризе 1905/06	263
Божица Младеновић, СРБИ У ДЕЛУ НЕМАЧКЕ ШТАМПЕ 1912-1913.	301
Slavenko Terzić, ABOUT EASTERN AND WESTERN PANSLAVISM (in the XIX-th and the beginning of the XX-th century)	317
Александар Јаковљевић, САВРЕМЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА И ТУМАЧЕЊЕ НАСТАНКА ОСМАНСКЕ ДРЖАВЕ	333
Биљана Вучетић, СРПСКА РЕВОЛУЦИОНАРНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА	359

ПРИКАЗИ

Pal Engel, <i>The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526</i> , Translated by Tamás Pálosfalvi. English edition edited by Andrew Ayton, I. B. Taurus, London - New York 2005 ² , xx + 452 (Драгић М. Живојиновић)	375
Colin Imber, <i>The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power</i> , Palgrave Macmillan, New York, Houndmills 2002, 405 (Оливера Марковић)	382
Suraiya Faroqhi, <i>Stories of Ottoman Men and Women. Establishing Status</i> ,	

<i>Establishing Control</i> , Eren Yaıncık, Istanbul 2002, 358 (Дарио ПИКУЛИЋ)	387
К.А.Максимович, Закон соудьни людъмь, <i>Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника</i> , Институт русского языка им. Виноградова, Москва 2004, 229 (Гордана ЈОВАНОВИЋ)	395
Добрило Аранитовић, <i>Подриње у устанцима 1804-1815</i> , Заслон, Шабац 2005, стр. 558 (Момчило Исић)	402
Бранислав Недельковић, <i>Изабрани радови</i> , Правни факултет, Подгорица 2005, 525 (Срђан ШАРКИЋ)	407
Ф. Џајгентс, <i>Моћ и похлепа. Кратка историја света</i> , (Philip Deane Gigantes, <i>Power & Greed – A short history of the world</i>), Моћ књиге, Београд 2004, (2. изд.), 255. (Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ)	410
Међународни научни скуп <i>Српско-француски односи 1904-2004</i> , Друштво за културну сарадњу Србија-Француска, Архив Србије, Београд 2005, 431 (Даница МИЛИЋ)	414
<i>Стари српски архив 4</i> . Споменица професора Милоша Благојевића, Графомарк, Лакташи 2005, 264 + 16 факсимила + 3 карте (Мирјана ЖИВОЈИНОВИЋ)	420
Бока. <i>Зборник радова из науке, културе и умјетности 25</i> , Градска библиотека и читаоница Херцег Нови, Херцег Нови 2005, 548 (Ђорђе БУБАЈО)	429
Арсен Ђуровић, <i>Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914</i> , Историјски институт, Београд 2004, 808. (Петар В. Крестић)	433

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LIII (2006) стр. 9-22
HISTORICAL REVIEW, Vol. LIII (2006) pp. 9-22

УДК : 340.153(495.02 : 497.11) : 341.43

Биљана МАРКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПРАВО АЗИЛА У ВИЗАНТИЈСКОСРПСКОЈ ПРАВНОЈ КОМПИЛАЦИЈИ ЗАКОНУ ЦАРА КОНСТАНТИНА ЈУСТИНИЈАНА

Постојање права азила, односно заштитног прибежишта је карактеристично за европско средњовековно право, па су тако у свим хришћанским државама цркве давале уточиште бегунцима да не би страдали без суда и да би се постигло одржавање јавног реда.¹ Право азила постоји и у српском средњовековном праву и то и у византијским правним зборницима који су били преведени у Србији и у византијскосрпским правним компилацијама. За изучавање права азила посебно је значајан Раванички рукопис законодавства цара Стефана Душана из последње четвртине XVII века.²

¹ А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Књиге Скопског научног друштва, Књ. друга, Скопље 1928, 160. Аутор даље наводи да је ова правна заштита постојала и код многих народа у претхришћанском периоду, као нпр. код Јевреја код којих су постојале читаве вароши уточишта (πολεῖς διὰ καταφυγῶν) према Мојсијевим законима, IV књ. 35, 11 и V књ. 19, 2. Предање из времена античке римске државе везује сам појам, *asylum*, за место на коме је Ромул пружио уточиште избеглицама из околних насеља - удолину која је Капитолски брег (mons Capitolinus) делила на два дела – култни простор (area Capitolina) на коме је касније био смештен Јупитеров храм и утврђени брежуљак (Atr Capitolina) на супротном крају. То је био простор првобитно између два света гаја. Омеђени шумски простор који је сматран светим био је прво обредно место (templum) и без каснијих грађевина. Žika Vučković, *Forum romanum, Rimska država, pravo, religija i mitovi*, Beograd 2005, 145-146, 513.

² У науци је прихваћена подела на старију и млађу рукописну редакцију законодавства цара Стефана Душана. У рукописима млађе редакције Синтагма Матије Властара више не постоји као самостални део укупног законодавства него су њене одредбе делимично нашле место у Јустинијановом закону и Душановом законнику. Старија редакција (Codex bipartitus) садржи три законска текста - Душанов зако-

У Раваничком рукопису налазимо више различитих текстова од којих неки имају правну садржину.³ То су Закон цара Константина Јустинијана, Законик цара Стефана Душана и Суд царева Лава и Константина.⁴ А. Соловјев је претпостављао да је раваничка рукописна верзија настала као резултат прилагођавања византијско-српског права скромним приликама живота српске раје у XVI и XVII в. Укупна законска збирка је била намењена народним и изборним судовима, али је требало и да одржи успомену на "сјај Душанова царства, традицију хришћанске, византиско-српске културе". Сматрао је да се прилагођавање старих законских текстова новим приликама вршило доста неодлучно, тако да је и поред брисања неких непотребних одредаба остало још доста чланова које није било могуће применити.⁵ Соловјев је као материјалне изворе правних зборника у Раваничком рукопису навео византијски закон из времена иконоборачке кризе, Еклогу цара Лава III, па затим Прохирон цара Василија

ник, Синтагму Матије Властара и Јустинијанов закон, док млађа рукописна редакција (*Codex tripartitus*) садржи два законска текста – Душанов законик и Закон Константина Јустинијана. О Раваничком рукопису и класификацији уп. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Књиге Скопског научног друштва, Књ. друга, Скопље 1928. 1-15, 49-67. А. Соловјев, *Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године*, Београд 1980, 115-147. М. Пешикан, *О међусобним односима верзија Душановог законика*, Законик цара Стефана Душана, III, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, САНУ, Београд 1997, 11-24.

³ Петнаест рукописа спада у млађу редакцију: 1. Раванички, 2. Софијски, 3. Борђошки, 4. Текелијин, 5. Стратимировићев, 6. Ковиљски, 7. Паштровски, 8. Патријаршијски, 9. Карловачки, 10. Грбаљски, 11. Вршачки, 12. Попиначки, 13. Јагићев, 14. Богишићев и 15. Руднички рукопис који је изгорео у пожару приликом немачког бомбардовања Београда 6. априла 1941. Уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, (необјављена докторска теза), Рукописи млађе редакције, 88-110.

⁴ Не зна се где је овај зборник настао нити је познато име писара. Осим једноставних иницијала нема друге орнаментике. Рукопис је писало шест руку. На неким листовима постоје записи из 1674, 1676, 1687. и 1692, 1734 и 1742. године. Датиран је последњом четвртином XVII в. А. Соловјев, *Законодавство*, 30-31. А. Соловјев, *Законик*, 86-90. Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, САНУ, Београд 1960, 20. Р. Станковић, *Опис Раваничког рукописа*, Законик цара Стефана Душана, III, Барањски, Призренски, Шишатовачки, Раковачки, Раванички и Софијски рукопис, САНУ, Београд 1997, 339-344.

⁵ Исто, 93.

I Македонца, и Василике цара Лава VI.⁶ Соловјев опширно расправља о начину на који је раванички компилатор дошао до византијских извора који су били основа његове компилације и закључује да није вероватно да је компилатор радио на основу сачуваних рукописа него да је много основанија претпоставка да се служио руском штампаном Крмчијом (Номоканоном) из XVII века у коме је могао наћи све правне текстове који су му били потребни.⁷ Међутим, постоје мишљења да је раваничка верзија законодавства цара Стефана Душана настала преко тзв. приморске верзије која се даље развијала.⁸ Било како било, пред нама су одредбе о праву азила у неколико византијских и неколико византијскосрпских извора.

Еклога царева Лава III (717-741) и Константина V (741-775) из 726.г. која уноси промене у дотадашњи правни систем заснован на законодавству цара Јустинијана I (527-565) остала је на лошем гласу после слома иконоборачког покрета у Византији. Међутим, практична природа овог законског приручника је омогућила његов дуготрајан утицај у самој Византији, али и у земљама византијског културног круга.⁹ До сада није нађен ниједан српски препис Еклоге нити има података који би нас упутили на закључак да је некада била преведена или да је бар вероватно да је преведена у средњовековној Србији. Ипак, како се утицаји корисни за живот једне заједнице преносе и поред идеолошких и других препрека, неке одредбе пореклом из осуђене иконоборачке Еклоге су се нашле и у српским сред-

⁶ А. Соловјев, *Законодавство*, 58-67, А. Соловјев, *Законик*, 149-163. А. Соловјев, *Српске законске компилације XVII века*, Глас СКА, CLVII, 1933, 91-151, 141-151. S. Šarkić, D. Popović, *Veliki pravni sistemi*, 61-69.

⁷ А. Соловјев, *Српске законске компилације*, 110-115.

⁸ М. Пешикан, *О међусобним односима верзијама*, 1-24.

⁹ Уп. А. Solovjev, *L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes*, Relazioni, VI, Firenze 1955, 599-649, 603. $\text{\textsc{\text{E}}\text{K}\text{L}\text{O}\text{G}\text{O}\text{S}}$ $\text{\textsc{\text{N}}\text{E}\text{M}\text{W}\text{N}}$, P. Z^apoi, *Jus Graeco-Romanum*, 2 s. 1-62. I.E. Karagiannēpoyl ov, *Phgañ t^{ov} byzantin^{ov} Istoržav*, 201. Уп. о издањима извора и литератури за византијско право, Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 165-172. На хрватскосрпски је Еклогу превео Л. Маргетић - *Ekloga i njezina važnost za našu pravnu povijest*, ZPFR, 1, Rijeka 1980, 53-78. L. Burgmann, *Ecloga*, Das gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V, Frankfurt am Main, 1983. S. Šarkić, D. Popović, *Veliki pravni sistemi i kodifikacije*, Beograd, 1996, 94-95.

веома кратка и јасна и такође предвиђа казну батинања, али без прецизирања колико треба да буде удараца. Осим тога предвиђа се да ће бити прогнан онај ко на силу "истргне" азиланта из цркве.¹³ Такође постоји један мали део реченице који нам даје до знања да прекршилац права азила неће моћи да рачуна на свој друштвени статус на своје господство као начин да избегне казну: *Иже приѣтъгъшаго въ прѣсветогю цркъвь. на своѣ господство надѣѣ се истръгнетъ. виенъ бывъ ѿтноудъ въ изгнаніѣ послаетъ се:* (Прохиرون, чл.39, 7).¹⁴

У Синтагми Матије Властара одредба о праву азила (τὸ συλον ἄερῆν) постоји под насловом Περὶ τῶν ἄκκλησιᾶν προσφῶγων.¹⁵ У Скраћену Синтагму која је у рукописима испред Ду-

Византије, 235-236. S. Šarkić, D. Popović, *Veliki pravni sistemi*, 95-96. Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877.

¹³ Тарановски сматра да је казна прогонства комбинована са конфискацијом имовине и да се ретко предвиђа у законодавству цара Душана. Наводи је за само три кривична дела у првом делу Законика и једно у другом делу: за ступање у брак римокатолика са православном (чл.9), приступање јереси (чл.10), узимање мита од стране калуђера (чл.24) и за кривоклетство поротника (чл.154 по Атонском и Бистричком рукопису). Ови чланови немају свој извор у архаичној варијанти као облику казне лишавања мира, него су највероватније формулисани по угледу на византијско право. Истовремено архаични вид комбинације конфискације имовине и прогонства Тарановски налази у казнама за насилно противљење судском изасланику (чл.107), као и за увреду судије (чл.111). Даље, он види коришћење једне стародревне казне у новијим условима, као што је то "расипање села", казну предвиђену за непроналажење тата и гусара или тајног златара (фалсификатора новца) од стране локалних сеоских власти (чл.145 и 169). О конфискацији имовине и прогонству у Душановом законик у в. Т. Тарановски, *Историја српског права у не-мањићкој држави*, Класици југословенског права, Београд 1996, 304-307.

¹⁴ Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877, 125.

¹⁵ О Синтагми Матије Властара Уп. А. Соловјев, *Законодавство*, 160. А. Соловјев, *Значај византиског права*, 100-101. А. Solovjev, *L'influence du droit byzantin*, 605-606. Г. Острогорски, *Историја Византије*, 444-445. S. Ransimen, *Vizantijska civilizacija*, 75. D. Stojčević, *Rimsko pravo*, 51. О. Станојевић, *Римско право*, 98. S. Šarkić, D. Popović, *Veliki pravni sistemi*, 97-98. Аврамовић, *Опита историја*, 257-258. Шаркић сматра да подаци о животу Константина Арменопулоса нису довољно поуздани да би са сигурношћу била прихваћена претпоставка А. Соловјева да је цар Душан под утицајем светогорских монаха из политичких разлога одабрао Синтагму, а не Хексабиблос, за превођење у Србији. По његовом мишљењу, могуће је и да су се српски редактори прво упознали са Синтагмом и приступили њеном превођењу, па да је тиме постало непотребно превођење Хексабиблоса или да

шановог законика је пренето неколико одредби из Потпуне Синтагме, док су неке изостављене. У Е саставу, у гл. 13 под насловом *О онима који прибегавају цркви* налазимо наређење да никоме није допуштено да из цркве избаци прибеглицу. Ко би се усудио да то учини може бити кажњен као у случају "свештенотатства". Ко би самовласно прибеглицу из свете цркве избацио, треба да буде бијен, острижен и затворен. На црквени азил нису имали право прељубници, убице и отимачи девојака. Прибеглицу нико није смео насилно да отме. Требало је да гонилац извести свештеника, а свештеник је био дужан да прими прибеглицу и да се даље његова кривица истражи по закону. Ако би ко покушао насилњем да га "отргне" требало је да буде кажњен са 12 удараца штапом. По Потпуној Синтагми је још предвиђено да су прибеглице могле становати у границама црквеног имања, али им се забрањује да у цркви спавају или једу или да носе оружје итд. Робови нису уопште имали право на црквени азил и уколико би се бранили приликом насилног извођења из цркве, могли су бити убијени. Њихов убица се није сматрао кривим. На крају се налази неколико одредби које се односе на само суђење.¹⁶

Видимо да постоје разлике у начину регулисања права азила у византијским изворима који су били доступни српском компилатору. Само право азила се схвата углавном на исти начин, као право на уточиште које гарантује црква да би се обезбедило законито суђење кривцу. У односу на Еклогу и Прохирон у Синтагми се детаљније говори о местима на којима азиланти могу боравити, о категоријама бегунаца који не могу користити право азила, као и поступцима у оквиру правосуђа који ће даље бити од значаја за азиланта.

је Синтагма за српске правнике била једноставнија и приступачнија од Арменопулосовог зборника. S. Šarčić, *Zašto Syntagma, a ne Heksabiblos*, ZPFZ, 73-77.

¹⁶ С. Новаковић, *Матије Властара Синтагмат*, СКА, Београд 1907, 277-278. Л. Урошевић, *Правосуђе и писано право у средњовековној Србији*, Београд 1939, 69-70. А. Соловјев примећује да се у Скраћеној синтагми која се у сачуваним рукописима налази уз Душанов законик не налази одредба из Потпуне синтагме којом се роб лишава права азила. Соловјев закључује да оваква нехумана одредба није одговарала добу цара Душана, те да је због тога изостављена. У Душановом законнику се два одредбама (чл. 112-113) проширује право азила на царев и на патријаршијски двор, према византијским схватањима. То би били посебни случајеви права азила, док су опште одредбе биле у Скраћеној Синтагми (Е, 13). А. Соловјев, *Законодавство*, 161.

У Раваничком рукопису Закона Константина Јустинијана, у чл.42 се предвиђа да нико не сме самовољно "својом руком" да ухвати азиланта у цркви, чак ни царева слуге. Онај ко би се усудио да прекрши забрану, треба да буде бијен штаповима (не прецизира се број удараца) и треба да поднесе ону казну коју би поднео азилант за своју кривицу.¹⁷ Да до тога не би дошло, одредба упућује гониоца да зове свештеника и да му каже каква је кривица бегунца. Нема објашњења о даљем поступку против бегунца, јер се, вероватно, подразумевало да се поступак води на уобичајен начин: "Иже нѣждею гонимѣ и привѣг'нетъ никтоже своею рѣкою своевол'но въс'хитѣтѣ его ѿ цркви, ни слѣги цареви. Аще ли его въс'хитѣтѣ, тои да биет' се шапи, и да под'лежитѣ всѣ виноу бежецаго. гонещи да пригласитѣ свещеника тое цркви, и да кажетѣ винѣ бежецомѣ, и такои да прием'летѣ съ кротостію его."¹⁸

Рукопис Борђошких је веома близак Раваничком, али се у његовом чл.46 (мs) показују и неке разлике, па се уместо *въ црковѣ* уноси *въ црковнѣи дворѣ*, или *въ ппшпвскыи*. чиме се проширује простор на коме је азилант био заштићен. Казна остаје иста као у Раваничком рукопису: *Иже нѣждею гонимѣ, и привѣгнетѣ никтоже да естъ волан Пристѣпитѣ к немѣ, или рѣкѣ на нь вазложити. ни самы слѣга царевь: аще ли его кто въс'хитѣтѣ, таи да биет се палицами и да под'лежит, всѣ винѣ бежецаго. гонѣи да гласитѣ свѣщеника тое цркви, и да кажет винѣ бежецаго. и потомѣ да приимит его свѣщеникѣ радостиѣ.*¹⁹

У другим сачуваним рукописима Јустинијановог закона млађе редакције који су блиски рукопису Борђошких мала су одступања од основног текста: Тако је у Вршачком изостављена прва реч *Иже*,

¹⁷ О казни батинања ("да се бије, "да се бије стапи") Тарановски наводи више података (чл.24, 50, 87, 131, 166), али сматра да није било јако проширено. Пре Закона ову казну налази само у Жичкој повељи за жену која је самовласно напустила мужа (чл.ХХ), а нема новца да плати глобу. Тако Тарановски сматра да батинање у казненом систему средњовековне Србије заузима незнатно место. О телесним казнама в. 313-317.

¹⁸ Препис Б.М. са фотографија и микрофилма документационог фонда Одбора за изворе српског права САНУ. Постоји прегис овог члана и у издању А. Соловјева, *Српске законске компилације*, 115-141.

¹⁹ Препис Б.М. са фотографија и микрофилма документационог фонда Одбора за изворе српског права САНУ.

а у Ковиљском је направљена грешка, па је уместо *гонимѡ* написано *гонимиѡ*, затим је такође у Ковиљском изостављен везник *и*. У Стратимировићевом је грешком написано *попоповѡски* уместо *поповѡскыи*. Даље је уместо *естѣ* у Софијском, Стратимировићевом и Ковиљском уписано *нестѣ*. Уместо *ѡскѡ на нь възложити* у Софијском, Стратимировићевом и Ковиљском је начињена инверзија, па је написано *ѡскѡ възложити на нь*. Уместо *всѡ винѡ* у Вршачком је написано *тѡ винѡ*. Даље је уместо *гонѣци* у Софијском, Стратимировићевом и Ковиљском написано *гонѣци*, па је уместо *да гласитѣ* у Софијском, Стратимировићевом и Ковиљском унето *да възгласитѣ*. Најзад је направљена још једна инверзија, па је уместо *да ѡѣмит ѡго свѣщенникѣ ѡдостѣ* у Софијском и Ковиљском написано *свѣщенникѣ да ѡѣмит ѡго кѣ себе ѡдостѣю*. Писар Стратимировићевог је додао предлог, па тај део гласи *сѡ ѡдостѣю*.²⁰

Из ове анализе се види да нема великих разлика у тексту међу рукописима млађе редакције који припадају истој подгрупи, ипак, неки рукописи су проширили право азила на *црковни дворѡ или поповски*, али је казна остала иста *таи да бѣет се палицами и да подлежит, всѡ винѡ вежецаго*.²¹ Слично је и у чл. њ (50) Текелијиног рукописа, у коме се даје шира формулација простора на коме азилант треба да буде заштићен: *ва црковѣ: или ва црковни дворѣ: или ва поповски*, а казна је опет иста: *Иже нѡждею гонимѡ и пребегнетѣ ва црковѣ: или ва црковни дворѣ: или ва поповски: никтоже да нестѣ волан ѡристѡпитѣ ка немѡ: или ѡскѡ нанѣ възложитѣ: ни сами сѡсги цареви: аще ли кто ѡго възхититѣ, таи да бѣетсе палицами: и да подлежитѣ всѡ винѡ вежецаго: гонѣци да възгласитѣ свѣщенника тоѣ цркви и да кажетѣ винѡ вежецаго: и потомѣ свѣщенникѣ да ѡѣмитѣ ѡго ка себе са ѡдостѣю*.²²

²⁰ Софијски рукопис је прегледан према издању Т. Флоринског, Т. Флорински, *Памятники законодательной дѣятелности Душана Цара Сербовѣ и Грековѣ*, Киевѣ 1888, Приложения, 249-254. Други рукописи су прегледани по фотографијама и микрофилмовима документационог фонда Одбора за изворе српског права САНУ. Чл. 42 Раваничког одговара чл. 46 Софијског и рукописа Борђошких и чл. 46 Стратимировићевог, чл. 46 Ковиљског, чл. 48 Карловачког и чл. 51 Вршачког рукописа.

²¹ М. Пешикан, *О међусобним односима верзијама*, 1-24.

²² I. Ђорђевић, *Законѣ царева: Юстинијана и Стефана Душана*, Србскій Лѣтопис, св. прва, Будим 1859, 1-51, 12.

У чл.48 Божишићевог (Далматинског) рукописа постоји грешка, па је уместо *слуги цареви* написано *слуги цркви*, а на крају члана је употребљена другачија реч, па је уместо *са радостію* написано *са кротостію*. Цео члан гласи: Иже нуждею гониму и прибѣгнетъ въ церковъ, нитко же са волною рукою да восхититъ его от цркви, ни слуги цркви. Аще ли его восхититъ, тай да биет се стапи и да подлежитъ сву вину бѣжацѣго. Гонешци да пригласитъ свеценика теѣ цркви и скажетъ вину бѣжацѣтому, такой да приемлютъ, са кротостію его.²³ У чл.50 Паштровског рукописа није предвиђена казна батинама него само могућност да гонилац, уколико повреди право азила и силом ухвати азиланта, буде кажњен оном казном којом би био кажњен бегунац за своју "кривицу": Коега за неволю ћераю и утече при цркви, нитко своимъ волюмъ задест га не може, ни слуге цареве; ако ли га и узму, да и кои га наћера, да прими сву кривицу и кастигъ кои би мого иматъ кривац, а бјежацѣти да призове свецтеника и да му све право каже, а свецтеник да га прими с кротостію.²⁴ Важно је напоменути да је овај члан у Грбаљском рукопису потпуно изостављен.²⁵

Румунски рукопис законодавства цара Стефана Душана настао у XVIII веку²⁶ углавном следи правно решење из Закона Константина Јустинијана у српској редакцији, мада постоје и разлике које указују на делимичну прераду. Тако се нпр. у румунској варијанти помињу, као надлежна лица, поред свештеника и црквене судије којих нема у тексту српске редакције, а предвиђа се и да бегу-

²³ V. Mošin, *Bogišićev Dalmatinski rukopis i mlađa redakcija Dušanova zakonodavstva*, ANID, Dubrovnik 1953, 9-58, 30-31.

²⁴ V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema zagrebačkom rukopisu*, Starine, 43, Zagreb 1951, 7-27.

²⁵ А. Соловјев, *Књига привилегија Грбаљске жупе (1647-1767) са Душановим законом*, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938, 21-79. Према фотографијама документационог фонда Одбора за изворе српског права изгледа да у Патријаршијском рукопису недостаје почетак овог члана и један претходни члан, што би била једна страна рукописа. Како овај рукопис још није детаљно описан остаје да се види да ли страна недостаје или је можда негде погрешно спојена, или је можда грешком изостављена приликом фотографисања.

²⁶ L. P. Marcu, *Une variante roumaine du Code D'Etienne Douchan*, Revue des études sud-est européennes, XXVII, 1-2, Bucarest 1989, 145-158.

нац, азилант, може бити и роб, што, видели смо, није било могуће према византијском праву²⁷

После Закона Константина Јустинијана поново видимо чланове посвећене праву азила, овога пута у последњем правном тексту Раваничког рукописа, у Закону Леона и Константина. Још је Т. Флорински обратио пажњу на текст који се у рукопису налази после Закона Константина Јустинијана и Душановог законика на лл.47-51 под насловом "Суд цара Леона и Константина". Он је објавио део овог текста са напоменом да је то невелики зборник разних правних одредаба од којих су неке преузете из византијских компилација, док су друге настале на српској територији у време борбе Срба против Турака.²⁸ Објавио је у целини 12 одредаба које је сматрао најзанимљивијим и неке одломке²⁹ А. Соловјев је сматрао да овај текст заслужује већу пажњу, посебно имајући у виду да га нема у другим рукописима законодавства цара Стефана Душана. Стога га је преписао у Прагу и објавио у целини његових 27 чланова.³⁰ У чл. 19 налазимо прву одредбу о праву азила којом се предвиђа да онај ко се узда у "своје господство" и прекрши право азила, па насилно изведе азиланта из цркве, треба да буде кажњен батинањем и послат у зато-

²⁷ Превод на француски чл.46 Софијског рукописа, према издању М. Андрејева и Георга Кронца, гласи: Art.46. *Si quelqu'un à cause d'une grande nécessité se réfugie dans la cour de l'église ou du pètrre que personne n'ose le toucher ni l'arrêter pas même l'agent du roi. Si quelqu'un ose l'arrêter, qu'il soit fustigé et qu'il soit responsable de la culpabilité de celui qui s'est réfugié. Le poursuivant doit appeler le prêtre de cette église lui annoncer la culpabilité du fugitif ensuite le prêtre doit l'accueillir avec joie.* M.Andréev et Gheorghe Cront, *Loi de jugement, compilation attribuée aux empereurs Constantin et Justinien*, Association internationale d'etudes du Sud-Est européen, Études et documents concernant le Sud-Est européen, 4, Bucarest 1971, 61-62. Румунска варијанта у преводу на француски, према истом издању, гласи: *Si un homme prend la fuite pour des raisons pressantes ou si un esclave se réfugie dans l'enceinte de l'église ou dans la cour d'un prêtre, que nul gouvernant n'ose l'arrêter, pas même l'agent de l'empereur. Et que celui qui ose le faire soit fustigé longuement et condamné à la même peine que le fuyard. Et que celui qui a pris la fuite n'avoue sa faute qu'au prêtre et que les juges ecclésiastiques le conseillent et lui fassent bon accueil.* Исто, (f.10r) 168. О византијском правном наслеђу у Румунији в. А. Solovjev, *L'influence du droit byzantin*, 622-629.

²⁸ Т. Флорински, *Памятники*, 228.

²⁹ Исто, 228-230.

³⁰ А. Соловјев, *Српске законске компилације*, 115-141.

чење: **Иже прибегшаго въ светою цркви, те се ѡзда ѡ свое господство кон те га силом изведе, такови бѣенъ бѣдетъ и въ заточеніе послет'се.** Чл.22. Закон Леона и Константина такође се односи на право азила и упућује онога ко гони бегунца да каже свештенику какву је "кривицу" бегунац учинио и да се даље по закону та кривица истражује. Уколико би гонилац силом извео азиланта из цркве треба га казнити са 140 удараца палицама и тада треба обуставити поступак против бегунца: **Никто прибегшаго въ црковъ силомъ да не изведе, него да каже попъ и кривицъ що е счинѡ, и да га прими поп како е сбегаѡ, и да се по законъ тѣжи и питат се кривина его. ако ли га кто силом изведе из цркве, томъ хвалаа сдѣити сто и четидестъ палицъ, и тадаа не хвалаа питати онога за кривицъ, кои е силом и(з) цркве изведенъ.**³¹

Соловјев наводи још један старији словенски правни споменик као могући извор Закона цара Леона и Константина из Раваничког рукописа. То је "Закон судни људем" који је Бугарима у X веку пренео поштовање права азила у своме чл.16 позајмљеном из Еклоге XVII, 1: „**Никѡи же прибѣгающаго въ црковъ ноужею да не извлачитъ**“ итд. Онај ко крши право азила кажњава се, према одредби Еклоге, са 12 удараца, што се у Закону судном људем подиже на страховитих 140 удараца - **да приметъ .ѡм. ѡан.**³² По Соловјеву се у Закон судни људем увукла грешка, а састављач Раваничког рукописа Закона Леона и Константина, имајући у виду овај правни споменик, је нашао смисао конструишући другачије реченицу. Тиме је проширио право азила, мимо смисла грчког извора³³: **Никто же прибѣгшаго в' црковъ ноуждею просто пѣстит, но вещь прибѣгши павитъ попови, и винъ ѡ неа сотворенъ, да приѣмлет како сбежа, и какоже годѣ, по законъ изыщется, и испытается обида его. аще ли кто покъсится нѣждею ѡ цркве извести прибѣгшаго, таковыи да приѣметъ .ѡм. ѡанъ и тогда яко неподобаetz, да испытается обида прибѣгшаго.** (Закон судни људем, чл.17.)³⁴

³¹ А. Соловјев, *Српске законске компилације*, 134-137.

³² Соловјев наводи бугарског аутора - С. Бобчевъ, *Старобългарски правни паметници*, Софија 1903, 89. А. Соловјев, *Српске законске компилације*, 97.

³³ У новијој литератури постоји мишљење да се у гл.16 поштрава казна преузета из Еклоге. К. А. Максимович, *Законъ соуднѡи людемъ*, Москва 2004, 37.

³⁴ А. Соловјев, *Српске законске компилације*, 136.

У време настанка Раваничког рукописа законодавства цара Стефана вероватно је у Црној Гори настала мала правна компилација од свега седам чланова која се назива Суд Ивана Црнојевића. У њој такође постоји чл.2 којим се регулише право азила:³⁵ *Рече господињ Иванъ: „Аще котори члкъ ѿ нѣжде прѣбегнетъ ва мѣтропѡлію Цетѣнскѡ, да не ѡмретъ за грехъ, на ѡцъ мѣтропѡлітъ да сахранитъ его свободно. Аще ли кто бѣдетъ которѡю пакостъ сатворѣти томѡ прѣбегальцѡ ва домъ Божіе Матере тоѡ мѣтропѡліе, да ѡмретъ како злодей и ѡ народа каменїемъ да побїетъ се поѡргателъ сы хрѡма Божїа“.*³⁶

Иако су наведене "речи господина Ивана", у ствари се понавља прастара византијска одредба о праву азила, али са знатно другачијом казном. Соловјев мисли да је овако оштра казна, као што је каменовање, преузета из Мојсијевог закона који је саставни део Номоканона. Била је предвиђена за богохуљење и завођење туђе веренице. Каменовање је као казна ушло у млађу редакцију Закона Константина Јустинијана за кривично дело блуда. Богишић је нашао ову казну у Црној Гори XIX века, те је, по Соловјеву, могуће да је у временима која су била тешка за православље примењивана за кривична дела против вере.³⁷

Обезбеђивањем права азила у цркви је истовремено постигнуто више циљева у средњовековном византијском и српском законодавству. Истакнута је социјална улога цркве и њен значај у односу на државне органе, наглашено је њено хришћанско милосрђе и брига за паству, ма колико неки чланови те пастве били грешни, ограничена је могућност да се разјарена гомила или оштећени појединци самовољно разрачунају са бегунцем, могућим кривцем и јасно је подвучена сарадња државе и цркве, као и њихово заједничко старање за ред у држави. Понашање по законским правилима се очекује и тражи од свих појединаца и установа, сходно њиховом положају и обавезама.³⁸ У каснијим временима, у којима је турским осва-

³⁵ О Суду Ивана Црнојевића в. А. Соловјев, *Српске законске компилације*, 95-110.

³⁶ Исто, 97.

³⁷ Исто, 98.

³⁸ У Душановом законнику се на више места наглашава да сви морају поступати по закону, што се нарочито види у чл.171 и 172. в. Н.Радојчић, *Снага закона по Душановом законнику*, Глас СКА, СХ, Сремски Карловци 1923, 100-139. Једна карактеристична реченица којом се као принцип налаже поступање искључиво по зако-

јањима насилно прекинут развој обеју држава, као и других држава на Балкану, остала је јако изражена потреба за сопственим правом. Наставља се рад на правним зборницима у другачијим условима, увек са освртом на византијску и сопствену правну традицију, све до стварања нових самосталних држава.

Biljana MARKOVIĆ

THE RIGHT OF ASYLUM IN THE COMPILATION
OF BYZANTINE-SERBIAN LAW OF EMPEROR
CONSTANTINE JUSTINIAN

Summary

The right of asylum, i.e. of protective refuge, existed for centuries in the European mediaeval law, and it originated as far back as the classical times. In all the Christian states the Church offered refuge to fugitives in order to prevent arbitrary dispensation of punishment and to preserve the public order. The right of asylum was also incorporated in the Serbian mediaeval codices of law and in their later redactions. The Ravanica manuscript of Emperor Stefan Dušan's legislation, dating from the last quarter of the seventeenth century, includes several legal texts – a law of Emperor Constantine Justinian, Emperor Dušan's Code, and the Imperial Code of Emperors Leo and Constantine. The right of asylum is defined in Article 42 of Emperor Constantine Justinian and Articles 19 and 22 of the Imperial Code of Leo and Constantine. Articles 112-113 of Emperor Dušan's Code extend the right of asylum to the imperial and patriarchal courts. The basic source of the right to asylum is Byzantine law. Serbia and the other Balkan countries belonging to the Byzantine cultural sphere (Bulgaria, Romania) adopted this right, but they also introduced certain modifications, especially in the manner of punishing the culprits. Some changes were introduced also in the later codices of law, dating from the seventeenth and eighteenth centuries, but the right of asylum was preserved.

ну налази се и у чл.30 Душановог законика: *...ако је ко што коме крив, да га тера судом и парницом, по закону...* Н. Радојчић, *Законик*, 96-97.

Ирена ЦВИЈАНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ТИПОЛОГИЈА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ ЦРКВИ САЛОНИТАНСКЕ МИТРОПОЛИЈЕ ОД IV ДО VI ВЕКА

Територија салонитанске митрополије поклапа се са границама римске провинције Далмације. У погледу црквене организације потпадала је под римског папу који је вршио потврђивање архиепископа Салоне. У списима са два црквена Сабора одржана у Салони 530. и 533. године сачуване су листе присутних епископа на основу којих се могу одредити границе верске провинције Далмације.¹ Историјске везе различитих области провинције одразиле су се на религијску политику и сакралну архитектуру.

На простору салонитанске митрополије могу се издвојити три културна круга са средиштима у Салони, Јадеру и Нарони. Средња Далмација је била усмерена на средњу и јужну Италију док је Либурнија била више везана за северну и средњу Италију.² Далмати су пружали већи отпор романизацији што је неповољно утицало на урбанизацију средње Далмације са средиштем у Салони. Велики прилив оријенталних досељеника у средњој Далмацији утицао је на ширење паганских култова, а касније хришћанства. Либурнија је романизована брже и уз мањи отпор, па је рано урбанизована и насељена Италицима. Поједини либурнијски градови су зато добили повлашћен положај, а пре свега Јадер који је сачувао извесну самосталност у односу на Салону.

¹ Т. Живковић, *Црквена организација у српским земљама (рани средњи век)*, Београд 2004, 33-47.

² J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 192-261.

Јадерска заједница је примала римско-аквилејске утицаје преко севернојадранског круга, а Салона је своје наслеђе обогаћивала непосредним прихватањем источних елемената материјалне и духовне културе.³ Окренутост Аквилеји вероватно је утицала на стварање догматско-теолошког гледишта јадерске цркве, обележеног ортодоксијом, пошто је Аквилеја у IV веку снажно средиште правоверја. С друге стране из Салоне се шире јереси, између осталог аријанска којој су свештеници, а вероватно и верници, били наклоњени током целог касноантичког периода.

Архитектура у залеђу не понавља модел класичне градске базилике, већ је настала прилагођавањем потребама сложене агерске литургије и верске праксе уопште, ослањајући се на већ постојеће прехришћанске грађевинске облике⁴. За агер су карактеристичне тзв. сложене цркве, једнобродне грађевине са наосом и нартексом, те уздужним северним и јужним приградњама. Агерске цркве показују знатно смањење дужине у односу на ширину. Рурална сакрална архитектура није настала као последица смишљене црквене политике из одређеног градског средишта, па је карактерише велика типолошка разноврсност. Сложене цркве уједињују еухаристијску, меморијалну, а често и крстионичко-жупну намену.

На простору римске провинције Далмације појављује се неколико типова ранохришћанских култних грађевина. Њихове облике односно поједине споредне просторе условљавају одређене литургијске потребе.⁵ С обзиром на то да не постоје писани извори о литургијским садржајима у салонитанској архиепископији сам ритуал се може реконструисати на основу материјалних остатака, пре свега литургијски најважнијим просторима источног и западног pročеља.

Настанак базилика салонитанске митрополије документован је записима епископа, градитеља и истакнутих грађана. Неке бази-

³ B. Migotti, *Dalmacija na razmeđi Istoka i Zapada u svjetlu međusobnog odnosa jaderske i salonitanske ranokršćanske crkve*, VAMZ, 3.s., XXIV-XXV, Zagreb 1992, 163-181.

⁴ V. Paškvalin, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Sarajevo 2003, 65-129; B. Migotti, *Zusatz zur Datierung außerstädtischen frühchristlichen Architektur des breiteren salonitanischen Bereiches*, *Arheološki vestnik* 43, Ljubljana 1992, 111-133.

⁵ D. Kniewald, *Liturgika*, Zagreb 1937, 1-21, 77-88; A. Badurina, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb 1979, 378-379.

лике су познате само из писаних izvora⁶ или су утврђене на основу архитектонских остатака, али нису археолошки испитане⁷. Епиграф-

⁶ D. Farlati, *Illyricum sacrum IV*, Venezia 1765, 306-307; I. Fisković, *Prilog poznavanju najstarijih crkvenih spomenika na Marjanu kraj Splita*, Anali Historijskog instituta u Dubrovniku XII, Dubrovnik 1970, 165-188; Ž. Rapanić, *Sancta Maria de Platea u Trogiru*, Starohrvatska prosvjeta, serija III – svezak 25, Split 1998, 43-59.

⁷ F. Buškariol, *Prinosi kasnoantičkoj topografiji Narone*, Лихнид 7, Охрид 1989, 147-153; C. Fisković, *Bilješke o paškim spomenicima*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godine 1949-1950, knj. 57, Zagreb 1953, 51-52; T. Burić, *Sv. Mihovil u Lažanima*, Starohrvatska prosvjeta, III serija – svezak 27/2000, Split 2000, 23-27; I. Babić, *Starokršćanski ulomci u Trogiru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 25, Split 1985, 25; V. Kovačević, *Prilozi za ranokršćansku topografiju Trogira*, Diadora 15, Zadar 1995, 291; C. Fisković, *Bilješke o paškim spomenicima*, Ljetopis Jugoslavenske akademije 57, Zagreb 1953, 53; F. Buškariol, *Prilozi arheološkoj topografiji otoka Paga na temelju bilježaka Mihovila Abramića*, Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i Hrvatskom primorju, Znanstveni skup, Krk, 24-27.IX 1985, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1989, 147; K. Patsch – L. Marun, *Plohozbe sarkofaga (u kninskom muzeju) našaste međ ruševinama bazilike na rimokatoličkom groblju u Biskupiji*, Starohrvatska prosvjeta, god. I br. 2, Knin 1895, 101; F. Radić, *Izvešće o radu hrvatskog starinaruskog društva u Kninu uobće, a napose o kršćanskim starinama od sada otkrivenim i objelodanjenim u Dalmaciji, osjem Solina, Bosni-Hercegovini, Hrvatskoj, Slavoniji i Istri*; Starohrvatska prosvjeta, god. III, br. 3, Knin 1889, 180; Ć. Iveković, *Grobovi otaca*, Narodna starina, sv. 7, III knjiga, Zagreb 1924, 19; Z. Gunjača, *O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice*, Šibenik-spomen zbornik, Šibenik 1976, 44 i 47; Idem, *Rezultati neobjavljenih najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području*, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup, Vodice 10-13. V 1976, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1978, 75-76; J. Ćus-Rukonić, *Arheološka topografija otoka Cresa i Lošinja*, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošnju, Znanstveni skup, Mali Lošinj, 11-13 listopada 1979, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1982, 14-16; A. Mohorovičić, *Prilog analizi razvoja historijske arhitekture na otocima Lošnju i Cresu*, Ljetopis JAZU 59, Zagreb 1954, 211-226; V. Mirosavljević, *Izveštaj o istraživanjima na otocima Lošnju i Cresu 1953. godine*, Ljetopis JAZU 60, Zagreb 1955, 205-215; J. Jelišić, *Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980. Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1984, 19-180; A. Milošević, *Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980. Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1984, 9-21; Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 124-135; D. Sergejevski, *Putne bilješke iz Glamoča*, GZM LIV, Sarajevo 1942, 131; C. Patsch, *Rimska naseobina kod Šuice*, GZM XIV, Sarajevo 1902, 6-8; Lj. Gudelj, *Proložac Donji*, *Izvešće o istraživanjima lo-*

ско-литерарни подаци о титуларима ранохришћанских цркава у Далмацији веома су оскудни, па су познати углавном они које су носиле и касније средњовековне грађевине настале на истом месту. Једном успостављена посвета ранохришћанске цркве не мења се ни услед привременог прекида културног континуитета. Првобитна посвета се понекад повлачи пред новом, али никада не ишчезава у потпуности. Прве цркве су посвећене Христу, Богородици и апостолима, а преношењем реликвија од краја IV века развијају се култови мученика из других крајева. Страни култови се често уводе из политичких разлога, посебно од V века када се црквена и политичка власт скоро изједначавају. Познавање имена светаца којима су ранохришћанске цркве посвећене омогућава утврђивање хронологије и црквено – политичких односа Далмације с другим провинцијама Царства.⁸

На подручју салонитанске митрополије истражен је велики број цркава насталих у рановизантијском периоду. У овом раду извршена је типолошка класификација према основама цркава. Изузетно разноврсном типологијом салонитанска митрополија заузима значајно место у ранохришћанској архитектури.

Салонитански тип цркве

Салонитански тип цркве има правоугаону основу код које је дужина два пута већа од ширине.⁹ Варијанте овог типа су лонгитудинална црква са истакнутом апсидом на истоку која може имати трансепт, затим лонгитудинална црква са уписаном апсидом и троапсидална са одвојеним или повезаним апсидама. Салонитански тип цркве развија се под утицајем Равене, Аквилеје и Истока, пре свега Сирије.

kaliteta kod crkve Sv. Mihovila u Postranju, Starohrvatska prosvjeta, III serija – svezak 27/2000, Split 2000, 129-146; T. Marasović-D. Vrsalović, Srednjovekovna opatija na Sustipanu u Splitu, VAHD LXV-LXVII/1963-1965, Split 1971, 205-206.

⁸B. Migotti, *Neka pitanja ranokršćanske hagiografije srednje Dalmacije*, Arheološki radovi i rasprave 11, Zagreb 1989, 133-158.

⁹N. Cambi, *Starokršćanska crkvena arhitektura na području salonitanske metropolije*, Arheološki vestnik XXIX, Ljubljana 1978, 606-626; A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981.

1) Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом

Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом највише је заступљена у Далмацији, а јавља се на читавом Медитерану. Најчешће је једнобродна или тробродна, издељена стубовима. Тробродна базилика је подизана у већим центрима као што су Салона, Јадер, али и у мањим местима.

Ранохришћанска архитектура два источнојадранска средишта, Јадера и Салоне разликује се у литургијски важним елементима, светилишту и нартексу. Јадерска црква је неговала један вид западноримског, а салонитанска оријентално-сиријског литургијског обреда. Главна одлика римске литургије је једноставност ритуала, и у складу са тим, црквеног плана, у коме преовладава вишебродна базилика са полукружном апсидом на источној или западној страни, без посебног нагласка на литургијски најважнијим просторима источног и западног прочеља. С друге стране, нартекс и светилиште су у жаришту интереса источних литургија, а у складу са тим, црквених планова. Нису усаглашена мишљења о односу источних литургија, пре свега сиријске са византијском и неопходности троделног светилишта. За одвијање византијског, односно константинополског ритуала услов је повезаност нартекса и светилишта са најмање једном помоћном просторијом. Византијске литургијске поворке пролазе кроз нартекс, али им је изгледа уместо троделног светилишта довољна и једна помоћна просторија која је у почетку смештена уз нартекс, а касније уз апсиду.

Јадерска црква се одликује лонгитудиналним планом, углавном без нартекса и бочних додатака, а са препознатљивом полукружном апсидом, широм од средњег брода.¹⁰ Базилике са апсидом широм од средњег брода срећу се у Риму и на Истоку, а касније код појединих сиријских и малоазијских цркава. Јадерска базилика је вероватно преузета од севернојадранских средишта Аквилеје и Равене, из којих према северном делу источног Јадрана струје оријентални, односно константинополски утицаји.

¹⁰ M. Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981, 326-343.

За разлику од Јадера, Салона се одликује типолошком разноврсношћу, пошто постоји већи број издужених и централних планова.¹¹ Преовлађује тзв. салонитанска базилика, лонгитудинална тробродна грађевина са полукружном апсидом, нартексом и пастофорима. Појава већег броја градитељских типова показује да као ни у Јадеру нема говора о утицају само једног средишта или краја. Велики број цркава се подиже на темељима раније цивилне архитектуре, па је аутохтоно прехришћанско наслеђе условило разноврсну типологију ранохришћанских грађевина. Источњачки утицаји се огледају у појединостима као што су опште размере грађевине, троделно светиште одвојено од наоса, растворени јужни нартекс, продужење средњег брода према апсиди и слично. Смештај пет грађевина и самог катедралног склопа у источном делу Салоне насељеном оријенталним досељеницима такође говори о источњачком утицају.

Архитектонском склопу епископског центра у Салони припадају двојне базилике, катедрална и крстообразна.¹² Епископска црква је највећи храм у Салони, тробродна базилика са крстионицом позната као *Basilica Urbana*. Базилику су градили епископи који потичу са Истока, започео је епископ Симферије, а завршио његов рођак Есихије. Катедрала је од почетка V века била посвећена Христу, а крајем истог века посвећена је и Пресветој Богородици.¹³

Поред епископске базилике постоји још једна салонитанска базилика са крстионицом, тзв. *Basilica cum baptisterio* која је нешто мања, али има веома сличну тробродан план са нартексом и истакнутом апсидом. Крстионице имају сличну основу и крстообразне писцине.¹⁴ Према Dyggve-у у Салони су постојале две епископске

¹¹ E. Marin, *Salona Christiana*, Split 1994, 37-43; Idem, *Starokršćanska Salona*, Zagreb 1988, 32-60; E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 21-99.

¹² D. Rendić-Miočević, *Question de la chronologie du développement des basiliques doubles de Salone*, VAHD 77, Split 1984, 175-186.

¹³ N. Cambi, *The Cult of the Blessed Virgin Mary at Salona and Split from the fourth till the eleventh century in the light of archaeological evidence*, Acta Congressus Mariologici – Mariani int., 1971, Roma 1972, 54.

¹⁴ E. Dyggve, *Le baptistère de la Basilica Urbana à Salone d'après les fouilles de 1949*, Actes du Ve Congrès international d'archéologie chrétienne, Aix-en-Provence 13-19 septembre 1954, Città del Vaticano, Paris 1957, 189-198; Idem, *Izabrani spisi*, Split 1989, 55-60; D. Rendić-Miočević, *Salonitana Christiana, O solinskom baptisterijalnom*

базилике са крстионицама, никејска и аријанска, као у Равени.¹⁵ Међутим, постојање две крстионице у једном граду не мора означавати два епископска центра.¹⁶ Од IV века један град је могао имати једног епископа који је једини имао право крштавања. Повећањем броја хришћана појављује се две или више крстионица у истом граду већ у првој половини V века и током VI века. Више крстионица забележено је у Риму, Милану, Ефесу, Милету, Новом Анхијалу и Стобима.¹⁷

Тробродне базилике су откривене још у луци Салоне, Сплиту и Бијаћима код Трогира. На темељу старијих терми подигнута је Basilica juxta portum, односно лучка базилика са нартексом, протезисом и ђакоником. Првобитна црква у Бијаћима имала је једнобродну основу са правоугаоном апсидом, која је претворена у тробродна базилику са накнадно додатим нартексом.¹⁸

Ad basilicas pictas је значајан антички, ранохришћански и средњовековни локалитет у Сплиту.¹⁹ Historia Salonitana Maior Томе Архиђакона (1200-1268.) је први документ који спомиње цркву Св. Андрије као сликану.²⁰ Уз цркву Св. Андрије смештена је и црква Св. Ивана Еванђелисте. Назив локалитета Ad basilicas pictas (Код осликаних базилика) потиче из историјских извора у којима се означава положај средњовековне цркве Св. Андрије, а указује на постојање старијих, сликама украшених, ранохришћанских двојних базилика.²¹ Ранохришћански комплекс се састоји од две базилике са кр-

kompleksu catechumeneum ili consignatorium, Зборник Народног музеја VIII, Београд 1975, 255-263.

¹⁵ E. Duggve, *Druga bazilika urbana s baptisterijem u Saloni*, Зборник Филозофског факултета I, Београд 1948, 369-373. J.G. Davies, *Le baptistère arien de Salone*, Revue archéologique, tome I (janvier-juin), Paris 1958, 235-237.

¹⁶ И. Николајевић, *Поводом најновије дискусије о ранохришћанским крстионицама у Салони*, ЗРВИ XIV/XV, Београд 1973, 159-170.

¹⁷ A. Khatchatrian, *Les baptistères paléochrétiens*, Paris 1962, 122-123.

¹⁸ D. Jelovina, D. Vrsalović, Sv. Marta, Bijaći kod Trogira – arheološka revizija 1967. i 1968. godine, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 173-176.

¹⁹ T. Marasović, *Fouilles de la basilique paléochrétienne de St-André à Split*, VAHD 77, Split 1984, 255-263.

²⁰ N. Klaić, *Historia Salonitana Maior*, Beograd 1967, 123-125; T. Arhidakon, *Kronika*, Split 1960, 42-43.

²¹ J. Zeiller, *Sur les Basiliques géminées de l'Illyricum*, VAHD XLV, Split 1922, 34-39.

стионицом.²² Северна базилика има трапезасту основу са три брода и истакнутом апсидом. Подигнута је на остацима старије античке грађевине. Од јужне базилике сачувани су само трагови зидова и апсиде. Крстионица је смештена на северној страни цркве. Писцина је споља у облику квадрата, а изнутра крстообразна.

Међу лонгитудиналним црквама са истакнутом апсидом преовлађују једноставне једнобродне грађевине.²³ Поред градских базилика подигнуте су једнобродне базилике у оквиру манастирских комплекса Рижинице и Црквине, насталих у VI веку, у време када се монаштво развило под утицајем Оријента. У Тврдошу је установљен континуитет још од IV - VI века па до сада. Прва, једнобродна црква са полукружном апсидом подигнута је у IV веку, а Манастир је успостављен у V – VI веку.²⁴

²² F. Oreb, T. Rismondo, M. Topić, *Ad basilicas pictas*, Split 1999, 7-34; Idem, *Ad basilicas pictas, Arheološka istraživanja 1997. godine*, Split 1998, 1-7.

²³ S. Gunjača, *Revizija iskopina u Biskupiji kod Knina godine 1950*, Ljetopis Jugoslavenske akademije 57, Zagreb 1953, 39-49; M. Suić, *Arheološka istraživanja u Mulinama na o. Ugljanu*, Ljetopis Jugoslavenske akademije 64, Zagreb 1960, 230-233; I. Fisković, *Bilješke o starokršćanskim i ranosrednjovjekovnim spomenicima na otoku Šipanu*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 18, Split 1970, 5-28; I. Petricioli, S. Vučenović, *Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru*, Diadora 5, Zadar 1970, 177-192; T. Marasović, *Starokršćanska bazilika na Stipanskoj kod Šolte*, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXII- LXIV/1961-62, Split 1969, 152-160; F.Oreb, *Starokršćanska bazilika u Grohotama na Šolti*, Peristil 24, Zagreb 1983, 5-21; N. Jakšić, *Arheološka istraživanja razorene crkvice Sv. Martina u Lepurima kod Benkovca*, Starohrvatska prosvjeta, III serija – svezak 27/2000, Split 2000, 189-200; D. Maršić, LJ. Gudelj, M. Lozo, *Crkvine, Cista Velika, Izvešće o arheološkim istraživanjima 1992-1999. godine*, Starohrvatska prosvjeta III serija –svezak 27/2000, Split 2000, 115-128; A. Šonje, *Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien)*, Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Arhäologie, Trier 19, Tab. CCCLI, 2 i Tab. CCCLII; J. Kunkera, *Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka*, Novalja 1977, 5-9, 11-12, 17-33; I. Fisković, *Ranokršćanske crkvice na Sutvari, Gubavcu, i Lučnjaku kraj Majsana u Pelješkom kanalu*, VAHD 77, Split 1971, 141-166; Idem, *O ranokršćanskim spomenicima naronitanskog područja, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup, Metković 4- 7.XI1977, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Split 1980, 233.

²⁴ Ђ. Јанковић, *Манастир Тврдош, поводом 2000 година Хришћанства*, Тврдош – Требиње 2003, 1-15.

2) **Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом и трансептом**

Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом и трансептом ређе се јавља у Далмацији и за разлику од претходног типа у висини презбитеријума има попречни брод. Цркве са трансептом потичу са Истока, а у Далмацији су заступљена сва три типа трансепта.²⁵

Трансепт некада прелази спољне зидове дајући грађевини Т облик, а у неким случајевима је смештен у самом простору цркве. Салонитанска источна градска базилика, тзв. *basilica orientalis* има план у облику слова Т као и базилика на Источном гробљу са трансептом подељеним на три дела. Трансепт се развио због нових литургијских потреба насталих након увођења гроба мученика.²⁶

Архитектонски комплекс Манастирине, у саставу највеће салонитанске некрополе везан је за култ мученика. Велика тробродна гробљанска базилика настала је над гробовима мученика. Подигнута је у IV веку са трансептом у унутрашњости цркве, а у VI веку је накнадно додат нартекс.²⁷

У заливу Ловречина, источно од Постира на Брачу откривени су остаци једнобродне цркве са трансептом, крстионицом смештеној у просторији на северној страни и нартексом.²⁸ Нартекс са бочним полукружним апсидама је јединствен пример у типологији нартекса ранохришћанске архитектуре Далмације.²⁹

²⁵ I. Nikolajević, *Églises à transept-nain de la Dalmatie*, Зборник радова Византолошког института, књ. X, Београд 1967, 87-94.

²⁶ F. Oreb, *Archaeological Excavations in the Eastern Part of Ancient Salona in 1979*, VAHD 77, Split 1984, 25-35.

²⁷ F. Oreb, *Konzervatorsko zaštitni radovi na Manastirinama i kultnom centru u Solinu*, Peristil 16-17/1973-1974, Zagreb 1974, 13-16; E. Marin, *Revizija starokršćanskog arhitektonskog kompleksa Manastirine, Salona*, Лихнид 7, Охрид 1989, 141-147.

²⁸ J. Jeličić, *Diakonikon ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 26, Split 1986-1987, 33-48; D. Domančić, *Krsni zdenac ranokršćanske crkve u Lovrečini na Braču*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23, Split 1983, 41-47; J. Jeličić, *Narteks u ranokršćanskoj arhitekturi na području istočnog Jadrana*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 23, Split 1983, 5-37.

²⁹ C. Fisković, *Historijski i umjetnički spomenici na Braču*, Brački zbornik 1, Split 1940, 26; M. Abramić, *Nuove chiese paleochretiane scoperte nella Dalmazia*, Atti del IV Congr. inter. di archeolog. cristiana, Vol. I, Roma 1940, 67.

3) *Лонгитудинална црква са уписаном апсидом*

Лонгитудинална црква са уписаном апсидом највише је заступљена у Истри и западним деловима Балканског полуострва, а далеко мање у Далмацији. Карактеристична је правоугаона основа са апсидом уписаном уз источни, унутрашњи зид базилике. Протезис и ђаконикон су обично са стране апсиде, а углавном имају нартекс. Цркве са уписаном апсидом могу бити једнобродне и тробродне.

Најстарију варијанту представљају ораторији код којих нема апсиде у правом смислу речи, него олтар окружује полукружна клупа за свештенике, одмакнута од источног зида грађевине која симболише последњу вечеру на којој је Исус упутио апостоле на обред бескрвне еухаристијске жртве. Клуба за свештенике појављује се у другој половини III века или почетком IV века повезана са литургијским обредима на подручју сиријско – палестинског културног круга. На источном Јадрану је забележен ораториј А у Салони, а у унутрашњости Далмације на Панику.³⁰ Ораториј А је адаптиран на месту старијих терми крајем III века за потребе најстарије салонитанске хришћанске заједнице под епископом и мучеником Домнијем који је дошао из Месопотамије.³¹

Из ораторија се развија црква са апсидом уграђеном међу пастофоријама, које се датују од краја IV до средине V века. Пастофорије се јављају у црквеној архитектури са развојем црквених обреда. Цркве са апсидом уграђеном међу пастофоријама распрострањене су широм Медитерана, а на источну обалу Јадрана долазе из Сирије.³²

³⁰ I. Čremomošnik, *Prvi tragovi kršćanstva na nalazima vile u Paniku*, Situla, Rasprave Narodnog muzeja, 14/15, Ljubljana 1974, 243-248.

³¹ J. Mardešić, P. Chevalier, *Preliminarni izveštaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2000, 2002)*; *Episkopalni centar – oratorij A*, VAHD 95, Split 2003, 375-386; Idem, *Preliminarni izveštaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2003)*; *Episkopalni centar – oratorij A*, VAHD 96, Split 2004, 745-764; Idem, *Preliminarni izveštaj o hrvatsko-francuskim radovima u Saloni (2004)*; *Episkopalni centar – Oratorij A*, VAPD, Split 2005, 261-270; J. Mardešić, *Salona – Oratorij A*, Hrvatski arheološki godišnjak 1/2004, 238-240.

³² A. Šonje, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*, Rijeka 1981, 13-29; N. Cambi, *Neki problemi starokršćanske arheologije na istočnoj jadranskoj obali*, Materijali XII, IX kongres arheologa Jugoslavije, Zadar 1974, Zadar 1976, 275.

У приобалном појасу Далмације тробродне базилике са уписаном апсидом појављују се на јужном гробљу у Салони,³³ Стобречу,³⁴ Задру.³⁵ На положају Гаја у Новаљи на Пагу налази се једнобродна црква са две концентричне уписане апсиде које указују на више фаза градње. Уз бочне стране цркве прислоњене су меморије.³⁶

У Црвеници близу Дувањског поља откривени су остаци римског насеља и касноантичке тробродне базилике са пространим нартексом. Средњи и северни брод се завршавају са апсидама. Јужни брод прераста у просторију која се наслања на апсиду. На северној страни су приздане четири просторије, међу којима је и крстионица са дубоком писцином.³⁷

4) Лонгитудинална црква са уписаном апсидом и трансептом

Лонгитудинална црква са уписаном апсидом и додатим трансептом добија крстообразни или Т облик. Базилика у Полачама на острву Мљету има троделни трансепт са пастофоријама, у који је казније смештена крстионица, па је промењена функција трансепта.³⁸

Црква у Повљима на острву Брачу има крстионицу, а у висини презбитертијума проширење што основи даје облик латинског крста. Бочне просторије нису трансепт у правом смислу речи, јер нису одвојене од брода стубовима.³⁹ Црква на локалитету Ерешове

³³ E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 80, Tab. IV, 28.

³⁴ N. Cambi, *Starokršćanska bazilika i benediktinski samostanski kompleks u Stobreču*, Split 1974.

³⁵ P. Vežić, *Starokršćanska bazilika Sv. Stjepana (Sv. Šime) u Zadru*, Zadar 1989, 5-25.

³⁶ A. Šonje, *Altchristliche Basiliken in Novalja auf der Insel Pag (Jugoslawien)*, Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Trier 19, 700-701, i Tab. CCCLVI.

³⁷ I. Bojanovski, *Crkvina, Crvenica, Duvno-kasnoantička bazilika, praistorijski i antički nalazi*, Arheološki pregled 7, Beograd 1965, 135-140.

³⁸ A. Mohorovičić, *Prilog poznavanju razvoja arhitekture na otoku Mljetu*, Beritičev zbornik, Dubrovnik 1960, 25 i d.

³⁹ I. Ostojčić, *Starokršćanska bazilika s krstionicom i rimskim spomenicima u Povljima na otoku Braču*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, 3 i d; Idem, *Radovi na apsidi i pročelju starokršćanske bazilike u Povljima*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji 16, Split 1966, 153-163.

баре у Св. Виду са уписаном апсидом и трансептом вероватно је последња градња античке Нароне.⁴⁰

5) *Лонгитудинална црква са три одвојене апсиде на источном делу*

Лонгитудинална црква има три апсиде на истоку, одвојене зидовима, тако да се међу апсидама налазе углови правоугаоног брода. Заступљена је у целој Далмацији. У Билицама код Шибеника откривена је црква која је по Јелићу грађена у две фазе. Прво је у VI веку саграђен брод са троапсидалним светилиштем, а и другој половини VI века биле су прислоњене две просторије уз бочне апсиде.⁴¹ Примери лонгитудиналне цркве са три одвојене апсиде забележени су у Тепљуху код Дрниша,⁴² и Придрази код Задра.⁴³

Западна базилика, тзв. *basilica occidentalis* настала је близу амфитеатра у Салони.⁴⁴ Имала је мање апсиде с обе стране главне. Претпоставља се да су бочне апсиде употребљаване уместо затворених пастофорија, што је било уобичајено на Истоку. Број апсида у базиликама повећава се са бројем гробова мученика и олтара.

На месту данашњег Манастира Светих Апостола Петра и Павла код Требиња откривена је црква тролисне основе. Подигнута је поред старије епископске цркве у V или VI веку. Испод њене куполе нађено је дно басена крстионице.⁴⁵

⁴⁰ E. Marin, *Erešove bare, villa suburbana iz 3. stoljeća i starokršćanska crkva iz 7. stoljeća u Naroni*, VAHD 94, Split 2002, 9, 51, 79-80.

⁴¹ L. Jelić, *Contributio alla storia d'arte in Dalmazia, Supplemento al Bulletino d'archeologia e storia Dalmata XXXV*, Spalato 1912, 64-71; Zlatko Gunjača, *Rezultati neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području*, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup, Vodice 10-13. V 1976, Split 1978, 71-74.

⁴² M. Abramić, *Nuove chiese paleocristiane nella Dalmazia*, Atti del IV Congresso Intern. di Archeol. Crist, Citta del Vaticano 1940, 67.

⁴³ E. Dyggve, *Die altchristlichen Kultbauten an der Westküste der Balkanhalbinsel*, Atti del IV Congresso Intern. di Archeol. Crist., Citta del Vaticano 1940, sl. 19 c.

⁴⁴ D. Rendić-Miočević, *Salonitana christiana (II)*, Зборник Народног музеја IX-X, Београд 1979, 87-94.

⁴⁵ Đ. Janković, *Late Antique Triconchal Church of St. Apostoles Peter and Paul Monastery near Trebinje*, Гласник САД 18, Београд 2002, 99-124.; Идем, *Покретни налази рано-*

6) Лонгитудинална црква са асидама у облику тролиста

Лонгитудинална црква са три тролисно повезане апсиде такође је заступљена у целој Далмацији. Црква у Сутивану је једнобродна и има апсиду у облику тролиста.⁴⁶

Након разарања млађе лонгитудиналне цркве са истакнутом апсидом на локалитету Црквине, Циста Велика подигнута је триконхална црква на јужној страни сакралног комплекса. Потиче са Истока и датује се у VI век, као и низ триконхалних црква подигнутих у исто време на источнојадранском простору.⁴⁷ Карактеристичне су апсиде различитих величина, са наглашеном средњом која повезује мању северну с пространијом јужном. Писцина је више пута адаптирана.

Далматско - норички тип цркве

Далматско - норички тип цркве појављује се у Нарони почетком V века, а одатле се шири долином Неретве према унутрашњости Балканског полуострва.⁴⁸ Потиче са Истока, а у Грчкој су пронађене у Новом Анхијалу и на острву Косу.⁴⁹ Осим тога појављују се у Истри, Словенији и Аустрији.⁵⁰ Далматско - норичке цркве имају приближно квадратну основу, углавном мали простор за вршење литургије, наос и презбитериј. Нартекс је изразито велики и повезан је са крстионицом која је обично просторија на северној страни базилике. Карактеристичан је велики број помоћних просторија. Улаз често није на прочелној него на јужној страни базилике.

византијског доба из касноантичке крстионице – црква манастира Светих Апостола Петра и Павла код Требиња, Tribunia 10, Trebinje 2003, 55-61; Idem, Манастир Тврдош, поводом 2000 година Хришћанства, Тврдош – Требиње 2003, 8.

⁴⁶ Lj. Karaman, *Novi nalazi na otoku Braču*, Jugoslovenski istoriski časopis III, 1937, 117; I. Fisković, *O ranokršćanskoj arhitekturi na otocima Braču i Šolti*, 159-214.

⁴⁷ D. Marišić, Lj. Gudelj, M. Lozo, *Crkvine, Cista Velika, Izvješće o arheološkim istraživanjima 1992-199. godine*, Starohrvatska prosvjeta, III serija-svezak 27/2000, Split 2000, 115-128.

⁴⁸ Đ. Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1972, 65-67.

⁴⁹ D Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973, Città del Vaticano 1977*, 53, 230.

⁵⁰ T. Knific, *u: Pismo brez pisave, Arheologija o prvih stoletjih kršćanstva na Sloven-skem*, Ljubljana 1991, 11-32, 99-108.

1) Сложена црква са истакнутом апсидом

Медитерански утицај се ширио долином Неретве где је велика концентрација далматско – норичких цркава.⁵¹ Античка Нарона је

⁵¹ I. Fisković, *O ranohrišćanskim spomenicima naronitanskog područja*, Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka, Znanstveni skup, Metković, 4-7. X 1977, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1980, 214-216; T. Glavaš, *Starokršćanska bazilika u Barama kod Konjica*, GZM (A), n.s., sv. 40/41(1985/1986), Sarajevo 1986, 113-127; D. Sergejevski, *Iskopavanje bazilike u Brezi*, Arheološki pregled 1, Beograd 1959, 93-95; Idem, *Breza – Sarajevo – Naselje*, Arheološki pregled 2, Beograd 1960, 128-129; C.- Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalamacije*, GZM XVIII, Arheologija i povijest, Sarajevo 1906, 151-159; idem, *Bistue Vetus*, GZM XVIII, Sarajevo 1906, 151 i d.; D. Sergejevski, *Putne bilježke iz Glamoča*, GZM LIV – 1942, Sarajevo 1943, 143- 147; I. Bojanovski, *Borak-Grm, Vrba, Glamoč – kasnoantička bazilika*, Arheološki pregled 16, Beograd 1974, 104-107; Idem, *Borak – Grm, Vrba, Glamočko polje – kasnosantička bazilika*, Arheološki pregled 17, Beograd 1975, 118-121; Idem, *Borak - Grm, Vrba, Glamočko polje – kasnosantička bazilika, Grm, Vrba, Glamočko polje – kasnosantička bazilika*, Arheološki pregled 18, Beograd 1976, 90-94; Idem, *Kasnoantička bazilika u Vrbi na Glamočkom polju*, GZM, n.s., sv. 35/36-1980/81, Sarajevo 1981, 195-209; V. Paškvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine*, GZM, n.s. XIV, Arheologija, Sarajevo 1959, 149-150; V. Paškvalin, *Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine*, GZM, n.s. XIV, Arheologija, Sarajevo 1959, 149-150; J. Petrović, *Novi arheološki nalazi iz doline gornjeg Vrbasa*, GZM, n.s. XV-XVI, Sarajevo 1961, 231-234; J. Petrović, *Novi arheološki nalazi iz doline gornjeg Vrbasa*, GZM, n.s. XV-XVI, Sarajevo 1961, 231-234; Ć. Truhelka, *Rimske iskopine u Vitini*, GZM V, Sarajevo 1893, 676-677; M. Hoernes, *Verrömischer Grabstein von Jezerine*, WMBH III, Wien 1895, 525; K. Kovačević, *Ruševine u selu Doljanima i rimski natpisi, ondje nađeni*, GZM VII, Sarajevo 1895, 231-233; I. Čremošnik, *Spomenik sa japodskim konjanicima iz Založja kod Bihaća*, GZM, n.s. XI Arheologija, Sarajevo 1959, 103-109; I. Čremošnik, *Reljef Silvana i Nimfa iz Založja (Bihać)*, GZM, n.s. XI, Sarajevo 1956, 111-123; I. Čremošnik, *Arheološka istraživanja u okolici Bihaća, Naselje u Založju*, GZM, n.s. XIII, Arheologija, Sarajevo 1958, 117-145; D. Sergejevski, *Pluteji iz bazilike u Založju*, GZM, n.s. XI-II, Arheologija, Sarajevo 1958, 137-145; D. Sergejevski, *Nove akvizicije odjeljenja klasične arheologije Zemaljskog muzeja*, GZM, n.s. III, Sarajevo 1948, 177-180; D. Sergejevski, *Staro-hrišćanska bazilika u Klobuku*, GZM (A), n.s. IX, Sarajevo 1954, 189-207; D. Sergejevski, *Bazilika u Mokrom*, GZM (A), n.s., sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 211-227. D. Sergejevski, *Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca*, GZM L, Sarajevo 1938, 51-57; D. Sergejevski, *Kasno-antički spomenici iz okolice Jajca*, GZM L, Sarajevo 1938, 51-57; Hoffer, *Crkvište i Divljaci u Malom Mošunju*, GZM VII, Sarajevo

била седиште наронитанске епископије. Налази се на месту данашњег села Вид код Метковића, уз речицу Норин.⁵² Средином IV века испод садашње цркве Св. Вида подигнута је ранохришћанска црква са уписаном апсидом.⁵³ Грађевина је страдала у пожару, а након обнове имала је истакнуту полукружну апсиду са контрафорима, нартекс, наос и бочне просторије.⁵⁴

vo 1895, 54-58; I. Kujundžić, *Najnovije rimske iskopine u Mošunju*, GZM XXVIII-1916, *Arheologija i povijest*, Sarajevo 1917, 477-487; D. Sergejevski, *Bazilike u Nerezi-ma i Docu*, GZM, n.s. XIV, *Arheologija*, Sarajevo 1959, 163-168; Lj. Gudelj, *Ranokršćanski kompleks u Otinovima na Kupreškoj visoravni, Rezultati revizijskih istraživanja 1999. godine*, Starohrvatska prosvjeta, III serija – svezak 27/2000, Split 2000, 95-113; A. Milošević, *Pregled arheoloških istraživanja u Cetinskoj krajini*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980, *Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva*, Split 1984, 18; B. Gabričević, *Iz antičkog perioda Cetinske krajine*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3- VI 1980, *Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva*, Split 1984, 102-104; Idem, *Piscine battesimali cruciformi scoperte recentemente in Dalmazia*, Akten des VII Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Trier 1965, 539-541; J. Jeličić, *Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine*, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Znanstveni skup, Sinj, 3-6. VI 1980, *Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva*, Split 1984, 172-174; C. Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske pokrajine Dalmacije*, GZM XVI, *Arheologija i povijest*, Sarajevo 1904, 33-41; N. Miletić, *Izveštaj o zaštitnom iskopavanju u Potocima kod Mostara*, GZM, n.s. XVII, *Arheologija*, Sarajevo 1962, 153-157; I. Bojanovski, *Prisoje, Buško Blato, Duvno – kasnoantička bazilika*, *Arheološki pregled* 10, Beograd 1968, 162-165; D. Sergejevski, *Epigrafski nalazi iz Bosne*, GZM, n.s. XII, Sarajevo 1957, 109-110; I. Čremošnik, *Novi srednjevjekovni nalazi kod Prijedora*, GZM, n.s. X, *Arheologija*, Sarajevo 1955, 137-140; I. Bojanovski, *Crkvina, Čitluk, Šipovi – Nekropola*, *Arheološki pregled* 3, Beograd 1961, 105-110; Idem, *Kasno-antičke grobnice na svod u Čitluku kraj Šipova*, *Naše starine* IX, Sarajevo 1946, 103-122; W. Radimsky, *Ostaci rimskih naseobina u Šipragi i Podbrđu, zatim starobosanski stećci u Šipragi i uz Vrbanju u Bosni*, GZM I Sarajevo 1892, 75-79; idem, *Reste römischer Ausiedlungen in Šipraga und Podbrbrgje dann altbosnische Grabsteine in Šipraga ander Vrbanja*, WMBH II, Wien 1894, 45-49; Č. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 117-119; M. Milinković, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, *Старинар* LI, Beograd 2002, 71-133.

⁵² N. Cambi, *Antička Narona-urbanistička topografija i kulturni profil grada, dolina rijeke Neretve od predhistorije do ranog srednjeg vijeka*, Izdanje HAD-a, sv. 5, Split 1980, 127-150.

⁵³ Idem, *Narona, Vid kod Metkovića*, *Arheološki pregled* 14, Beograd 1972, 62 i d.

⁵⁴ Idem, *Narona, Vid kod Metkovića*, *Arheološki pregled* 14, Beograd 1972, 62 i d.

Далматско-норички тип цркве има мањи простор за вернике и није везан за градове. Изузетак су цркве у Нарони и Благају на Јапри које су везане за градске заједнице. У долини реке Јапре код Босанског Новог пронађени су остаци античког металуршког погона за прераду гвожђа и рударског насеља коме је припадала велика црква из VI века. Настала је на рушевинама стамбених зграда, преградњом и доградњом неке старије цркве. Уочљив је утицај Равене као и код цркве у Заложју.⁵⁵

Област Кисељак је такође била богата рудама у римском периоду, што је привлачило становништво из различитих делова Царства. Оријенталци су допринели бржем ширењу хришћанства. Интензивна експлоатација злата довела је до брзог економског развоја и стварања неколико агломерација на малој удаљености. У Вишњици је било велико римско насеље са ранохришћанском црквом.⁵⁶ По свом плану подсећа на цркву Скелани II.⁵⁷ У селу Скелани, на левој обали Дрине налазе се остаци римског насеља који су вероватно припадали муниципијуму Малвесиатиум. Приликом ископавања откривене су две цркве са сличним планом. У Градцу на Лепеници, недалеко од Вишњице пронађена је ранохришћанска црква са крстионом у нартексу.⁵⁸

Двојне цркве су откривене на локалитету «Грудине у Чипуљићу код Бугојна,⁵⁹ у Дабравини,⁶⁰ Житомислићима код Мостара,⁶¹

⁵⁵ Đ. Basler, *Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre*, GZM, n.s., sv. XXX / XXXI – 1975/1976, Sarajevo 1977, 121-166; E. Pašalić, Đ. Basler, *Japra, Bosanski Novi – antičko rudarsko naselje*, Arheološki pregled 6, Beograd 1964, 96-97.

⁵⁶ E. Imamović, Kiseljak / Višnjica i Gromiljak, *Antička i kasnoantička arhitektura*, Arheološki pregled 29 (1988), Ljubljana 1990, 10-11; Idem, The Results of the Trial Excavations at Podastinje, Višnjica and Gromiljak near Kiseljak, *Wissenschaftliche Mitteilungen des bosnisch-herzegowinischen Landesmuseums*, Sarajevo 2000, 107-125.

⁵⁷ C. Patsch, *Iz rimske varoši u Skelanima*, GZM XIX, Sarajevo 1907, 460-463; Idem, C. Patsch, *Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije*, GZM XIX, Arheologija i povijest, Sarajevo 1907, 460-463;

⁵⁸ V. Skarić, *Starine na Gracu u bosanskoj Lepenici*, GZM XLIV, Sarajevo 1932, 1-21.

⁵⁹ V. Paškvalin, *Grudine, Čipuljić, Bugojno – starokršćanska bazilika*, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 146-148; Idem, *Grudine, Čipuljići kod Bugojna – Nastavak istraživanja starokršćanske bazilike*, Arheološki pregled 10, Beograd 1968, 159-162; Idem, *Kršćanstvo kasne antike u zaleđu Salone i Narone*, Sarajevo 2003, 129-207.

Зеници,⁶² Могорјелу,⁶³ Варошлуку код Травника,⁶⁴ Полачама на Мљету,⁶⁵ и Срими код Шибеника.⁶⁶ Двојне цркве уједињују крстионичку и меморијалну намену. Црква са крстионицом је богато украшена за разлику од цркве намењене култу мртвих.

2) Сложена црква са истакнутом апсидом и трансептом

У унутрашњости Даламције трансепт се појављује само у Мајдану и Оборцима. У Мајдану код Мркоњић – Града откопане су рушевине цркве на левој обали Јошавке, на месту Црквина, смештеном усред рушевина римског рударског насеља. Црква је имала апсиду у облику потковице и тријумфални лук.⁶⁷

⁶⁰ W. Radimsky, *Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni*, GZM IV, Sarajevo 1892, 372-387;

⁶¹ T. Anđelić, *Crkvina, Žitomisljić, Mostar – kasnoantička bazilika*, Arheološki pregled 12, Beograd 1970, 144-146; Idem, *Kasnoantička dvojna bazilika (basilica geminata) u Žitomisljićima kod Mostara*, GZM, n.s., sv. XXXII/1977, Sarajevo 1978, 293-313.

⁶² D. Sergejevski, *Kasnoantički spomenici iz Zenice*, GZM XLIV-1932, Sv. za historiju i etnografiju, Sarajevo 1932, 39-56; Idem, *Equites bistuenses*, GZM XX, Arheologija, Sarajevo 1965, 17-24.

⁶³ Đ. Basler, *Bazilike na Mogorjelu*, Naše starine V, Sarajevo 1958, 45-60.

⁶⁴ Č. Truhelka, C. Patsch, *Bazilika u Varošluku*, GZM V, Sarajevo 1893, 695-699; idem, *Romische Funde im Lašvathale*, WMBH III,1895, 236-239; M. Mandić, *Turbe kod Travnika*, GZM XXXVI, Sarajevo 1924, 89-90; N. Maslač, *Zlatni nalaz u kršćanskoj bazilici u selu Turbetu*, GZM XLIV, Sarajevo 1932, 31-32;

⁶⁵ I. Fisković, *Srednjovjekovna preuređenja ranokršćanskih svetišta u dubrovačkom kraju*, Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, Znanstveni skup, Dubrovnik, 1-4. X 1984, Zagreb 1988, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb 1988, 200-203.

⁶⁶ Z. Gunjača, *Prižba, Srima, Šibenik – kompleks starokršćanske arhitekture*, Arheološki pregled 13, Beograd 1971, 83-84; idem, *Kompleks starokršćanske arhitekture na Srimi kod Šibenika*, Arheološki vestnik XXIX, Ljubljana 1978, 626-629; idem, *Srima – kompleks kasnoantičke sakralne arhitekture*, Katalog izložbe, Šibenik 1985; idem, *Krstionica starokršćanske dvojne bazilike na Srimi*, Лихнид 7, Охрид 1989, 165-168; Z. Gunjača, *Iz neobjavljenih i najnovijih arheoloških istraživanja antičkih i srednjovjekovnih lokaliteta na šibenskom području*, Novija i neobjavljena istraživanja u Dalmaciji, Znanstveni skup, Vodice 10-13. V 1976, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1978, 77.

⁶⁷ W. Radimsky, *Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa*, GZM V, Sarajevo 1893, 331-341; C. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 123-126; W.

На положају Црквина, у селу Оборци, откривена је црква са нешто издуженијом основом, трансептом, тријумфалним луком, полукружном апсидом са очуваном каменом клупом. У селу има трагова мајдана гвожђа.⁶⁸

3) Сложена црква са уписаном апсидом

Градац, јужно од Посушја је вишеслојно налазиште на коме је пронађена и ранохришћанска двојна црква саграђена у две фазе.⁶⁹ Већа црква је саграђена у другој половини IV или почетком V века, а мања крајем V или почетком VI века. Обе су спаљене истовремено, у VI или почетком VII века. Већа црква има презбитериј, наос одвојен од нартекса зидом, ђаконикон и просторију источно од њега, крстионицу у северној просторији. Писцина има специфичан облик, доњи део је четвртастог облика, са рупама за отицање воде, а горњи је у облику крста. Мања црква има презбитериј и наос. Обе цркве имају полукружне апсиде уграђене у четвртасти зид какве се ретко појављује у унутрашњости Далмације. Најближа аналогија је црква у Доцу.

На локалитету Долац у селу Витини код Љубушког извршено је ископавање цркве са апсидом која је била изнутра полукружна и није излазила из правоугаоног плана. У апсиди су пронађени трагови клупе за свештенике и постоља мензе. Јужни део зграде је заузима мала уска, дугачка просторија са добро очуваном дуплом гробницом која је била уграђена накнадно. Касније су на месту цркве саграђене две зидане гробнице са бачвастим сводом.⁷⁰

4) Сложена црква са апсидама у облику тролиста

На локалитету Црквина у Циму код Мостара откривена је једнобродна црква са нартексом, наосом, презбитеријем, ђакониконом,

Radimsky, *Rimska naseobina u Majdanu kod Varcar-Vakufa*, GZM V, Sarajevo 1893, 331-341; Ć. Truhelka, *Starokršćanska arheologija*, Zagreb 1931, 123-126;

⁶⁸ Ђ. Basler, *Bazilika u Oborcima*, *Naše starine* VII, Sarajevo 1960, 59-71.

⁶⁹ Р. Oreč, *Ranokršćanska dvojna crkva u Gracu kod Posušja*, GZM, n.s., sv. 37-1982, Sarajevo 1982, 55-82.

⁷⁰ D. Sergejevski, *Bazilike u Nerezima i Docu*, GZM, n.s. XIV, *Arheologija*, Sarajevo 1959, 168-171.

протезисом и троапсидалним олтарним делом. Северно од наоса смештена је крстионица са елипсоидном писцином и две просторије додате са спољашње стране. Током ископавања откривено је осам гробова од којих је један био гроб за мошти смештен испод четвртасте камене плоче у централној апсиди базилике. Сличан план са троапсидалним олтарним делом има базилика у Заложју, затим у Билицама код Шибеника, Придрази код Новиграда и Сутивану на Брачу. Наведене базилике се датују у VI век, па се и њена млађа фаза датује у исти временски оквир, а првобитна црква у IV односно прву половину V века. Са јужне стране базилике налази се меморија код које олтарни део такође има три полукружне апсиде. Троапсидалне меморије заступљене су на јадранском подручју, а млађи представници су црква св. Николе у Нину, затим меморије у Пули, Брионима, Крку, Рабу, Задру, Пираматовцима, Солину и Полачи.⁷¹

Сакралне грађевине централног типа

Облици грчког крста

Цркве са основом у облику грчког крста се ретко појављују у Далмацији. Могле су имати куполу изнад средњег брода. Такве су тробродна Хоноријева базилика епископског центра у Салони и једнобродна црква Св. Мартина на Цресу. Јужно од катедралне цркве у Салони подигнута је лонгитудинална, тробродна црква са истакнутим апсидом коју је касније заменила велика крстообразна црква. Претпоставља се да је подигао епископ Хонорије II који је у цркви урезао своје монограме. Највише сличности има са црквом у Калат Симану у Сирији. Карактеристично је продужење средишњег брода које се надовезује према апсиди, као проширење презбитерија које се појављује у цркви у Хаурану и цркви крштења у Бетлехему. Мада цркве епископског центра у Салони вероватно нису подигнуте исто-

⁷¹ P. Leko-T. Anđelić, *Crkvina, Cim, Mostar-kasnoantička bazilika i srednjevekovni nalazi*, Arheološki pregled 8, Beograd 1966, 142-144; T. Anđelić, *Neki objekti kasnoantičke sakralne arhitekture u okolini Mostara, Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup, Metković 4-7. X 1977, Izveštaji Hrvatskog arheološkog društva, Split 1980, 257-262.

времено, након изградње крстообразне цркве повезане су у једну целину двојне цркве са заједничким нартексом.

На месту данашњег манастира Светих Апостола Петра и Павла код Требиња откривен је темељ веће крстообразне цркве. У олтару су била седишта за свештенике, али епископски престо није сачуван. На основу аналогичности и покретних налаза датује се у периоду од IV – V века.⁷²

* * *

Наведена типолошка класификација обухвата целокупну ранохришћанску архитектуру у салонитанској митрополији. На простору салонитанске митрополије могу се издвојити три културна круга са средиштима у Салони, Јадеру и Нарони. Различити облици условљени су одређеним литургијским потребама. У погледу црквене организације римска провинција Далмација потпадала је под римског папу који је вршио потврђивање архиепископа Салоне. Окренутост Аквилеји вероватно је утицала на стварање догматско-теолошког гледишта јадерске цркве, обележеног ортодоксијом, а из Салоне се шире јереси. Јадерска заједница је примала утицаје преко севернојадранског круга, а Салона је своје наслеђе обогаћивала непосредним прихватањем источних елемената материјалне и духовне културе.

Архитектура у залеђу не понавља модел класичне градске базилике, већ је настала прилагођавањем потребама сложене агерске литургије и верске праксе уопште. За цркве у унутрашњости Далмације карактеристичне су тзв. сложене цркве, једнобродне грађевине са наосом и нартексом, бочним северним и јужним приградњама. Код агерских цркви је знатно смањена дужина у односу на ширину. Нартекс је изразито велики и повезан са крстионицом која је обично просторија на северној страни базилике. Агерске цркве припадају

⁷² М. Поповић, *Манастир светог Петра de Сапро код Требиња*, GZM XXVII-XXVIII, Сарајево 1973, 313-338; Ђ. Јанковић, *Late Antique Triconchal Church of St. Apostoles Peter and Paul Monastery near Trebinje*, Гласник САД 18, Београд 2002, 99-124; Идем, *Манастир Тврдош, поводом 2000 година Хришћанства*, Тврдош – Требиње 2003, 8.

далматско-норичком типу који се појављује у Нарони почетком V века, а одатле се долином Неретве шири према унутрашњости Балканског полуострва. Потиче са Истока, а у Грчкој су пронађене у Новом Анхијалу и на острву Косу. Осим тога појављује се у Истри, Словенији и Аустрији.

Салонитански тип цркве има правоугаону основу код које је дужина два пута већа од ширине. Варијанте овог типа су лонгитудинална црква са истакнутом апсидом, затим лонгитудинална црква са уписаном апсидом и троапсидална са одвојеним или повезаним апсидама. Салонитански тип цркве развија се под утицајем Равене, Аквилеје и Истока, пре свега Сирије.

Лонгитудинална црква са истакнутом апсидом највише је заступљена у Далмацији, а јавља се на читавом Медитерану. Најчешће је једнобродна, а тробродне базилике су подизане у већим центрима као што су Салона и Јадера. Ранохришћанска архитектура два источнојадранска средишта, Јадера и Салоне разликује се у литургијски важним елементима, светилишту и нартексу. Јадерска црква, у складу са римском литургијом једноставног ритуала и црквеног плана, одликује се лонгитудиналним црквама са препознатљивом полукружном апсидом, без посебног нагласка на литургијски важним просторима источног и западног pročеља. С друге стране, нартекс и светилиште су у жаришту источних литургија, а у складу са тим, црквених планова.

За разлику од Јадера, Салона се одликује типолошком разноврсношћу, пошто постоји већи број издужених и централних планова. Преовлађује тзв. салонитанска базилика, лонгитудинална тробродна грађевина са полукружном апсидом, нартексом и пастофоријам. Велики број цркава се подиже на темељима раније цивилне архитектуре, па је аутохтоно прехришћанско наслеђе условило разноврсну типологију ранохришћанских грађевина. Источњачки утицај се огледа у размерама грађевина, троделном светилишту, раствореном јужном нартексу и сл.

Салона се развила из грчког језгра и у њој се дуго говорио грчки језик. Први мисионари и епископи су се доселили са Истока, и то углавном из Сирије и Месопотамије. Становници источних провинција долазили су у Далмацију због трговине и рударства, и утицали су на сакралну архитектуру у рударским и трговачким центри-

ма. Култ мученика био је један од стубова нове вере. Гробови мученика били су саставни део гробљанских базилика, а после се појављују и у градским. Више олтара захтевало је већи број апсида. Цркве и крстионице са троапсидалном основом потичу са Истока.

На простору салонитанске митрополије изграђен је велики број ораторија, меморија, мартријума, базилика и других култних грађевина. Од свих епископских центара највећи број култних објеката познат је у Салони. Могу се издвојити четири велика периода градњи у Салони: крај III века – почетак IV века и почетак V века за епископски центар, крај V века – почетак VI века за све остале цркве у граду и прва половина VI века за грађевине са централним планом, под утицајем јустинијанске епохе. Настанак хришћанског града документован је записима епископа, градитеља и истакнутих грађана. Хронолошка разлика између цркава епископског центра и осталих у граду показује колико је порастао број верника у другој половини V века, а тај пораст је забележен и у целом салонитанском региону. Салонитански и далматско – норички тип су у основи слични, али постоје разлике у стилу и распореду помоћних просторија и унутрашњем декору.

Двојне цркве су карактеристичне за Далмацију. У архитектонском погледу двојна црква је само подвостручена црква. У Далмацији су заступљене подвостручене цркве салонитанског и далматско - норичког типа. Примери салонитанске двојне цркве се јављају у епископском центру Салоне и Сплиту, Могорјелу, а далматско - норичке у Чипуљићу код Бугојна, Дабравини, Житомислићима код Мостара, Зеници, Варошлуку код Травника и Срими код Шибеника.

У Далмацији се највише појављује полукружна апсида, а врло ретко полигонална која је карактеристична за северну Италију и Истру. Врло ретко појављују се и потковичасте апсиде као што је случај код базилике у Ловречини на Брачу и Мулинама на Угљану. Троапсидалне цркве потичу са Истока.

Величина лонгитудиналних цркава показује да су биле намењене великом броју верника, па их је посећивало и становништво изван градских зидина. Далматско – норички тип цркве има мањи простор за вернике и није везан за градове. Изузетак чине цркве у Нарони и Благају на Јапри које су везане за градске заједнице.

Irena CVIJANOVIĆ

THE TYPOLOGY OF BYZANTINE CHURCHES
OF THE METROPOLITANATE OF SALONA FROM THE FOURTH
TO THE SIXTH CENTURIES

Summary

The typological classification given in the paper comprises the entire Early Christian architecture in the Metropolitanate of Salona. Three cultural spheres, with centres in Salona, Jadera and Naron, can be distinguished. They developed different forms in response to specific liturgical requirements. As regards the ecclesiastical organization, the Roman province of Dalmatia was under the jurisdiction of the Pope, who confirmed the archbishop of Salona. Jadera, as part of the north Adriatic area, inclined to the Western and Salona gravitated to the eastern Christendom. The close relations with Aquileia probably contributed to the dogmatic theological attitude of the Church of Jadera, which was characterized by orthodoxy, while Salona was a veritable nursery of heresies. The community of Jadera received influences from the north Adriatic sphere, and Salona constantly enriched its heritage by adopting elements of Eastern material and spiritual cultures.

The churches in the hinterland were not modelled on classical urban basilicas; their architecture was adjusted to the requirements of the complex ager liturgy and the religious practice in general. Typical churches of the inland regions of Dalmatia are the so-called complex churches – single-nave buildings with a naos and narthex, and lateral additions on the north and west sides. In ager churches the length is considerably reduced in relation to the width. The narthex is exceptionally large, and connected with the baptistery, which is usually a chamber on the northern side of the basilica. The ager churches belong to the Dalmatian-Noricium type which emerged in Naron in the early fifth century and spread up the Neretva valley into the interior of the Balkan Peninsula. It originated in the East, and the earlier examples are in Greece. They also appear in Dalmatia, Istria, Slovenia and Austria.

The Salona church type is rectangular in base, twice as long as it is wide. Variants of this type are the longitudinal church with an inscribed apse and the church with three separate or linked apses. The Salona church type developed under the influences of Ravenna, Aquileia and the East, particularly Syria.

The longitudinal church with a prominent apse is most common in Dalmatia, and it is also found throughout the Mediterranean area. It is usually of the single-nave type, aisled basilicas being generally built in major centres, such as Salona and Jadera. The Early Christian architecture of the two east Adriatic centres, Jadera and Salona, differ in two elements of liturgical importance – the sanctuary and the narthex. The Jadera type is represented by longitudinal churches with a prominent semicircular apse; its design, which lays no particular emphasis on the liturgically important spaces of the east and west fronts, is in harmony with the simple rites of the Roman liturgy. On the other hand, the narthex and the sanctuary are in the focus of the eastern liturgies, and this is reflected in the design of the Salona church type.

Salona is characterized by greater typological diversity and has a number of elongated and central plans. The predominant type is the so-called Salona basilica, a longitudinal aisled building with a semicircular apse, narthex and pastoforium. A great number of churches were built on the foundations of earlier secular structures, so that the typological variety of the early Christian buildings was partly determined by the autochthonous pre-Christian heritage. Eastern influences are reflected in the dimensions of the building, the tripartite sanctuary, the open southern narthex and some other elements.

Salona developed out of a Greek core and Greek was long spoken in it. The first missionaries and bishops came from the East, primarily from Syria and Mesopotamia. People from the eastern provinces came to Dalmatia attracted by its trade and mines, and they influenced the sacred architecture in the mining and commercial centres. The cult of the martyrs was one of the pillars of the new faith. Graves of martyrs were an integral part of graveyard basilicas, and as time went on they began to appear in town churches as well. A greater number of apses were necessary for the greater number of altars. The churches and baptisteries with a three-apse design came from the East.

A considerable number of oratories, memoriae, martyria, basilicas and other sacred structures were built in the territory of the Metropolitanate of Salona. Salona is the episcopal seat with the greatest number of shrines. Four great building periods can be distinguished in it: late 3rd century - early 4th century and early 5th century (the episcopal centre); late 5th century – early 6th century (all the other churches in the town); and the first half of the 6th century (the buildings with a central plan, designed under the influence of the Justinian epoch). The origin of the Christian town is documented in the records of bishops, builders and eminent citizens. The chronological difference between the churches of the episcopal centre and the other churches in the town shows that the number of Christians greatly increased in the latter half of the 5th century, and a similar increase was recorded in the entire Salona region. As early as the beginning of the 6th century monasteries were built outside the town, at Rižinice and Crkvine in the north, and in the southern cemetery or Crkvine in the south, as well as on the islands. The Salona and the Dalmatian-Noricum types are basically similar, although there are some differences in style, in the arrangement of auxiliary rooms and in interior design.

Double churches are characteristic of Dalmatia. Architecturally, a double church is actually a twin church. They are of both Salona and Dalmatian- Noricum type. Examples of the Salona double church are found in the episcopal centre of Salona and in Split, and the Dalmatian-Noricum type is represented at Čipuljići near Bugojno, Dabravina, Žitomislići near Mostar, Zenica, Mogorjel, Varošluk near Travnik, and Srima near Šibenik.

The churches in Dalmatia mostly have semicircular apses; polygonal apses, characteristic of Italy and Istria, are very rare. There are also some examples of U-shaped apses, as in the basilica at Lovrečina on the island of Brač and at Muline on the island of Ugljan, but they are very rare. Three-apse churches originated in the East.

The dimensions of the longitudinal churches shows that they were designed for large congregations and that they were used also by people living outside the city walls. The Dalmatian- Noricum type provides smaller space for the believers and it was not associated with towns. The only exceptions are the churches at Narona and Blagaj on the Japra, which were related to the town community.

Салонитански тип цркве

Цркве	Подтип	ј	т	к	п
Катедрала епископског центра – Салона	1		х	х	х
V. cum baptisterio – Салона	1		х	х	
V. iuxta portum – Салона	1				
Ad basilicas pictas - Сплит	1		х	х	х
Бијаћи код Трогира	1		х		х
Манастирине, Салона	2	х			
Катића Бајами код Книна	1	х			
Мулине на о. Угљану	1	х			
О. Шипан	1	х			
О. Шипан	1	х			
V. occidentalis – Салона	1	х			
V. orientalis – Салона	2	х			
Илинац- Салона	1	х			
Шупља ц. – ист. од Салоне	2	х			
Задар	1	х			
Задар	1	х			
О. Стипанска код Шолте	1	х			
Грохоте на Шолти	1	х			
Ловречина на Брачу	2	х			
Повља на Брачу	3	х			
Сутиван на Брачу	6	х			
Св. Марија – Трогир	1	х			
Лепури код Бенковца	1	х			
Пострање, Проложац Доњи	3	х		х	
Црквине, Циста Велика	1	х		х	
Црквине, Циста Велика	1	х			
Црквине, Циста Велика	4	х			х
Отиновци, Купрес	1	х			
Црвеница, Дувањско поље	3		х	х	х
Полаче, Мљет			х	х	
Дубровник	1	х			

Далматско – норички тип цркве

Цркве	Подтип	к	п
Баре код Коњица	1	х	х
Бреза I код Сарајева	1		
Бреза II код Сарајева	1		
Варвара у Котару Прозору	1		
Врба на Гламочком пољу	1	х	х
Вргоче, Дрвар	1		
Главица, Горњи Вакуф	1		
Градац у Лепеници	1	х	х
Градац код Посушја	3	х	х
Чипуљићи, Бугојно	1	х	х
Дабравина	1	х	х
Долац у с. Витини	3		
Дољани код Бихаћа	1		
Житомислићи код Мостара	1	х	х
Зеница	1		
Заложје код Бихаћа I	1		
Заложје код Бихаћа II	4		
Јапра, Благај	1	х	х
Клобук	1	х	х
Кисељак / Вишњица	1	х	х
Лисичићи код Коњица	1		
Мали Мошуњ	1	х	
Могорјело	1	х	х
Мујдићи	1	х	х
Мајдан	2	х	х
Мокро	1	х	х
Нарона	1		
Нерези	1	х	х
Отиновци	1	х	х
Оборци	2		
Потоци код Мостара	1		
Скелани I	1		

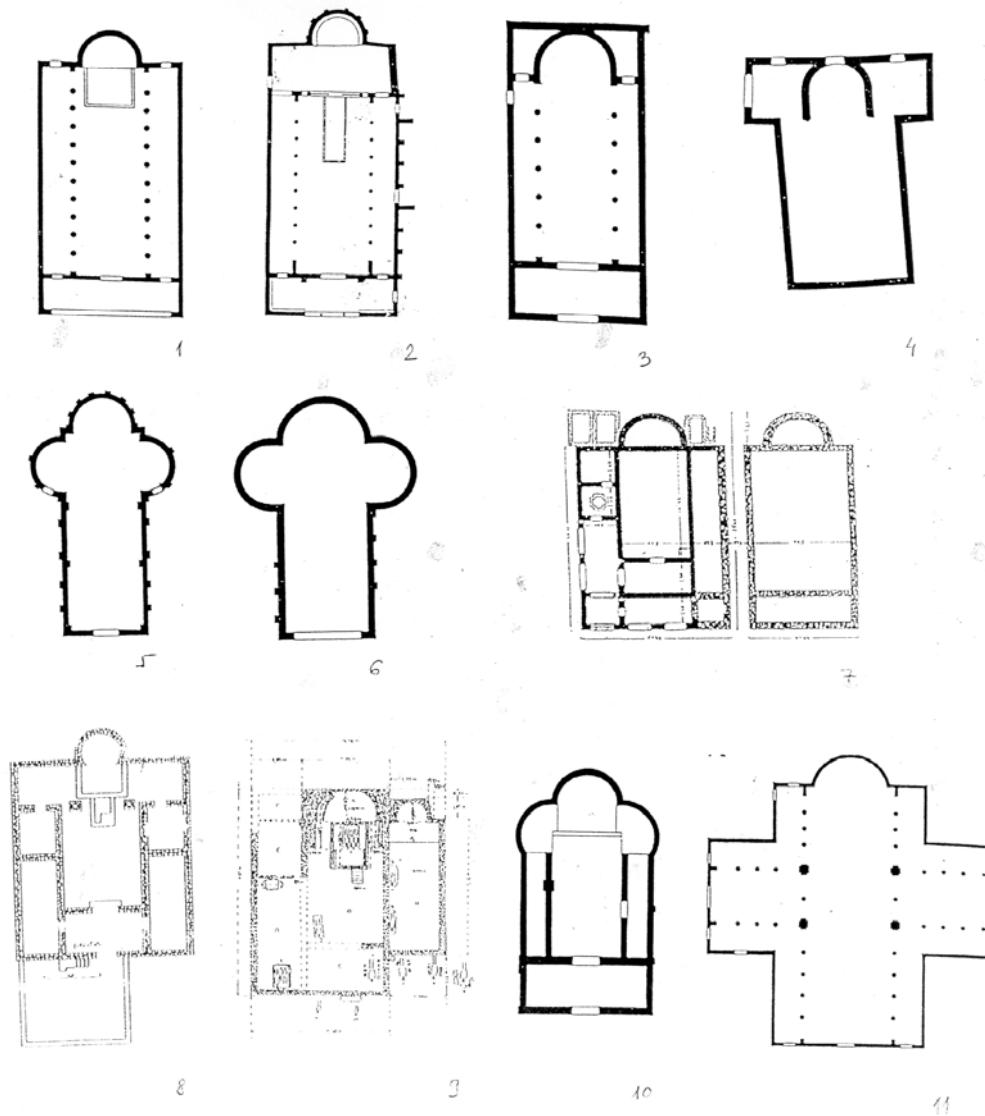
Скелани II	1		
Турбе код Травника	1		
Цим код Мостара	4	x	x
Читлук, Шипови	1		
Шипрага	1		
Бораси у с. Витини	1		
Срима код Шибеника	1	x	x
Билица код Шибеника	4		

Сакралне грађевине централног типа

Цркве	j	t	k	p
Хоноријева б. – Салона		x		
Св. Мартин – Црес	x			
Требиње – манастир Св. Апостола Петра и Павла	x		x	x

j – једнобродна, t – тробродна, k – крстионица, p – писцина.

Планови цркава: 1. Салона – Juxta portum, 2. Салона - Манастирине, 3. Стобреч, 4. Полаче - Мљет, 5. Билице, 6. Сутиван, 7. Могорјело, 8. Мајдан, 9. Градац код Посушја, 10. Заложје, 11. Салона – Хоноријева базилика.
(слике цркава нису у размери)

Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

МОНАСТИР ИЛИЊЕ КОД ОВЧАР БАЊЕ РАНОВИЗАНТИЈСКО И СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ

Овчарско – кабларски манастири су споменичка целина од великог значаја.¹ Природно окружење клисуре, са стрмим кршевитим странама и тешко приступачним пределима, послужило је као прибежиште од Турака, али и као место за духовна стремљења монашких заједница. Западна Морава меандрира између Каблара (кота 885) и Овчара (кота 985) и формира клисуру дужине 15 км. На овом малом простору данас има девет манастира, две капеле и црква посвећена Св. Илији која се погрешно назива манастиром, јер је након изградње цркве било планирано и подизање манастира. Садашње грађевине најзначајнијих манастира настале су у 16. и 17. столећу, док је најстарији помен из 1476/78. године везан за манастир Никоље.²

Велики аустријско-турски рат је време када су вероватно многи манастири у клисури страдали. Велики талас обнове који је уследио почетком 19. столећа, многи манастири чекали су више од сто година. Време од Свиштовског мира 1791. године до Милошеве абдикације 1839. године је период великог градитељског замаха и

¹ „Службени гласник СРС“, бр. 14/79. Осим културне и историјске улоге, клисуру одликују и изузетне природне вредности. Наш се локалитет налази у границама Овчарско-кабларске клисуре - заштићеног природног добра, које је категорисано као природно добро од изузетног значаја.

² О.Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 154; Б. Кнежевић, *Манастири у Западној Србији по турским пописима од 1476. до 1572. године*, Саопштења XXVII-XXVIII, Београд 1995-1996, 204-205, 211.

обнове црквених грађевина и манастира. Ни наредних година радови на обнови нису јеђавали.³

Научно интересовање за овчарско-кабларске манастире у модерној српској држави започело је са Вуком С. Караџићем који је обишао манастире 1820. године,⁴ њега је 1826. године следио Ј. Вујић.⁵

Двадесети век је донео талас модернизације и потпуну промену услова у којима су се манастири налазили. Нестало је изолованости храмова, који су некада били одвојени од свакодневнице и лишени прометних комуникација. Пробијена је железничка траса од Чачка до Ужица, изграђен је и магистрални пут уз десну обалу западне Мораве.

Нови, велики талас обнове и изградње овчарско-кабларских манастира започиње са доласком на чело Жичке епархије епископа Николаја Велимировића 1934. године.⁶ Овај градитељски ентузијазам потрајао је до почетка Другог светског рата. Уметнички домети овог периода нису били велики, али то није био ни циљ. Желели су се изградити духовни центри.

Петнаестак минута хода изнад манастира Благовештење налази се његов метох – „манастир“ Илиње. Своје име „дугује“ Светом пророку Илији, коме је храм посвећен.

Изградњу цркве 1939. године - по жељи владике Николаја Велимировића – извршио је Миливоје В. Маричић, парох из Јелен-Дола потпомогнут прилозима народа. Црква је мала, скромна, једнобродна грађевина, са полукружном олтарском апсидом и кровом на две воде. За изградњу храма коришћен је локални камен, за кров су коришћене плоче шкриљца из села Маће код Ивањице, док је под изведен каменим плочама из села Рожаца. Као узор послужила је цр-

³ Детаљан преглед радова на манастирима и њиховој обнови, са пратећом литературом видети код: Д. Рајић, М. Тимотијевић, *Манастири Овчарско- кабларске клисуре*, Чачак 2004, 51-60 (= Рајић-Тимотијевић, *Манастири*).

⁴ В.С.Караџић, *Почетак описанија српски намастира*, Сабрана дела VIII; Даница 1826 · 1827 · 1828 · 1829 · 1834, Просвета, Београд 1969, 35-52.

⁵ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац, 1999, 106.

⁶ Након успостављања монашке заједнице 1936. године у манастиру Јовању, обновљени су манастири Вазнесење; Св. Тројица, капела на месту Савина воде (1938); Илињска црква и манастира Успење 1939. год. на развалинама средњовековне куле.

ква Светих апостола Петра и Павла манастира Жиче⁷. Камен узидан у цркву је делом затечен на локалитету. Сасвим је сигурно да је и за печење креча које је обављено на лицу места коришћен осути камен, а вероватно и разграђивани делови бедема и грађевина утврђења.

Маричић је забележио народно предање, према коме је ту некада био манастир Светог пророка Илије око кога се народ окупља а само место називало се „Богомоља“.⁸ По његовом убеђењу стари манастир разорили су Турци 1815. када је страдао и збег у Кађеници.⁹ Међутим, ову врсту предања нису забележили путописци прве половине 19. столећа. Веровање да је изнад манастира Благовештење била кула, а не манастир забележио је Вук Караџић: „И више овога манастира имају некакe зидине на бријегу; калуђери мисле, да је и онђе била кула за писање књига, као и више Јовање.“¹⁰ Из приложеног се види да монаси о наводном страдању збега, свега неколико година касније, о томе нити шта знају, нити шта помињу, те се оваква интерпретација догађаја може одбацити.

И топоним „Богомоља“ новијег је датума, настао, вероватно, са забележеном легендом да се велики сабор у Овчар Бањи за Илиндан одржава ради славе манастира Илиње.¹¹ У тренутку одржавања сабора манастир Илиње још није постојао, већ се са његовом изградњом започело након што су констатовани остаци зидина и пронађени скелети. Регистровани остаци зидина били су већи од зидова започете црквице¹².

⁷ Хаџи Миливоје В. Маричић, *Црква Страцимира брата Немањиног у Чачку, Манастири српске свете горе и остали манастири епархије жичке: Студеница, Жича, Љубостиња, Рача и други*, Чачак 1973, 63, 65 (=Маричић, *Црква*). Рајић-Тимотијевић, *Манастири*, 226, значајније податке о архитектури и олтарској преградни видети у делу књиге посвећеном манастиру Илиње.

⁸ М. Маричић, *Обнова манастира Илиње*, Жички благовесник, јул – август, Краљево 1939, 251-252. (= Маричић, *Обнова*)

⁹ Маричић, *Црква*, 65. Овај податак опет приписује предању. Исти, *Обнова*, 251-252.

¹⁰ В.С.Караџић, *Почетак описанија српски манастира*, Сабрана дела VIII; Даница 1826 · 1827 · 1828 · 1829 · 1834, Просвета, Београд 1969, 44-45. Такође, бележи под манастиром један велики камен за који верује да је некада био део моста.

¹¹ Архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, Приштина 1998, 312.

¹² Маричић, *Обнова*, 251-252.

Каснији путописац Михајло Н. Илић је 1875. године на „уском вршку“, како се изразио, са пратиоцем уочио остатке некакве старе грађевине, чији је зид „већ са свим зарасао под земљом“. Објекат је окарактерисан као усамљена кула, четири-пет метара пречника. Стражарницу повезују за привредне активности, односно за постојање руда. На локалитету је поред „парчади“ римских земљаних судова, наилазио на остатке од некакве истопине.¹³ Под истопином подразумевају се вероватно остаци ливења, односно згура или шљака.

Приликом рашчићавања терена за изградњу цркве по Маричићевим речима наишло се на остатке зидина: „Тако се је наишло у земљи на праве зидове цркве, где се је лепо видело како је стајао олтар и остало. А још што је најинтересантније у самој цркви откопано је шест гробова.“¹⁴

Ова ископавања временом су добијале фантастичне обресе, тако је у необјављеним рукописним белешкама никољског духовника Рафаила, иначе учесника у изградње храма, остало записано да је у близини откопаваних темеља пронађено девет гробова и да су се у рукама неких од њих нашли крстови, што доказује да су монаси и свештенослужитељи.¹⁵

По М. Д. Протићу: „Данило II (1324-1338) за време своје управе Српском црквом, унапредио је Јовање и изнад њега као пасионирани градитељ кула, подигао је кулу са звоником, а такође Благовештење са његовом илињском кулом, те је тако утврдио и осигурао централни део клисуре, тј. њен улаз и излаз. Јовање је одредио за централни манастир, а јовањска кула оглашавала је у целој клисури време богослужења, а и непријатељске упаде.“¹⁶ Р. Станић прихвата овакав сценарио. Када је Градачка епископија прерасла у ми-

¹³ Михаило Н. Илић, *Моравска клисура међу Овчаром и Кабларом*, Гласник СУД ХЛП, Београд 1875, 204 (= Илић, *Моравска клисура*). Илић је такође забележио да је чуо за постојање „бакарне руде“ близу утока потока Бање.

¹⁴ Маричић, *Обнова*, 251-252. Скелетни остаци су похрањени у заједничкој гробници унутар данашње цркве.

¹⁵ Делове овог рукописа, објавио је архимандрит Јован Радосављевић, *Овчарско-кабларски манастири. Монашки живот и страдања у XIX и XX веку*, Приштина 1998, 312-313.

¹⁶ М.Д.Протић, *Лавра Јовање у Овчарско-кабларској клисури*, Православље бр. 241 од 1.07.1977. године, 8-9.

трополију, манастири у клисури већ су увелико били ојачани присуством монаха изихаста и њихових следбеника, поставши важан чинилац у верском животу горњег западног Поморавља.¹⁷

Последњих година дошло је до велике обнове манастира Успење ктиторством чачанског предузимача Милоша Велимировића, због чега је уништен археолошки локалитет на истом месту. Неповратно су изгубљени важни остаци најстаријих објеката клисуре, можда кључних за схватање њене улоге и развоја.

Археолошка ископавања „манастира“ Илиње

У периоду од 8. до 16. августа 2005. године обављена су заштитна ископавања „манастира“ Илиње у Овчар Бањи.¹⁸ До Илињске цркве, које се налази на Мечковом брду данас се стиже магистралним путем Чачак – Пожега, са кога се прелази на асфалтни пут код ХЦ „Овчар Бања“. Након краће асфалтне деонице прелази се на пут са туцаничком подлогом који води ка селима Врнчани, Рошци и врху Каблара пролазећи уз подножје локалитета. Одавде се шумским путем, стрмог успона, након стотинак метара стиже до манастира Илиње (Т.І).

Прилазним путем се пролази поред за сада једине куле, затим се преко северног зида уском стазом улази у утврђење. Прелазак преко зида указује на то да се првобитно није на овај начин улазило у утврду. Мишљења смо да се првобитни улаз налазио у непосредној близини за сада једине пронађене куле, вероватно на јужној или југоисточној страни где данас води шумска стаза из манастира Благовештење. Та страна утврђења има и најмањи пад.

¹⁷ Р.Станић, *Неке претпоставке о везама Богородице Градачке са Овчарско-кабларским манастирима*, Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, Новембар 1992, Чачак 1993, 181.

¹⁸ Носилац заштитних ископавања био је Завод за заштиту споменика културе из Краљева, а стручну екипу чинили су: Дејан Булић – археолог Историјског института из Београда и Гордана Маринковић – грађевински техничар. Инвеститор радова био је Телеком Србије, који је на истраживаној локацији предвидео изградњу радио базне станице мобилне телефоније.

Површинским уочавањем и „праћењем“ зидова, делимично је сагледан габарит утврђења. Највише се постигло на северном и источном делу локалитета. Овим радовима констатовани су остаци бедема преко којих прилазна стаза води на локалитет. Том приликом је уз бедем пронађено је неколико мањих уломака керамике рановизантијске провенијенције.

Локалитет је данас обрастао шумом¹⁹, због чега је могуће само са стеновитог, западног дела утврђења делимично уочити предности овог доминантног и стратешки добро изабраног места, одакле се пружа поглед на клисуру Западне Мораве.

Предвиђена зона изградње репетиторске станице налазила се на тридесетак метара западно од цркве и заузимала површину 10 x 6,30 м. На овој зони и непосредно око ње обављена су заштитна археолошка ископавања. Највиша кота терена износи 414 м, непосредно уз црквену грађевину, док је терен на месту изградње гребен са котом 408 м. До дубине од једног до два метра тло изграђује глина са дробином, док у подлози терен чине кречњаци (Т.И).

Ров-сонда 1, димензија 11,5 м x 1,3 м, оријентисана је приближно север-југ. Ископ је пресекао простор предвиђен за извођење грађевинских радова и спустио се све до оштрог одсека на северној страни локације, обухвативши и бедем утврђења. У свом првом, јужном делу обухватила је гребен локалитета, због чега нема културног слоја, осим тананог хумуса. Циљ је био да се документује стерилност у дела локалитета где ће бити фундирани темељи будућег објекта, након чега је рад настављен у северном делу (Т.ИИ).

Испод хумуса је слој тамно-мрке земље у коме је пронађен већи број уломака керамике и животињских костију и уломак тегуле (Т. VI-XI; XII/ 1-12). И у доњим зонама слој је тамно-мрка земља, само сада сув, растресит, састављен од fine прашине, са садржајем доста пепела и спорадично крупним каменом, док је репертоар налаза исти – грнчарија и животињске кости. Присуство пепела указује на остатке горења.

¹⁹ Од дрвета доминира бели граб и цер, али има и јасена, храста, црног граба и неколико старих липа које окружују цркву. Спорадични су четинари, дрен и глог. Ископавању је претходило крчење простора предвиђеног за археолошка ископавања.

У јужном делу ископа садржан је био већи број камена који није био у некој логичкој вези и резултат је, вероватно, осипања бедема. У слоју се појављују комади малтера, а бројни су и комади лепа са траговима плетара на себи.

Од ситних археолошких налаза у хумусу су пронађени: гвоздена алка, фрагментована гвоздена потковица (Т.XV/1;4), гвоздена мамуза (Т.XV/2-3) и два уломка имбрекса. Случај да се грађевинска и друга керамика рановизантијске провенијенције нађе изнад средњовековне - заједно са каснијим металним налазима - указује на обрнуту стратиграфију, до које је дошло услед спирања тла са горњих позиција локалитета, чиме је нарушен принцип суперпозиције.

Керамички пршљенак (Т.XV/1;4) комад лима (Т.XV,4) и гвоздени пробојац (Т.XV/4) потичу из слоја растресите тамно-мрке земље.

Уз западни профил, паралелно са њим уочен је сухозид у дужини од два и по метра, са максималном очуваном висином 0,56 м. Зидан је од ломљеног камена, слаганог у неправилном реду. Није уочено никакво везиво, али је због тога камен слаган у малим размацима, врло уских фуга. Фундиран је на живој стени. На северној страни надовезао се под правим углом на бедем, али место споја није јасно сагледано (Т.III). У његовим доњим зонама, ближе бедему констатован је слој мрке земље са налазима рановизантијске керамике, што опредељује и овај зид у исто време (Т.VI/4-6).

Уз јужни профил проширења је равна малтерисана површина беличасте боје, дим 2,20м x 0,90м. Мање малтерне зоне јављају се и на ширини до једног и по метра. Остаци малтерне површине сведоче о начину извођења пода у објекту. О габаритима објеката на садашњем степену истражености не можемо говорити, али је за претпоставити због близине бедема да је утврђени објекат северним зидом био наслоњен на бедем. Темелне зоне објекта чинили су, највероватније, констатовани остаци рановизантијског објекта.

На целој површини ископа, али посебно између зоне малтера и стене у северном делу, констатован је већи број комада лепа са траговима плетара (Т.XVII/4). У југозападном углу проширења рова је запечена површина земље, очуваних димензија 1,30м x 0,50м. Површина је интензивне црвене боје, а са источне стране ове зоне је остатак угљенисане греде.

За нас је срећна околност да је истраживани објект страдао у пожару, захваљујући чему знамо елементе надземне конструкције објекта. Реч је дакле о зидовима изведених плетаром, који су затим облепљени блатом. Могућа је била и употреба бондручне конструкције са испуном од плетара облепљених блатом, мада нису установљени никакви трагови пободеног коља који би ојачавали конструкцију. Једини налаз угљенисане греде највероватније је остатак кровне конструкције. Непостојање било каквих остатака кровног покривача наводи нас на закључак да је кров био изведен органским материјалом (слама, трска, даском или нешто слично). Налаз запечене површине указује на огњиште. Подсећам да и налази са Јелице указују на исти начин припремања хране, за разлику од налаза са Дунава из истог времена где су доминантне пећи за припремање хране.²⁰ Индиректно налази црепуља и вршника потврђују постојање огњишта, јер ова врста посуда захтева припремање хране на овакав начин.

Са источне стране ров - сонде, према цркви, пронађена је кречана из времена подизања цркве (Т.IV). Испод хумуса, у слоју тамно - мрке земље пронађено је више уломака керамике и животињских костију (Т.XIII). Археолошки налази унутар кречане последица су спирања материјала са горњих позиција након изградње кречане, 1939. године. Зид кречане на западној страни чини аморфан, ломљени камен поређан у два-три реда. Дебљина зида је 0,25м-0,42м, колико износи ширина употребљеног камена. Његова висина износи од минималних 0,20м до максималних 0,50м. Као везиво коришћен је чисти креч. Зид је имао улогу да са западне стране, према којој је био мањи пад, затвори кречану. У северозападној четвртини кречане пробијен је слој креча до нивоа земље. Слој креча износи од 0,6-0,8м, а у доњим зонама видљиви су цели комади печеног камена.

²⁰Д.Булић, *Трагови средњовековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици*, Историјски часопис L, 165 (= Булић, *Трагови*). На Градини на Јелици Словени припремају храну на огњишту од свог досељавања, то се види по облицима вршника који понављају рановизантијске облике, али израђене на спором витлу, док се у Подунављу огњишта јављају знатно касније, тек од 12. столећа. О овоме види у: Г.Милошевић, *Становање у средњовековној Србији*, Београд 1997, 161-163.

Керамика

Керамички материјал је према времену настанка подељен на рановизантијски и средњовековни.

Рановизантијска керамика је доста малобројна и припада већ познатим формама 6. и почетка 7. столећа, без могућности прецизнијег одређења између ова два столећа. Сва керамика израђена је на ножном витлу (Т. VI/1-6; Т. XIII/1-4; Т. XIV).²¹ То су фрагменти кухињске керамике - типичне рановизантијске форме лонаца танких зидова, оштрих профилација са истакнутим лежиштима за поклопце. Глина од које су израђени је са додатком крупнијег песка, тамно сиве боје. Дна ових лонаца су благо заобљена.

Типични су и налази зелено глеђосаних лонаца украшених валовницом, у овом случају један такав примерак је горео (Т. XIII/2; Т. XIV/3). На већ раније установљено постојање веза ових крајева са северном Африком подсећа нас уломак амфоре типа спатејона, кавких има и у утврђењу на оближној Јелици. (Т. XIII/3; Т. XIV/3).²²

Спорадични су и налази типичне грађевинске керамике: тегула и имбрекса (Т. XIV/4). Они нам јасно указују на постојање објекта у оквиру утврђења који су били покривени овом врстом кровног покривача.

Средњовековна керамика

Реткост је да је средњовековни слој доминантан тамо где има и рановизантијског материјала, али овде је управо такав случај. Број средњовековних налаза вишеструко превазилази фрагменте византијске керамике. Живот на истом месту „збрисао“ је на истраживаном делу рановизантијске слојеве.

²¹ С обзиром на добро познавање форма и карактеристика ове керамике, довољно је поменути само најближе аналогије из околине Чачка где је на више локалитета констатован рановизантијски слој: Лис- Ђава, Вича-Стојковића градина, Остра-Соколица, Вучковица-Градина, Јелица-Градина.

²² М. Milinković, *Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien – ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh.*, *Старинар* LI, 71-133, Београд 2002.

Комплетан керамички инвентар припада кухињској грнчарији, осим једног уломка крчага, израђеног на спором витлу, fine фактуре и споља глачане површине, црвене боје. Овај примерак по начину израде подсећа на амфороидне крчаге(Т.ХVIII/1). Из непосредне околине познат је један уломак сличне посуде са локалитета Остра-Соколица, датован у 10.-11 век,²³ док их на Расу-Пазариште има у слојевима II и III до краја 12. столећа.²⁴

Керамику карактерише у највећем броју присуство лонаца, а потврђена је и употреба црепуља, вршника, тава и врло спорадично крчага. Црепуље су нешто бројније од вршника, иако употреба ових посуда најчешће иде у пару.

Средњовековни уломци припадају посудама израђеним углавном на спором витлу, уз дораду посуда руком чије дотеривање је каткад видљиво на површинама посуда. Глина од које су израђени лонци садржи увек примесе за опошћавање глине или повећање њене чврстоће и издржљивости на високим температурама. Примерке слободном руком моделованих посуда карактерише грубља фактура и често већа дебљина посуда уз присуство крупнијих зрна врсте.

Примесе могу бити песак, ситнији шљунак или дробљени камен. Код појединих примерака примесе су тако значајне да су видљиве на површини посуда и знатно их огрубљују. (Т. VI/7-9). Посуде су печене на отвореној ватри, а боја површина посуда креће се од мрких, светло-мрких, црвено мрких, сивих до црних тонова.

Посуде су украшаване таласастом линијом – валовницом или хоризонталним урезаним линијама, каткада се примењивало и убадање (Т. VIII/ 2, 4), као и комбинација ових мотива. Све врсте орнамената у виду једнопрутог или вишепрутог орнамента, извођене су дрвеном или коштаном алатком или грнчарским чешљем. Нити једна посуда нема орнамент са унутрашње стране обода какви су познати са неких околних локалитета (Прилипа код Пожеге, Градине на Јелици...). Такође нема употребе радла, орнамента јамица, док је употреба пластичних трака спорадична.

²³ Д. Радичевић, *Археолошка налазишта X – XI века у Чачку и околини*, Гласник САД 19, Београд 2003, 233- 234, сл.5/7(=Радичевић, *Археолошка налазишта*).

²⁴ М. Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999, 155 (=Поповић, *Тврђава*).

Немамо сигурно опредељених посуда у групу здела, али нам извесна дна са прстенастоп стопом указују на њихово присуство (Т. IX/2; Т. X/ 7, 15 -16). Оваква дна су карактеристика здела 11. и посебно 12. столећа. У Поповици код Неготина налазимо их у слоју 12. века, датованог новцем,²⁵ на утврђењу изнад Пазаришта једна здела са дршком има прстенасту стопу, а не би могла бити „млађа“ од средине 12. века.²⁶ На Београдској тврђави припадају периоду византијске управе – 12. столећу²⁷. На Великом Грацу зделе које се опредељују у 11. век имају дна са наглашеном стопом.²⁸ Са лок. Мали град у Браничеву зделе са оваквом стопом датују се у 12. и прве деценије 13. века.²⁹ Са локалитета из околине Чачка из претходног периода (X-XI век) међу ретким зделама нема оних са истакнутом стопом.

Лонци су најбројнија врста посуђа. Иако је тешко је говорити о висинама лонаца, јер немамо ни један комплетан профил лонца, величина посуда служи и као критеријум за утврђивање њихове намене. У нашем случају највећи број примерака служио је за припремање хране, односно као огњишна керамика, што се види и по траговима на посуђу. У групу мањих лонаца, који су коришћени за конзумирање хране издвојен је један лончић, мада би се по пречнику обода још неки примерци могли сврстати у ову скупину. Већи лонци за складиштење хране нису потврђени осим можда примерка са прстенасто профилисаним ободом, ако није реч о вршнику (Т. XI/3).

Пронађена дна указују нам на технологију израде, где се на већ припремљено дно додају зидови лонаца (Т. XI/ 9). Евидентно је да ни на једном примерку нема орнамента који се спушта до дна зидова посуде што је важан показатељ архаичности посуда, односно карактеристика раније керамике. Нема примерака који носе ознаку радионице или власника, а на свега неколико је видљив траг осови-

²⁵ З. и Л. Жеравица, *Средњовековно насеље у Поповици код Неготина*, Старинар XXVIII – XXIX; Београд 1979, 205, сл.3 (= З. и Л. Жеравица, *Средњовековно насеље*).

²⁶ М. Поповић, *Тврђава Рас*, Београд 1999, 221, сл. 176/14, тип I/23.

²⁷ В. Бикић, *Средњовековна керамика Београда*, Београд 1994, (= Бикић, *Керамика*) (стр. 44-45, сл 16/ 1-3).

²⁸ М. Јанковић, *Средњовековно насеље на Великом Грацу у X-XI веку*, Београд 1981, 48-49, сл 22 (=Јанковић, *Средњовековно насеље*)

²⁹ М. Поповић-В. Иванишевић, *Град Браничево у средњем веку*, Старинар XXXIX, Београд 1988, 130, сл. 3/11-12 (=Поповић-Иванишевић, *Град Браничево*).

не витла (Т.IX/12; Т.XVIII/4). Само један примерак има истурено дно (Т.XV/ 18) Може се речи да лонце генерално карактерише јединствена замисао украшавања и обликовања. Представљају продукт локалних радионица, због чега су и аналогije у неким општим карактеристикама. Појединачни примерци нетипичних фактура последица су, вероватно, керамике набављене из других, удаљенијих радионица.

Ободи су углавном без оштрих профилација и без великих разгрнућа – најчешће су лучно изведени, заобљене, косо засечене или равно изведене усне. Нема екстремно дугих обода, а сасвим су ретки са хоризонтално засеченом усном.

Ипак, поједини примерци не одговарају овом опису. Најпре је то група са истакнутом спољном ивицом обода (Т.VII/4; Т.VIII/9, 11; Т.X/6); затим примерци оштрије профилације (Т.VI/8; Т.X/3); посуда са вертикално изведеним ободом (Т.VIII/7), лонац са истакнутим вратом (Т.VI/7); нешто разгрнутији су примерци (Т.VII/7, 18); задебљан је обод код једног суда (Т.XIII/10) ради лакшег подизања; а више или мање истакнут жљеб на усни имају примерци (Т.VII/5, 16); истакнуте унутрашње ивице је обод (Т.IX/5), а код појединих лонаца је усна обода равнана на две површине (Т.VII/ 8; Т.IX/ 8).

За лонац са ужљебљеном усном (Т.VII/5) и њему сличне примерке обода (Т.X/5; Т.XIII/12) аналогije налазимо на лок. Поповица,³⁰ где се датују новцем у 12. столеће, Београду.³¹ Појава жљебова на ободу лонаца може се приметити и на керамичком материјалу са Раса-Пазариште где су ови лонци опредељени од друге четвртине 12. до почетка 13. столећа.³²

Ободи лонаца са косо засеченим ободом истурене спољне ивице тако да добијају троугласт облик (Т.X/6, и слични ободи – Т.VI-II/6, 9) познати су са лок. Велики Градац у нивоу 11. века³³ и неколико примерака лонаца са Раса-Пазариште, опредељени у временски распон од друге четвртине 12. до треће деценије 13. столећа.³⁴

³⁰ З. и Л. Жеравица, *Средњовековно насеље*, 204.

³¹ Бикић, *Керамика*, 47, сл. 17/1-2, датован од 11. до почетка 13. столећа.

³² Поповић, *Тврђава*, 222,228, 330,333 сл. 177/ 1-4,11 и сл 185/9.

³³ Јанковић, *Средњовековно насеље*, 52.

³⁴ Поповић, *Тврђава*, 226-228, 331-332, сл. 183/4-6; сл.185/6 и сл. 181/3.

У групу ређих судова са Раса су и два примерка са „на горе“ извученом унутрашњом ивицом обода а датују се у 12. век,³⁵ слично нашим примерцима Т.VII/13, 7 и Т.IX/5.

Издајамо и горњи део лонца са негативом дршке и неукрашеним пластичним ребром, премда она то није у правом смислу јер није накнадни додатак.(Т.VIII/1). Изнад и испод ребра украшен је неправилним валовницама немарно изведеним. Из околине Чачка са локалитета блиских нашем нема дршки нити пластичних ребара. Пластична ребра се на Расу-Пазариште појављују на лонцима од средине 12. до почетка 13. века.³⁶

Вршници, црепуље и таве израђују се на исти начин и од исто припремљене глине. Услед дуговековног идентичног технолошког поступка ове врсте посуда нису погодне за временско датовање.

Осим на спором витлу израђених од занатлија мушкараца, примерци рађени слободном руком представљају давнашњу традицију женске керамике код балканских народа.³⁷

Групи неукрашених вршника са одушком припадају примерци косих, дебелих зидова рађени руком, стањеног обода светло-мрке боје, са додатком дробљеног камена (Т.XI/1, 15). Поједини примерци су украшени валовницом. Међу овом групом посуђа има више различитих примерака исте фактуре, због чега се могу приписати истој радионици и врло сродном времену израде. Посуде црвено-мрке површине и прелома уз доста кварца апсолутно су доминантне на локалитету и представљају домаћу, локалну радионицу (Т.XI/ 5, 11; Т.XII/ 12).

Лако је запазити да су бројне посуде неуобичајено ниских страница, па се ово може протумачити као карактеристика локалне продукције (Т.XI/ 2, 14; Т.XII/ 1-3, 8-9). Примерци рађени на спором витлу, сличне фактуре и приближно истог пречника са нешто тањим

³⁵ Поповић, *Тврђава*, 228, 332, сл. 185/3-4.

³⁶ Поповић, *Тврђава*, 333-4, сл.186. Извесне сличности могу се уочити код лонца издвојеног као тип П/94, датованог у прву половину 12. столећа.(334, сл. 186/6). Сличност се огледа у биконичном телу, где пластично ребро на оба суда одваја конусе. Слично је и украшавање валовницом са обе стране ребра, али су овде правилније и крупније.

³⁷ М.Филиповић, *Женска керамика код балканских народа*, Београд 1951.

и плићим зидовима не би се могли сврстати у црепуље, већ у неке сличне посуде можда таве (Т.IX/ 3; Т.XI/ 5-6, 14).

За таву рађену занатски, боље фактуре од осталих примерака (Т.IX/3) налазимо посуде сличног обода на лок. Раса-Постење.³⁸

Извесни уломци припадају посудама којима се није могла одредити намена било због слабе очуваности комада, њихове асиметричности и немогућности одређења пречника, или пак због њиховог неуобичајеног изгледа.

Археолошки најстарији сведоци прошлости из ближе околине јесу локалитети Градина на Јелици са средњовековном фазом од 7-10. столећа³⁹ и налази из Прилепца код Пожеге који припадају периоду 7-8. века.⁴⁰ Трагови живота 10-11. века откривени су на још неколико локалитета: Кулина у селу Рошци⁴¹, Соколица у Остри⁴², као и налази насеобине из порте цркве Вазнесења Христовог у Чачку⁴³ коме одговара некропола на оближњем локалитету Терме у Чачку⁴⁴. Осим последње поменута два локалитета из Чачка и Прилепца код Пожеге сви остали налази потичу са тешко приступачних, градинских локалитета.

Већ смо видели да се керамика са Градине на Јелици разликује од грнчарије са других локалитетима из околине Чачка.⁴⁵ Све

³⁸ Поповић, *Терђава*, 231,335, сл. 189/6-7. Два суда су опредељена у мање црепуље, са претпоставком да би у функционалном смислу могла бити и нека врста тањира. Датум се у средину 12. века.

³⁹ Булић, *Трагови*, 153-176. Од наших примерка се разликују заобљенијим трбухом.

⁴⁰ Д.Радичевић, *Раносредњовековни налази из Прилепца код Пожеге*, Гласник САД 21, 327-342.

⁴¹ О. Вукадин, *Археолошка истраживања на локалитету „Кулина“, под Кабларом*, Рашка Баштина 2, Краљево 1980, 167-170; О.Марковић, *Керамика X – XI века са средњовековног локалитета „Кулина“ у Рошцима*, ЗРNM XXII-XXIII, Чачак 1994, 27-32.

⁴² Радичевић, *Археолошка налазишта* 223-247.

⁴³ О. Вукадин, *Археолошка истраживања црквене порте у Чачку*, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1993, 100-103.

⁴⁴ Д.Радичевић, *Средњовековна некропола на локалитету Терме у Чачку*, ЗРNM Чачак 31, 23-37.

⁴⁵ Разлике се уочавају у облицима вршника који су преузети од Византије, начину украшавања и изради једног броја лонаца на брзом витлу, као и у одсуству црепуља. Очигледно су на овим просторима црепуље каснија појава.

оно већ раније речено може се применити и на утврђење код манастира Илиње.

Керамички материјал према општим карактеристике и аналогјама можемо везати оквирно за период 11. и 12. столећа до почетка 13. века. Доњу границу нам успоставља след историјских догађаја. Време Самуилове власти, а затим и власти Василија II, морало се одразити и на један временски хијатус у коришћењу утврђења и тек су устанци током овог века могли поново довести до ревитализације утврда. Разнородан керамички материјал потиче из истог слоја и са релативно мале површине, због чега нека прецизнија хронологија и финија подела материјала између ова два века за сада није могућа. Непостојање затворене целине и хронолошки осетљивијих налаза умногоме нам отежавају временско одређење. Изненађује велики број керамичких налаза са тако малог простора, иако се извесна акумулација материјала десила са горњих, данас потпуно голих позиција. Због тога се поставља питање о каквој врсти објекта се ради, односно да ли је реч о стамбеном објекту, премда његови габарити нису утврђени.

Комуникације

Главна комуникација је пут који је водио из Ужица преко Пожеге за Чачак и даље ка Крушевцу и долини велике Мораве. Из Пожеге се могло на север за Ваљево или долином Моравице ка Сјеници.⁴⁶ По Ј. Ердељановићу, из Чачка пут је водио преко планине Јелице подгорином планине Овчара и Сјекире, а поред села: Ртари, Марковине, Негришори, Лучани, преко реке Бјелице, затим испод села Крстац, те преко реке Мораве за Пожегу.⁴⁷ Као што се види путеви су заобилазили Овчарско-кабларску клисуру.

На основу резултата рекогносцирања из 1947. године аутори закључују да у старом веку клисура није била насељена и кроз клисуру није водио пут.⁴⁸ Из приложеног текста се види да је предмет

⁴⁶ Г.Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 130.

⁴⁷ Ј. Ердељановић, *Доње Драгачево*, Насеља I, 1902, 81.

⁴⁸ Ђ.Бошковић, И.Здравковић, М. Гарашанин, Ј.Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старинар I (н.с.), Бео-

проспекције био само кањон, док околни висови на Каблару или Овчару нису били рекогносцирани, због чега се и десило да утврђење уз манастир Илиње не буде регистровано, као ни локалитет Кулина у селу Рошци над манастиром Јовањем.

Занимљиво је да је у књизи: "Археолошки споменици и налазишта Западне Србије" на картама унета траса пута која од Пожеге до Чачка – поред наведене трасе- пролази клисуром, премда ничим није поткрепљена.⁴⁹

Неколико познатих локалитета - дуж шире деонице Западне Мораве од Пожеге ка Овчар Бањи – Бакионица, Гугаљ, и најближе нашем локалитету Тучково⁵⁰, указивали би на постојање неког античког пута мање важности поред ових локација у западној зони клисуре којим је могла бити повезана област од данашњег манастира Благовештење до Пожеге. Уколико се покаже тачним податак о постојању десетак топионица које је видео Илић, дуж потока Асановац у непосредној близини Илиња, а чије наводе, нажалост до данас нико није проверио постојање некакве комуникације чини се извесним.⁵¹ Проблем са овим податком је тај што у Овчарско-кабларској клисури нема лежишта метала, или барем до данас нису позната. Илићев путопис нам је оставио осим лепог описа природног амбијента клисуре и потврду постојања две трасе пута. "Путови су догде такви, да се тешко болестан мора растављати с душом док до овамо докапула. Довде се може доћи „главним“ крчаником од Пожеге левом обалом Мораве поред Благовјештења, но он је такав, да је се сам капетан пожешки (кад је овуда с колима први хтео проћи) претурио с кола,скрхао руку и умал' што није без сина остао. Но и тај пут такав, траје само до Благовјештења, даље је стаза. А други је пут онај којим смо ми дошли од Тројице, па се донекле на ниже може с му-

град, 1950, 107. Екипа у клисури није наишла ни на један локалитет, сем несигурног Николског заграђа.

⁴⁹ *Археолошки споменици и налазишта у Србији I*, Западна Србија, Београд 1953, 14, 36, 68, 170. На стр. 14 дата је карта са античким локалитетима у којој је помнута траса у легенди унета као установљен.

⁵⁰ Ђ.Бошковић, И.Здравковић, М. Гарашанин, Ј.Ковачевић, *Споменици културе у Овчарско-Кабларској клисури и њеној најближој околини*, Старинар I (н.с.), Београд, 1950, 94-96.

⁵¹ Илић, *Моравска клисура*, 208.

ком доћи с колима а од пола пута на рукама снесу болесника на воду.⁵² Постојање какве-такве комуникације Овчар Бање и манастира Св. Тројице иде у прилог претпоставци да је заиста постојао мост, односно мосни камен, који помиње Вук, а од њега највероватније податак преузима Каниц. На овај начин би Овчар Бања имала везу са трасом главног пута коју даје Ј. Ердџановић. По М. Зотовићу пут који је заобилазио клисуру и силазио негде код Тучкова водио је даље кроз пожешку котлину.⁵³

Значајне податке о пружању путева у другој половини 18. столећа, оставио нам је аустријски обавештајац Јован Антон Перетић; он је са још тројицом официра био упућен 1784. године у Турску ради прикупљања неопходних података.⁵⁴ За нас су најинтересантнији Перетићеве описи пута од Чачка за Ваљево. Из Чачка пут га је водио преко Трбушана, Привора (Пријевора) и даље преко Дружетића и Влајковаца ка Ваљеву. Од Пријевора после 45 минута хода наилази се на један други пут према манастиру Никоље.⁵⁵

Како су у Пријевору са локалитета „Питомине“ познати остаци стамбене зграде, хореума и једна мала економска зграда које припадају пољопривредном имању из друге половине 4. и првих деценија 5. столећа,⁵⁶ јасно је да је траса овог пута барем делимично, односно у првом делу антиципирала античку трасу. Из истог села са лок. „Чуљевине“ потичу остаци гробне меморије у којој су сахрањени поседници виле рустике.⁵⁷

⁵² Илић, *Моравска клисура*, 203.

⁵³ М.Зотовић, *Југозападна Србија у доба Римљана*, Ужички зборник 2, Ужице 1973, 29.

⁵⁴ Р.Новковић, *Чачак и околина на старијим картама Србије*, Вишевековна историја Чачка и околине, Зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду, Београд 1995, 40-43.

⁵⁵ Др Душан Пантелић, *Географски опис Србије пред Кочињу крајину од 1783. и 1784. године*, Споменик СКА LXXXII, Београд 1936, 122-123. Упадљиво је да се између Пријевора и Дружетића не помиње ни једно насеље иако је растојање међу њима више од 15 км.

⁵⁶ Др Милоје Васић, *Касноантичка налазишта у Чачку и околини*, Богородица Градачка у историји српског народа, Научни скуп поводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка, Новембар 1992, Чачак 1993, 10-11.

⁵⁷ Р.Зотовић, *Кратак осврт на питање античке прошлости данашњег Чачка и околине*, ЗРМ 31, 40. Иста, *Метални налази са локалитета „Чуљевина“ код Чачка*, ЗРМ 29,40.

Узмемо ли да између манастира Никоља и манастира Благовештење има око два километра, односно свега двадесетак минута пешке, на овај начин је клисура могла бити проходна стазом која је водила левом страном Западне Мораве. Од Благовештења пут је водио „Илићевом“ трасом чији нам је опис оставио у поменутом путопису. М.Илић је од манастира Благовештење изабрао стазу управно ка брегу где је данас Илиње, а не крчаник који се од манастира одвајао на северној страни и којим се одатле којекако и колима до Пожеге могло доћи.⁵⁸ Опис јасно указује на две стазе. Пут је заобилазио Мечково брдо и пролазио поред потока Асановац, и даље обалом Западне Мораве уз антички локалитет Тучково ка Пожеги. Локални пут од касноантичког лок. у селу Пријевору до Градине код данашњег манастира Успења, где је осим праисторијског и средњовековног, постојао и раноантички хоризонт,⁵⁹ такође је морао постојати, барем утолико да омогући приступ утврђењима.

Закључак

Очувани остаци лепа, указује на начин страдања стамбеног објекта, а можда и целог утврђења. Када се то догодило, не можемо јасно одредити јер нам археолошки материјал не пружа такве могућности. Да ли је пожар био последица неких ратних разарања или немара такође не можемо рећи.

Можемо да закључимо да су почетком 10. столећа по ободу чачанске котлине настањене, односно поново запоседнуте доминантне локације.⁶⁰ Тај процес је трајао и током 11. и 12. столећа, како показује керамички материјал са Илиња. За наш локалитет за сада немамо података о евентуалним интервенцијама на фортификацији или о евентуалној редукцији локалитета, као што се десило на Јелици. Но остале локације су и много мање и теже приступачне, те за редукцију и није било потребе. Остаје питање за које потребе се користе ове утврде.

⁵⁸ Илић, *Моравска клисура*, 203-204.

⁵⁹ У постојање раноантичког или келтског материјал, аутор се уверио увидом уи необјављени материјал. Реч је о карактеристичним посудама „S“, профилације.

⁶⁰ Радичевић, *Археолошка налазишта*, 238.

Византија је непосредну власт над српском државом успоставила први пут за време Јована Цимискина (969-975), када је у Расу успостављен катепанат (971-976).⁶¹ Убрзо је дугорочно успостављена византијска власт 1018. године, након што је територија некадашње Самуилове државе била подељена на теме.

И док су у 11. веку Византију потресали чести устанци становништва (1040, 1073), који су могли бити разлог запоседања нашег локалитета, 12. век је био период честих угарско-византијских ратове које су српски велики жупани као угарски савезници често користили покушавајући да се територијално прошире и остваре независност. Утврђење је током овог периода могло послужити и тој сврси.

Налаз керамичког пршљенка искључује могућност да је реч о чисто војном утврђењу. Наиме, налаз је обавезан реkvизит у обради вуне и припадао је некој женској особи, и потврђује, барем привремено присуство жена на локалитету. Такође, сведочи о власништву над овцама породице којој је дотична припадала.

Одабир овакве локације највероватније није био у функцији било какве привредне активности или заштите комуникација. Место је најпре одабрано као тешко доступно и склоњено са главних комуникација, такорећи скривено. Можда би се могло закључити да је утврђење било утврђено село или прибежиште околног становништва у коме се повремено живело. Ипак зидине нису успеле да им пруже заштиту – утврђење је страдало у пожару.

Један налаз актуелизује претпоставку о постојању куле стражаре из позног средњег века.

Мамуза пронађена у слоју хумуса, показује карактеристике каснијих мамуза – с краја 14. и из 15. столећа – са звездicom, лучно повијених кракова. Представља издвојен налаз, јер културног слоја или других налаза из овог периода нема. Културни слој овог времена је могао бити спран, а налаз мамузе можемо да захвалимо чињеници да је била уплетена међу жиле околног растиња. Он се, ако је постојао, могао сачувати у ареалу куле и цркве где ископавања нису ни вођена. Налаз мамузе актуелизује претпоставку о постојању ку-

⁶¹ Т. Живковић, *Јужни Словени под византијском влашћу (600-1025)*, Београд 2002, 443.

ле-стражаре из позног средњег века. Ако би се, евентуално, постојање позносредњовековног слоја потврдило у том случају би претпоставке о постојању две куле (од којих је слој 14-15. века на кули код манастира Успење сигурно потврђен) које су штитиле улаз у клисуру и средњовековне манастире биле тачне. Надајмо се да ће будућа ископавања пружити одговоре на постављена питања.

Dejan BULIĆ

MONASTERY ILINJE NEAR OVČAR BANJA:
EARLY BYZANTINE AND MEDIAEVAL FORTRESS

Summary

The monasteries of the Ovčarsko-Kablarska Gorge represent a complex of great cultural importance. The natural surroundings of the gorge, with its steep rocky sides and secluded nooks provided a convenient setting for the building of nine monasteries, two chapels and a church dedicated to St Elias which is wrongly called monastery because the original plan was to build a monastery after the completion of the church. «Monastery» Ilinje, is situated above Monastery of the Annunciation, at a distance of about fifteen minutes' walk, and it belongs to that monastery.

The church dedicated to St Elias is a small, unprepossessing single-nave building with a semicircular apse and a gable roof, built in 1939. The stone built into the church was partly found on the site. It is certain that the lime used for its construction was also made from the pieces of fallen limestone rock found on the spot and, possibly, also from the stone quarried from the remains of defence walls and fortified structures.

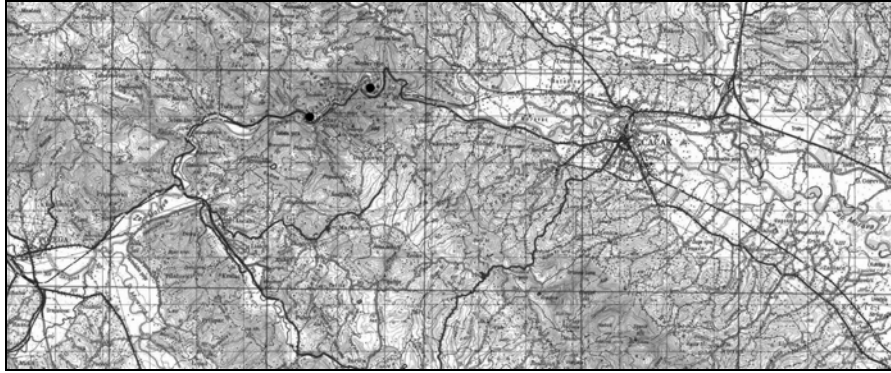
Protective archaeological explorations were carried out in August 2005. They revealed a dry wall 2.5 metres long, which formed a part of an early Byzantine structure. It lay about thirty metres west of the church, next to the west profile of the exploration trench 1. The remains of a

plastered floor, a hearth, and traces of mortar which supply some evidence of how the walls were constructed, show that the structure was used in the mediaeval times as well. A kiln for calcining lime dating from the time of the building of the church was found on the east side of the exploration trench.

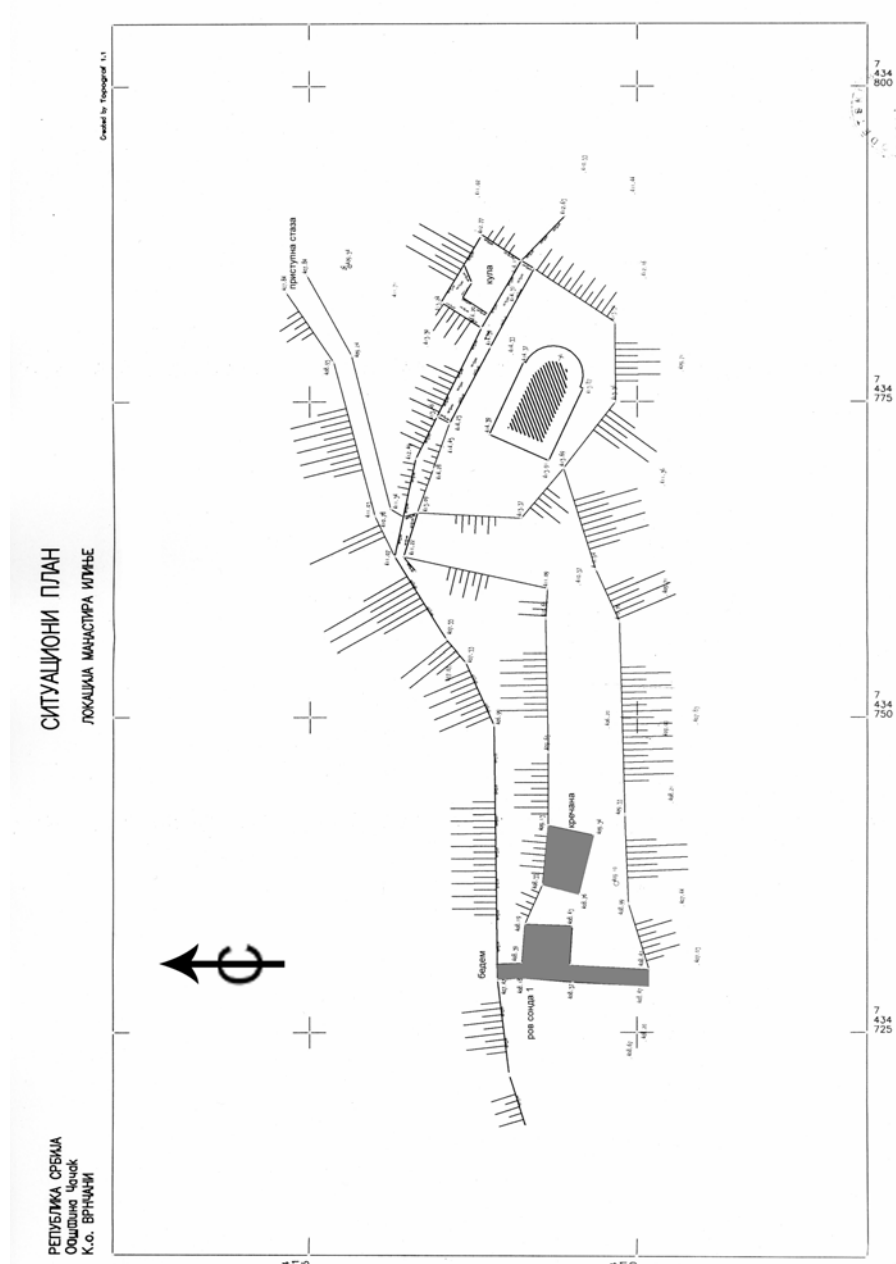
After a survey of the terrain and the «tracing» of walls, the outline of the fortress was partly defined, particularly in its northern and eastern parts. These works revealed the remains of a tower in the immediate vicinity of the church.

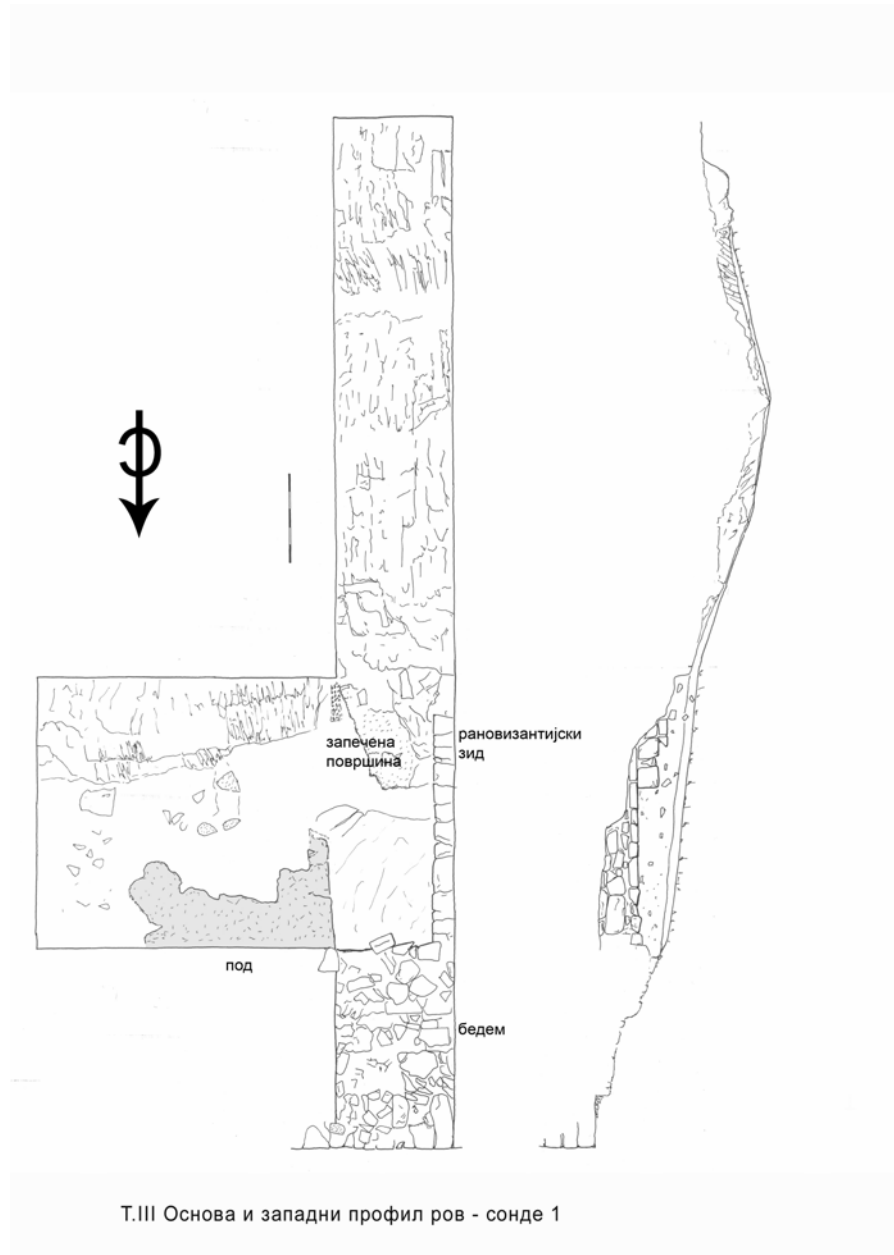
The discovered material has been divided into early Byzantine and mediaeval. The early Byzantine ware is rather scarce and belongs to the already known 6th and early 7th century forms. At the beginning of the 10th century the dominant locations along the rim of the Čačak basin were settled, or rather reoccupied. This process lasted until the beginning of the 13th century, as the pottery material from Ilinje shows. The early Byzantine fortress was also revitalized in that period.

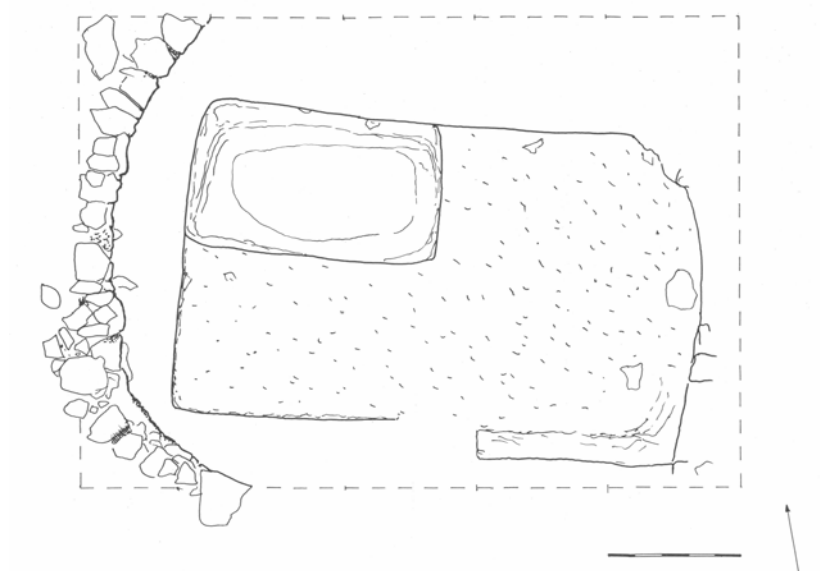
The find of a pottery whorl shows that it was not a purely military fortification, and one find seems to support the hypothesis of the existence of a late mediaeval watch-tower. A spur found in a layer of humus has details – a star with arched arms – characteristic of spurs dating from the late 14th and the 15th centuries. It represents an isolated find, for there are no culture layers or other finds from this period. If the existence of a late mediaeval layer here were proven, that would confirm the hypothesis that two towers (it is established that the layer containing the remains of a tower near the monastery of the Dormition of the Virgin dates from the 14th-15th centuries) guarded the entrance to the gorge and the mediaeval monasteries.

Т.І Сл.1- положај утврђења у Овчарско-кабларској клисури;
Сл.2-поглед на локалитет са магистралног пута Чачак-Пожега.

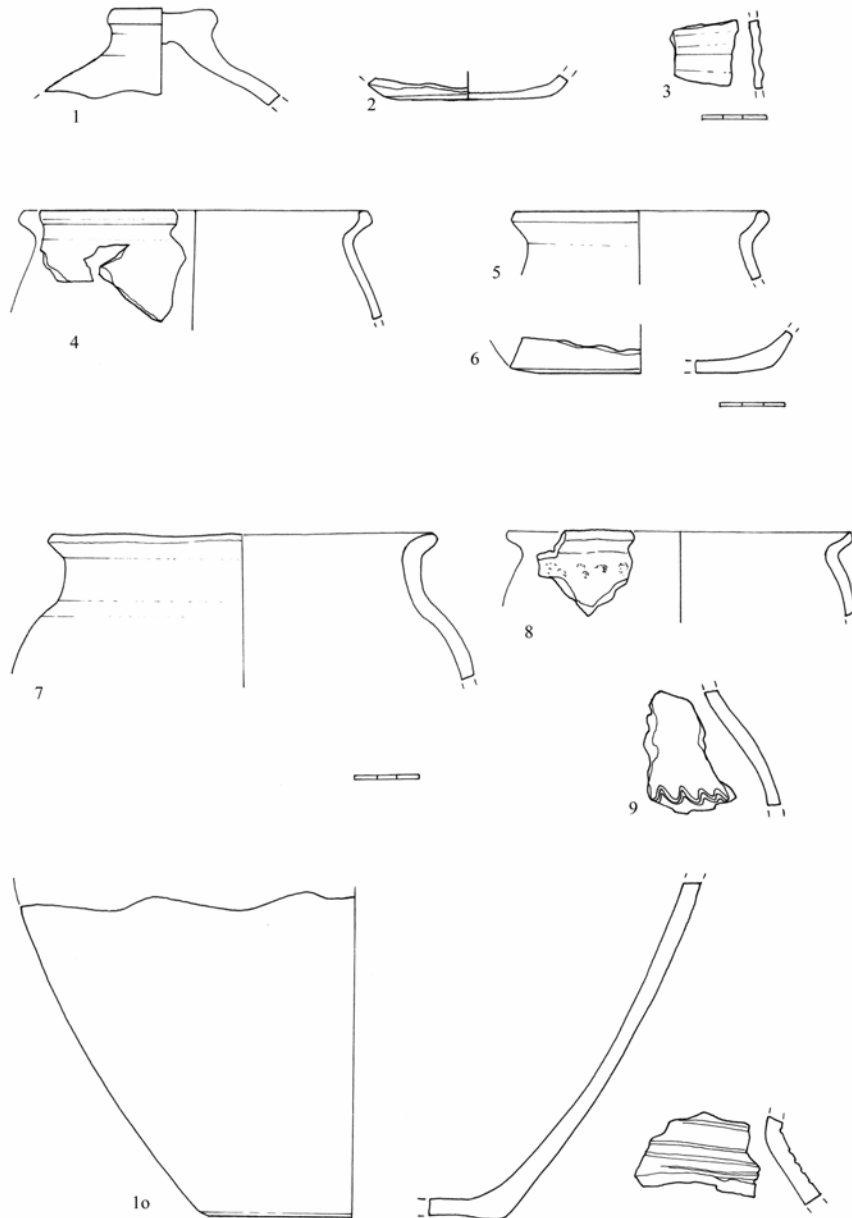

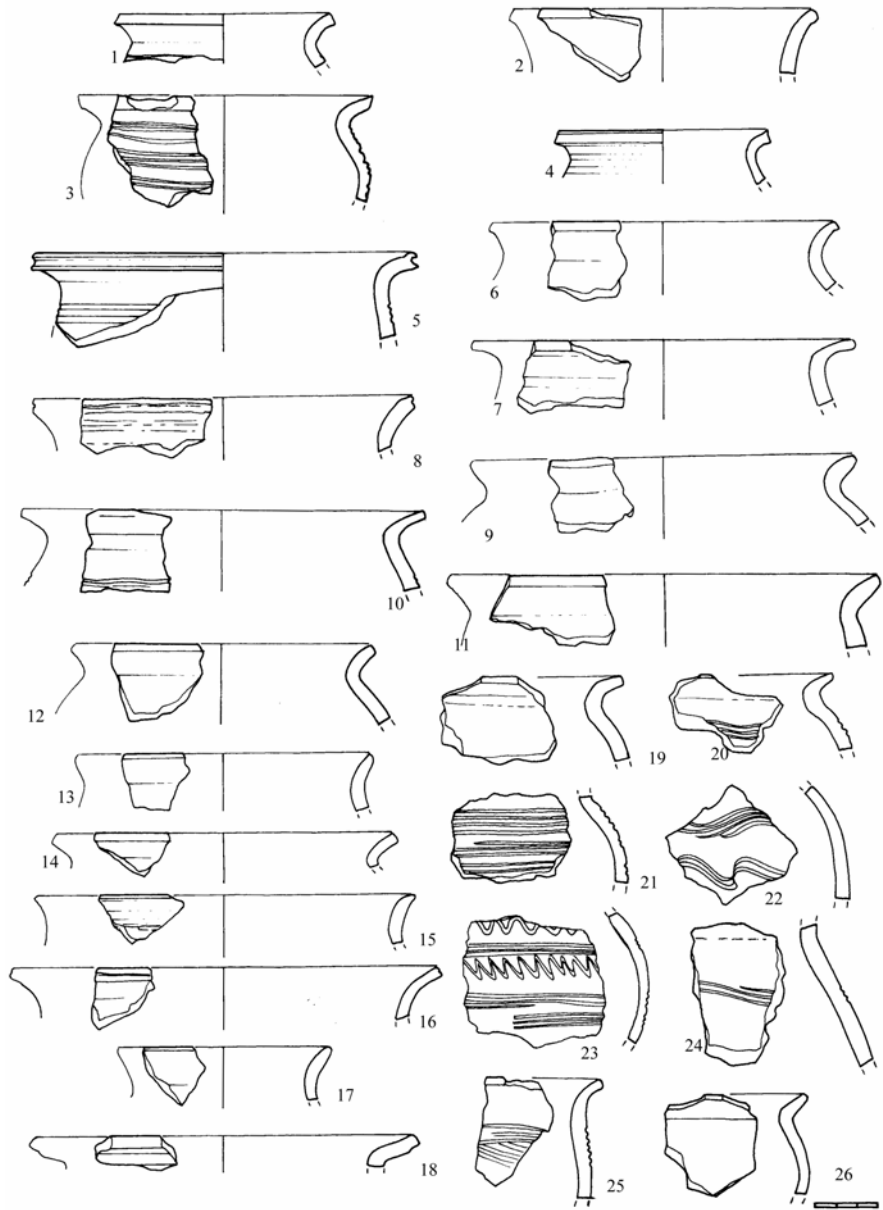
Т.IV Кречана

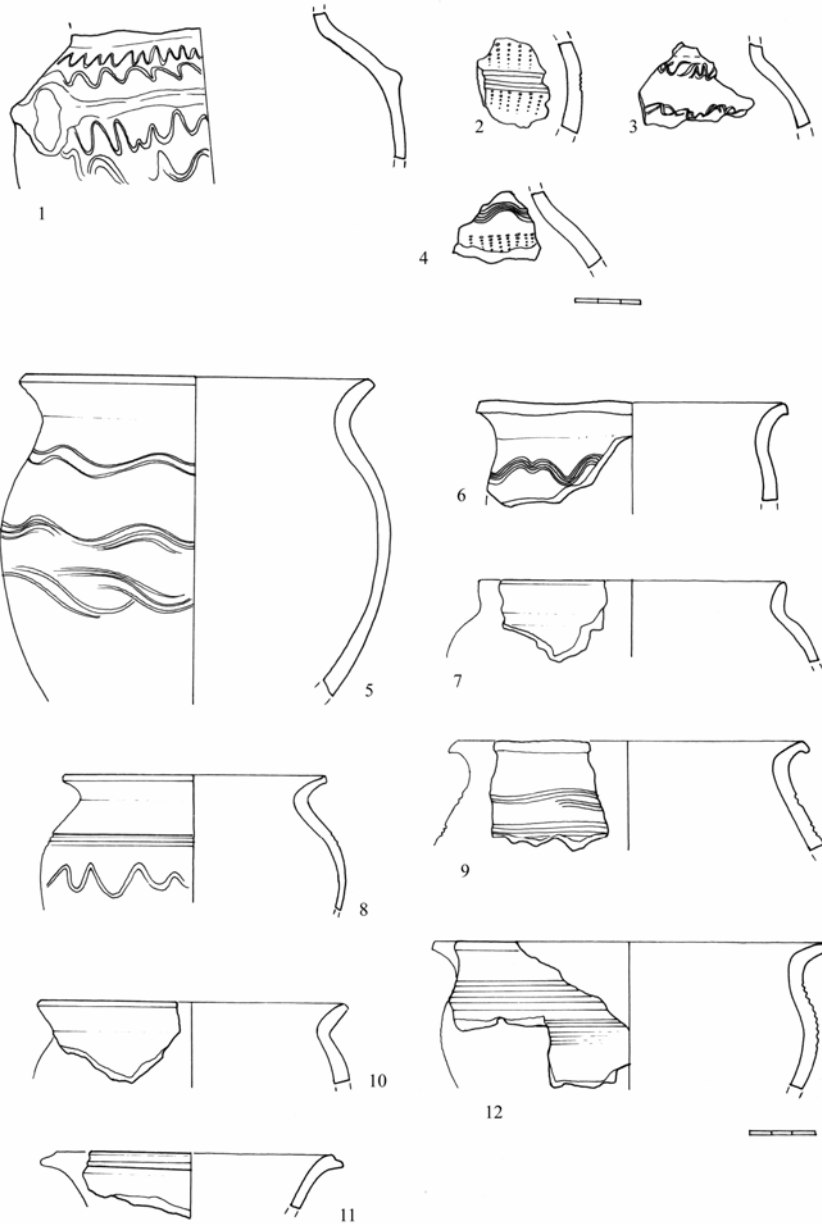
T.V Сл. 1. Византијски зид у ров сонди 1
Сл. 2. Поглед на бедем и кулу

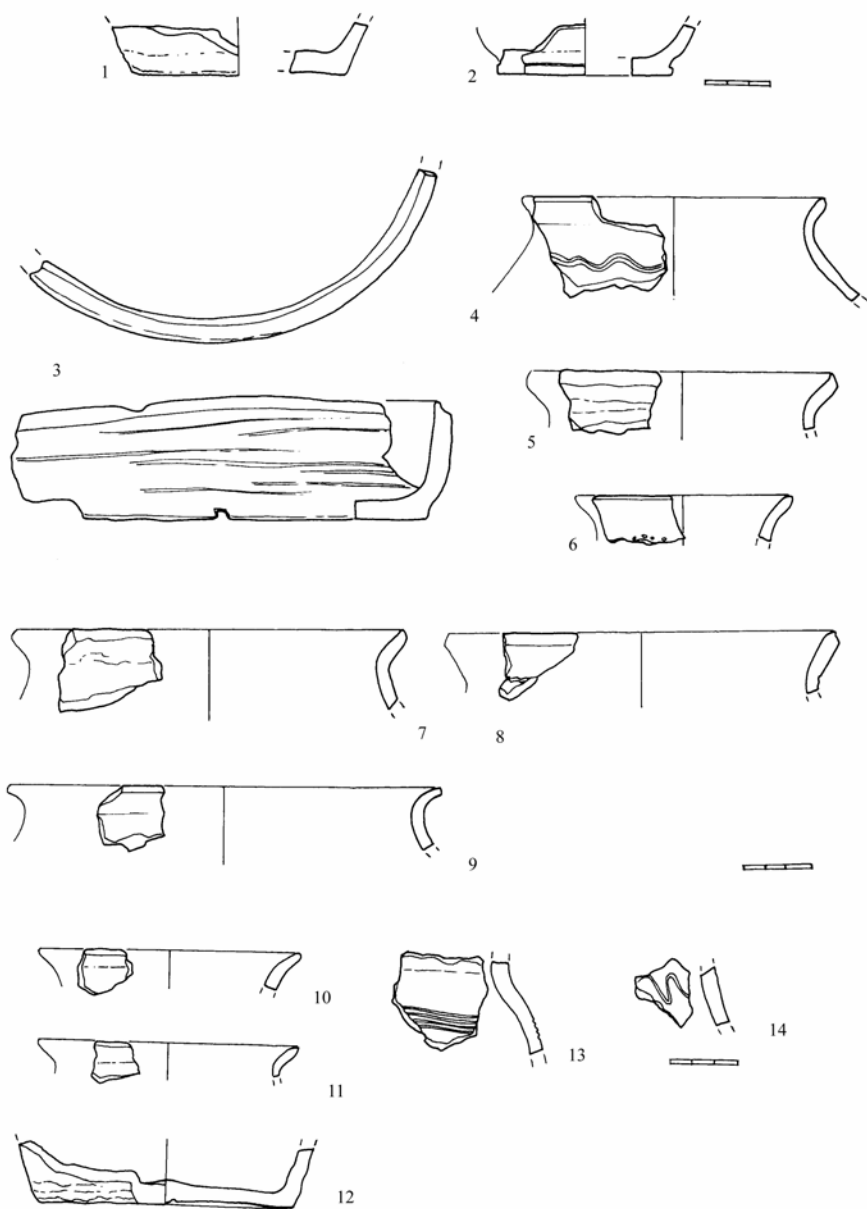
T.VI 1.-6. рановизантијска керамика, ров сонда 1, тамно-мрка з.
7.-11 средњовековна керамика, ров сонда 1, тамно-мрка з.

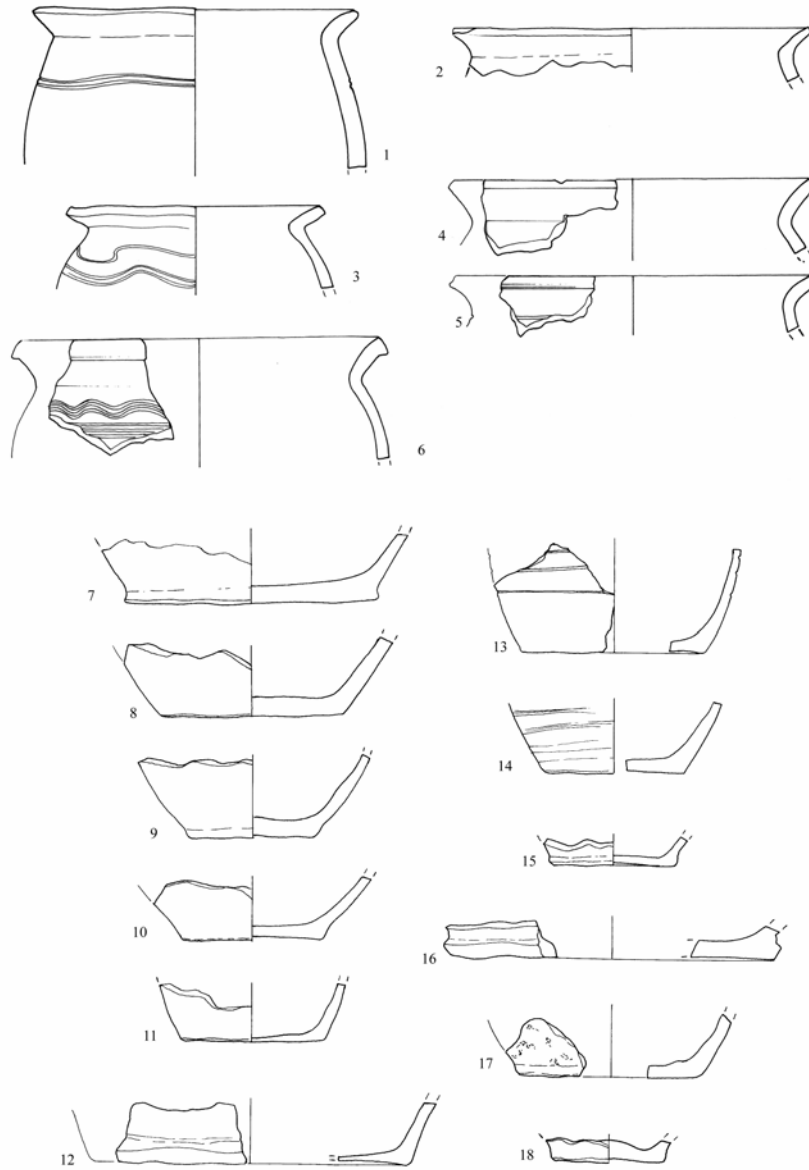
Т. VII Ров сонда I, тамно -мрка земља

T.VIII Ров сонда 1, тамно- мрка земља

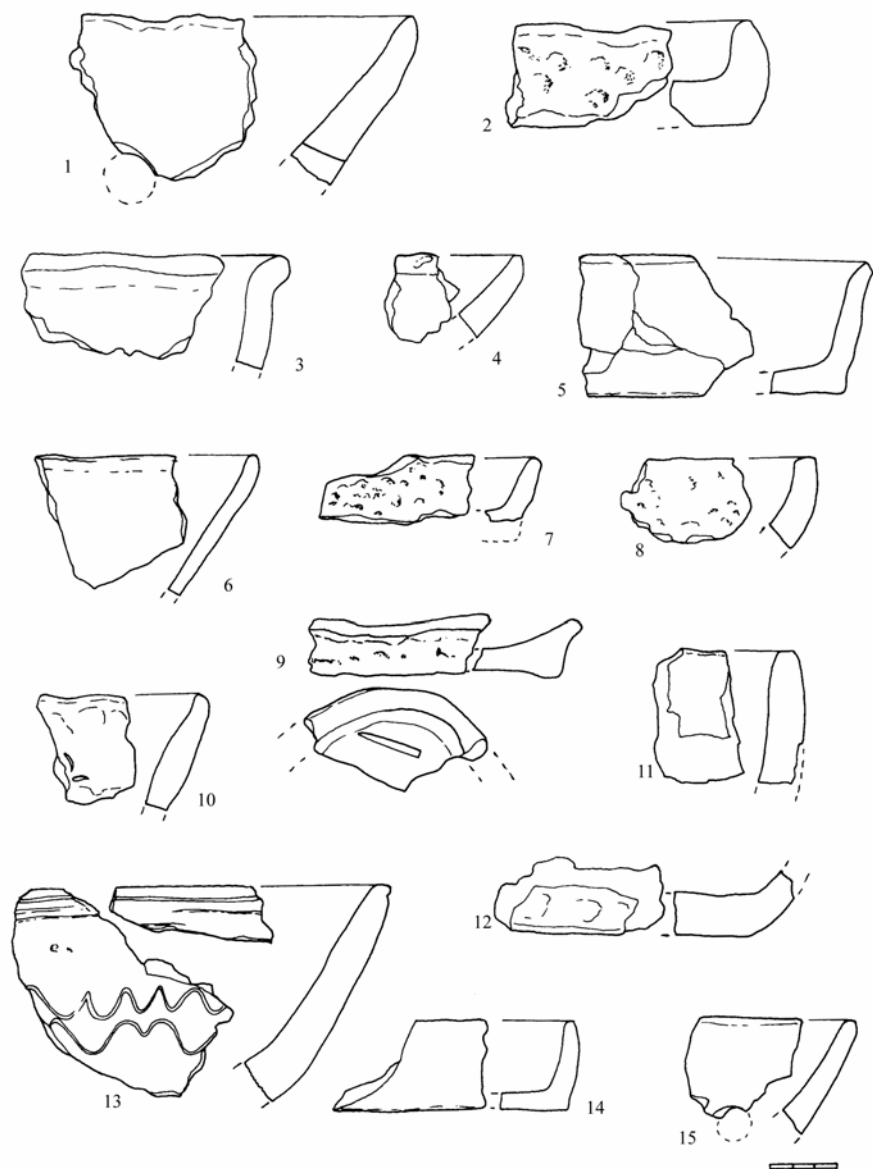

Т. IX Ров сонда 1, тамно- мрка земља.

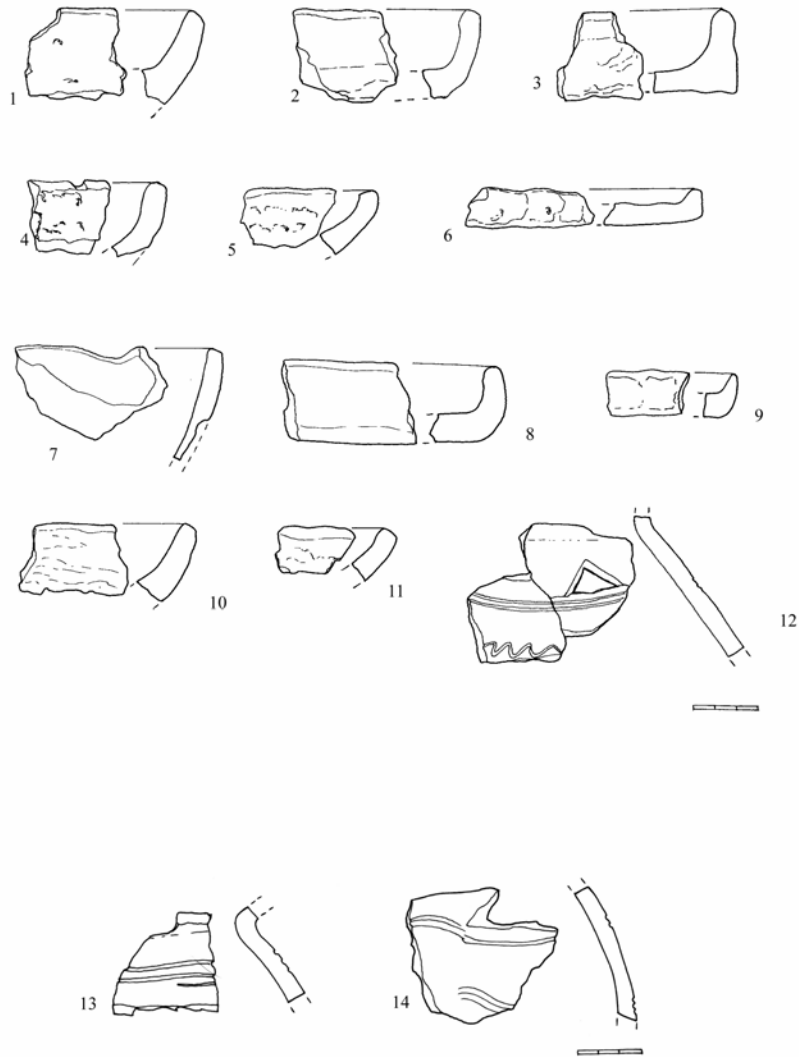

Т.Х Ров сонда 1, тамно- мрка земља

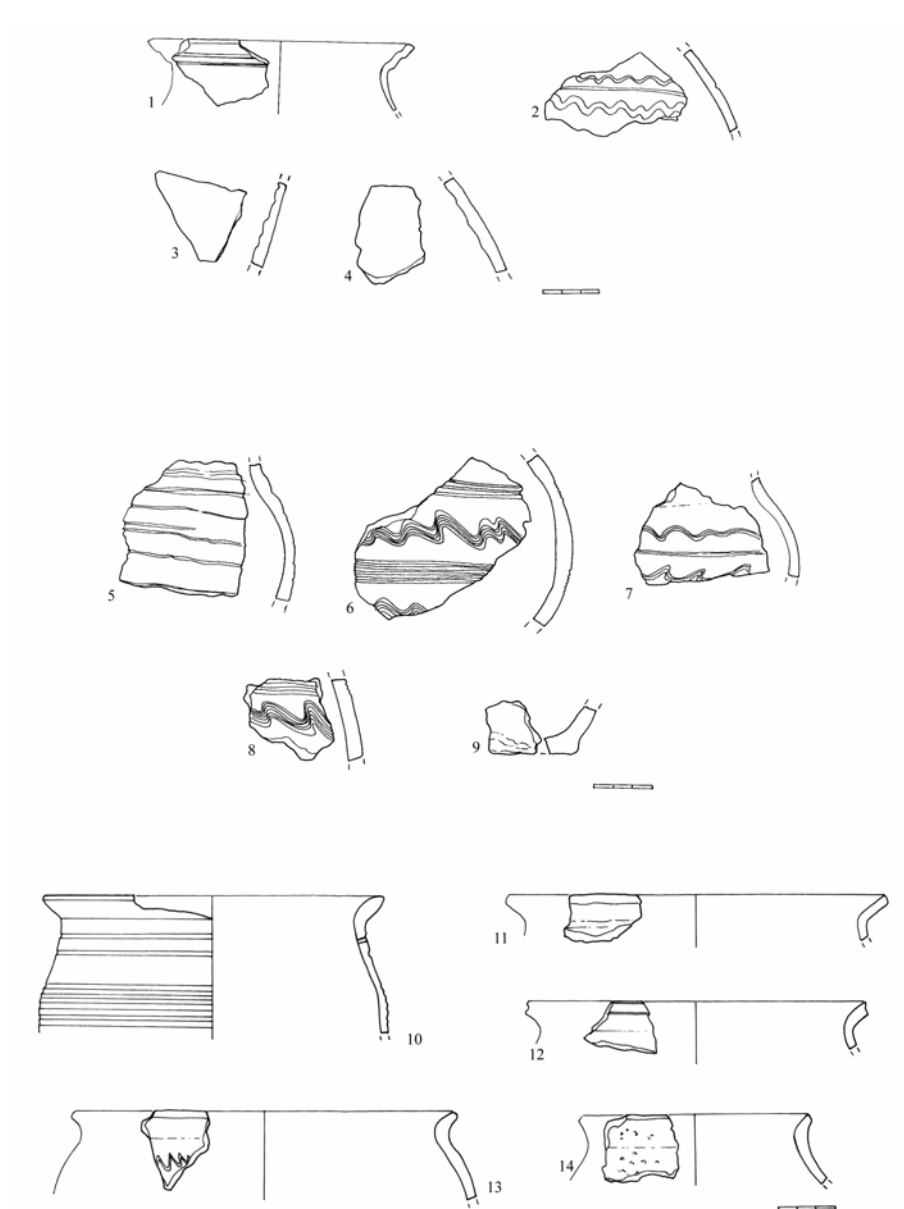

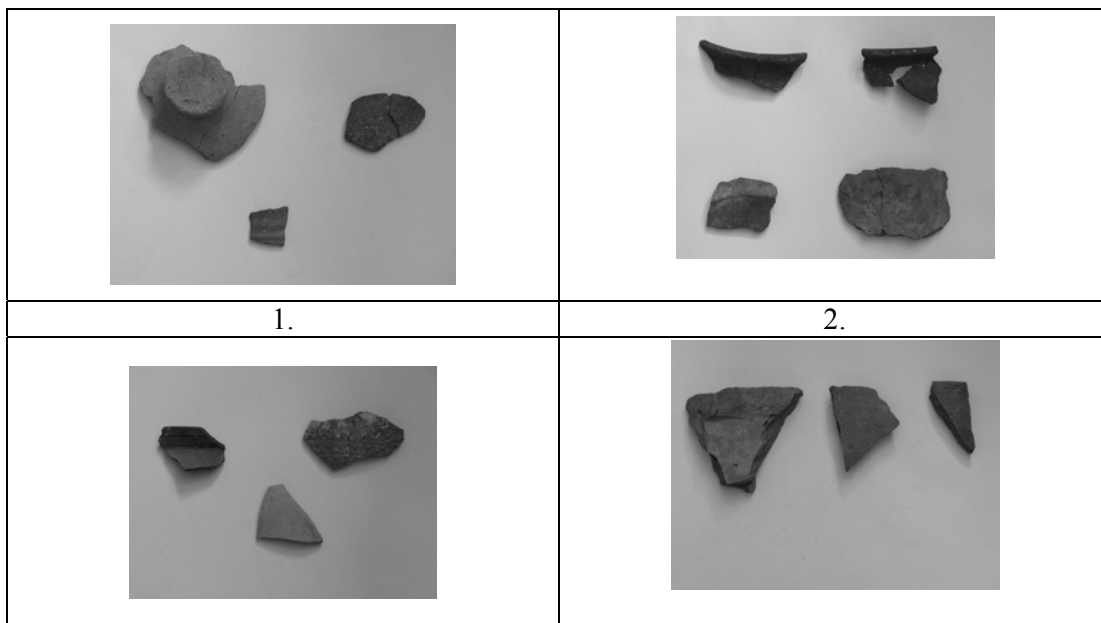
T.XI Ров сонда 1, тамно мрка земља

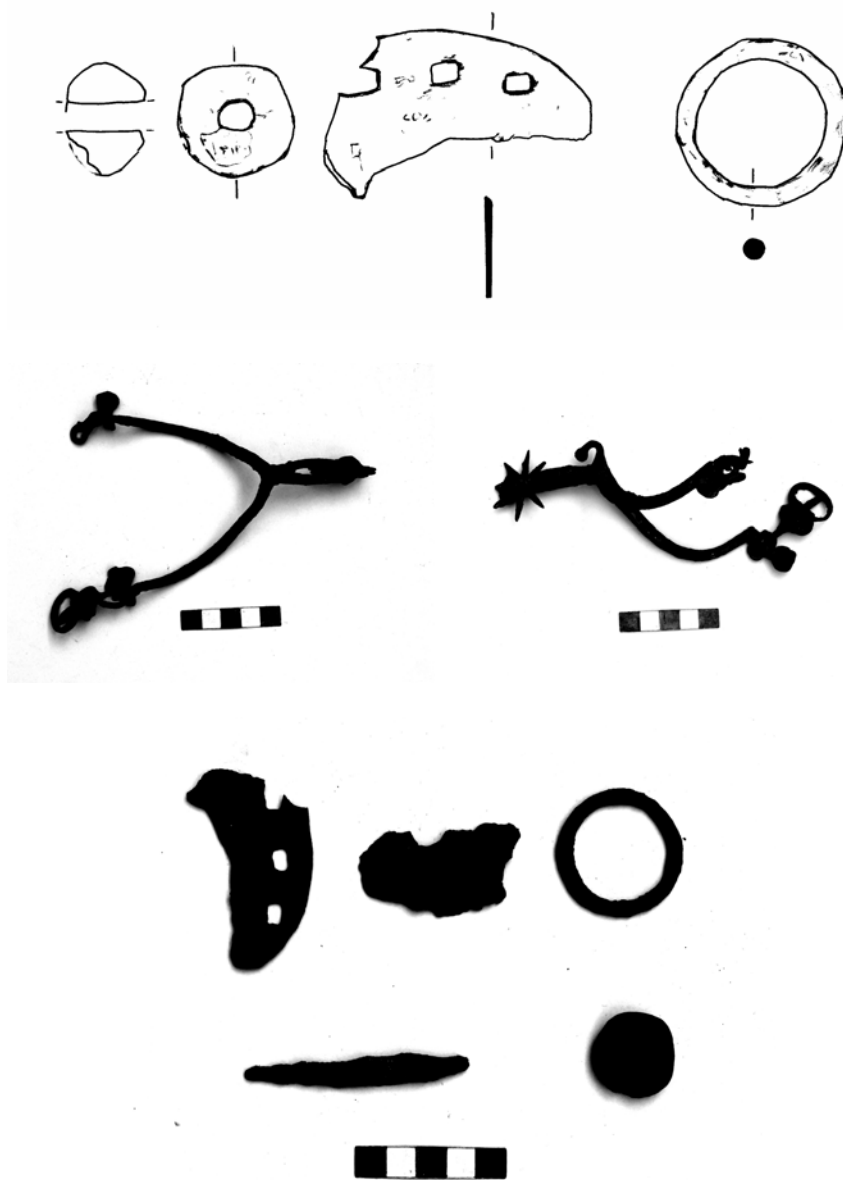
Т.ХП 1.-12 Ров сонда 1, тамно- мрка з.; 13.-14. Праћење бедема око куле

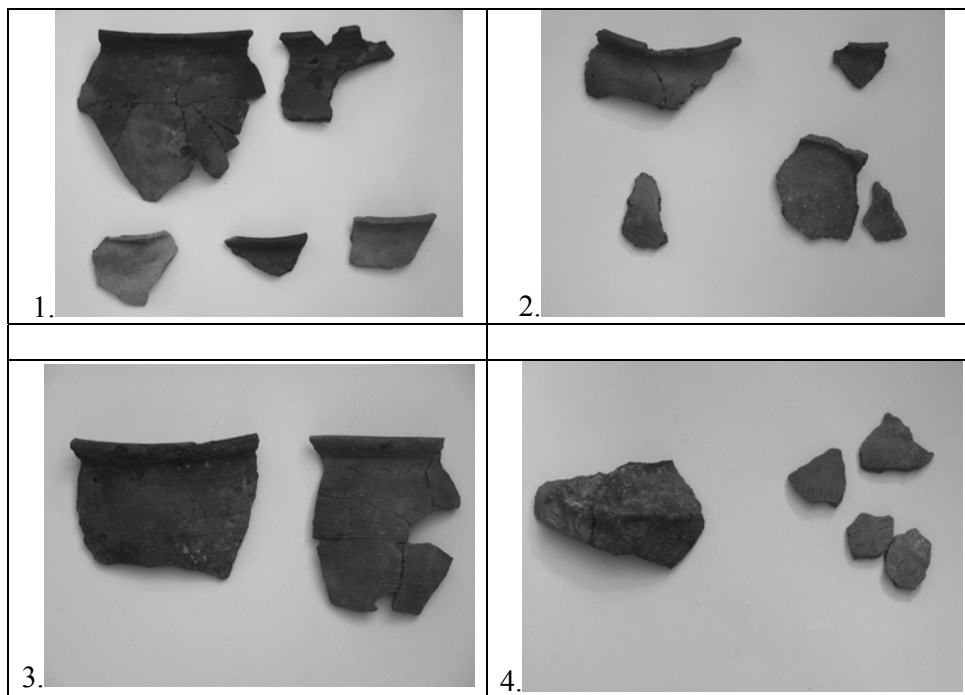
Т. XIII Кречана, тамно- мрка земља, 1.-4.рановизантијска керамика; 5.-14. средњовековна керамика

Т. XIV Рановизантијска керамика

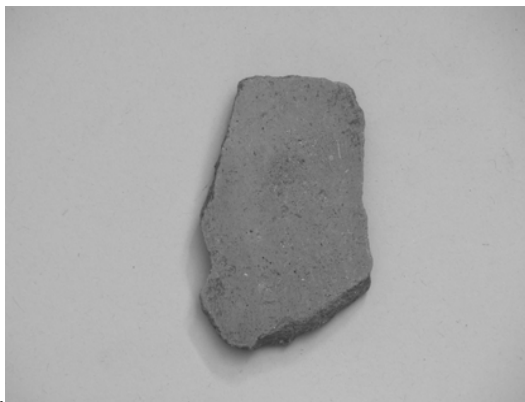
Т. XV Покретни археолошки налази

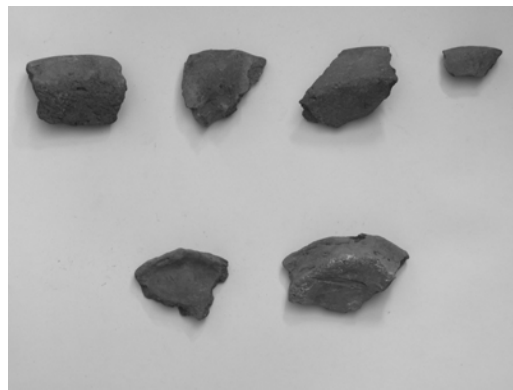
Т.XVI Средњовековна керамика

Т.ХVII Средновековна керамика и леп

Т.ХVIII Средњовековна керамика

1.

2.

3.

4.

Т.XVIII Средновековна керамика

1.

2.

3.

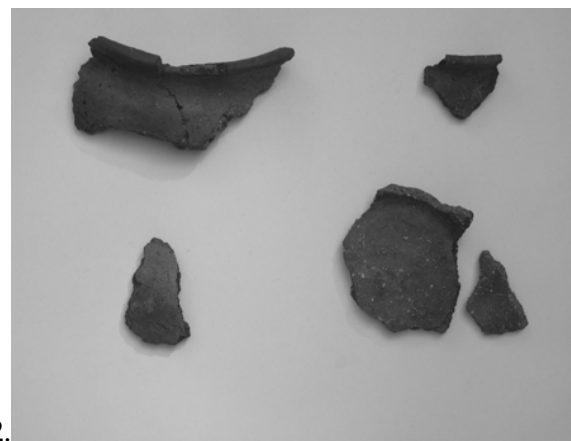

4.

Т. XIV Рановизантијска керамика

1.

2.

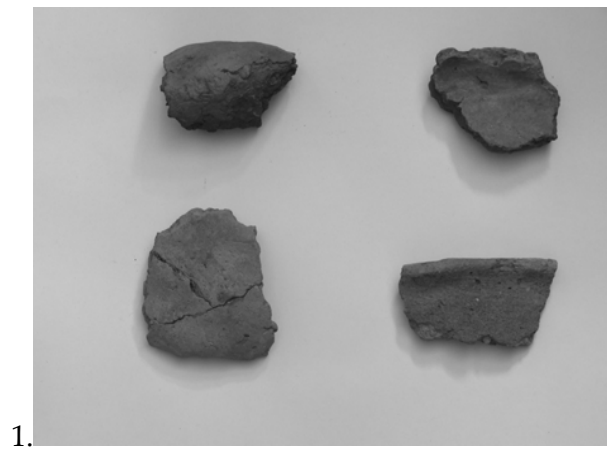

3.

4.

Т.XVI Средньовековна керамика

Т.XVII Средновековна керамика и леп

Марко ШУИЦА
Филозофски факултет
Београд

ПРИПОВЕСТИ О СРПСКО-ТУРСКИМ ОКРШАЈИМА И «СТРАХ ОД ТУРАКА» 1386. ГОДИНЕ

Српско-турски окршаји који су се збили на територији српских средњовековних држава пре судбоносне битке на Косову (15. јун 1389), само делимично су окупирани пажњу истраживача, углавном у склопу ширих тема.¹ Први забележени сукоби Срба и Османлија на границама северних српских области одиграли су се почетком осамдесетих година XIV века, десет година после Маричке битке (26. септембар 1371), кључне за политички положај читавог региона југоисточног Балканског полуострва. Погибијом браће Мрњавчевић и потоњим распарчавањем њихове области међу српским велможама дошло је до нестанка једине озбиљне бране османлијским продорима у српске земље. Немогућност пружања организованог и суштинског отпора освајачима са истока довела је током осме и де-

¹ Веома је мало појединачних радова који су се бавили за нас релевантним сукобима: Љ.Стојановић, *Цреп и Витомир*, Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1929, 356-357; М.Динић, *Жан Фроасар и бој на Плочнику*, Прилози КЈИФ 18 (1938) 361-365; Ј.Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ XXXI (1984) 5-40; С.Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, Косовско метохијски зборник I, Београд 1990, 3-20; С.Ћирковић, *Косовска битка у међународном контексту*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука књ.9 (1996) 49-69. S.Reinert, *From Niš to Kosovo Polje, reflections on Murad I's final years*, Ottoman Emirate (1300-1389), Crete University press Rethymnon 1993, 169-210, док су чешће обрађивани у оквиру монографија и синтетичких дела: С.Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960, са коментарима С.Ћирковића; К.Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1990; *Историја српског народа II*, Београд 1982 (Р.Михаљчић); Р.Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ, предање*, Београд 1989; Ј.Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2001; М.Шуица, *Немирно доба српског средњег века*, Београд 2000.

вете деценије XIV века до систематског ланчаног потпадања великих територијалних области под османлијски протекторат. Султан Мурат I постао је врховни господар и сизерен већем броју хришћанских господара и владара, међу њима, византијском цару Јовану V Палеологу, бугарском цару Јовану Шишману, браћи Драгаш и оспораваном српском краљу Марку.² Стандардизоване вазалне обавезе у виду харача, обезбеђивања помоћних војних трупа за учешће у османлијским војним кампањама, као и ритуално поклоњење вазала сизерену, стварали су стабилан рекуперативан економски и ратни потенцијал за наставак експанзије Османлија у Европи и Анадолији.³ У време генезе османске државе на Балкану, можда чак и далекосежнија последица османлијских освајања од саме територијалне контроле, било је стварање готово метафизичког феномена који се преливао преко граница хришћанских држава. Појава која је оставила дубоког трага у менталитету средњовековних хришћана без обзира на друштвену, културну или етничку позадину и која је у другој половини XIV века од индивидуалног осећања прерасла у опште друштвену климу на Балкану, остала је забележена као «*страх измаљвићански*», или «*страх од Турака*».⁴ Османлије су примењујући тактику застрашивања као једну од компоненти свог ратовања, данас у војној доктрини познату као психолошки рат, успевали да дестабилизују регион и начине порозним границе области које су улазиле у њихове освајачке и пљачкашке планове. Демографска и етничка слика Балкана се услед принудних миграција, депопулације регија или насељавања анадолских номада - јурука, постепено али са великом извесношћу мењала у корист нових исламских завојева-

² Г.Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969, 502-503; Р.Михаљчић, *Крај Српског царства*, Београд 1974, 164-165; Р.Радић, *Време Јована V Палеолога (1332-1391)*, Београд 1993, 355-360.

³ Х.Иналцик, *Османско царство, класично доба (1300-1600)*, Београд 1974, 18; М.Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, Прекинут успон, српске земље у позном средњем веку, Београд 2005, 275-327.

⁴ Ј.Калић, «*Страш турски*» после Косова, Свети кнез Лазар, Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389-1989, Београд 1989, 185-191, а овим проблемом се у нашој историографији бавио и Р.Радић, *Страш у позној Византији 1180-1453 I-II*, Београд 2000, нарочито у другом тому књиге у поглављу *Страш од Турака*, 201-241.

ча⁵. У време када је «*страх од Турака*» почео да се шири српским земљама, царство Немањића је било или на издисају, или је већ у потпуности нестало. Неухватљиви и свепрожимајући психолошки непријатељ, много озбиљнији од његовог креатора, самих Османлија, утицао је и на политику и на концепцију одбране држава српских обласних господара.

Кључну државничку одговорност у вртлогу драматичних и преломних догађаја осетио је и за њу се изборио кнез Лазар, некадашњи ставилац на двору Немањића.⁶ Свестан опасности која је претила старим српским земљама, кнез Лазар је брижљиво припремао одбрану своје територије. Први предуслов је био стварање политички и стратешки стабилног и хомогеног амбијента који је могао пружити квалитетну одбрану. После Маричке битке више није било много недоумица око праваца будуће османске политике према хришћанским земљама на Балкану исцрпљеним грађанским, династичким и међусобним ратовима. Борба за опстанак чекала је и турске емирате у Анадолији, који су пружали отпор потчињавању Османлијама. Рат на два фронта, европском и анадолском постао је главно обележје османлијске спољне политике краја XIV века. У таквим околностима стабилизација унутрашњих прилика и регионално повезивање са хришћанским земљама и областима постали су императив политике кнеза Лазара. Уз помоћ чувеног инока Исаије кнез Лазар је, делујући у духу рестаурације угледа и реалне моћи државе којом је владао, остварио идеју поновног измирења Српске цркве са Васељенском 1375. године.⁷ Управо је старац Исаија, покретач процеса измирења Цркава, био сведок последица османлијских освајања које је забележио уз превод Псеудо-Ареопагита.⁸ Он је на тај начин и књижевно промовисао и овековечио «*страх измаиљџански*» који се у таласима ширио Балканом.

Уз задобијену подршку Српске цркве, кнез Лазар је својим политичким акцијама успео да премости владарско-идеолошки јаз

⁵ Х.Иналцик, *исто*, 17.

⁶ Р.Михаљчић, *Лазар Хребелановић*, 21-27.

⁷ Д.Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81-93; *ИСН* II, 7-20. (Д.Богдановић); Ф.Баришић, *О измирењу српске и византијске цркве*, ЗРВИ 21 (1982) 159-181.

⁸ Ђ.Sp.Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960, 99-101, 325.

настао смрћу цара Уроша V Немањића (2/4. децембар 1371.). Политичка визија кнеза Лазара остваривала се кроз обједињавање што већег територијалног пространства, али и кроз ширење његовог утицаја ван граница државе. Локални моћници из окружења били су повезани у неку врсту врсту алијансе базиране на породичним везама остварених браковима са Лазаревим ћеркама.⁹ Други предуслов успешне одбране од Османлија представљао је моћни војни и економски фондус. Централизована монетарна политика и контрола ковања новца на његовој територији омогућили су кнезу Лазару стварање шире основе за финансирање одбране. Скупо одржавање и плаћање војске изискивало је и нужне финансијске мере које су се огледале у ковању девалвираног новца, што је била пракса коју су следили и други обласни господари попут његовог зета Вука Бранковића.¹⁰ Промене условљене свешћу о опасности од Османлија пратиле су и развој моравске војне, али у ширем смислу и сакралне архитектуре. Присуство «*страха турског*» оставило је на тај начин и опипљивог трага. Главна задужбина кнеза Лазара, црква Вазнесења Христовог у Раваници, грађена седамдесетих година XIV века, а заснована као заокружено црквено властелинство повељом из 1381. године, постала је заштићена правом тврђавом са шест правилно распоређених кула, од којих је једна служила као капија. Манастирским утврђењем је доминирала висока бранич-донжон кула, типична за фортификациону архитектуру тога доба.¹¹ Престоница кнеза Лазара у Крушевцу била је конципирана као утврђење окружено са дванасет четвороугаоних кула и зидинама дебелим два метра.¹² Истовремено са овим војно-сакралним градитељским подухватима обнављана су и изграђивана утврђења у Копријану, Кознику, Брвенику, док су унутар самих утврђених градова формиране посебне одбрамбене зоне.¹³ Традиционалне обавезе урбаних средина, градо-

⁹ К.Лиречек, *Историја Срба I*, 321. Детаљно о браковима Лазаревих ћерки: М.Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Београд 1996.

¹⁰ С.Димитријевић, *Новац кнеза Лазара у односу на новац других обласних господара*, О кнезу Лазару, 219; В.Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 161-164, 168.

¹¹ М.Поповић, *Утврђења Моравске Србије*, Свети кнез Лазар, Београд 1989, 72.

¹² Ј.Калић, *Срби у позном средњем веку*, 51-54; М.Поповић, *исто*, 82-83.

¹³ М.Поповић, *исто*.

зиданије и градобљуденије своју пуну потврду добиле су у наступајућим догађајима.¹⁴ Држава и становништво су се постепено уходавали у ванредну климу, у стање приправности и ишчекивања великог напада Турака. Одроз озбиљно схваћене опасности видљив је у дејству пограничне, крајишке властеле кнеза Лазара која је била добро припремљена за окршај са османлијским акинџијама.

Према сачуваним летописачким вестима прва евидентирана битка између Лазаревих војсковођа и Османлија позната као «*Црепов бој*» одиграла се 25. децембра 1380/81. године код Дубравнице у близини Параћина.¹⁵ Српски летописи су веома штурни у информацијама о овом окршају. Постоји основна **вѣсть Црѣпов бои на Дѣбравнице** и нешто потпунија информација: **оуби Црѣп и Витомир Тоурке на Доубравнице. дек. кѣ. дѣнь**.¹⁶ Битку је дакле, са српске стране предводио крајишки војвода Цреп Вукославић, а уз њега се борио и властелин Витомир, иначе непознат из других историјских извора.¹⁷ Битка на Дубравници, о чијим правим размерама немамо вести у оновременим изворима, по свему судећи је био окршај мањих размера. Разлог за такво мишљење треба тражити у чињеници да је решен употребом локалних војних ресурса и под вођством двојице властелина крајишника, без мобилисања веће војске под вођством лично кнеза Лазара, као што је био случај са Косовском битком 1389. године. Улога властеле крајишника као господара пограничних тампон зона, имала је кључни значај у нестабилним временима када су границе државе или области биле угрожене, што је прописивао и Душанов законик својим 49. и 143. чланом.¹⁸ Очигледно да је први следећи упад Османлија предвођених султаном Муратом I имао потпуно другу димензију и захтевао сасвим другачије одбрамбене потезе него што је то био упад акинџија у област Петруског крајишта 1380/81. Карактер првог упада Турака могао би

¹⁴ Лексикон српског средњег века, Београд 1999, *Градозиданије, Градобљуденије* (М.Шуица).

¹⁵ Љ.Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср.Карловци 1927, 214, бр. 589.; Љ.Стојановић, *Цреп и Витомир*, 356-357.

¹⁶ Љ.Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 214. бр. 589.

¹⁷ Р.Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 113; *ИСН II*, 42 (Р.Михаљчић); М.Шуица, *Немирно доба*, 90-91, 117-118, 164.

¹⁸ Н.Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, Београд 1960, 52, 70.

се сагледати из општег контекста стања околних територија на Балкану. С обзиром на то да се област Петруског крајишта налазила на источним рубовима Лазареве велике области ка Бугарској, извесно је да је упад Османлија на територију војводе Црепа био изведен пробојем источне границе са Бугарском.¹⁹ Истовремено са упадом у Лазареву област турски одреди акинџија харали су деловима Бугарске, па је могуће претпоставити да је једна турска војна групација скренула ка Лазаревим земљама, свакако ради пљачке, где је код Паракиновог Брода била заустављена. Чини се подједнако вероватним и да су Османлије намерно прешле границу, до тада још непокорене територије, да би извршили извиђање терена, узнемирили погранично становништво и испробали порозност граница следеће државе која им је улазила у освајачке планове. Једноставно речено, да би посејале «*страх измаиљѿански*». После окршаја код Дубравнице, Лазареву област неколико година нису значајније угрожавали Турци, бар не толико да би савременици то забележили. Османлије су у то време своју пажњу усмерили на освајања у Малој Азији и областима Тракије и Македоније.

Следећи упад Османлија у српске земље оставиће трајне последице по територијални интегритет области кнеза Лазара. Турска освајања с почетка осамдесетих година добила су на значају и замаху зато што је султан Мурат I лично узео великог учешћа у њима. У исламској војној терминологији ратни поход који је предводио султан познат је као *ulu ġaza*, *ġihadu-'l-ekber*, или *sefer-i-ekber*.²⁰ Османлије су до 1385. године, када су освојиле Софију, уграбиле велики део Тракије, јужне Бугарске, градове Сер, Кавалу, Касторију, Битољ, Прилеп, вероватно и Свету Гору, чиме су створили знатно територијално залеђе за нове продоре у централне делове Балканског полуострва.²¹ Падом Софије Турци су се приближили источној граници

¹⁹ Р. Михаљчић, *Где се налазио град Петрус?*, *Прошлост и народно сећање*, Београд 1995, 225-233.

²⁰ Г. Елезовић, *Бој на Косову 1389 године у Историји Мула Мехмеда Неирије*, Братство XXXI (1940) 2.

²¹ J. Fine, *The Late Medieval Balkans*, The University of Michigan Press 1996, 407; Љ. Максимовић, *Византија и Турци од Маричке до Косовске битке (1371-1389)*, Глас САНУ CCCLXXVIII, Одељење историјских наука књ.9 (1996) 45. N. Housley,

Лазареве области, тако да је било само питање тренутка када ће масовније закорачити на његову територију у даљем напредовању на север и запад.

Збивања код Плочника 1386. године

Први значајнији сусрет војски кнеза Лазара и султана Мурата одиграо се током 1386. године код Плочника, места југозападно од Ниша, између Куршумлије и Прокупља, западно од реке Топлице.²² И поред нејасних и противречних вести које пружају историјски извори, сусрет код Плочника не може се посматрати одвојено од војне кампање у којој су Османлије заузеле утврђени град Ниш, чиме је задат први велики стратешки ударац кнезу Лазару.²³ Пад Ниша у турске руке био је значајан помак у њиховом продирању не само у Лазареву земљу, већ и у приближавању Угарској, с обзиром на то да је Ниш био једна од кључних великих постаја на Цариградском друму (Via Militaris), који је повезивао Цариград са Београдом.²⁴ Кон-

The Later Crusades from Lyons to Alcazar 1274-1580, Oxford University Press 1995, 70; Х.Иналцик, *Османско царство*, 16; С.Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul 1990, 28-31; О времену потпадања Хиландара и Свете Горе под турску власт, А.Фотић, *Прилагођавање и опстанак: Хиландар у Османском царству (XV-XVII век)*, Манастир Хиландар, Београд 1998, 91. још експлицитнији став да је Света гора признала турску власт 1383. у А.Фотић, *Светогорски метоси у доба прве турске власти 1383 – 1403 (питање опште конфискације)*, ЗРВИ XXXVII (1998) 213.

²² Љ.Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, 215 бр. 591.; Г.Елезовић, *Огледало света или Историја Мехмеда Неширије*, Београд 1957, 22-24 (одломци *Повест о освајању градова по Румелији, Приповест о освојењу Ниша*). Х. Иналцик, *Османско царство*, 22. У српском издању ове књиге налази се материјална грешка где је битка код Плочника датована у 1388. и поистовећена са битком код Билеће. На истој страни наводи се да се ова битка одиграла исте године када су «Османлије муњевитом војном операцијом покорице Видинску Бугарску». Како је реч о 1388. години и како Иналцик каже о поразу турске војске, може бити само реч о бици код Билеће и паду не Видинске већ, Трновске Бугарске.

²³ Ј.Калић, *Ниш у средњем веку*, 31.

²⁴ К.Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград и балкански кланци*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 88-89, 147-148; Г.Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974. 82-102; Ј.Калић, *Ниш у средњем веку*, 5-38; Љ.Максимовић, *Византија и Турци*, 47.

трола над овом комуникационом линијом обезбеђивала је брз транспорт масовнијих војних снага Османлија, кроз читав регион од Једрена и Софије, па све докле је сезала власт турског султана. Погодност главне балканске транзитне руте више пута је била коришћена за кретање освајачких војски. Тај путни правац користили су и Византинци када су покретали ратне походе на Србе у XII веку.²⁵ По доласку на Балкан Османлије су брзо схватиле стратешки значај контроле оваквих саобраћајница, па су у том смислу продирали долином Марице, а потом Војним/Цариградским друмом ка централним деловима Балкана. С друге стране, освајање Сера 1383. године, а потом и Солуна 1387. године, отворило им је за даља војна напредовања правац исток – запад, односно комуникацију *via Egnatia*.

Према сачуваним савременим историјским изворима није познато који се догађај одиграо пре, да ли Муратово заузимање Ниша, или сусрет војски код Плочника.²⁶ Поред хронолошке недоумице, остају отворена питања везана за стварна збивања код Плочника. Када је реч о овом догађају српске летописачке белешке су контрадикторне и фактографски сумарне. Према једној верзији каже се само да је султан Мурат дошао до Плочника, **исходи царь Моурать на Плочникъ**.²⁷ Према другој варијанти летописачких вести, сазнаје се да је османски господар пошао на кнеза Лазара, али се вратио од Плочника. Из белешке се не види да ли се уопште сучелио, или сусрео са српским кнезом, већ се наговештава да до сусрета можда није ни дошло: **исходи Моурать царь на кнеза, и врати се опеть ꙗ Плочника**.²⁸ Према још једној верзији српских хроничара, уз Муратово таборовање код Плочника придодата је вест о заузимању Ниша, па се може закључити да је заузимање Ниша било део исте војне кампање: **исходи царь Моурать на Плочникъ и пріємлетъ Нишь**.²⁹ Једна варијанта ове вести укључује и помен имена кнеза Лазара: **ис-**

²⁵ Љ. Максимовић, *Србија и правци византијских похода у XII веку*, ЗРВИ 22 (1983) 7-19; Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, 18-19.

²⁶ S.Reinert, *From Niš to Kosovo polje*, 176-177.

²⁷ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 215, бр 591 а.

²⁸ *Исто*, 215, бр 591 б.

²⁹ *Исто*, бр. 591 в.

ходи царь Моурать на кнеза Лазара и прими Нишь³⁰. Потом се наилази на вести које потпуно збуњују читаоца: **побеже Ямоурать и кнез Лазарь ѿ Плочника ис Топлице.**³¹ Уколико би се дословно тумачила, ова вест би упућивала на то да су се обе војске повукле са потенцијалног, или већ стварног бојишта. Нема ни најмањег наговештаја шта је могло изазвати овакво понашање војсковођа и њихових војски.

Друга варијанта извештаја о збивањима код Плочника ипак носи одређену тежину и упућује на Муратово повлачење пред српским кнезом: **побѣже царь Моурать ѿ кнеза Лазара ѿ Плочника ис Топлице.**³² Ова верзија, која се налази у највећем броју летописа, једина директно сугерише да се султан повукао пред Лазаревом војском, а у летописима је забележена под 6895. годином док су претходне верзије записане под 6894. годином.³³ У сваком случају Плочник је био место које је за Османлије у том тренутку представљало извесну препреку, с обзиром на то да је остао забележен прво у свести српских летописаца, а потом и у самим хронографским текстовима. Турски султан на челу војске свакако није без разлога на овом раскршћу одлучио да окрене своју војску у супротном правцу и застави своје напредовање на запад.

На основу исказа српских летописа историографија је углавном дошла до закључка да је кнез Лазар успео у једном тренутку да спречи османско напредовање на запад, иако сам сусрет непријатеља није довео до одлучујуће битке.³⁴ Ипак, неизвесни сусрет Лазара

³⁰ Исто, бр. 591 г.

³¹ Исто, бр. 591 ђ.

³² Исто, бр. 591. е

³³ Стивен Рајнерт такође проблематизује сачуване податке разматрајући када је могао да се одигра овај догађај, опредељујући се за 1386. годину, S.Reinert, *From Niš to Kosovo Polje*, 176.

³⁴ У интерпретацији овог догађаја међу историчарима најзаступљеније је мишљење које се највише ослања на вест овог летописа који говори у прилог томе да је заправо Лазар «отерао» Мурата од Плочника и овај «окршај» у потпуности тумаче као Лазареву победу или бар успешну брану Турцима. К.Јиречек, *Историја Срба I*, 324; Н.Радојчић, *Косовски бој, уторак 15. јунија 1389*, Битка на Косову 1389, Галерија САНУ св. 65, Београд 1989, 18; Ј.Калић, *Срби у позном средњем веку*, 55, и у *Ниш у средњем веку*, 31; *ИСН II*, 42 (Р.Михаљчић); Р.Михаљчић, *Кнез Лазар*

и Мурата код Плочника не би требало преувеличати, јер се у ствари не зна шта је навело османског султана да одступи с потенцијалног бојишта и прекине напредовање ка западу. Не би требало изгубити из вида ни чињеницу да је у склопу исте војне кампање Мурат I заузео Ниш и да хронологија заузимања града у односу на догађај код Плочника није дефинитивно утврђена. Сусрет код Плочника ни у ком случају није утицао на географски правац и стратешки курс напредовања Османлија ка српским земљама, нити на деградирање, или било какво темељније нарушавање њихових војничких капацитета. Плочник је остао само једна недовољно описана фактографска епизода утемељена на догађају са неизвесним војничким исходом, али у ширем контексту са извесним политичким и војним ефектима. Последице Муратовог похода, без обзира на стварна, недокучена збивања код Плочника, сасвим сигурно су допринеле даљој османлијској експанзији ка српским областима.

Другачије вести у односу на српске летописе налазе се у турским изворима, пре свега у делу Мехмеда Нешрије, турског историчара с краја XV и прве половине XVI века. Нешрија везује збивања код Плочника, иако директно не наводи топоним, за велики планирани поход султана Мурата покренут из централних османских области Мале Азије. Настао на тековинама оријенталне османске историографије XV века, Нешрија је писао из идеолошког угла раз-

Хребељановић, 113; Ђ.Тошић, *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, Зборник за историју БиХ 1, Београд 1995, 87; М.Благојевић, *Јединство и подвојеност српских земаља пре битке на Косову*, ЗФФБ серија А XVIII, 1994, 86, и у *Историја српске државности* I, Нови Сад 2000, 254; J.Hoensch, *Kaiser Sigismund*, München 1996, 79. S.Reinert, *исто*, 174-179. Исто мишљење је заступао и С.Ћирковић, коментари у С.Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, 452, и *Историја средњовековне босанске државе*, 159, мада је у својој расправи С.Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 18-19, заузео резервисаније становиште, према коме се релативизује исход догађаја. У историографији је победничко тумачење «сусрета» код Плочника уз победу код Билеће 1388. године доведено у везу са кулминацијом Муратовог нестрпљења да се разрачуна са «жилавим» непријатељем те је његов бес резултирао походом на Лазара, Твртка и битком на Косову. Ђ.Тошић, *исто*; S.Reinert, *исто*.

воја османске државности нарочито присутног од времена Мехмеда II Освајача (1451-1481). Описујући догађаје на основу њихових директних или општих последица, са сто година временске и историјске дистанце, Нешрија је уносио белег епохе у којој је живео и стварао. Тако је турски историчар заступао став према коме су сви, па и први османски султани именовани *газијама*, анахроним вишезначним термином који је ушао у ширу употребу код Османлија тек у првој половини XV века.³⁵ Пратећи наративну нит Мехмеда Нешрије, у његовом делу *Огледало света* уочавају се разлике у опису и исходу овог Муратовог похода у односу на све податаке сачуване у српским изворима.³⁶ Према Нешријиним казивањима, султан Мурат I је првобитно сакупио војску у којој су се налазили и његов син Бајазит и војсковођа Тимур Таш, али је ипак сам прешао на европску страну османске државе код Галипоља. У Тракији су га чекале војсковође Евренос бег и Лала Шахин са којима је дошао у «српску земљу».³⁷ Даље у тексту, Мехмед Нешрија саопштава да је Мурат мислио да ће «Лазар доћи да се бије. Него ваљда беше чуо (Лазар) да је велика множина скупљене војске. Остаде 14 дана, непријатељ се жив не појави.»³⁸ Потом у Нешријиним делу следи *Приповест о освајању Ниша*.³⁹ Поједини историчари попут Стивена Рајнерта сматрају да је Нешрија имао добар предлог на основу кога је описивао ранију историју османлијског освајања Балкана, кога не би требало а priori елиминисати.⁴⁰ Из тога би следио закључак да би се у овом догађају, који је остао неименован у Нешријиним тексту, а по редоследу приповедања претходио опсади Ниша, могао препознати «инцидент» код Плочника забележен у српским летописима. Разлика у верзији описа догађаја код Мехмеда Нешрије и највећег броја српских летописа је у томе што поједини српски летописи наводе да је дошло до сусрета - сучељавања две војске и султановог повлаче-

³⁵ С.Imber, *What does Ghazi actually mean?*, The Balance of truth, Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis, Istanbul 2000, 165-178.

³⁶ Љ.Стојановић, *исто*, 215; Г.Елезовић, *Огледало света*, 22-23; Ова питања је проблематизовао и донекле разрешио; S.Reinert, *From Niš to Kosovo Polje*, 174-179.

³⁷ Г.Елезовић, *исто*, 22.

³⁸ *Исто*.

³⁹ *Исто*, 23.

⁴⁰ S.Reinert, *From Niš to Kosovo Polje*, 178.

ња, док турски историчар извештава да је султан Мурат I на челу својих одреда ишчекивао непријатеља две недеље пре него што је напустио место на коме је поставио свој ратни логор.⁴¹ Пошто се, према Нешрији, Лазарева војска није појавила, султан је покренуо војску и уперо је ка Нишу. Уколико бисмо поклонили поверење току излагања османског историчара, онда би овај догађај претходио паду Ниша. Стивен Рајнерт који се бавио хронологијом Муратовог похода, питање редоследа збивања ипак оставља отвореним, актуелизујући и време одигравања султанове војне расправљајући да ли је она покренута у пролеће, или на лето 1386. године, закључујући да се пад Ниша највероватније одиграо у раним летњим месецима.⁴²

Исти хронолошки след, као код Мехмеда Нешрије, наведен је у још једном турском извору. Реч је о, са становишта критике извора веома дискутабилној, преписци између султана Мурата I и његових војсковођа, објављеној у Феридун-беговом зборнику турских споменика 1848. године.⁴³ Преписка је сведочанство доцнијег историографског наноса, и датирана је у хиџријску 778. и 779. годину што би одговарало 1400. и 1401 години нове ере. Корпус споменутих докумената састоји се из четири повезане компоненте:

⁴¹ Ова верзија Нешријине приче могла би се упоредити са вестима забележеним у студеничком, кувездинском, београдском другом, кијевском и сарандапорском летопису које би могле да кореспондирају са Нешријином изворном подлогом јер се у њима само сугерише да је Мурат дошао до Плочника, али се не спомиње било каква непријатељска војска или чак нека врста ратне операције.

⁴² S.Reinert, *From Niš to Kosovo Polje*, 177; Нешријина хронологија је крајње непоуздана и код њега је след догађаја на појединим местима поремећен и испретуран, па се не можемо са великим поверењем ослонити на његову хронологију, нарочито када је у питању хронологија освајања Балкана с краја XIV века.; D.Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, London 1972, 299; Извесно је да се према сачуваним турским изворима крајем априла месеца 1386. године Мурат налазио у Једренима где је издао један ферман, Г.Елезовић, *Турски споменици I*, Београд 1940, 4-7.

⁴³ Српски превод преписке објављен под насловом *Мурат I на Нишу, Из Феридун – беговог зборника турских споменика изданог у Цариграду године 1848*, Гласник ДСС XI (1859) 119-124.

- а) писма султана Мурата упућеног Караманли-оглу Али бегу
- б) одговора Али бега упућеног султану
- в) писма Хамид бега султану Мурату
- г) султановог одговора његовом војсковођи Хамид бегу

Овај турски извор доноси историјску наративну подлогу сличну оној коју је користио Мехмед Нешрија, мада се у њему налазе и подаци које не можемо прочитати у *Огледалу света*. Прво Муратово писмо упућено Караманли-оглу наводи да се султан са својим сином Бајазитом и великом војском упутио у Европу преко Галипоља, што се делимично подудара и са подацима из Нешријине историје.⁴⁴ Наноси каснијег историјског наслеђа и времена долазе до изражаја у склопу наративног тока извора, када се приповеда како је султан у овом походу пре него што је опсео утврђени Ниш, кренуо пут Смедерева.⁴⁵ Поред тога, као Муратов непријатељ се не наводи кнез Лазар, већ Лаз-оглу, односно Лазарев син, што би значило да се ради о Стефану Лазаревићу.⁴⁶ Оваква грешка, замена сина оцем, није ретка у османским изворима, нарочито када је у питању опис давно одиграних догађаја и историјских личности.⁴⁷ Главни приповедач, наводно султан Мурат, даје верну слику могуће војне технологије примењене у ратовању с краја XIV века⁴⁸ наводећи да османлијска «*копља и сабље помрачаваху својим блеском огњене муње*».⁴⁹

⁴⁴ Према Нешрији, Мурат је сам прешао преко Галипоља у Румелију, док је у Анадолији оставио Бајазит челебију, његовог сина и Тимур Таша.

⁴⁵ *Мурат I на Нишу*, 120.

⁴⁶ *Исто*, 120.

⁴⁷ Сличне грешке присутне су и у делу Мехмеда Нешрије, Г.Елезовић, *Бој на Косову 1389. године*, 31, нап. 5.

⁴⁸ Код каснијих османских историчара с краја XVII из XVI века, долази до збрке и уношења анахронизама у текст и старији историјски садржај који приповедају. У том смислу често се у биткама које су Османлије водиле на Балкану крајем XIV века могу као део стандардног наоружања видети топови, који се у то време никако нису уклапали у војну тактику. У том смислу када се приповеда о паду Ниша, евидентно је, бар када је војна технологија и тактика ратовања у питању, да нема наноса касније епохе у којој су знаменити турски историчари писали, што уз резерве може говорити у прилог кредибилности извора коришћених као предлојак за описивање давних догађаја обухваћених историјским хроникама или приповестима.

⁴⁹ *Мурат I на Нишу*, 119. У овом делу нема наноса доцније војне технологије и принципа ратовања с почетака XV века када је у ширу војну употребу ушло ватре-

Настављајући приповест, аутор писма презентује збивања слично Нешрији напомињући да се непријатељ Турака није смео упуштати у бој и да се повукао у утврђене градове и «*стрмените врхове горске и ту као страшљивац који се крије у кутове...*». Док се код Мехмеда Нешрије види да је Мурат провео две недеље у ишчекивању свог непријатеља, кнеза Лазара, овде се не спомиње временска одредница везана за боравак војске на терену, али се напомиње да су Турци пленили и палили земљу на којој су се налазили. У наставку похода султанова војска је опсела град Ниш који је одолевао двадесет пет дана, о чему код Нешрије нема никаквих вести.⁵⁰ Готово исто као и код Нешрије и Муратово писмо извештава о томе како је на повратку с овог похода пред султана изашао кнез Лазар који је затражио милост признавши Муратов суверенитет и ступивши у вазални положај према.

О војној кампањи султана Мурата из 1386. године говори још један познији историјски извор. Реч је о *Краљевству Словена* из пера Мавра Орбина, код кога је опис Муратовог похода у складу са Нешријиним приповедањем. Разлог за то је Орбиново коришћење Леунклавијевог списа *Historiae musulmanae Turcorum*, заправо латинског превода дела Мехмеда Нешрије.⁵¹ Сви догађаји преузети од Нешрије нису код Мавра Орбина испричани истоветно као код турског историчара. Опис збивања код Плочника, иако суштински одговара причи Мехмеда Нешрије, код Орбина је препричан нешто детаљније. Остаје нејасно одакле је Орбин преузео допуњену верзију.⁵² Према Орбину, султан Мурат је кренуо из Анадолије са тридесет хиљада ратника да би продро у области кнеза Лазара и његовог

но оружје, односно топови без којих је било немогуће замислити било какву успешнију опсаду утврђених градова.

⁵⁰ Исто.120; J. von Hammer, *Historija Osmanskog carstva* I, 64.

⁵¹ М.Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 1968, 95, превод. З.Шундрица; коментари С.Ћирковић, 329.

⁵² Према С.Ћирковићу који је писао коментаре за *Краљевство Словена*, није јасно порекло ове Орбинове информације. док је извор везан за Лазарево ступање у вазални однос идентификован. М.Орбин, исто, 329.

зета Вука Бранковића. Мавро Орбин затим износи следећу верзију догађаја: *«И Лазар и Вук сакупили су такође много пешака и коњаника да му се супротставе. Али увидевши после да се не могу с њиме огледати, нису се усудили изићи на бојно поље, већ су ишли надамак непријатељске војске по брдовитим и сигурним местима. Кад је, дакле Мурат видео да их не може победити, дошао је под Приштину. Пошто је није могао заузети на јуриш, задржао се у тим странама отприлике месец дана без веће штете за онај крај. Затим се вратио у своје покрајине. То је било месеца априла 1385. године.»*⁵³

У односу на Нешријину верзију према Орбиновој тактичка игра се одиграла шуњањем српске војске по брдовитим крајевима и избегавањем сукоба. Поред кнеза Лазара као главне фигуре са српске стране, Орбинов извор спомиње и Вука Бранковића као учесника ових догађаја.⁵⁴ Две недеље колико је трајало Муратово логоровање према Нешрији овде није временски дефинисано, мада се према Орбиновом извору читава војна одиграла за месец дана у коју је било укључено и наводно безуспешно «јуришање» на Приштину, о чему други историјски извори ништа не говоре, а о чему је већ било речи у српској историографији.⁵⁵ Постојање још једног одјека о бици на Плочнику у западним изворима, по казивањима Жан Фроасара, по питањима топомастике и хронологије оповргнуо је Михаило Динић.⁵⁶

Битка на Плочнику остала је забележена и међу византијским изворима. Реч је о Краткој хроници бр. 72а у којој је овај догађај заведен под 1385. годином.⁵⁷ Сумаран податак доноси вест да је сул-

⁵³ М. Орбин, *исто*, 95.

⁵⁴ Ова верзија је у духу неких српских записа према којима су кнез Лазар и Вук деловали и владали заједнички: Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, 50.

⁵⁵ С. Ћирковић сматра да овде не би могло бити речи о Приштини као циљу напада Муратове војске, с обзиром на то да Приштина није била утврђен град, а да су управо јаки бедеми били разлог за одустајање од даљег турског напада, и да је заправо реч о неком другом граду који је замењен у извору са Приштином. С. Ћирковић, *Србија уочи битке на Косову*, 19. нап. 54..

⁵⁶ М. Динић, *Жан Фроасар и бој на Плочнику*, Прилози КЛИФ 18 (1938) 361-365.

⁵⁷ Б. Ферјанчић, *Вести Кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас СССХХVIII САНУ, Одељење историјских наука књ. 3 (1983) 154-155.

тан Мурат пошао на Србију и на кнеза Лазара, али да ништа није успео да постигне, што би ишло у прилог летописачким вестима да је моравски кнез успео да се супротстави моћном непријатељу, али с друге стране не одговара резултатима Муратовог похода у коме је заузет Ниш као значајна стратешка тачка.⁵⁸

Пад Ниша под Османлије 1386. године

Пад Ниша је догађај који је према Мехмеду Нешрији одредио даљу политику кнеза Лазара према султану Мурату, од тог тренутка као врховном господару. Читајући овај турски извор, види се да је Нешрија користио предлог по коме је пад Ниша остварен после сазива већа везира: «*Кажу да је султан Мурат газија одржао веће са својим везирима. Рекоше: «Кључ ове земље и ризница њена јесте град Ниш. Било би умесно напасти га...».*⁵⁹ Опсаду и команду над масовним јуришем на град султан је поверио Јахши-бегу, сину Тимур Таша. Према наводним речима Јахши-бега слаба тачка одбране лежала је у незаштићености од стрела, па су Турци у том смислу конципирали напад на град: «*После тога осуше на град пљусак од стрела, па извршише јуриш и тако град освојише. неверничке ризнице заузеше.*»⁶⁰ Опис освајања Лазаревог утврђења свакако одговара ратној технологији времена о коме се говори, с обзиром на то да је град заузет искључиво хладним оружјем. Наведени опис освајања Ниша уклапа се у потпуности у стратешку компоненту освајачке политике Османлија означене термином *уагма*, која је подразумевала беспштедан и незадржив јуриш на тврђаву или град са правом војног плена у људима и имовини.⁶¹ По заузимању града, Нешрија извештава о Лазаревој немоћи да издржи даљи османлијски притисак, па је био принуђен да ступи у вазални однос према султану.

⁵⁸ Б.Ферјанчић у истом раду оспорава мишљење П.Шрајнера који је овај догађај препознао и у *Chronicon maius* Георгија Сфранцеса. *исто*, 155.

⁵⁹ Г.Елезовић, *Огледало света*, 23.

⁶⁰ *Исто*.

⁶¹ N.Filipović, *Princ Musa i šejh Bedreddin*, Sarajevo 1971, 171,195; A.Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1985, (jagma).

Податак о двадесетпетодневној опсади града, и турском освајању по правилима јагме, који се без много преиспитивања веродостојности наводи у Хамереровој *Историји Османског царства*⁶² вероватно је преузет из већ споменуте Муратове преписке са својим беговима. У првом документу кореспонденције, Муратовом писму Караманли-оглу Али-бегу каже се: «... и зауземемо Ниш под своју власт. После тога кренемо се натраг дома, ми и наша победоносна војска, која готово бејаше недирнута и претоварена пленом.»⁶³ После пада Ниша, «Лаз-оглу» је, наводно као и код Нешрије, затражио милост султанову и потчинио му се, чиме је поход завршен, а султан се упутио у анадолску престоницу Брусу. Читава кореспонденција одаје анахрон карактер јер се у могуће и реалне детаље уплићу контрадикторни наноси искривљене перцепције каснијег времена. У одговору Али бега на Муратово писмо наводи се да се по освајању Ниша султану покорио «син Лазарев», као и да је паду Ниша претходио пут ка, у време о коме се говори, још непостојећем граду Смедереву.⁶⁴ Трећи документ из ове заокружене целине доноси приповест «кнеза» Хамида, наводног учесника опсаде Ниша, упућену султану у којој се даје детаљан опис пада утврђења у турске руке. Опис опсаде и догађаја после пада утврђења одговарају тактици и начину на који су Османлије поступале са својим непријатељима и заробљеницима у периоду првих освајања на Балкану. Због тога се не може са сигурношћу тврдити, чак и ако јесте, да је читав опис измишљен, односно да није преузет са неког ранијег предлошка који заиста говори о заузимању Ниша, а не неког другог српског утврђења. Тактика бранилаца Ниша у одређеној мери се поклапа са тактиком српских бранилаца Скопља, описаном у делу Ибн Кемала, османском извору с краја XV или почетка XVI века.⁶⁵ У наводном Хамидовом писму султану, користи се реминисценција на већ наведено скривање непријатеља по планинама, али се поред Лазара наводе и његови

⁶² J. von Hammer, *Historija Osmanskog carstva* I, Zagreb 1979, 64.

⁶³ *Мурат I на Нишу*, 120.

⁶⁴ *Исто*. 121.

⁶⁵ Реч је о Историји османске династије од турског историчара Ибн Кемала чију приповест о паду Скопља у турске руке преноси Д.Бојанић-Лукач, *Како Турците го презели Скопје (1391)*, Музеј на град – Скопје Зборник II-III (1965-6) 8.

безимени савезници па се каже да се *«при свем њиховом броју и помоћи њихових савезника»* нису смели упустити у бој него су се повукли на планине и у утврђене градове. При томе је један део војске ушао у град Ниш *«прибегавши лукавству свакоме»*.⁶⁶ Тактика опседнутих Срба се огледала у ноћним излетима ван утврђења и покушајима да се запале опсадне справе. Аутор овог извора могао је користити неки ранији извор с обзиром да не помиње топове који су још у првој половини XV века, а нарочито од владавине Мехмеда II Освајача, постали стандардно и примарно оружје у опсади утврђених градова. Даље се у Хамидовом «извештају» говори да су испадни непријатеља били сузбијани и да су се браниоци повлачили у неред и бежању. Немогућност разбијања опсаде довела је до покушаја опседнуте српске војске да затражи помоћ, вероватно од кнеза Лазара који се налазио ван града. Због тога су браниоци Ниша послали *«гласника да свог ђаволског војсковођу о том (неуспелим излетима из града) известе. Али гласник тај буде бачен на дно пакла (убијен)»*.⁶⁷ После епизоде са гласником воде се, према приповедачу, преговори да би се избегла јагма на град, односно да би се град предао како би се онемогућила похара и заробљавање становништва. Када је коначно султан Мурат наводно био спреман да учини милост дошло је до драматичног преокрета, јер *«више њихових (српских) поглавара подбодоше их (браниоце града) да непријатељства понове, затискујући врећама пуним земље зидове који су били провалени, и тако опет почињући нападање»*.⁶⁸ Наставак описа у потпуном је духу османлијских војних поплена својствених њиховој ратној доктрини јагме, јер је војска растуривши вреће којима су биле попуњене рупе у зидинама, продрла у град. Како извор сведочи: *«Тамо потамане сабљом проклете узбуњенике, узимајући у ропство оне, који су утекли од сече и гонећи пред собом као стадо оваца људе и жене, натоварене заостајима њине имовине. После су издали пети део имовине а међу собом поделе остатак, који је ипак био ве-*

⁶⁶ Мурат I на Нишу, 122.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

лико благо.»⁶⁹ Завршна фаза заузимања Ниша, према овом извору у духу је описа сличних догађаја насталих крајем XIV века, попут онога који даје анонимни аутор *Слова о кнезу Лазару* у историји књижевности познат као Раваничанин III.⁷⁰ Наведена похара имовине и људи као и давање једне петине султану могу временски одговарати реалној хронологији. Пенцик, или спенче, како се иначе називала шеријатом прописана обавеза давања султану једне петине заплењене робе или заробљеника у Светом рату, настала је у време почетка владавине Мурата I.⁷¹ Последице пада Ниша, поред потчињавања «Лазаревог сина» биле су према Хамидовом писму далекосежне и издигнуте на општи свеобухватан ниво, јер су се након наведених збивања и «други народи, који су се дојако бунили сад су готови приклонити се милости нашега величанства.»⁷² Корпус писама завршава се Муратовим одговором Хамиду у коме султан истиче: «Доиста ова последња победа (освајање Ниша), не може се изједначити с другим обичним добитком, јер је она тако рећи, кључ, који ће ми отворити друге градове од Румелије.»⁷³ Остављајући по страни кредибилност цитираног извора, сагледавајући историјска збивања може се закључити да је пад Ниша био један од важних корака у даљем продирању Османлија у центар Балканског полуострва. Овај успех Турака означио је наставак запоседања комуникационих магистрала које су омогућавале брз и сигуран транспорт велике војске у дубину континента. Након заузимања града султан Мурат I се вратио у Једрене, а потом и у малоазијску престоницу Брусу.⁷⁴

Уводећи у круг разматрања до сада коришћене изворе требало би напоменути да Мавро Орбин у *Краљевству Словена* уопште не спомиње пад Ниша у турске руке, док српски летописци, као што је већ наведено, поклањају лаконску пажњу овом догађају.

⁶⁹ Исто. 122-123.

⁷⁰ А.Вукомановић, *О кнезу Лазару*, Гласник ДСС XI (1859) 112-113; Ђ.Sp.Radoјичић, *Antologija stare srpske književnosti*, 124-125.

⁷¹ Г.Елезовић, *Бој на Косову 1389. године*, 10; Х.Иналцик, *Османско царство*, 110; Р.Мантран, *Историја Османског царства*, Београд 2002, 49.

⁷² *Мурат I на Нишу*, 123.

⁷³ Исто, 124.

⁷⁴ J.von Hammer, *Istorija Osmanskog carstva I*, 64; S.Reinert, *From Niš to Kosovopolje*, 180.

Упоређујући податке из свих релевантних извора, извесно је да је султан Мурат I у походу из 1386. године заузео Ниш, али да у свом продирању у унутрашњост српских области није ишао даље од Плочника. Разлози који су га навели да се заустави код Плочника остају и даље загонетни. Да ли је то била Лазарева војска, или је османски султан тактички одустао од фронталног сукоба како би опсео нишку тврђаву, или је у питању нешто друго, расположиви историјски извори не нуде директан и поуздан одговор. Уз неизвесност исхода сусрета код Плочника отвара се и питање Лазаревог вазалитета према султану које се спомиње у османским изворима, а потом и у делу Мавра Орбина.⁷⁵ Изричито се ни у једном извору не каже да је дошло до сукоба између султана и кнеза Лазара код Плочника, али се у османским изворима сугерише да је кнез Лазар после пада Ниша признао Муратову власт што је у крајњој консеквенци поштедело његову област даљег разарања.⁷⁶ Кнез Лазар је према извору који је користио Нешрија пишући своју историју преузео обавезе које су подразумевале слање 1000 коњаника у султанове походе и 50 000 ока⁷⁷ сребра као годишњи трибут - харач.⁷⁸ Мавро Орбин који је користио Нешрију у преводу на латински, доноси ширу историјску варијанту исхода похода према коме су се и кнез Лазар и Вук Бранковић преко поклисара нагодили са султаном и пристали су да му дају како каже «*известан данак, а у случају потребе и хиљаду оружаних људи.*»⁷⁹ Број ратника наведен код Орбина поклапа се са Нешријиним податком, док висина годишњег трибута код Орбина није приказана. Мавро Орбин је потом наставио излагање према коме су након признавања османлијске власти ови господари «*живели у миру и без икаквог узнемиравања на својим подручјима....*».⁸⁰ Ови подаци су у супротности са подацима које доноси времену најближи

⁷⁵ S.Reinert, *From Niš to Kosovo Polje*, 176.

⁷⁶ Г.Елезовић, *Огледало света*, 23.

⁷⁷ Једна ока сребра износила је 400 грама.

⁷⁸ Г.Елезовић, *исто.*

⁷⁹ М.Орбин, *Краљевство Словена*, 95.

⁸⁰ *Исто.*

извор Ашик паша Заде, код кога се данак султану плаћао тек после Косовске битке.⁸¹ Вести о плаћању харача султану пре Косовске битке немају потврду у савременим изворима насталим у српским или латинским круговима. Да су заиста 1386. године, кнез Лазар и Вук Бранковић запали у вазални положај и преузели обавезу плаћања данка, вероватно би се новонастало политичко стање одразило бар у неком од извора, као што је то био случај 1392. године када је Вук Бранковић ступио у вазални однос према Османлијама и преузео плаћање данка у име Хиланара.⁸² И поред тога у историографији постоје мишљења да Нешријине податке не би требало унапред одбацити, иако се према њима мора односити са резервом.⁸³

Уколико се приклонимо најраспрострањенијој летописачкој верзији догађаја према којој се султан Мурат пред кнезом Лазаром повукао од Плочника, под претпоставком да је Ниш претходно пао у турске руке, онда и Нешријина прича о заснивању вазалног односа према турском султану губи на кредибилитету. Ако је пак, Ниш пао после догађаја код Плочника, онда би Нешријина приповест могла бар теоретски да постоји као једна од могућности. С обзиром на то да ниједан други, догађајима савремен историјски извор не спомиње Лазарево покораване под Муратову власт, нити се макар у алузијама спомиње било какав зависан положај Лазара у односу на Турке после пада Ниша, Нешријина прича остаје да фигурира као литерарна наслага неких доцнијих времена, када се читава прича о сукобу између кнеза Лазара и султана Мурата и Косовском боју идеолошки заокружила и дала накнадну историјску рефлексију. Лазарев доследан антагонизам према Мурату не може се посматрати као раскидање вазалне заклетве, после успостављања наводног вазалитета 1386. године, већ пре свега као наставак покушаја да се сачува територијална и владарска аутономија у односу на све моћније Османлије.

⁸¹ Г.Елезовић, *Турски извори за историју Југословена. Два турска хроничара из XV века*, Братство 26 (1932) 58-59.

⁸² F.Miklosich, *Monumenta Serbica*, Viennae 1858, 223.

⁸³ М.Спремић, *Турски трибути у XIV и XV веку*, 288; S.Reinert, *From Niš to Kosovo Polje*, 178.

Страх од Турака 1386. године

Реалан страх од Турака, нарочито после губитка града Ниша, није довео кнеза Лазара у искушење прихватања зависног положаја у односу на султана чиме би српски господар извршио «куповину» условне слободе са ограниченим трајањем. Насупрот томе, постоје индиректни подаци који сведоче о припреми одбране српске земље од Османлија. У складу са оправданом стрепњом од даљих османлијских напада на српске области, кнез Лазар је веома брзо предузео акције на јачању одбрамбене моћи своје државе. После пада Ниша у турске руке, кнез Лазар је постао свестан немогућности да се успешно супротстави масовним нападима турских војних снага на његова кључна утврђења. Због тога је започео модернизацију свог стратешког наоружања, уводећи у свој арсенал артиљеријско оружје наручено од мајстора са јадранског приморја. Током септембра 1386. године кнез Лазар је склопио уговор посредовањем властелина Франка Бавжелића са извесним Дубровчанином, оружарем, Милашем Радославићем.⁸⁴ Српски кнез је том приликом ангажовао оружара Радославића да у наредних годину дана за потребе Лазареве војске у Србији израђује неопходне самостреле, али и топове (...et serviri bene et fideliter de arte *balistariorum et bombardarum* ad omnem requisitionem...).⁸⁵ Жеља да се омасови класично стрелачко оружје, а нарочито да се прибави скупоцено разорно ватрено оружје у Србији знак је да је кнез Лазар увидео немоћ успешне класичне одбране од турске *јагме*. Израђујући ватрено и оружје које је избацивало про-

⁸⁴ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Споменик СКА CLXI (1934) 83-84. М. Динић у својој расправи доноси интегралан текст читавог документа сачуваног у оквиру серије *Diversa Cancellariae*. Аутор наглашава да до средине XV века у Дубровнику топове и друго ватрено оружје нису израђивали специјализовани оружари већ припадници других заната као споредно занимање, што је био случај и овом приликом. О томе исто, Ђ. Петровић, *Оружје Србије и Европа XII-XIV век*, Зборник радова са скупа Европа и Срби, Београд 1996, 159, сматра да је активност кројача била везана за израду тетива за самостреле, као и прављење нарочитих конопаца за обмотавање топова, као помоћне опреме из чега би следио закључак да је Милаш Радославић био ангажован не за израду саме бомбарде већ пратеће опреме.

⁸⁵ М. Динић, *исто*, 83.

јектиле попут самострела Лазару је требало да омогући тактичку предност у одбрани своје земље од Османлија с обзиром на немоћ приликом одбране утврђеног града Ниша, који је исте, 1386. године неповратно изгубљен. Може се претпоставити да је управо пад Ниша у турске руке навео кнеза Лазара на попуну арсенала и додатно наоружавање тешким ватреним оружјем. Употреба топова на Балкану крајем XIV века још увек је била, може се рећи, реткост и привилегија најмоћнијих, тако да је њихова примена у држави кнеза Лазара могла имати првенствено дефанзивно-статичну улогу у одбрани утврђених градова, мада у појединим ретким изворима постоје индиције о употреби неке врсте ватреног оружја и у ратовању на отвореном терену, пре свега у бици на Косову.⁸⁶ Овакве скупоцене на-

⁸⁶ Само неколико година раније, 1378. забележено је да су дубровачки бедеми били ојачани постављеном артиљеријом, која је штитила град од напада с мора. М. Динић, *исто*, 57. С друге стране, у делу Мавра Орбина наводи се да је кнез Лазар можда користио топове у опсади Ужица 1373. године приликом рата са Николом Алтомановићем. М. Орбин, *Краљевство Словена*, 61, наводи да је кнез Лазар «на разне начине јуришао на град, а нарочито ватром». М. Динић ипак доводи у питање овај непрецизан опис употребе опсадних справа, тако да се под «ватром» не мора нужно препознавати артиљерија. Као могућност да се у случају опсаде Ужица ради о употреби топова оставио је и Н. Лемајић доносећи опширнију литературу, *ЛССВ*, 736 (Н. Лемајић). О употреби ватреног оружја, тј. топова у Косовској бици писао је Г. Шкриванић, *Косовска битка*, Цетиње 1956, 26; Г. Шкриванић, *Прилози за проучавање ватреног оружја*, Весник Војног музеја 2 (1961) 75; Г. Шкриванић, *Топови на Косову 1389. године*, Весник Војног музеја 18 (1972) 235-236. На основу споменутог податка који је донео М. Динић о Лазаревом уговору са Милашем Радославићем од 13. септембра 1386. Шкриванић је извео закључак да је ватрено оружје, тј. да су топови коришћени у Косовској бици ослањајући се и на извор који говори о могућој употреби топова у Косовском боју. Реч је о *Слову о кнезу Лазару* у анонимног аутора у историји књижевности прозваног Раваничанин III. Описујући битку он каже: «...стреле лећаху сунце заклањајући, трескови огњени (топови) трескаху, земља веома бучаше, ваздух грмеше, и као димом мрачним обавијаше се...». (Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti*, Beograd 1960, 124; *Списи о Косову*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1993, 133; текст *Слова* објавио је А. Вукомановић, *О кнезу Лазару*, Гласник ДСС XI (1859) 108-118.) Поред овога, још неки каснији извори попут М. Орбина, или познијих вести турских историчара сугеришу употребу топова у бици. Међу њима су поједини сликовни извори као што је турска минијатура Накас Османа из 1579. године која се данас чува у Топкапи Сарају у Истамбулу на којој је приказано убиство султана Мурата, док се на бојном пољу испред султановог шатора на-

руцбине изискивале су додатне финансијске трошкове који су свакако оптерећивали кнежевину ризницу. До које мере је кнез Лазар развио свој арсенал и са каквим је топовима располагао није познато, али је извесно да тек у XV веку у време деспота Стефана Лазаревића ватрено оружје добија своју пуну примену у војној тактици и ратовању, како у деспотовини, тако и у Османском царству.⁸⁷ Наведени подаци свакако би ишли у прилог демантовању приповести османских извора према којима се кнез Лазар већ 1386. године потчинио султану Мурату I.

После пада Ниша, на јесен 1386. године турске акинције су први пут упале у Босну и прошириле «*страх турски*» све до Јадрана. Из општег прегледа политичке ситуације и војних подухвата који су се одигравали на Балканском полуострву јасно је да први походи на Босну нису били велики освајачки походи на босанску државу, али су се уклапали у утврђени профил османског начина ратовања који је подразумевао «испитивање» потенцијалних освајачких зона уз тактичко-психолошко застрашивање локалног становништва, чиме се урушавала одбрамбена моћ и морал будућих супарника. Султан Мурат I је био истовремено оријентисан на више балканских ратишта, а Босна се налазила на периферији тадашњих турских освајачких интереса.

Први турски поход на територију Босне завршио се у области Хума у региону реке Неретве. Муратове војне активности 1386. године организоване као централним деловима Балкана, Бугарској и српској земљи кнеза Лазара, погодиле су и Босну. Провала акинцијских одреда одиграла се на таласу сукоба између босанског краља Твртка I Котроманића и зетског господара Ђурђа II Страцимирови-

лазе у читавом ратном мизансцену поред људских жртава и топови) Репродукција минијатуре у *Битка на Косову 1389. године*, Галерија САНУ св. 65, Београд 1989, 68. Питање употребе топова у Косовској бици, њиховог реалног учинка, уколико су заиста и коришћени, остаје и даље отворено.

⁸⁷ М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја*, 84. наводи одлуку Малог већа према којој је Ђурађ Бранковић 1412. године снабдеван барутом и податак да је чак и Српска патријаршија набављала барут из Дубровника за своје потребе.

ћа Балшића. Ова османлијска акција мањих размера одиграла се октобра 1386. године, и посматрано у ширем контексту била је везана за наставак претходних ратовања у српским земљама, мада није била и њен саставни тактички део. До оваквог закључка се долази на основу времена пада Ниша и провале у Топлицу на пролеће/лето и упада у Хум који се одиграо у јесен.⁸⁸ У међувремену султан Мурат I се повукао ка Једрену, да би потом прешао и у Малу Азију. Крајем октобра 1386. године султан је сасвим сигурно боравио у својој анадолској престоници Бруси, у којој је издао и један ферман свом великом «служби» војсковођи Евренос бегу.⁸⁹ На основу овог фермана султан је свом газији, хаџи Евренос бегу на његову молбу одобрио господарство у областима Румелије које је Евренос «сам на сабљу добио»⁹⁰, које ће он засновати као трајно добро и породичну задужбину за будућа поколења. Упад у Босну 1386. године, према томе, нису извеле војне снаге под вођством самог султана у оквиру великог *ulu ġaza*, или *ġihadu-l-ekber* похода, већ је упад предузео највероватније само један огранак османлијске војске, припадника румелијских акинџија, и то у договору, или на позив Ђурђа II Страцимировића. Они су прешавши преко косовске земље или северне Албаније, узнемирили читав регион дубровачког залеђа и Босне сејући страх и терор, што је остало забележено и у дубровачким изворима.⁹¹ Применивши тактику ослањања на међусобне хришћанске нетрпељивости, која ће се и доцније потврдити у турским балканским освајачким операцијама, Турци су се нашли на босанској територији пре него што су планирали да је узнемире у оквиру својих индивидуалних ратних освајања.⁹²

⁸⁸ Ово мишљење заступа и S.Reinert, *From Nis to Kosovo Polje*, 179; N.Housley, *The Later Crusades*, 70.

⁸⁹ Ферман је издат 26. октобра 1386, и сачуван је само у препису. Г.Елезовић, *Турски споменици I*, 7-13.

⁹⁰ У ферману се експлицитно наводе Ђумулчина, Сер, Битољ, Биглиште и Хрушиште као тековине Евреносових освајања. Г.Елезовић, *Турски споменици I*, 9.

⁹¹ М.Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике II*, Београд 1964, 298; В.Ђоровић, *Хисторија Босне*, Београд 1940, 318; С.Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 158; Ђ.Тошић, *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, Зборник за историју БиХ I, Београд 1995, 85.

⁹² С.Ђирковић, *исто*.

Терор акинција у области око реке Неретве, као завршни крак већих ратних потеза из 1386. године, изазвао је велики страх међу становништвом Хума. Бежећи пред Турцима заједно са својом покретном имовином и стоком, људи су тражили спас на безбеднијим територијама, пре свега у Стону и на Пељешцу.⁹³ Принудне миграције локалног становништва нису биле без значаја, с обзиром на то да је власт у Дубровнику морала да реагује брзо и одлучно. Акција Дубровчана се огледала у учвршћивању одбране Стона, поштравању стража и обезбеђивању прибежишта избеглим становницима угрожених територија у залеђу.⁹⁴ Дубровачки документи после 29. октобра више не спомињу турску провалу и талас миграција упаниченог становништва. Акинције су се после извршене пљачке и терора повукле из региона залеђа, с обзиром на мању бројност коњаника, као и временске услове касне јесени. Исте године Дубровчани су донели уредбе о утврђивању и чувању Стона, а још 1385. године у малом Стону почело се са изградњом три куле и планирањем финансирања страже, док је обалу с неретљанске стране чувао један наоружан брод.⁹⁵ Склањање становништва на Пељешац, чак и из удаљенијих крајева, отада ће постати редовна појава приликом сваког наредног турског упада у ове крајеве, мада је и пре турских упада било случајева досељавања становништва-поданика српских владара на територије под влашћу Дубровника.⁹⁶ Миграције српског становништва пред Османлијама крајем XIV века, одвијале су се углавном у два велика правца. Први је био усмерен ка областима Далмације и Босне, док је други пут водио ка северу и Угарској која је, бар на први поглед, деловала као безбедна територија.⁹⁷

⁹³ С. Ћирковић, *исто*, 158; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*, I, Zagreb 1980, 183; И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952, 8; Ђ. Тошић, *Босна и Турци од Косовске до Ангорске битке*, 85; М. Динић, *Одлуке већа II*, 298, 23. X 1386 «Рр. de permittendo quod recipiantur in Stagno familie, pastores, animalia et arnensia Vlasorum et circumvicinorum propter eorum salvamentum terrore Teucrorum...».

⁹⁴ М. Динић, *Одлуке већа II*, 299-300, 29. X 1386. » In dicto Minori Consilio captum fuit quod fiant custodie in terra in duobus locis et duo custodes stare debeant in utroque loco qui sint de hominibus Brenni et habeant qualibet die gr. I ½ ...»

⁹⁵ И. Божић, *Дубровник и Турска*, 9.

⁹⁶ *Исто*, 8.; К. Јиречек, *Историја Срба I*, 324.

⁹⁷ D. Dragojlović, *Migrations of the Serbs in the Middle Ages*, Migrations in Balkan History, Belgrade 1989, 66; С. Ћирковић, *Сеобе српског народа у краљевину Угарску у*

«*Страх турски*» наставио је да траје дуго, оставивши неизбрисиви печат и у потоњим временима, нарочито после Косовске битке. Као и у ранијим случајевима осећање несигурности, стрепње и искуственог доживљаја није поштедело ниједан друштвени слој и ниједан регион не само српских држава, већ и читавог Балкана. Наствак утврђивања градова, наоружавања и ковање девалвираног новца чинили су основу стратегије кнеза Лазара за одбрану од Турака. Оваква концепција одбране рефлектовала се у односима српске господе, пре свега кнеза Лазара и Вука Бранковића са Дубровником, што је остало забележено и у сачуваним уговорима о повластицама из 1387. године.⁹⁸ Градско становништво које је обухватало и Дубровчане, пре свега трговце забаштињене у српским градовима имало је обавезу да учествује у спровођењу традиционалних дужности градозиданија и градобљуденија. Ове две обавезе које су подразумевале одржавање и дограђивање градских бедема и обављање страже, биле су нужне за перманентну сигурност фортификација, самим тим незаобилазне у концепцији одбрамбене стратегије земље. Пад Ниша 1386. године навео је кнеза Лазара на тактичке потезе додатног наоружавања и обезбеђивања својих градова, али је у стратешком погледу значио ненадокнадив губитак који је наговестио косовску драму.⁹⁹

XIV и XV веку, Сеобе српског народа од XIV до XX века, Зборник радова посвећен тристагодишњици велике сеобе Срба, Београд 1990, 37-46

⁹⁸ Ове обавезе су нарочито потенциране као посебне клаузуле у повељама кнеза Лазара и Вука Бранковића Дубровчанима из 1387, у којима се спомиње да су они који су се забаштинили у граду обавезни «да град зида и да га чува». А.Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, Београд 2000, 193, 199; F.Miklosich, *Monumenta Serbica*, 207.

⁹⁹ Ј.Калић, *Ниш у средњем веку*, 31.

Marko ŠUIČA

STORIES OF SERBIAN-TURKISH CONFLICTS BETWEEN
THE SERBS AND THE TURKS AND THE «*FEAR OF THE TURKS*»
IN 1386

Summary

The «fear of the Turks» as a phenomenon of the Middle Ages, first recorded in Serbian sources after the Battle at the Marica, continued to dominate the life of the Balkan Christian population during the fourteenth century, and even in the fifteenth century. No section of society and no endangered region in the Balkans remained unaffected by a strong feeling of insecurity, anxiety and apprehensiveness. When the *akinjis*, is Ottoman raiders began to threaten the territory of Prince Lazar and the northern Serbian regions, the «fear of the Turks» became part of everyday life. The events of the great conquests of Sultan Murad I in 1386 left a deep impression on the contemporaries. The outcome of the encounter of the Serbian and Ottoman armies at Pločnik is not quite clear because the evidence in the available sources is conflicting and leaves scope for various interpretations. The Serbian sources are chronologically near to the event, but they are contradictory and provide meagre information, while the picturesque Ottoman accounts are considerably later, written by court historians of the fifteenth and sixteenth centuries, and present a tendentious picture. The outcome of the battle at Pločnik was overshadowed by Sultan Murad's success in capturing the town of Niš, an important strategic stronghold of Prince Lazar, which lay on the main Balkan road, the *Via Militaris*. The details of the siege and of the fall of Niš must be sought in the unreliable Ottomans sources, which may contain at least some part of the authentic historical basis. The fall of Niš had repercussions even in Bosnia, and evidence of the measures taken for the strengthening of the defence of the Serbian towns has been preserved in the treaties which Prince Lazar and Vuk Branković concluded with the Ragusans in 1387. Prince Lazar's orders for the purchase of additional firearms and other weapons after the capture of Niš were a direct consequence of the loss of that town. Besides, they are a part of the

complex picture of an age in which the deeply disturbing «fear of the Turks» reigned in the old Serbian lands. From the strategic point of view, the fall of the fortress of Niš represented an irreparable loss for the Serbian lands and an event which foreshadowed the drama of Kosovo.

Александар КРСТИЋ
Историјски институт
Београд

ПОСЕДИ МАНАСТИРА ДРЕНЧЕ И ЖДРЕЛА У БРАНИЧЕВУ ИЗ ВРЕМЕНА КНЕЗА ЛАЗАРА

Поседи које су на територији Браничева имали манастири Дренча и Ждрело (Горњак) били су у више наврата предмет интересовања истраживача српске средњовековне прошлости. Миодраг Ал. Пурковић укључио их је у свој преглед средњовековних сеоских насеља у Србији,¹ а питањем поседа ових манастира бавио се и Михаило Динић у расправи *Браничево у средњем веку*.² Милица Николић је пре више од три деценије посветила посебну расправу властелинству манастира Ждрело.³ Након ње, и Андрија Веселиновић се у свом раду о североисточној Србији у средњем веку осврнуо на браничевске поседе Дренче и Ждрела.⁴ Резултати до којих су наведени аутори дошли коришћени су и у коментарима најновијег издања повеља кнеза Лазара.⁵ Ипак, досадашњим истраживањима нису на задовољавајући начин реконструисана браничевска властелинства ма-

¹ М. Пурковић, *Попис села у средњовековној Србији*, п. о. из Годишњака Скопског филозофског факултета 4 (1939-1940) 53-160.

² М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 1-36 (=Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84-112).

³ М. Николић, *Властелинство манастира Ждрела (Горњака)*, Историјски часопис (=ИЧ) 20 (1973) 149-155.

⁴ А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, Историјски гласник (=ИГ) 1-2 (1987) 43-73.

Неспорно убицирана села манастира Ждрело користио је за одређивање српско-турске границе С. Мишић, *Поход султана Мусе на Деспотовину 1413. године и источна српско-турска граница*, ИГ 1-2 (1987) 82.

⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 36-39, 178.

настира Дренча и Ждрело, будући да су се у поменутиим радовима поткрале неке нетачне убикације насеља, али и погрешна тумачења текста манастирских повеља. У решавању ових проблема, поред топономастичког материјала и теренских истраживања,⁶ велику помоћ пружају и први сачувани османски пописи Браничева: дефтер Браничевског субашилука из 1467. године,⁷ и још непубликовани дефтер Смедеревског санцака из 1476/8. године.⁸

1. Метох манастира Дренче у Браничеву

Манастир Дренчу, 4 км северно од Александровца, основао је монах Доротеј заједно са сином Данилом, будућим патријархом Данилом III (1390/1-1399?). О Доротеју се данас мало зна: није познато ни његово световно име, али се дâ закључити да је припадао кругу блиских сарадника кнеза Лазара.⁹ Моћни властелин који је имао бројне поседе, бар неке од њих, а оне у Браничеву скоро сигурно, добио је од самодржавног кнеза.¹⁰ Доротејев син Данило III, изабран

⁶ Учествујући и лично у теренским, историјско-географским истраживањима на простору Браничева августа 2001. године, са екипом Филозофског факултета из Београда коју су предводили проф. др Синиша Мишић, др Даница Поповић и мр Душан Мркобрад, а у којој су били и мр Јелена Мргић, Милорад Ђорђевић и Славица Јовановић, имао сам прилику да разрешим одређене дилеме око убицирања појединих насеља и дођем до неких резултата које делом и овде саопштавам.

⁷ М. Stojaković, *Braničevski defter*, Beograd 1987.

⁸ *Vaşbakanlık Arşivi, Tapu tahrir defteri* (=ВВА ТТД) No. 16 (1476). Захваљујући сарадњи са колегиницом др Емом Миљковић-Бојанић на убикацији насеља у Браничеву пописаних 1476. године, било је могуће исправити читање одређеног броја топонима у Стојаковићевом издању Браничевског дефтера из 1467. године.

⁹ Предложена идентификација Доротеја са деспотом Иванишем не може се сматрати доказаном: В. Петковић, *Ко је био оснивач манастира Дренче*, *Старинар* 2 (1951) 57-58; М. Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела обласних господара*, Београд 2000, 93-94.

¹⁰ А. Младеновић, *Повеље*, 181. Кнез Лазар овладао је Браничевом после победе над Растислалићима 1379. године, па су у његове руке доспели бројни поседе које је могао да дели манастирима, али и својим присталицама међу световном властелом: М. Динић, *Браничево*, 98-99; Idem, *Растислалићи, Прилог историји распадања Српског царства*, Зборник радова Византолошког института 2 (1953) 139-144; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 2001, 273-275.

за патријарха уз снажну подршку Лазаревих наследника, један је од најзаслужнијих за утемељивање култа светог кнеза Лазара.¹¹ Пошто су се отац и син замонашили, добили су од кнеза Лазара и патријарха Спиридона дозволу да у Дренчи оснују манастир посвећен Ваведењу Пресвете Богородице, коме су 1382. године поклонили низ села и заселака у околини манастира, широј околини Крушевца, у Браничеву, као и 50 литара сребра годишње из Новог Брда.¹²

Браничевске поседе дароване манастиру Дренчи ктиторска повеља наводи овако: И^т Браникеѣ на рѣцѣ Вителнице село Драганк. Село Бѣѣновци. Трѣгѣ Кла. Село Хмелѣци двои. Село Ирѣновниѣ. село Ялтоманѣ. село Ковилк, село Длѣбоки. село Бнен. село Драгољѣвѣц. село Бковѣк. село Гарове, село Лакни.¹³ Део властелинства манастира Дренче који се налазио у Браничеву обухватао је, дакле, тринаест села и један трг. Настојећи да убицира наведена села, Миодраг Ал. Пурковић је закључио да је Кобиље идентично са данашњим истоименим селом које се налази југоисточно од Малог Црнића. Село "Хмелѣци двоји" одговарало би можда данашњој Мелници, источно од Петровца на Млави, док би Гарове било данашње Гарово јужно од Великог Градишта, а село Длбоки вероватно садашња Дубока код Кучева. Пурковић је такође претпоставио да је село Драгољевац данас Драговац западно од Пожаревца, Буковче Буковска јужно од Кучева, а Лачни, односно Лазни како је овај топоним читао Стојан Новаковић,¹⁴ Лазница северно од Жагубице. Коначно, како се у Рава-

¹¹ Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 33-81; М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 127-134; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, историја, култ и предање*, Београд 2001, 142-148, 159-162; *Историја српског народа (=ИСН) 2*, Београд 1982, 109-111, 129-132; М. Благојевић-Д. Медаковић, *Историја српске државности 1*, Нови Сад 2000, 258-261.

¹² Кнежева повеља и патријархова потврда нису сачуване, већ само Доротејев акт, који је по садржини ктиторски типик: А. Младеновић, *Повеље*, 180-181, где су наведена и ранија издања. О манастирским поседима: М. Динић, *Југозападна Србија у средњем веку*, Српске земље, 74-75; М. Благојевић, *Манастирски поседе Крушевачког краја*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 33, 37-39. О манастиру Дренчи: В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, на више места, са ранијом литературом.

¹³ А. Младеновић, *Повеље*, 181.

¹⁴ С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 764.

ничкој повељи при одређивању међа раваничког метоха у *Пеку* који су чинила села Крушевац, Житковица, Гудречи и Војинци помиње Жрновница, Пурковић је закључио да се ово село манастира Дренче налазило негде код Голупца.¹⁵ Михаило Динић је констатовао да Кула и Кобиље постоје и данас, прихватио је и предложену убикацију села Хмељаци, али је одбацио остале Пурковићеве идентификације, тумачећи текст повеље тако да су сви поседи Дренче у Браничеву лежали на реци Вителници, садашњој Витовници, десној притоци Млаве. Зато је закључио да се остала Дренчина села у Браничеву не могу идентификовати.¹⁶

Предложене идентификације Куле и Кобиља са данашњим насељима у општини Мало Црниће су заиста неспорне, али Хмељаци нису исто што и данашња Мелница. Села "Хмељаци двоји" (значи Горњи и Доњи Хмељак) треба тражити на потесима Мељак и Мељачко поље, поред потока Мељак, између Божевца, Куле и Кобиља.¹⁷ Лако је могуће убицирати и село Бегуновци, чији се траг очувао у називу брда Бегуновац, са југозападне стране села Кула.¹⁸ Део повеље манастира Дренче који набраја поседе у Браничеву заиста је стилизован тако да се може извући закључак да су се сва манастирска села налазила на Витовници. Овакво схватање поткрепљује и чињеница да се Бегуновци, Кула и Хмељаци налазе на овој реци, а Кобиље у њеној близини. Ипак, Динићево схватање да су сва села овог властелинства лежала у долини реке Витовнице је погрешно, као што ћемо то сада показати.

У првом сачуваном дефтеру Браничевског субашилука (вилајета) из 1467. године, пописана су и нека од села која су 85 година раније припадала властелинству манастира Дренче. Поред Куле у нахији Ждрело, која је задржала статус трга (пазарног места), у деф-

¹⁵ М. Пурковић, *Попис села*, 70, 77, 85, 89, 94, 102, 109, 153. Жрновница у Раваничкој повељи: А. Младеновић, *Повеље*, 54, 93.

¹⁶ М. Динић, *Браничево*, 85. Овај Динићев закључак прихватио је и А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 46.

¹⁷ Топографска карта Војногеографског института, размер 1:100.000, секција Велико Градиште; Пољопривредна карта Србије из 1947, размер 1:25.000, секција Божевац; Д. Ђокић-Д. Јацановић, *Топографска грађа Стига*, Viminacium 7 (1992) 93.

¹⁸ Топографска карта 1:100.000, секција Велико Градиште; Д. Ђокић-Д. Јацановић, *Топографска грађа Стига*, 90.

тер су убележена и села Бегуновци и Кобиљево у нахији Лучица и мезра Кобиље у нахији Пек, затим по једно село Дубока у нахијама Пек и Ждрело, те мезра Гари и село Драгуловац у нахији Пек. Осим тога, уписано је и село Буковица у нахији Лучица, чији назив се може читати и као Буковче.¹⁹ Поред наведених, у дефтеру из 1476. године убележено је и село Дубока у Звижду, насељено власима, а мезра Гареве је прерасла у село са 16 кућа.²⁰ Дакле, као што је сасвим неспорно да пазар Кула и села Бегуновци и Кобиљево из првих дефтера одговарају тргу Кули и селима Бегуновци и Кобиље из Дренчине повеље, тако је исто јасно да мезра Гари, односно село Гареве и село Драгуловац одговарају средњовековним селима Гарову и Драгољевцу. Према томе, Дренчин посед Гарове је заиста данашње Гареве, како је то закључио и Пурковић, али се његова идентификација Драгољевца са Драговцем код Пожаревца не може прихватити. Драговац је такође уписан у првим дефтерима Браничева, па самим тим није идентичан са Драгуловцем, тј. Драгољевцем, који се налазио на данашњем потесу Драгуљевац (Драгуљево) у атару села Макце јужно од Великог Градишта.²¹ Додатна потврда оваквих убикација Гарова и Драгољевца је и њихов положај на терену: наиме, село Гареве суседно је селу Макце, од кога је удаљено 4 км.

Теже је одредити која је од три Дубоке из друге половине 15. века идентична са Дренчиним селом Длбоки. Дубока у нахији Ждрело одговара вероватно данашњем селу Дубочка северозападно од Петровца, а Дубока из нахије Звижд 1476. године истоименом селу североисточно од Кучева. Село Дубока у Пеку данас не постоји, а ситуација на терену оставља више могућности за његову убикацију.²² Са друге, стране, у атару Божевца, северно од Куле, поред пото-

¹⁹ М. Stojaković, *Braničevski tefter*, 116, 123, 146, 204, 210-211, 222, 246, 266-267, 287-288.

²⁰ ВВА ТТД 16 (1476).

²¹ Генералштабна карта Краљевине Србије, размер 1:75.000 из 1883. (ревизија 1898), секција В. Градиште. На локалитету се налазе видљиви остаци цркве: Д. Радвановић, *Археолошка налазишта са сакралним садржајем на подручју Подунавског и Браничевског округа*, Споменици Смедеревља и Браничева 1, Смедерево 1997, 239.

²² Село је могло да се налази на потесу Дубоково код села Поникве, између Голупца и Великог Градишта, или на неком од Дубоких потока. Један се улива у Туман-

ка Мељак постоји потес Дубока, па је врло могуће да село Длбоки треба повезати управо са овом локацијом.²³ Што се села Буковче тиче, речено је већ да је једно Буковче (или Буковац, Буковица) убележено у дефтерима из 1467. и 1476. године у нахији Лучица.²⁴ У ата-ру села Крављи До, западно од Малог Црнића, постоји поток Буковчић и потес и брдо Буковац, и ту највероватније треба тражити поменуто село.²⁵ У односу на село Буковска у Звижду, које није убележено у дефтерима из друге половине 15. века, оваква идентификација се чини прихватљивијом, будући да је Буковац код Крављег Дола ближи убицираним Дренчиним поседима и комуникационо много боље повезан са њима.

Дренчина села Дражање, Жрновница, Алтоманце, Бунеи и Лачни нису убележена у дефтерима из 1467. и 1476. године ни као насеља, ни као напуштене мезре (селишта, односно сејалишта). Ова села су после 1459. године трајно нестала, па им се више није сачувао никакав траг на терену, на основу кога би могао да буде одређен њихов некадашњи положај.²⁶ Ни Хмељаци нису убележени у овим дефтерима, али се у њима зато јавља Смиљак у нахији Лучица. Док је 1467. године био ненастањена мезра која се сеје извана, деценију касније насељавала су га три рајинска и осам влашких домаћинста-

ску реку код манастира Тумана, јужно од Голупца, други у Бобрешку реку источно од Манастирице, а трећи у Млаву, између села Српце и Љешница. Уп. Генералштабна карта Краљевине Србије 1:75.000, секције В. Градиште и Петровац; Пољопривредна карта Србије 1:25.000, секције Кладурово и Раброво. М. Стојаковић погрешно Дубоку у Пеку идентификује са Дубоком у Звижду, која иначе 1467. није ни уписана у дефтер, па зато границу између нахија Пек и Звижд уместо на планински венац Северног Кучаја спушта усред жупске области Звижда. Уп. карту у: *Braničevski tefter*, 308-309.

²³ Генералштабна карта Краљевине Србије 1:75.000, секција Петровац; Пољопривредна карта Србије 1:25.000, секција Божевац; Д. Ђокић -Д. Јацановић, *Топографска грађа Стига*, 91, 93.

²⁴ М. Стојаковић, *Braničevski tefter*, 108, где чита име села као Покојце, и 267, где чита Буковица; ВВА ТТД 16 (1476).

²⁵ Генералштабна карта Краљевине Србије 1:75.000, секција Жабаре; М. Миладиновић *Пожаревачка Морава*, Насеља 25 (1928) 105-106.

²⁶ Североисточно од Дубочке према селу Старчево (северно од Петровца на Млави) налази се заселак Бунетић, али би вероватно било сувише олако довести га у везу са селом Бунеи манастира Дренче.

ва, са седам придружених чланова.²⁷ Мишљења смо да се ово село може идентификовати са Дренчиним Хмељацима. За село Дражање је из саме повеље јасно да се налазило на реци Витовници, па како је наведено прво, пре Бегуноваца, Куле и Хмељака, треба претпоставити да је лежало негде између ушћа Витовнице у Млаву и Куле, на подручју данашњих села Батуше и Калишта.

Док се може утврдити да набрајање прва четири Дренчина браничевска села иде уз ток Витовнице, за наредна села се не може наћи неки географски редослед. Та околност онемогућава да се макар приближно лоцирају непозната села манастира Дренче у Браничеву. Што се Жрновнице тиче, са подручја Браничева позната су два таква топонима, оба из Раваничке повеље. Једна Жрновница, како је речено, наведена је приликом одређивања међа метоха који су чинили села Крушевац, Житковица, Гудречи и Војинци у Пеку, што упућује на прихватљивост наведеног Пурковићевог лоцирања овог села у околину Голупца. Поред ове Жрновнице, као међник села Летниковци, северозападно од Пожаревца, помиње се "жрновички" газ на Могили, отоци Млаве.²⁸ Како је приближни положај Жрновнице из околине Голупца ближи осталим Дренчиним селима, пре свега Гареву и Драгољевцу, од положаја оне која се могла налазити код Пожаревца, чини нам се вероватнијим да је Дренчино село било у Пеку. Убикација села Лачни остаје за сада немогућа, а његово поистовећивање са Лазницом у Хомољу, настало као последица погрешног Новаковићевог навођења његовог имена као Лазни, сасвим сигурно отпада.²⁹

Ако сада погледамо географски распоред насеља која су у Браничеву припадала манастиру Дренчи, можемо да видимо да ово властелинство није чинило заокружену просторну целину. Са друге стране, манастирска села већином нису била ни раштркана, већ су се у ланцу протезала са запада на исток, од Браничевског повијарца на

²⁷ М. Стојковић, *Bраниčevski teftar*, 246; ВВА ТТД 16 (1476).

²⁸ А. Младеновић, *Повеље*, 53-54, 93-94; М. Пурковић, *Попис села*, 94. Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици (=Манастир Раваница), Београд 1981, 94.

²⁹ А. Младеновић, *Повеље*, 179, 181, 302; С. Новаковић, *Законски споменици*, 764; М. Пурковић, *Попис села*, 109. Уосталом, ни једно друго убицирано Дренчино село није било у Хомољу.

левој обали Млаве, преко долине Витовнице до долине Пека, образујући неправилну потковицу. Центар овог метоха, и географски и економски био је трг Кула. Неколико околних села (Дражање, Бегуновци, Хмељаци, Кобиље и вероватно Длбоки) било је и просторно обједињено у јединствен комплекс, а може се претпоставити да су се на њега својим атарима наслањали и Драгољевац и Гареве. Издвојена из овог ланца, али не и удаљена од њега, била би села Жрновница и Буковче, наравно, уколико су предложене убикације тачне. Закључак о географској (не)повезаности манастирских села донели смо имајући у виду и просторни распоред насеља на посматраном подручју у другој половини 15. века,³⁰ али је он ипак услован, будући да не познајемо положај три села (Алтоманце, Бунеи, Лачни). Остаје, наиме, могућност да су управо атари ових села повезивали Буковче или Жрновницу са осталим делом Дренчиног метоха. Није без значаја за организацију и економику овог властелинства ни чињеница да се оно протезало дуж или између важних путних праваца који су пролазили преко Браничевске земље, укључујући и једну трасу Цариградског друма.³¹

Разматрање Дренчиних поседа у Браничеву не може се завршити а да се не узму у обзир подаци из првих дефтера, који у близини Куле бележе два манастира. У попису из 1467. године уз пазарно место Кулу наведен је и манастир Раван, а уз село Брадачу манастир Гориле.³² Деценију касније, у манастиру поред села Брадаче живела су тројица монаха, из чега би произишло да су Гориле и Брадача

³⁰ Османски дефтери пружају нам податке о много већем броју насеља него што је то случај са средњовековним повељама. Зато је на основу дефтера могуће реконструисати мање-више потпуну мрежу насеља на подручју Браничева у другој половини 15. века.

³¹ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 82-87, 115-118; О. Зиројевић, *Цариградски друм од Београда до Софије (1459-1683)*, Београд 1970, 30-31, 144-145. Уп. карту у прилогу овог рада.

³² М. Стојакović, *Bраниčevski tefter*, 117, 210, чита име села као Брадачица и погрешно га идентификује са селом Брадарац североисточно од Пожаревца. Село је по попису из 1467. имало две куће, а 1476. године 11 хришћанских кућа и једну муслиманску. Брадача је била на граници нахија Лучица и Ждрело, па је у време првог пописа припадала Лучици, а у време другог Ждрелу. Да је у питању исто село, сведочи и то што је један од двојице његових житеља из 1467. уписан и деценију касније: ВВА ТТД 16 (1476).

један исти манастир. Манастир Раван код Куле није уписан у дефтер 1476. године, као ни касније, и од њега данас нема ни трага.³³ Манастир Брадача, посвећен Благовештењу, налази се око два километра југоисточно од Куле. Вековима је био у рушевинама, а недавно је обновљен. Предање које везује оснивање манастира за краља Вукашина и Вука Бранковића тешко да може бити историјски засновано, а друга верзија народне традиције приписује Брадачу кнезу Лазару. Тролисна основа храма упућује на закључак да је манастир највероватније савремен другим бројним браничевским светињама моравског периода.³⁴ Намеће се утисак да настанак манастира Раван и Брадача треба довести у везу са чињеницом да су се налазили на територији Дренчиног метоха.

2. Поседи манастира Ждрело

Манастир Ждрело, који се од 18. века назива Горњак, налази се на улазу у Горњачку клисуру, на левој обали Млаве. Манастир је основао кнез Лазар око 1379. године као боравиште старца Григорија Синаита Млађег и посветио га Ваведењу Пресвете Богородице.³⁵ Оснивачка повеља кнеза Лазара и потврда патријарха Спиридона биле су сачуване у позним преписима, вероватно из 18. века, који су уништени када су Немци запалили манастирску библиотеку и опљачкали ризницу 1942. године.³⁶ Дипломатичке карактеристике

³³ ВВА ТТД 16 (1476). Изгледа, дакле, да нису идентични Раван и Брадача, како то опрезно претпоставља О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд, 1984, 67, а прихвата М. Stojaković, *Vraničevski tefter*, 308-309 (карта).

³⁴ М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 1031, 1082; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 26; Д. Мишошевић, *Манастир Брадача*, *Viminacium* 6 (1991) 105-110; *Српска православна епархија браничевска. Шематизам 2003*, Пожаревац 2003, 221-223.

³⁵ О Григорију Синаиту Млађем: Ђ. Сп. Радојчић, *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 (1952) 85-105. О манастиру Горњак: М. Цуњак, *Прилог проучавању манастира Горњака у Горњачкој клисури*, *Viminacium* 2 (1988) 46-50; *Idem*, *Светиње Горњачке клисуре*, Смедерево 2000, 19-68; В. Касалица, *Цркве и манастири у Горњачкој клисури*, *Viminacium* 8-9 (1994) 235-237; В. Ристић, *Моравска архитектура*, 214-215.

³⁶ Повеље су објавили: Ј. Вујић, *Путешествие по Србији I*, Будим 1828, 71-76; F. Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbie Bosnie Raguisii, Vindebonae* 1858, 193-195, 212-214 (према Ј. Вујићу) и P. J. Šafarik, *Památky dřevního*

Набрајање посела манастира Ждрело почиње од оних у његовој околини. Прво је село Бистрица са својим прецизно наведеним међама,³⁹ затим село Новаци, још једна Бистрица, село Ставинци и село Коварне са Хлахолима. Убикација ових насеља не представља никакав проблем, и он је одавно решен. Бистрица постоји и данас, село Новаци се налазило на истоименом потесу у атару села Ждрело, Ставинци су данашња Стамница, а Хлахоли Велико и Мало Лаоле. У атару Великог Лаола, на десној обали Млаве, јужно од Петровца, је и потес Коварње, негдашње село Коварне. Остала насеља налазе се између леве обале Млаве и Хомољских планина, југоисточно од Петровца на Млави. Повеља сведочи и о промени хидронимије: река Бистрица је данашња Бистричка (или Сува) река, Ореховица се сада зове Решковица, а Извор је поток Новац.⁴⁰ Једино што би овде евентуално могло бити спорно је питање друге Бистрице. Ово не зато што је необично да два села у суседству носе исто име, већ стога што би било логичније да буду наведена заједно, као ниже у тексту "обоји Марољевци" или "Хмељаци двоји" у Дренчиној повељи.⁴¹ Милица Николић ову другу Бистрицу доводи у везу са селиштем на месту Осредак, 4 км удаљеном од села Бистрице.⁴²

У повељи се затим набрајају поседи у разним деловима Браничева: Вошановац у Венчаници, Костолац на Млави,⁴³ Бискупље и

³⁹ А. Лома, *На именованим врелима. Осврт на нова издања средњовековних дипломатичких извора*, Ономатолошки прилози 17 (2004) 468-469, износи убедљиву претпоставку да је део описа међа у оригиналу гласио *горамн виноу вк срзтеиц*, тј. и *посред Луга шумама (брдима) опет у Чртеж*.

⁴⁰ Љ. Јовановић, *Млава*, Насеља српских земаља 2 (1903) 281-282, 378, 382-384, 386; М. Пурковић, *Попис села*, 63, 103, 121, 143, 153; М. Николић, *Властелинство*, 150-151; А. Крстић, *Читлук Али-бега Михалоглуа у Ждрелу*, Браничевски гласник 1 (2002) 46, 48-50. Овде треба приметити да М. Николић Ореховицу из текста повеље тумачи као име села (које је заиста постојало и забележено је у дефтеру 1476.), али је из контекста јасно да је овде реч само о водотоку: *Ibidem*, 151.

⁴¹ У дефтеру из 1467. Новаци су пописани одвојено, као Новац и Новац други, али је убележена само једна Бистрица: М. Стојковић, *Bраничевski tefter*, 92, 191. Деценију касније, пописан је само један Новац и једна Бистрица: ВВА ТТД 16 (1476); А. Крстић, *Читлук Али-бега*, 46-47.

⁴² М. Николић, *Властелинство*, 150.

⁴³ У транскрибованом и преведеном тексту повеље које доноси А. Младеновић, *Повеље*, 35, 40, запета је уместо иза речи Вошановац стављена иза речи Млава, па

Трстеник на Дунаву. Осим Трстеника, који је лежао око истоименог потока западно од Бискупља, остала насеља постоје и данас. Бискупље је западно од Великог Градишта, а Вошановац југозападно од Петровца. Све до 18. века село Костолац било је на десној обали Млаве, на месту античког Виминацијума, а данас се налази на левој обали те реке. Венчаница, која се као посебна предеона целина наводи само у овој повели, јавља се и на картама из 18. века.⁴⁴ Следе потом риболовна места на Дунаву, Вир више Пореча и Гребен, који одговарају, како је то већ утврђено, вировима Тахталија Велика и Мала, у непосредној близини сада потопљене Поречке аде и Гребена код Доњег Милановца.⁴⁵ У наставку се наводе села која је кнез Лазар даровао манастиру у Звижду и Хомољу. Крушевица је данашње Кучево, а Волуја се налази источно од Кучева. Осаница (Вујић), Осаница (Шафарик) или Осљница (Младеновић) је Осаница северозападно од Жагубице. Долње Адујево се налазило на Адујевој реци, десној притоци Млаве, источно, односно југоисточно од Осанице, а ту негде морало је бити и Кисељево.⁴⁶

Довде је све било јасно. Наставак повеље је, међутим, проблематичан, и довео је, по нашем суду, до погрешних закључака. Наиме, претходни истраживачи су топониме између Кисељева и "се-

испада да је Вошановац на Млави. Јасно је да се одредница "на Млави" односи на Костолац.

⁴⁴ М. Пурковић, *Попис села*, 63, 74, 105, 150; М. Николић, *Властелинство*, 151-152; Д. Пантелић, *Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачкога мира*, Споменик САН 96 (1948), Ебшелвицова карта у прилогу.

⁴⁵ Вирови су постојали до изградње Ђердапске хидроелектране и стварања вештачког језера: М. Николић, *Властелинство*, 152; С. Мишић, *Унутрашње воде и њихово коришћење у средњовековној Србији*, Додатак ИГ 1-2 (1990-1992) 34. Према усменом саопштењу др Срђана Катића, манастир Горњак имао је нека риболовишта на Дунаву и у 17. веку. Колеги Катићу захваљујем на овој информацији.

⁴⁶ М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 1033, 1035, 1087; М. Пурковић, *Попис села*, 58, 74, 102, 107, 123; М. Динић, *Браничево*, 87; М. Николић, *Властелинство*, 152. Идентификовање Кисељева са селом Кушљево у нахији Ждрело 1467. године, а које се налазило на потесу Кишљево, у атару Малог Лаола, како то чине А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 49, нап. 34а, и А. Младеновић, *Повеље*, 37, није могуће, јер се Кушљево не налази у Хомољу. Из истог разлога отпада и Пурковићев и Младеновићев покушај идентификације са Кисељевом на Дунаву, на шта је, уосталом, упозорио још М. Динић. За Кушљево видети: М. Стојакović, *Bраничевski tefer*, 92, 258; А. Крстић, *Читлук Али-бега*, 47.

ла на Млаве..." највећим делом тумачили као имена насеља. За М. Пурковића и М. Динића су осим *Градног пута* све остало називи села на властелинству манастира Ждрело.⁴⁷ Милица Николић се није експлицитно изјашњавала о карактеру ових топонима, али је бар неке од њих сматрала за села: Слатину је тражила на истоименом потесу у атару Великог Лаола, Врбовник на потесу Врбовац јужно од Лаола, а Прокоп на потесу истог имена јужно од села Орешковице (југозападно од Петровца, а јужно од Вошановца). Иста ауторка је за Мачкове претпоставила да су лежале уз Мачји поток између села Породин и Брзоходе (источно од Жабара, западно од Вошановца), а Падине је идентификовала са истоименим топонимом између Мачјег и Мајурског потока код села Брзоходе. Коначно, Дуб би одговарао селу Дубочка, северозападно од Петровца.⁴⁸

Колико год овакве убикације имале смисла, будући да се ради о локалитетима око Лаола и Вошановца, који су припадали манастиру Ждрело, и будући да је Врбовац некад био село, а да на Прокопу постоје остаци старог насеља,⁴⁹ ови закључци ипак подлежу сумњи, из више разлога. Прво, код свих дарованих насеља или испред њиховог имена стоји одредница *село*, или се иза њега наводи *с всеми међами и правинами*, а често и једно и друго. То, међутим, није случај ни са једним топонимом у овом делу повеље. Друго, сви наведени топоними би могли бити имена села, али још и пре називи мањих локалитета, земљишта, односно потеса. Ако је за *Градни пут* (градски пут) и *Бланенкијев лаз* (крчевину) сигурно да су у питању микротопоними, то је извесно и за *Прокоп*, *Слатину*, *Головрх*, *Мач-*

⁴⁷ М. Пурковић, *Попис села*, 63, 76, 80, 91, 98, 116, 132, 141; М. Динић, *Браничево*, Српске земље, 88. Његове закључке прихватио је и А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 50.

⁴⁸ *Градни пут* је довела у везу или са локалитетом Градац код В. Лаола, или са градским путем који је ишао од града Браничева, а Головрх са Голим Брдом код Вошановца: М. Николић, *Властелинство*, 153-154, и карта. Уп. Љ. Јовановић, *Млава*, 251, 282-283, 327, 378; М. Миладиновић *Пожаревачка Морава*, 101, 123.

⁴⁹ Љ. Јовановић, *Млава*, 281-283, 312, 327, 374; М. Николић, *Властелинство*, 153, наводи да је на немачкој војној карти из 1914. (размер 1:200.000, секција Петровац) Слатина код Лаола уцртана као насеље. Уцртан је, међутим, само један објекат поред пута, баш као и на српској Генералштабној карти из 1882, размер 1:75.000, секција Горњак Клисура. Љ. Јовановић 1903. уопште не бележи Слатину као савремено или негдашње насеље.

кове падине (вероватније него: Мачкове, Падине) и Дуб (храст, дрво).⁵⁰ Идентификација овог последњег са Дубочком и Врбовника са Врбовцем (мезра 1467. и 1476. године)⁵¹, и језички је недовољно поуздана. Треће, ниједан од наведених топонима није убележен као село или мезра у првим османским дефтерима. Постоје, наравно, средњовековна села у Браничеву која се не јављају у дефтерима - према нашим истраживањима, таквих је нешто више од 19%, али не може бити случајност да се баш ни једно од осам села наведених једно за другим не попише сто година касније.

Према нашем мишљењу, разматрани топоними не представљају називе села дарованих манастиру Ждрело, већ међнике неког од његових поседа. Сматрамо, такође, да је текст повеље у овом делу искварен приликом преписивања, што отвара могућност за различита тумачења. Како ова група топонима иде после хомољских села Осанице, Доњег Адујева и Кисељева, они би могли бити у Хомољу. У овој области постоје потеси Врбовац, Лазине, Мечкова Страна, двоје Падине и Слатина, али се не може знати да ли неки од њих има икакве везе са средњовековним топонимима. Већина наведених потеса налази се у атару Крепољина.⁵² Ако се узму у обзир убикаци-

⁵⁰ Уп. топониме Слатина, Прокоп, Падине: Љ. Јовановић, *Млава*, 316, 327, 362, 365, 367, 370, 374, 379, 382, 410; М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 72, 88, 91, 107, 112, 115, 121-123; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika IX*, JAZU, Zagreb 1924-1927, 556, s. v. 2. *Padina, Padine*; *Rječnik XII*, 1936, 331, s. v. *Prokop*; *Rječnik XV*, 1955, 439-440, s. v. *Slatina*. Топоними Гола Глава, Гола Главица, Голо Брдо, Голи Брег, Гола Чука: Љ. Јовановић, *Ibidem*, 251, 259, 315-316; М. Миладиновић, *Ibidem*, 72, 83, 101, 128. Са друге стране, мора се имати у виду да је већина насеља на овим просторима мењала током времена своју позицију на терену. Већи број села је, на пример, пресељаван по наредби кнеза Милоша. Зато у атару многих села постоји једно или више селишта, па није лако утврдити да ли је такво селиште остало неког ишчезлог, или само пресељеног насеља. Нарочито се мора бити опрезан када су у питању микротопоними који се често јављају, као што је то Прокоп.

⁵¹ М. Стојковић, *Bраничевski tefter*, 182; ВВА ТТД 16 (1476).

⁵² Потес Лазине налази се југоисточно од Крепољина, на левој обали Млаве, а потес Мечкова Страна код ушћа реке Крупаје у Млаву, јужно од Крепољина, северо-западно од села Сиге. Слатина је потес северно од Крепољина, Талу Падине се налазе између Осаничке и Адујеве реке јужно од Осанице, а Падине Мика је западно од Осанице. Потес Врбовац налази се југоисточно од села Изварице. Уп. Пољопривредна карта 1:25.000, секције Крепољин, Осаница, Сиге, Изварица.

А. Лазић, *Економски центри Хомоља и Звижда*, Гласник Српског географског друштва 14 (1928) 122, сматра да су села Прокоп и Врбовник била у Хо-

је које је предложила Милица Николић, може се помишљати и да су у питању међници села Коварне и Хлахоли, што би подразумевало велико ремећење текста повеље приликом преписивања. Коначно, треба имати у виду да се микротопонија током времена највише мења, и да је, уопште узевши, врло мало локалитета који се као међници наводе у српским средњовековним повељама убицирано. Зато је можда узалудан покушај да спорне топониме из повеље манастира Ждрела пронађемо данас на терену.

Овде треба скренути пажњу на још једну околност која пружа могућности за различита тумачења текста повеље. У издањима Вујића и Миклошича *село на Млаве* одвојено је запетама од речи *обоји Маролевци*, а код Шафарика такве запете нема.⁵³ Зато је за Милицу Николић *село на Млаве* посебан топоним, за који износи претпоставку да је идентично са данашњим Великим Селом јужно од Малог Црнића.⁵⁴ Како су се и Маролевци налазили на Млави, извесно је да се одредница *село на Млаве* односи управо на ово насеље. Маролевци (Горњи и Доњи) одговарају данашњем Маљуревцу, североисточно од Пожаревца, а Малковци, које је кнез Лазар 1381. поконио манастиру Раваници, налазили су се северно од Пожаревца, вероватно на подручју данашњег Ћириковца.⁵⁵ Дакле, ни *Зљчић*, *Луг на Кринчица*, *Јазвине* (јаме, јазбине), *Орехов кључ* нису села,⁵⁶

мољу, да је Прокоп обновљен под именом Пешчаница, али да је опет расељен. Уп и А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 48. Село Пешчаница у Хомољу постојало је у другој половини 15. века: М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, 50; ВВА ТТД 16 (1476).

⁵³ Ј. Вујић, *Путешествие*, 72; Ф. Miklosich, *Monumenta serbica*, 194, Р. Ј. Šafarik, *Ratátka*, 104; А. Младеновић, *Повеље*, 29, 31-32. Овај аутор, међутим, у транскрибованом тексту и у преводу (*Ibidem*, 35, 40) као једну целину доноси "Дуб село на Млаве", што не само да не одговара ниједном издању повеље, већ није ни логично, будући да се одредница *село* налази увек испред, а не иза имена насеља.

⁵⁴ М. Николић, *Властелинство*, 154.

⁵⁵ Село Малковци налазило се између Рукомије, Маролеваца, Летниковаца и "Забела господаревог": А. Младеновић, *Повеље*, 53, 58, 77, 93; М. Динић, *Браничево*, 85; М. Благојевић, *Средњовековни забел*, ИЧ 14-15 (1966) 4; Г. Шкриванић, *Раваничко властелинство*, 247; А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 45.

⁵⁶ М. Пурковић, *Попис*, 95, 120; М. Динић, *Браничево*, 88; А. Веселиновић, *Североисточна Србија*, 50. За разлику о њих, М. Николић, *Властелинство*, 154, не изјашњава се о томе шта ови топоними заправо представљају.

већ микропоними,⁵⁷ наведени уз реку Млаву у контексту одређивања граница села *обоји* Маролевци према суседним Малковцима.⁵⁸ Није стога ни чудно што таквих села нема ни у првим османским дефтерима.

Последње село које се наводи у кнежевој даровној повељи манастиру Ждрело је Ослница. И његове међе су описане, из чега се види да се село налазило поред Млаве, и једне њене притоке. Како опис међа полази од Кошарне, а завршава се са ушћем *отоки тоје*, чини се да је име ове Млавине притоке управо Кошарна. Речица Чокордин, лева притока Млаве, у коју се улива код Великог Села, у свом средњем току носи назив Жестила, а у горњем, између Орешковице и Вошановца, зове се Кошарња.⁵⁹ За смештање Ослнице на ову реку, нужно је претпоставити да се у средњем веку Чокордин целом дужином свог тока звао Кошарна, јер се село Ослница налазило код ушћа Кошарне у Млаву. Док код Вујића и Миклошича у опису међа стоји *подз дхликмз и ваврздикмз*, у Шафариковом издању то место гласи: *подхліємз и сз ваврздіємз*, што опет отвара могућности различитог тумачења.⁶⁰ Једно би било да међа Ослнице са Халдујем (уколико је ово име села) иде *подолијем и забрдијем*, односно *долином и забрђем, такође делом на ушће те отоке која увире у Млаву*. Како се западно од Петровца налази село Забрђе, посведочено и у другој половини 15. века,⁶¹ имала би смисла и варијанта да међа са Халдујем иде *подолијем*, а са Забрђем *такође делом...* итд.⁶²

⁵⁷ Потес Јазвине налази се западно од Ћириковца: Пољопривредна карта 1:25.000, секција Костолац. Кључ може да буде речна окука, земљиште захваћено речном окуком, или јак извор, врело: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика IX*, Београд 1975, 651-652, s. v. кључ.

⁵⁸ А. Младеновић, *Повеље*, 34, истиче да је у оригиналу овај део повеље могао да гласи *и през Млаву у Луг на Кринчицах*, тј. да је међник ишао правцем *и преко Млаве у Луг на Кринчицама*.

⁵⁹ Јб. Јовановић, *Млава*, 327, 333; М. Николић, *Властелинство*, 155. Потес Кошарна постоји и код села Влашки До, где се налазило село пописано 1467. и 1476. године: М. Стојковић, *Bраничевски tefter*, 137; ВВА ТТД 16 (1476); М. Миладиновић, *Пожаревачка Морава*, 86.

⁶⁰ Ј. Вујић, *Путешествие*, 72; Ф. Miklosich, *Monumenta serbica*, 194, P. J. Šafarik, *Ratátku*, 104; А. Младеновић, *Повеље*, 29, 31-32.

⁶¹ М. Стојковић, *Bраничевски tefter*, 100, 279, 281; ВВА ТТД 16 (1476).

⁶² Уп. А. Младеновић, *Повеље*, 39-40.

Код разматрања ове опције ваља узети у обзир и то да се у другој половини 15. века на територији данашњих села Орљево и Велики Поповац, где би требало тражити Ослницу, налазило више других насеља.⁶³ Не може се тврдити да су сва она егзистирала век раније, али постојање макар једног од њих онемогућава да међа Ослнице са Забрђем иде на ушће Кошарне (Чокордина).

Већ је М. Николић изнела претпоставку да је ова Ослница можда идентична са напред наведеном Осаоницом у Хомољу.⁶⁴ Мишљења смо да оваква идентификација има смисла, те да у том случају Халдуј треба поистоветити са Адујевом. Наиме, када је Осаница први пут поменута у тексту повеље, нису описане њене међе, а облик имена *Адујево* је врло вероватно познији.⁶⁵ Не треба губити из вида да је препис који је до нас дошао писан рускословенским језиком (како је и објављен код Вујића) и да су у њему топоними највећим делом дати у облику који се користио у 18. веку. Тек су каснији издавачи Миклошич и Шафарик језик повеље усаглашавали са нормама 14. века, а у том послу недавно им се придружио и А. Младеновић. И Осаница је у Шафариковом издању, насталом на основу преписа повеље који је учинио Вук Караџић, први пут наведена као Осаоница, а други пут као Ослница.⁶⁶ Ако су ове две Осанице идентичне, намеће се питање зашто су њене међе и правине наведене на крају, а не тамо где је први пут поменута. Такође није јасно зашто Маролевци нису забележени уз поседе на Млави и Дунаву, уз које географски припадају. Могуће је да су омашком испуштени, па су додати накнадно, било у оригиналу, било у препису. Није, уосталом, познато ни да ли је препис који је науци доступан настао са оригинала, или неког другог преписа. У овом другом случају, који није искључен, грешке у тексту могле су се кумулативно повећавати, а могуће су и намерне интерполације.

⁶³ Између Забрђа и ушћа Чокордина у Млаву, налазила су се, идући са југа на север, села Панково и Подлужје, затим Радинац, Горњи и Доњи Поповац и Бресница: М. Стојакović, *Braničevski tefter*, 121, 209, 214, 226, 234, 278, и карта; ВВА ТТД 16 (1476).

⁶⁴ М. Николић, *Властелинство*, 155.

⁶⁵ На једној аустријској карти Баната из 1723-1725. године убележено је као Haduieva: А. Лазић, *Економски центри Хомоља и Звижда*, 122-123.

⁶⁶ Ј. Вујић, *Путешествие*, 72; F. Miklosich, *Monumenta serbica*, 194, P. J. Šafarik, *Ramátku*, 104; А. Младеновић, *Повеље*, 29, 31-33.

Раваничка повеља наводи Вошановац и Крушевицу међу селима које је кнез Лазар даровао својој најзначајнијој задужбини.⁶⁷ Да ли је кнез одузео ова села од манастира Ждрело и поклонио их затим Раваници? Оваква пракса била је иначе врло ретка у средњовековној Србији,⁶⁸ а посебно треба имати у виду да је у време издавања горњачке повеље формирање раваничког властелинства већ било у току.⁶⁹ Не може се стога искључити могућност да су горњачка или раваничка повеља приликом преписивања интерполиране. Радмила Тричковић је сматрала да је раваничка повеља интерполирана крајем 17. века, када су у њу унета и она насеља којих није било у средњем веку. Њена аргументација заснивала се на чињеници да многа од насеља наведених у преписима повеље нису убележена у браничевском дефтеру из 1467. године, али их има у попису из 1741. године (као и у харачком списку из 1684. године).⁷⁰ Већина тих села јавља се, међутим, у дефтеру из 1476. године, када су насељена власима. То сведочи да се ипак ради о старим средњовековним насељима, запустелим у време османског освајања 1458. године, што је сасвим сигурно и разлог што нису била пописана 1467. године.⁷¹ Тиме сумња Р. Тричковић у веродостојност преписа Раваничке повеље умногоме губи на уверљивости. Следствено томе, и иначе споран препис горњачке повеље постаје још сумњивији. Уколико је кнез Лазар заиста села Вошановац и Крушевицу одузео Ждрелу и доделио их Раваници, вероватно је на неки начин овај губитак надокнадио Григоријевом манастиру.

⁶⁷ А. Младеновић, *Повеље*, 53-54, 93-94.

⁶⁸ За случајеве отуђења манастирских посела уп. М. Благојевић, *Манастирски поседи Крушевачког краја*, 29-34; С. Мишић, *Поседи манастира Светог Петра Коршког*, ИГ 1-2 (1989) 50-51.

⁶⁹ Првом, несачуваном повељом из 1376/77. године кнез је Раваници даровао поседе у околини манастира, а 1381. године издао је велику повељу којом је својој задужбини поклонио 148 села, пет панађура, три брода и 150 литара сребра од новобрдске царине: С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Манастир Раваница, 82.

⁷⁰ Р. Тричковић, *Туприја и Средње Поморавље до Првог српског устанка*, Бој на Иванковцу 1805. године, Београд 1979, 98-106.

⁷¹ Од 20 села на делу властелинства у околини манастира Раванице која нису пописана 1467. године, а јављају се у 17. и 18. веку, њих 14 убележено је 1476. године: А. Младеновић, *Повеље*, 52, 91-92; ВВА ТТД 16 (1476).

На крају, резултат до кога смо дошли је следећи: властелинство манастира Ждрело обухватало би села Бистрицу, Новце, Стамницу, Коварне и Хлахоле у долини Млаве, близу самог манастира, затим Вошановац у *Венчаници*, Костолац и обоје Маролевце недалеко од ушћа Млаве, Бискупље и Трстеник поред Дунава, Крушевицу и Вољују у Звижду, Осаницу, Доње Халдуј(ево) и Кисељево у Хомољу, као и дунавске вирове код Пореча и Гребена. Као што се види, манастирско властелинство састојало се из просторно удаљених делова. Највећи број посета био је у близини манастира, западно од Горњачке клисуре, у Горњој Млави, или источно од ње, у Хомољу. Три села и два риболовишта на Дунаву, као и Маролевци на Млави, имали су значајну улогу у снабдевању манастира рибом.⁷² Иако удаљени једни од других, сви ови метоси су међусобно и са манастиром били добро повезани главним саобраћајницама које су пролазиле преко Браничевске земље.⁷³ Остаје, међутим, отворено питање да ли је предочени изглед властелинства резултат донације кнеза Лазара, или фалсификовања, односно интерполирања манастирске повеље у каснијем времену.

Две средњовековне цркве се вероватно могу довести у везу са метохом манастира Ждрело у Горњој Млави. Манастир Ђеринац се налазио на десној обали Бистричке реке, узводно од села Бистрица, испод једне окомите кречњачке стене. На старим манастирским темељима подигнута је 1937. године нова парохијска црква Светог цара Константина и царице Јелене. Почетком 20. века око цркве су били видљиви остаци зидина.⁷⁴ Изгледа да је овај манастир био убељен у пописима из друге половине 15. века.⁷⁵ Остаци манастира

⁷² С. Мишић, *Унутрашње воде*, 34.

⁷³ Видети напомену 31.

⁷⁴ Љ. Јовановић, *Млава*, 387, 390; В. Петковић, *Преглед*, 26; Д. Радовановић, *Археолошка налазишта*, 244; *Шематизам 2003*, 117, 316; А. Крстић, *Читлук Али-бега*, 52-53.

⁷⁵ М. Стојковић, *Bраничевski teftar*, 93, идентификује манастир Равање на Али-беговом читлуку са манастиром Ђеринац. У попису из 1476. године уз село Бистрицу уписан је манастир чије име О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 84, и Е. Миљковић, *Прилог проучавању почетка исламизације у Браничеву 1467-1476. године*, ЗМСИ 47-48 (1993) 130, читају као Горњак. Име манастира би се могло читати и као Ђерна: ВВА ТТД 16 (1476); А. Крстић, *Читлук Али-бега*, 52-53. Чињеница да је уписан уз село Бистрицу ишла би у прилог тумачењу да је у питању Ђеринац. Са друге стране, како је село Бистрица крајем 14. века било посед манастира Ждрело, можда су и село и манастир крајем 15. века припадали истом тимару. У

Орешковице, који је био посвећен Светој Тројици, налазе се на потесу Решковица поред истоимене реке, између села Бистрица и Ждрело. Црква, од које су остали темељи, имала је триконхалну основу. Према исказу његових монаха из 1582. године, манастир је био задужбина кнеза Лазара.⁷⁶

Посебно су занимљиви трагови старог рударства у долини потока Решковица. Веће рударско насеље налазило се на обема обалама овог потока, на месту где он излази из клисуре. Овде се руда вероватно експлоатисала још од праисторије, као и у римско доба, док остаци седам већих шљачишта указују на могућност средњовековног и османског рударења. На основу узорака узетих са двеју депонија, утврђено је да у њима има примеса бакра и олова у основној гвозденој руди. У старим шљакама било је око 5% гвоздене и 0,25% бакарне руде. Милан Ђ. Милићевић је овде приликом обиласка зарушеног објекта познатог као *Кузница* видео зидине некадашње топонице или бакарног самокова, око које је било мноштво затрављене шљаке и остатака руде. Старо рударско окно на локалитету *Мајдан* постоји и више некадашњег манастира Ђеринац.⁷⁷ Не може се, међутим, рећи да ли је било рударења на том терену у време док је он припадао властелинству манастира Ждрело, као ни то да ли је и какве приходе од евентуалне рудне експлоатације уживао Григоријев манастир.

После османског освајања Србије 1459. године, манастири Дренча и Ждрело изгубили су своје браничевске поседе, који су прешли у руке турских тимарника.⁷⁸

том случају, био би то први помен другог имена манастира - Горњак, за које се до сада сматрало да датира из 18. века.

⁷⁶ Стара црква била се *пришествиємъ многоꙋ ради лхѣтъ* порушила, па је братство од цара Ивана Грозног тражило да помогне изградњу новог храма: С. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између Српске цркве и Русије у 16. веку*, Споменик 39 (1903) 35-36; В. Петковић, *Преглед*, 230; М. Динић, *Браничево*, 105; Д. Радовановић, *Археолошка налазишта*, 245; *Шематизам 2003*, 271; А. Крстић, *Читлук Али-бега*, 49-50. Манастир се данас обнавља, али не на старим темељима, већ се недалеко од њих гради нова црква.

⁷⁷ М. Милићевић, *Кнежевина Србија*, 1031; Ј. Јовановић, *Млава*, 385, 391; Д. Мркобрад, *Средњовековно рударство на простору источне Србије*, Археологија источне Србије, Београд 1997, 156-157, 159.

⁷⁸ М. Стојковић, *Браничевски тефтер*, 47, 81, 87, 92, 108, 115, 116, 134, 143, 146, 180, 191, 210, 211, 222, 229, 267; ВВА ТТД 16 (1476); А. Крстић, *Читлук Али-бега*, 46.

Aleksandar KRSTIĆ

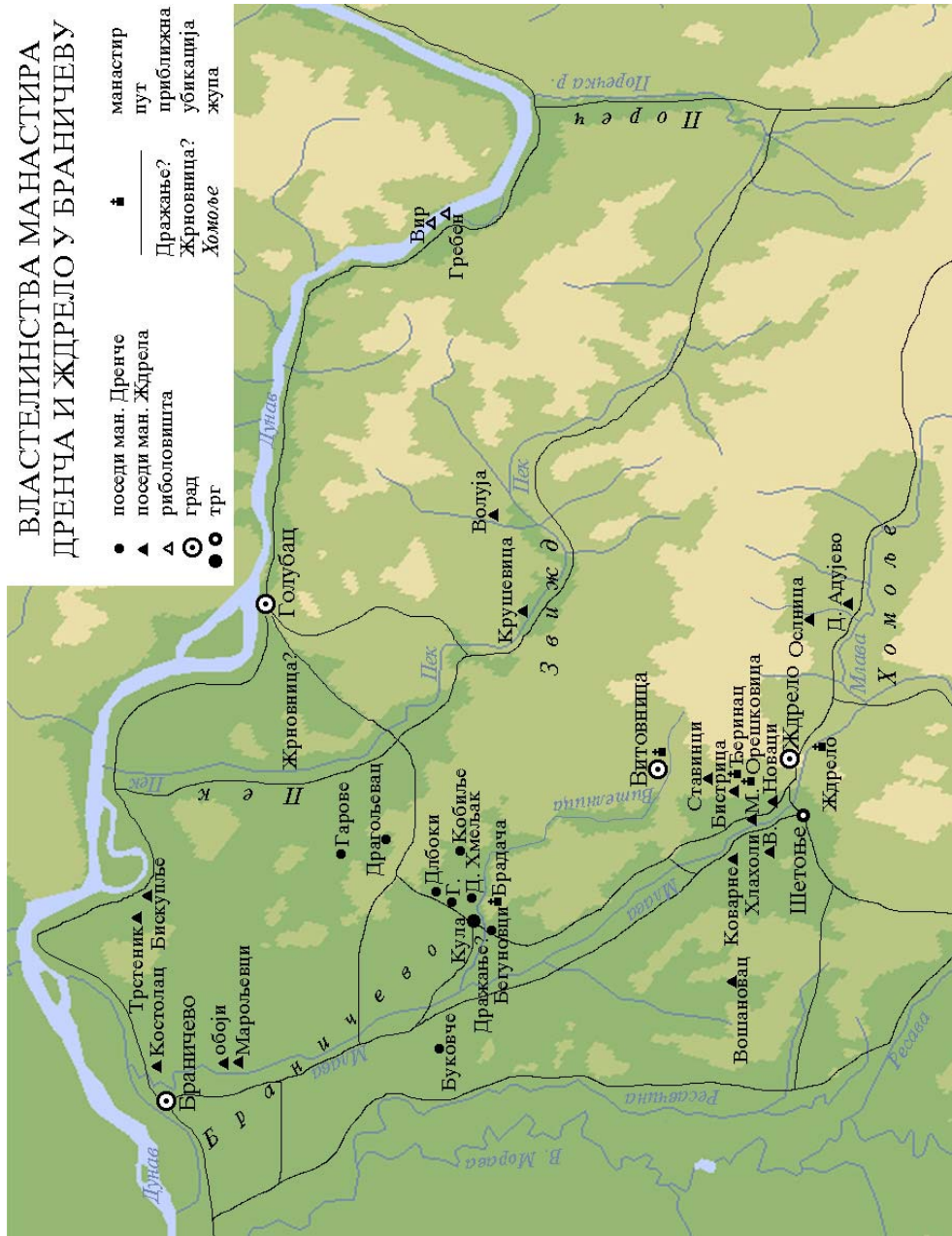
THE ESTATES OF MONASTERIES DRENČA AND ŽDRELO
IN BRANIČEVO IN THE TIME OF PRINCE LAZAR

Summary

In 1382 monk Dorotej and his son Danilo, the founders of monastery Drenča, endowed their foundation with a market place and thirteen villages in the region of Braničevo. The location of nine of these villages can be identified (three are still extant), and two more villages can be approximately located. The market place Kula and five villages in the lower reaches of the Vitovnica river formed a spatially unified group, and the other villages which have been identified were not far from them. The estate lay along or between important communications in the Braničevo region, including a stretch of the main road to Constantinople.

In about 1379 Prince Lazar issued a charter to monastery Ždrelo (Gornjak) whereby he endowed it with numerous estates in Braničevo. The charter was preserved in a poor late copy, probably from the eighteenth century, which was destroyed in 1942. It is possible that some portions of the text were interpolated into the charter when it was transcribed. These circumstances make it difficult to interpret the evidence it contains concerning the estates bestowed on the monastery. The monastic landed estate included six villages near the monastery in the valley of the river Mlava, five villages near or on the banks of the Danube, one in the area of Venčanica, two villages in the area of Zvižd, and three in the region of Homolje. In addition to that, the monastery was endowed with two fishing posts on the Danube near modern Donji Milanovac. Although distant from one another, each of these holdings was connected with the other estates and with the monastery by good communications. The paper suggests that a number of toponyms quoted in the charter do not stand for the names of villages, as it was previously supposed, but are microtoponyms used to define village boundaries.

Both monasteries lost their property after the Ottoman conquest of Serbia in 1459. A number of their villages passed into the hands of Turkish feudal lords (spahies), and seven villages were abandoned.

Tibor ŽIVKOVIĆ
Institute of History
Belgrade

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS AND THE RAGUSAN AUTHORS BEFORE 1611

The work of Constantine Porphyrogenitus *De administrando imperio* (*DAI*) was first edited by Johannes Meursius in 1611.¹ The title of the work cannot be considered quite appropriate, since it is not authorial, but given to it by its first editor, who based himself on its introduction.² It is interesting that the learned humanists of the sixteenth century did not know this work, although two copies of *DAI* had been made between 1509 and 1529. The only exceptions in this respect were some Ragusan authors, who will be considered in the following discussion. But before we enter into an analysis of the use of the material from *DAI* by the Ragusan authors, we should say something about the fate of the known manuscripts of this work, for tracing their trajectories might give us some idea of how these writers came to the information contained in it.

The earliest manuscript of *DAI*, written on vellum, Codex Parisinus 2009, is first mentioned in the catalogue of the library of Cardinal Niccolò Ridolfi (1501-1550). Niccolò Ridolfi possessed 618

¹ *Constantini Imperatoris Porphyrogeniti, De Administrando Imperio, ad Romanum F. Liber nunquam antehac editus*. Ioannes Mevrsivs primus vulgavit, Latinam interpretationem, ac Notas adjecit. Lvgdvni Batavorvm, Ex officinâ typographicâ Ioannis Balduini, impensis verò Ludovici Elzeviri 1611.

² This work of Porphyrogenitus has been recently cited after a sentence from the Introduction : - πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανὸν. Cf. *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio I - II*, ed. R.J.H. Jenkins – Gy. Moravcsik, Washington D.C. 1967, 44 (= *DAI*). This is, however, merely an introductory remark meant to inform the reader of what he will find in the work, and it is addressed to the Emperor's son Romanus. Consequently, this could not have been the title of the entire work.

Greek manuscripts, and item 21 in the list is described as “*Constantini Romanorum Imperatoris ad Romanum filium descriptio gentium et locorum, ac varia historia ad rectam administrationem tendens*”.³ (*Description of peoples and places, and various stories relating to proper government, written by Constantine, Emperor of Romans, for his son Romanus*). The work in question was no doubt *DAI*. The manuscript from Ridolfi's collection was acquired by Pietro Strozzi, and afterwards, in 1560, it became a part of the collection of Catherine de Medici. In 1599 it was transferred to the Royal Library in Paris, where it is kept now.⁴

It is from this manuscript that Antony Eparchus,⁵ a learned Greek from Corfu, made a copy in 1509. Another transcript was made from this copy, probably in the same year. A small part of it was copied by Antony Eparchus and the rest was transcribed by his collaborator Michael Damascene, a Cretan by origin.⁶ Both copies, the first marked V (*Codex Vaticanus Palatinus gr. 126*) and the other marked F (*Codex Parisinus gr. 2967*), are on paper. Manuscript F is based on V, so that the two transcripts were obviously made sequentially.⁷ Already in 1516 Johannes Baptista Egnatius wrote, not without some pride: "We keep that book as a precious thing in our library. The emperor himself relates many things

³ Ridolfi's Catalogue was published by B. Montfaucon, *Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova II*, Parisiis 1739, 777. This manuscript does not figure, however, in the earliest known catalogue of the Ridolfi collection; cf. D. F. Jackson, *Inventory of the Library of Cardinal Niccolò Ridolfi*, *Manuscripta* 45/46 (2003) 55 – 77.

⁴ A brief account of the "movements" of this manuscript is given in *DAI I*, 16 – 17. This manuscript of *DAI* was in the possession of Caesar John Ducas, as it is recorded on the last page of the codex, and the copyist was his personal secretary Michael Royzak. Accordingly, its editors suggest that it should be dated into the period between 1059 and 1081; cf. *DAI I*, 16. It is known, however, that John Ducas had to take monastic orders in 1074 and that he spent the rest of his life in a monastery; cf. D. I. Polemis, *The Doukai*, London 1968, 39. In view of this and of the fact that the manuscript was transcribed by his personal secretary, its dating should be narrowed down to the period 1059 – 1074.

⁵ An exhaustive account of Antony Eparchus is to be found in É. Legrand, *Bibliographie hellénique des XVe et XVIe siècles I*, Paris 1962, ccx – ccxxvii.

⁶ Cf. *DAI I*, 16, 21 – 23.

⁷ *DAI I*, 23, suggests 1509 – 1529. as the period of the origin of F. Since P was in possession of John Egnatius by 1516 at the latest, and since F is a literal copy of P, it may be concluded that both manuscripts date from the same year – i.e. 1509.

about our Venetians in it".⁸ Manuscript F is first mentioned in a catalogue from Fontainebleau in France in 1529.⁹

Mavro Orbini inserted in his work *The Kingdom of the Slavs* a quotation from the description of Ragusa in Chapter 29 of *DAI*.¹⁰ Orbini published this passage in Italian translation, presumably basing himself on a text which was either in Latin or already translated into Italian. Discussing the devastation of Epidaurus, which he believed was destroyed by the Goths, Orbini cites in support of this view, advanced by Filippo da Bergamo, a work of Constantine Porphyrogenitus entitled : *Foedera, iura ac societates imperii Romani*. No work of this title attributed to Constantine Porphyrogenitus is known, but it may be inferred from Orbini's quotation that the text in question is in fact *DAI*. It may be added that in 1516 Johannes Baptista Egnatius had already described *DAI* as a work which describes : *summam totius imperii, sociorum omnium foedera, hostium uires, rationes...etc.*

Orbini's text on Ragusa runs:

La città di Rausa (dice egli) prese nome questo dal Sasso, che i Greci chiamano λαζ. Onde prima furono appellati Lausei; ma poi per la mutatione della lettera furono detti Rausei: i quali prima furono Epidaurij da Epidauro città, la quale col restante della Dalmatia fù presa da gli Slauinis e i cittadini parte furono ammazzati, e parte menati in cattiuità. Quelli, che fuggirono da queste ruine, ritirandosi ne' luoghi eminenti, fabricarono vna terriciola, la quale poi accresciuta, cinsero di mura, che tiraua mezo miglio di circuito. Li primi Autori di questa furono Gregorio, Arsatio, Valentino Arcidiacono, & Faentino prete di S. Stefano. Sono fin' à questa mia età anni cinquecento, dopo che partiti da Salona, fabricarono detta Città. Nella qual'è posto s. Pancratio, nella sudetta Chiesa di S. Stefano la quale hoggi si vede in mezo della città. Questi Rausei astretti da poco, & sterile paese, con maggior studio

⁸ J. B. Egnatius, *De Caesaribus libri III a dictatore Caesare ad Constantinum Palaeologum, hinc à Carolo Magno ad Maximilianum Caesarem*, Venetiis 1516, 329v.

⁹ H. Omont, *Catalogues des manuscrits grecs de Fontainebleau sous François Ier et Henri II*, Paris 1889, 372.

¹⁰ *Il Regno de gli Slavi hoggi corrottamente detti Schiavoni Historia di don Mavro Orbini Ravseo abbate melitense*, Pesaro 1601, 181 (= Orbini).

attendono alle mercantie, & à i traffichi maritimi, che all' agricoltura de' campi.

Orbini marked off clearly the conclusion of the quotation from Porphyrogenitus by the sentence: *Et fino qui parla Costantino*.¹¹ This is followed by the remark that the Emperor wrote this work in 959 "after the *Treatise of the Mutation of the States (Trattato delle mutatione de gli Stati)* by Arpontaco Burdugalense" (from Bordeaux). This shows where Orbini actually got his *DAI* quotation from – from Arpontaco Burdugalense, an author who has remained unknown to modern scholarship.

Two essential differences between the Orbini quotation and *DAI* are immediately apparent. The first concerns the passage about the gradual expansion of Ragusa, which Porphyrogenitus describes as a three-stage enlargement of the urban core, which grew until the town had... (οικοδομήσαντες αὐτὸ πρότερον μικρόν, καὶ πάλιν μετὰ ταῦτα μείζον, καὶ μετὰ τοῦτο πάλιν τὸ τεῖχος αὐτοῦ ἀυξήσαντες μέχρι † δ' ἔχειν † τὸ κάστρον διὰ τὸ πλατύνεσθαι αὐτοὺς κατ' ὀλίγον καὶ πληθύνεσθαι). The text of *DAI* is damaged at this place in all the known manuscripts, and the wording is not completely clear. In Orbini, however, the passage speaks of a two-stage expansion only, and the description ends with the remark that at length *the walls of the town had half a mile in circuit*.

The other difference between Orbini and Porphyrogenitus is to be found in the concluding sentence of Orbini's quotation: *These Ragusans, being confined within a small area of barren soil, engage with greater dedication in commerce and maritime trade than in the cultivation of fields*. This sentence is missing in the manuscripts of *DAI* which are known today.

In addition to these two discrepancies, there are two others, which are not insignificant although they are not so conspicuous. One concerns LAS, the only Greek word which Orbini takes over. Porphyrogenitus says that the Romaic word for precipice is LAU (ἀλλ' ἐπεὶ ἐπάνω τῶν κρημνῶν ἴσταται, λέγεται ῥωμαῖστὶ ὁ κρημνὸς λαῦ), hence Lausa, of

¹¹ *Orbini*, 181.

which Rausa is a later corruption. Orbini writes, however, LAS, not LAU. Scholars think that LAU is a Dalmatian Romanism derived from Latin *labes*, meaning "faultline", "chasm", "ruination", as Radoslav Katičić affirms.¹² Porphyrogenitus's expression λέγεται ῥωμαῖστὶ ὁ κρημνὸς λαῦ; probably does not mean "**which is said precipitous lau in Latin**", but "**which is said steep rock in Greek**". Indeed, the word λᾶας, recorded by Hesychius of Alexandria in the fifth/sixth century, means "stone" or "rock".¹³ But Orbini, who knew no Greek, could not have written this if he had not seen it in the source he used. This could have been written only by someone much more learned and with a good command of Greek. In other words, LAU is not a Dalmatian-Roman word, but a local expression of Greek origin, derived from the Greek word λᾶας.¹⁴ The form λαῦ, which should be the genitive case correctly spelled λαοῦ, with the omicron omitted) does not seem to be a copyist's slip, but an accepted form of the nominative, current in the time of Constantine Porphyrogenitus. Hence the sentence "which is said a steep rock in Greek" (referring to the steep slope on which the inhabitants of the original Ragusa dwelt). It is conceivable that the original name of the settlement on the slope, which was named Rausa (Ragusa) later, had been κάστρον τοῦ λαοῦ.

Another, and less conspicuous discrepancy concerns the names of the first founders of the town. Porphyrogenitus listed seven of them: (Ἐκ δὲ τῶν μετοικησάντων εἰς τὸ Ῥαοῦσιον εἰσὶν οὗτοι· Γρηγόριος, Ἀρσάφιος, Βικτωρίνος, Βιτάλιος, Βαλεντῖνος, ὁ ἀρχιδιάκων, Βαλεντῖνος, ὁ πατὴρ τοῦ πρωτοσπαθαρίου Στεφάνου). Orbini left out

¹² R. Katičić, *Aedificaverunt Ragusium et habitaverunt in eo. Tragom najstarijih dubrovačkih zapisa, Uz početak hrvatskih početaka*, Split 1993, 135.

¹³ The form λᾶς = λᾶας is cited only by the Greek lexicographer Hesychius of Alexandria (fifth/sixth century). The expression λαστρυγυλίας, means, λίθος τετραμμένος "quadrangular stone"; cf. *A Greek-English Lexicon I – II*, com. by H. G. Liddell – R. Scott, Oxford 1973, I, 1031. On Hesychius of Alexandria see *Oxford Dictionary of Byzantium I – III*, ed. A. Kazhdan, Oxford 1991, II, 924.

¹⁴ Ivan Đurić showed some time ago that Constantine Porphyrogenitus in using ῥωμαῖστὶ here probably had in mind Greek, not Latin; cf. I. Đurić, *Romejski govor i jezik Konstantina VII Porfirogenita*, ZRVI 24/25 (1986) 120. The learned Ragusan author Ignjat Đorđić (1737) also understood λαῦ as *dicitur Graece praecipitium Lav*. Moreover, Đorđić also considered ῥωμαῖστὶ as *novae Romae idiomate*.

two of the seven (Victorinus and Valentinus) and replaced protospatharios Stephen with Faventinus, a priest of the Church of St Stephen. The omission was probably accidental, and the transformation of protospatharios Stephen into a priest of the Church of St Stephen was presumably a result of the imperfect understanding of the Greek text. It is far more interesting and important that the form Faventinus is also recorded in the earliest manuscript of *DAI* as Βαβεντῖνος.¹⁵ This error is corrected by Eparch Antonius in two copies, where it is clearly written Βαλεντῖνος. This shows that Arpontaco Burdugalense, to whom Orbini refers, did not have the copies of Eparch Antonius before him. Accordingly, the error contained in the earliest transcript of *DAI* existed also in the copy which is richer in detail (the perimeter of the town walls, the sentence relating to the commercial activity of the Ragusans, the correction of LAU into LAS), and which belongs to another manuscript tradition of *DAI*.

Finally, it is particularly important that Arpontaco Burdugalense explicitly says that Porphyrogenitus wrote his work in 959. The reference to 948/949 as the year in which Porphyrogenitus wrote Chapter 29 of *DAI* is preserved precisely in this chapter.¹⁶

Orbini's work is full of typographic errors, and it would not be surprising if the year 959 was in fact just one of them. But, if the year is recorded accurately, this alters radically our knowledge of the date of *DAI*, i.e. it permits the hypothesis that the Emperor finished the final redaction of *DAI* in the course of 959, before 9 November (when he died). But before I say something about this possibility and adduce some more substantial evidence in support of it, we should turn to some other Ragusan authors who had used the information contained in Chapter 29 of *DAI* before Orbini.

¹⁵ Cf. *DAI I*, 135.232: Βαβεντῖνος Bekkerus in his edition, *Constantinus Porphyrogenitus De thematibus et De administrando imperio*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1840, 137 (= Bekkerus), retains *Banentinus* in the Latin version of the text, although he corrects it into Valentinus (Βαλεντῖνος) in the Greek text.

¹⁶ *DAI I*, 29.234 – 235.

About fifty years before Mavro Orbini, i.e. around 1550, Niccolo Ragnina (1494-1582)¹⁷ compiled his *Annals of Ragusa*.¹⁸ The work is actually a reworking of the *Annals* by the so-called Ragusan Anonym, a work which had been written not long before Ragnina and which does not contain material from *DAI*.¹⁹ Ragnina's additions to the Anonym's work included some details concerning the earliest history of Ragusa. Thus he inserted, almost at the very beginning of his narration, which is in Italian, the extract from a Latin text containing data known from Chapter 29 of *DAI*.

Anno Christi 944 Constantinus Imperator, ex libro cujus Imperatoris, (qui) ad Romanum filium Caesarem appellatur, in ea parte, ubi de Dalmatia tractat:

*Oppidum Rhagusinum dictum a saxo, quod graece las dicitur, unde prius Lausaei, quasi in praecipitibus locis et saxosis positi, postea vero per immutationem litterae Rhagusaei, quia ante Epidaurii nuncupati sunt. Hoc oppidum a Slavis cum reliqua Dalmatia captum oppugnatumque est, civesque ipsi, pars interfecti, pars in servitutum abacti; qui vero calamitatem aufugere potuerunt, altissima petentes loca oppidulum in vici formam construxere, quod postea in majus auctum cinxere moenibus quattuor stadiorum ambitu. Condendae urbis auctores hi celebres habentur, Gregorius, Arsadius, Victorinus, Vitalis, Valentinus archidiaconus, Faventinus pater s. Stephani. Quingenti sunt anni ad meam aetatem, ex quo Salonis profecti oppidum condidere; in quo oppido positus est divus Pancratius in divi Stephani aede, quae hodie in medio urbis posita conspicitur.*²⁰

It should be noted out that Ragnina points out, in a short prologue preceding this quotation, that the text which follows is taken from the book of Emperor Constantine to his son Romanus, and, more specifically, from the passage relating to the province of Dalmatia. These

¹⁷ *Enciklopedija Jugoslavije VII*, Zagreb 1968, 43.

¹⁸ *Annali di Ragusa del magnifico ms. Nicolò di Ragnina*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1883, 166 – 301 (= *Ragnina*).

¹⁹ *Annales Ragusini Anonymi*, ed. S. Nodilo, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, Scriptores I, Zagrabiae 1883, 3 – 163.

²⁰ *Ragnina*, 168

words show that the note was made by someone familiar with the entire work, for the fact that the work is dedicated to the Emperor's son Romanus is mentioned only in the Introduction of *DAI*. It should be also noted that Ragnina mentions that the work dates from 944, which adds another problem to the interpretation of this extract. The quotation from *DAI* also has LAS instead of LAU, but in this case the word is written in Latin, not Greek, and it is explicitly stated that LAS is a Greek word: *Oppidum Rhagusinum dictum a saxo, quod graece las dicitur*. Further, it is stated in the text (as in Orbini's quotation) that the town defence walls were extended in two (not three) stages, and the conclusion of the sentence reads: *until the walls had a perimeter of four stadia*. Four stadia correspond to half a mile. It is interesting that the earliest perimeter of Ragusa was, according to archaeological investigations, about 960 metres, which is only slightly more than half a Byzantine mile (1460 metres).²¹ Such a detail could have been supplied only by a person writing at the time when the town had the specified perimeter, i.e. in the tenth century. As regards the names of the first founders of Ragusa, Ragnina lists all seven of them, with a slight variation – he writes "sp" instead of "protospatharios", presumably meant as an abbreviation of "spatharios". Archdeacon Valentinus is listed, as in Orbini, as Faventinus. The additional sentence concerning the disposition of the Ragusans for trade is missing.

A few pages later Ragnina quotes again the text from *DAI*, this time in Italian. This is not a translation of the previously cited Latin text, but a quotation which he found somewhere in that form and inserted into his work.

*Ex libro etiam di Constantino imperatore ad Romano suo fiolo, Cesare appellato, in parte dove di statocrazia tratta, o ver scripto:*²²

²¹ Cf. I. Stevović, *New Cognizance on Early Byzantine Dubrovnik in the 6th Century*, *Starinar* 42 (1991) 146. A Byzantine mile measured 1460 metres; cf. *DAI II*, 48, 9/53.

²² The concluding part of the introductory sentence, *dove di statocrazia tratta, o ver scripto*, was suggested by the editor, S. Nodilo, who pointed out in a note (*Ragnina*, 175, n. 1) that the reading of the manuscript was: *dove di dato Matia tratta, over scripto dicono*. I have not consulted the manuscript tradition of Ragnina's *Annals*, but I believe, bearing in mind the Latin version quoted by Ragnina only a few pages earlier, which says *in ea parte, ubi de Dalmatia tractat*, that Nodilo wrongly emended the damaged

La città di Ragusa (è) ditta da sasso, che in greco Las s'appella; unde in prima Lausei, quasi in elli precipiti et sassosi lochi posti, poi veramente per la immutation delle litere Ragusei sono chiamati, quali antiquamente Epidaurini si nominavano. Questa città dalli Slavi, o vero Goti, con tutta la Dalmatia, fu expugnata; li cittadini di quella, parte furno ammazzati, et parte in servitù menati. Et quali veramente la calamità poterono fuggire, alli altissimi lochi fuggirono, castello in forma di casale edificarono, quale poi, in maggior augumento, cinsero con li muri, quattro stadj quasi el circuito. Fra li auctori della città questi celeberrimi furono: Gregorio, Arsatio, Victorino, Vitale, Valentino archidiacono, Faventino. 500 furno anni, fino all' età mia, (che) quivi dalla città di Salona (sono) venuti (e) questa città hanno edificato.

Tratta questa istoria in ello libro hactenus; quale Constantino par essere stato al mondo nelli anni di Cristo 940.²³

This translation, too, preserves the Greek LAS and mentions the perimeter of four stadia. Six founders of the town are named - protospatharios Stephen is omitted and a full stop is placed after the name of his father Faventinus. Neither this passage retains the sentence with which Oribini concluded his quotation. But there is another interesting point – referring to the destruction of Epidaurus, the text says that the attackers were the Slavs or the Goths (*o vero Goti*), which shows that someone had interpolated this conclusion before Ragnina, who does not discuss the Goths and Epidaurus. An additional difficulty is posed by Ragnina's explanation that the Emperor wrote this book in 940.

Finally we come, climbing down the chronological ladder, to Lodovico da Cerva Tubero (d. 1527). In his work *Commentarii de temporibus svjs*,²⁴ which includes an excursus on the earliest history of Ragusa, Tubero mentions the legend of Pavlimir and of the manner in which exiles from Rome decided to build Ragusa. *Ubi intellexit eos maxime, qui tenuiores genere ac fortunis erant, praeoptare maritima*

text, which is probably only a translation of the corresponding Latin sentence and which in all likelihood read: *dove di Dalmatia tratta*.

²³ *Ragnina*, 175.

²⁴ *Lvdovici Tvberonis Dalmatae abbatis Commentarii de temporibus svjs*, prir. V. Rezar, Zagreb 2001 (= *Tubero*).

loca, utpote emporio magis idonea, seque malle mercatura ac nauigatione quam cultura sterilis ac asperi circa soli uictum quaerere..."²⁵ This quotation includes the sentence from *DAI* cited by Orbini, which is not found in the known manuscripts of that work - *Questi Rausei astretti da poco, & sterile paese, con maggior studio attendono alle mercantie, & à i traffichi maritimi, che all' agricoltura de' campi.*

In his digression on the earliest past of Ragusa Tubero used mostly the Chronicle of the Priest of Doclea, which he describes as very old, but not so damaged that it could not be deciphered.²⁶ It would seem that the Ragusan Sallustius, as Tubero was called because of his superb mastery of Latin, combined at least two sources in this passage – the Chronicle of the Priest of Doclea (the legend of Pavlimir) and the version of Chapter 29 of *DAI* which Orbini quoted from Arpontaco Burdugalense

Tubero, however, supplies another interesting detail, not found in the earliest manuscript of the Chronicle of the Priest of Doclea, i.e. the account of the foundation of the Church of St Stephen Protomartyr in the centre of the city: *In medio fere oppidi, regionem hanc nunc incolae Pusternam nuncupant, Polimirus diui Stephani Protomartyris erigit templum, reliquiasque Neraei, Archilei ac Pancratii martyrum, Petronillaeque ac Domitillae uirginum argento inclusas, secumque Roma asportatas ibi condit...*"

It is possible that this detail was based on the verses of the earliest known Ragusan poet Miletius:

*Ad decus et laudem Stephani Protomartyris extat
Castellum: templum fundant, et corpora credunt
Sanctorum, quorum sunt nomina scripta, subaudis:
Nerei, Achillei, Domitillae, Petronillaeque,
Quae secum furtim tulerant Roma fugientes*

It should be pointed out, however, that Miletius mentions Nereus, Achilleus, Domitilla and Petronilla, but he says nothing about the relics of Pancratius. They are mentioned in this context, as being kept in the

²⁵ Tubero, 89.

²⁶ Tubero, 87. Tubero is also the first author who explicitly says that he uses *Docleatem authorem.*

Church of St Stephen Protomartyr in the middle of the town (*in medio fere oppidi*), only by Constantine Porphyrogenitus in Chapter 29 of *DAI* (Ἐν δὲ τῷ αὐτῷ κάστρῳ κεῖται ὁ ἅγιος Παγκράτιος ἐν τῷ ναῶ τοῦ ἁγίου Στεφάνου, τῷ ὄντι μέσον τοῦ αὐτοῦ κάστρου).²⁷

Moreover, some other sentences from Chapter 29 of *DAI* which describe the founding of Ragusa can also be found in Tubero. His sentence: *Addunt etiam arcem ipsam, lingua Epidauria Lauusam, eo quod in praeruptis saxis posita esset, uocitatam in quod quidem nomen totam mox urbem abisse traduntm Lauusa in Rhacusam mutata*,²⁸ seems to be a mere paraphrase of the Annals of the Priest of Doclea - *...aedificaverunt civitatem supra mare in ripis marinis, quas Epidaurii lingua sua "laus" dicunt. Unde ea civitas "Lausium" vocata est, quae postea r pro l posita, Ragusium appellata est*.²⁹ A little later, however, Tubero relates again how Ragusa was named Lausa, which subsequently became Ragusa, but this time his text resembles the account given by Constantine Porphyrogenitus in Chapter 29 of *DAI*. *"Alii, ut paulo ante dictum est, ab Epidauriis inditum arbitrantur, qui quidem eam a rupibus, in quibus oppidum constructum est, eorum lingua Lauusam appellarunt paulatimque pro Lausa Rhacusam esse nominatam, vulgo per linguae corruptelam literas immutante*.³⁰ This description resembles most closely Constantine's account: Ἡ δὲ κοινὴ συνήθεια, ἢ πολλάκις μεταφθείρουσα τὰ ὀνόματα τῇ ἐναλλαγῇ τῶν γραμμάτων, μεταβαλοῦσα τὴν κλήσιν Ῥαουσαίους τούτους ἐκάλεσεν.³¹

Tubero's *Alii* (authors, writers) are not known, but the marked similarity with Porphyrogenitus's statement indicates that the reference is in fact to him. The expression *Alii* obviously excludes the Annals of the Priest of Doclea as a source of this sentence, for this work is Tubero's main authority and all the other sources are classed as *Alii*.

Finally, Tubero also mentions some events from the reign of Basil I, when the Slavonic tribes from the eastern shores of the Adriatic took part in an expedition against the Arabs in southern Italy. These events are

²⁷ *DAI*, 29. 235 – 236.

²⁸ Tubero, 89 – 90.

²⁹ *Ljetopis Popa Dukljanina*, prir. V. Mošin, Zagreb 1950, 70.

³⁰ Tubero, 90.

³¹ *DAI*, 29.220 – 222.

known from Porphyrogenitus's report recorded in as many as three works written (or supervised) by him: *DAI*, *De thematibus* and *Vita Basilii*.³² In Chapter 29 of *DAI* Constantine Porphyrogenitus relates that the Saracens (Arabs), raised their siege of Ragusa on hearing the news of the arrival of an imperial fleet, crossed to Longobardia and captured the town of Bari. At the Emperor's command, the Croats, Serbs, Zachlumians, Travunians, Konavlians, Ragusans, *with all the men from the towns of Dalmatia*, crossed to Langobardia and took Bari. Porphyrogenitus also notes that the Croatian and other Slavonic archontes were transported to Longobardia by the citizens of Ragusa in their vessels.³³

Orbini is also familiar with these occurrences; however, his knowledge is not based on *DAI*, but on Cedrenus and Zonaras, whose works had already been published in his time. Cedrenus's work was printed in Basle in 1566, and Zonaras was published in Venice in 1557.³⁴ Orbini took the details of these events – the Arabian siege of Ragusa, the intervention of the Byzantine fleet under Niceta Oripheos, the campaign in southern Italy, the siege of Bari, etc. – from Cedrenus, who uses the data from the *Vita Basilii*,³⁵ although they are also found in Chapter 29 of *DAI*. Even a cursory glance at Orbini's narration shows without doubt that his account of these events was taken over from Cedrenus, and not from Chapter 29 of *DAI*. For example, *DAI* says that the Ragusans sent an embassy to Emperor Basileus, while Cedrenus states correctly that the emperor in question was Michael, and Orbini follows him.³⁶

³² *De thematibus* was first published only in 1588. године, and *Vita Basilii* in 1653; cf. K. Krumbacher, *Geschichte der Byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reichs*, München 1897, 255 – 256 (= Krumbacher, *Geschichte*).

³³ *DAI* I, 29.98 – 115. In *De thematibus* (Bekkerus, 61.11 – 62.20) the events are narrated without reference to the Slavonic tribes, while *Vita Basilii* (cf. *Theophanes Continuatus*, *Ioannes Cameniata*, *Symeon Magister*, *Georgius Monachus*, rec. I. Bekkerus, Bonnae 1838, 292.14 – 293.19), merely states that the Slavs, too, took part in the expedition to Bari, but it does not mention individual Slavonic tribes. It is only in Chapter 26 of *DAI* that one can find details on the basis of which it is possible to reconstruct the political position of the Slavs on the eastern Adriatic shores and the Dalmatian towns in relation to the Empire.

³⁴ Krumbacher, *Geschichte*, 369, 374.

³⁵ *Georgius Cedrenus Historiarum Compendium*, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1839, 218.16 – 225.8.

³⁶ *Orbini*, 183.

Having related how Ragusa was built up, Tubero narrates that the town gradually grew populous and rich because the bareness of the soil taught its people to be industrious³⁷. After that he resumes the story of the Saracens, who defeated the Calabrians and the Apulians and captured the promontory Gargano. The Ragusans thereupon consulted with the people of Zadar³⁸ and secured the alliance of the other maritime towns of Dalmatia as well. After that they sent emissaries to the Slavs to urge them to attack the Saracens. The Slavonic people, who had recently (in the time of Pope Hadrian III) adopted Christianity and whose king ruled Dalmatia with the permission of the Emperor of Byzantium, gathered ships, sailed to Apulia and drove the Saracens from Gargano.³⁹

Tubero's account shows great similarity with that of Porphyrogenitus, but it also contains details which could have been known only to someone familiar with the entire Chapter 29 of *DAI*. Namely, references to the conversion of the Slavs and to the sovereign authority of the Emperor of Byzantium do appear in Chapter 29 of *DAI*, but they are set apart, not given in sequence, as in Tubero.⁴⁰ This shows that Tubero

³⁷ Here Tubero merely repeats what he has already said about the sterile soil and the diligence of the Ragusans; cf. *Tubero*, 90 – 91, *Iam noua urbs opibus ac ciuium multitudine, soli inopia industriam aciente, aliquantisper coaluerat, quum iterum Rhacusanorum animis Epidaurii excidii metus obuersari coepit*. It should be noted that two statements of Constantine Porphyrogenitus are merged in this passage: 1. The increase of the number of inhabitants; 2. The sterility of the soil and the industry of the Ragusans. The first statement is based on *DAI*, and the other is known only from Orbini's Italian translation of the information contained in Chapter 29 of *DAI*, i.e. from Arpontaco Burdugalense.

³⁸ No Byzantine source which could have been known to Tubero mentions Zadar as the chief town of the Byzantine theme of Dalmatia. The statement is, however, quite correct since Zadar was the seat of the strategos of Dalmatia.

³⁹ *Tubero*, 90 – 91. *Blondi Flavii Forliviensis historiarvm ab inclinatione Romanorum libri XXXI*, Basel 1531, 179 – 181 (= *Blondi*), records the military activity of the Saracens from Gargano in Italy, but he depends on Johannes the Deacon or on the later Andrea Dandolo. Tubero must have combined at least two sources in this passage – Chapter 29 of *DAI* and *Blondi*.

⁴⁰ The reference to the conversion of the Slavs of Dalmatia is in Chapter 29 of *DAI*, cf. *DAI I*, 29.68 – 75. The mention of the subjection of the Slavs to Emperor Heraclius of Byzantium, however, is at the very beginning of Chapter 29 of *DAI*, and this place is damaged in all the manuscripts of *DAI*, so that the enumeration of the Slavonic tribes is not followed by any information on their position with regard to the Empire. The next

must have been familiar with the content of the entire Chapter 29 of *DAI*, for else he could not have retold the Slavonic expedition in Longobardia so concisely or explained the political position of the Slavs and the Dalmatian towns in relation to the Empire with such unusual accuracy. It is interesting that Tubero consistently calls the Arabs *Saracens*, just as Porphyrogenitus does in Chapter 29 of *DAI*.⁴¹ Even more interesting is the mention of Pope Hadrian III, whom no known source associates with the conversion of the Slavs.⁴² Yet, Hadrian III (17. May 884 – September 885) was a contemporary of Emperor Basil I (867 – 886), who is explicitly referred to in *DAI* as the emperor who conducted the second conversion to Christianity of the Serbs, the Croats and the other Slavs of Dalmatia. Tubero's perception of the time of the conversion of the Slavs and of their subordinated position in relation to the Empire was undoubtedly chronologically associated with Basil I, who is explicitly mentioned in *DAI* in the context mentioned above. If Tubero was familiar with the entire Chapter 29 of *DAI*, he must have noticed the name of Emperor Basil, but he decided to omit it from his account. It may be presumed, however, that he introduced Basil I's contemporary Pope Hadrian III instead because he wished to preserve the correct chronological bearings.

sentence, which begins with a reference to the breakaway of these Slavs in the time of Emperor Michael Amorian (820-829) gives some ground for the inference that the conclusion of the preceding sentence was that the Slavs of Dalmatia were subjected to the Empire of the Romans; cf. *DAI I*, 29.58 – 66; *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, prir. B. Ferjančić, Beograd 1959, 14, n. 20.

⁴¹ *DAI I*, 29.89, 29.29.99, 29.117. Porphyrogenitus calls the Arabs *Saracens* in many other chapters of *DAI* as well; cf. *DAI I*, 14.3; 16.2, 6, 8; 17.2, 12; 21.36, 85, 88, etc. However, he also calls them *Arabs* (Ἀραβες) in many places; cf. *DAI I*, 16.10 – 11; 18.1, 5; 19.1; 20.1,12; 21.3, 17, 37, 38, 49, 50, 52, 66, 110, 115, 120; 22.19, 22, 27, 33, 53, 57 – 59, 63, 77; 25.57.

⁴² The Priest of Doclea, for example, mentions Pope Stephen in connection with the conversion of the Slavs of Dalmatia; *Ljetopis*, 48 – 50. *Blondi*, 177, mentions Pope Hadrian II. This is not based on Dandolo, for he gives only the name of Cardinal Honorius and makes no mention of the name of the pope; besides, he only paraphrases, although rather briefly, the Chronicle of the Priest of Doclea. It would seem that *Blondi* had the Chronicle of the Priest of Doclea at his disposal. Cf. F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd 1928, 57, who believed that *Blondi* used Dandolo in his account of the Council at Duvanjsko Polje.

Since Tubero spent about twenty years of his life (1484 – 1502) as a monk in a monastery on the islet of St. Andrew off Ragusa, it may be supposed that his sources and the notes he made were kept in that monastery. Later, in 1502, the Ragusan Senate appointed him abbot of the Monastery of St Jacob at Višnjica.⁴³ Tubero's will provides no clue as to the fate of his personal books and notes.⁴⁴ Since no mention is made of them in the will, it may be assumed that they remained either in the Monastery of St Andrew or in the Monastery of St Jacob. In 1592 the prior of St Andrew was Mavro Orbini. If Tubero's books and papers, primarily his notes, remained in the library of the Monastery of St Andrew, this would explain how Orbini could have quoted the still unpublished Tubero's work in his *Kingdom of the Slavs*.

A careful analysis of Tubero's account of the earliest history of Ragusa reveals that he makes use of several sources. The first and basic source is the Chronicle of the Priest of Doclea. This is also the only source he mentions, and he refers to it in a number of passages. It may be noticed, however, that in his chapter on Ragusa Tubero – who had an exceptional command of Latin⁴⁵ – compiles very skillfully his sources and makes completely new sentences which flow smoothly, as if they have been copied or paraphrased from a single source. Another important source, as the preceding analysis has shown, was Constantine Porphyrogenitus, i.e. the material from Chapter 29 of *DAI*.⁴⁶ Tubero knew the whole of that chapter, not only the short report on Ragusa. A third source was undoubtedly the earliest known Ragusan poet Miletius, whose account of the origin of Ragusa is cleverly combined with Porphyrogenitus's report, as is clearly seen in the passage where Tubero

⁴³ The Monastery of St Jacob had a renowned library, to which large donations of books were made on several occasions. Thus Sigismund Philochristos bequeathed 200 books to it in 1628, and the Bishop of Ston Jovan Đurđević, a Benedictine, left to it a number of Greek codices (1605-1608). The library was damaged in the 1667 earthquake, and it sustained further and particularly severe damage from the Russian-Montenegrin army in 1806, and during the French occupation in 1808. What was left of it has been preserved mainly in the Franciscan Library in Ragusa; cf. I. Ostojić, *Benediktinci II*, Split 1964, 463.

⁴⁴ *Testamenta notariae* 1525 – 1527, f. 89v, quoted in *Tubero* (V. Rezar), XV, N. 47.

⁴⁵ Tubero's mastery of Latin is discussed in *Tubero* (V. Rezar), LIX – LXII.

⁴⁶ Vlado Rezar (*Tubero II*, XXXVIII) was the first to draw attention to *DAI* as a possible source of Tubero.

mentions the saints' relics and interpolates the name of Pancratius, as well as in the reference to the location of the Church of St Stephen Protomartyr in the centre of the town – both details known from Constantine Porphyrogenitus only. A fourth source or group of sources might be the writings of the Italian historian Flavio Biondi (1392-1463) and Marco Antonio Sabellico (1436 – 1508), both published at the end of the fifteenth or the beginning of the sixteenth century and were certainly accessible to Tubero.⁴⁷

Arpontaco Burdugalense and his work *Trattato delle mutationi de gli Stati* is unknown to modern historiography.⁴⁸ Mavro Orbini refers twice to this author and his book, once in connection with the already mentioned detail concerning Ragusa, and the other time in his account of how the women of Dalmatia hurled their children at the enemy during the siege of their town.⁴⁹

The fact that no humanist from the fifteenth or sixteenth century mentions Arpontaco Burdugalense deserves some consideration. Even if such an author, or his work, now lost, did exist, how are we to explain that he is known only to Orbini? This important detail shows that the *Trattato delle mutationi de gli Stati* may have been a manuscript kept in the library in which Orbini worked, i.e. at Urbino. Another possibility is that this manuscript was a part of Tubero's legacy and that he had acquired it during his stay in France. It is remarkable that neither reference to Arpontaco Burdugalense specifies the chapter or title of his

⁴⁷ The best known works of Sabellico are *Historia rerum Venetarum ab urbe condita ad obitum ducis Marci Barbadici*, Venetia 1487; *Rhapsodiae historicarum, enneades*, Venetia 1498. and 1504. Judging by what Rastić says (I have not been able to consult Sabellico's work), he makes no mention of the conflict between the Saracens, the Byzantines and the Slavs in southern Italy; cf. *Croniche di Ragusa opera di Giugno Resti senatore di Ragusa*, Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 23. More interesting is the fact that Resti refers here to Giovanni Battista Egnatius (*sebben Gio. Bat. Ignazio, nella vita di Basilio, dica, che Ragusa fosse stata espugnata da Saraceni*), who is the selfsame Giovanni Ignatius for whom Eparch Antonius copied the earliest manuscript of *DAI* in 1509, and who published a book on the Roman emperors from Caesar to Constantine Palaeologus in 1516; cf. n. 8.

⁴⁸ Cf. Mavro Orbini *Kraljevstvo Slovena*, prir. S. Ćirković, Beograd 1968, 390; *Mavro Orbini Kraljevstvo Slavena*, prev. S. Husić, Zagreb 1999, 538.

⁴⁹ *Orbini*, 145.

work, although Orbini often supplies this information when he quotes from printed works. Finally, it is possible that Tubero had only excerpts from Arpontaco's work, which had been used by Orbini. In any case, Arpontaco Burdugalense remains a mystery which deserves a separate inquiry.

Tubero studied in Paris, where he was awarded the doctor's degree in - among other disciplines - mathematics. We know nothing of his life in that period. Who were his friends, were there any learned humanists among them – all this remains obscure. Arpontaco was most probably also in France. There need not have necessarily been a direct connection between Tubero and Arpontaco Burdugalense, but both of them might have had access to the same manuscript of *DAI*.

If the manuscript of *DAI* used by Arpontaco Burdugalense and Tubero dates indeed from 959, than it represents the final redaction of *DAI*. This might clarify a very important question: why there is no mention of the theme of Dalmatia in *De thematibus*. If *De thematibus* was completed in 945/955,⁵⁰ and the final version of *DAI* was completed in 959, the answer is quite clear, for Porphyrogenitus still had two versions of the text relating to the theme of Dalmatia in the manuscript of 949 and had not yet decided which one to use in the final version. The other detail from Arpontaco Burdugalense, the story of the Dalmatian women, may also have been taken from the final redaction of *DAI* and probably concerned a more circumstantial story of the fall of Salona. There is another important indication that Porphyrogenitus had not completed *DAI* by 949-952. There are a numerous passages which open with the characteristic conjunctions *Ἰστέον, ὅτι, Ὅτι*, indicating that the passage is merely an extract, an issue yet to be elaborated. Some chapters are obviously finished, but a number of chapters contain points which are not developed. No such conjunctions appear in *De thematibus* or in *Vita Basilii*, which is a clear indication that these works are finished. Even the passage concerning Ragusa also begins *Ὅτι τὸ κάστρον τοῦ Ῥαουσίου*. The section on Ragusa in the final redaction of *DAI* was to include the

⁵⁰ T. C. Lounghis, *Sur la date du De thematibus*, REB 31 (1973) 299 – 305; H. Ahrweiler, *Sur la date De thematibus de Constantin VII Porphyrogénète*, TM 8 (1981) 1 – 5.

remark that the overall length of the city walls was four stadia, a sentence on the economic activity of the Ragusans, as well as a new etymology for LAU, i.e. LAS. As regards the other parts of the chapter, an addition seems to have been included concerning Zadar as the chief town of the Byzantine province, as well as the inclusion of a more detailed story of the fall of Salona – this is what can be concluded from the texts of Orbini, Tubero and Arpontaco Burdugalense.

Тибор ЖИВКОВИЋ

КОНСТАНТИН ПОРФИРОГЕНИТ И ДУБРОВАЧКИ ПИСЦИ
ПРЕ 1611. ГОДИНЕ

Резиме

У делу Мавра Орбина *Il Regno de gli Slavi* објављеном у Пезару 1601. године поменуто је дело Константина Порфирогенита *De Foedera, iura ac societates imperii Romani*. На основу цитата из овог дела, који Орбини наводи према Арпонтаху из Бордоа и његовом делу *Trattato delle mutatione de gli Stati*, јасно је да је у питању *De Administrando Imperio* (DAI) византијског цара Константина VII Порфирогенита, односно подаци из 29. главе у којој се говори о најстаријој прошлости Дубровника. Будући да је DAI први пут објављен 1611. године поставља се питање како је Мавро Орбини могао користити ове податке десет година раније. Разлика у 29. глави DAI и Орбиновог цитата показује да није реч о оном предлошку DAI који је 1611. године послужио првом издавачу Meursiusu. Основна разлика јесте прецизно навођење обима градских бедема, пола миље, који у сачуваном рукопису DAI не постоји. Друга разлика - у Орбиновој верзији на самом крају извештаја о Дубровнику дописана је и реченица о трговачким активностима Дубровчана која такође не постоји у познатој верзији DAI. На основу увида у текстове дубровачке Николе Рањине који такође у два наврата цитира податке из 29. главе

DAI средином 16. века као и на основу чињенице да Губерон почетком 16. века располаже податцима о Дубровнику које преноси и Орбин, издваја се закључак да је дубровачким писцима у 16. веку била позната верзија DAI која је данашњој науци недоступна. Разлике које су уочене као и Орбинове тврдње да је дело *De Foedera, iura ac societates imperii Romani* цар написао 959. године, отвара могућност за веома извешан закључак да је Константин Порфирогенит пред сам крај живота сачинио можда и коначну верзију списка *De Administrando Imperio*.

Марица МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ
Историјски институт
Београд

ПРИЛОГ НАСТАНКУ НАХИЈЕ ПИВА

Овај рад је покушај да се на основу литературе и објављених и необјављених извора, као и топономастичке грађе прикаже настајак и развој нахије Пиве.

У Херцеговачком дефтеру из 1475/77. године први пут се помиње нахија Пива и пописана је као *Нахија Пива други назив Бања*.¹ У историјској науци постоји мишљење да су заједно пописане Нахија Бањани и нахија Пива у Херцеговачком дефтеру из 1477. године.²

У дубровачкој грађи помињу се двојица Бањана која су се задужила у Дубровнику у 70–тим годинама 14. века. Занимљиво је истаћи да се та иста двојица Бањана јављају и 1477. године као старешине два катуна у нахији *Пиви други назив Бања*. Крајем октобра 1473. године задужио се у Дубровнику неки Вукац Вуковић код влаха Илије Хераковића из Бањана на суму од 120 дуката.³ Такође се Илија Хераковић јавља 1477. године као старешина катуна у нахији Пива други назив Бања, под називом џемат Илије сина Херака са 28 кућа који зимују у Велимљу а летују у Рагатуну.⁴ Почетком јула 1470. године влах Радашин Грубачевић из Бањана узео је на зајам у Дубровнику 44 дуката код Радича Вуковића.⁵ Исти се јавља у нахији Пиви 1477. године као старешина катуна под именом Радашин, син

¹ А. Аличић, *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina*, Sarajevo 1985, 70-80.

² Б Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд 1997, 38.

³ I. Voje, *Delež hercegovskih vlahov v kreditni trgovini srednjeveškega Dubrovnika*, *Zgodovinski časopis XXXI* (1977) 474.

⁴ А. Аличић, *Poimenični popis*, 71.

⁵ I. Voje, *Delež hercegovskih vlahov*, 474.

Грбача (Грубача).⁶ То је вероватно Радашин Грубачевић. Наведени примери показују да се друштвени углед стицао богатством, а тако и старешинство у катуну.

Међутим, људи из Пиве у дубровачкој грађи и пре 1477. године потицали су »из Бањана из Пиве дио Босне«. У дубровачком документу из средине фебруара 1467. године помиње се у Дубровнику неки (Ratchus Radisich de Bagnana de Pive de partibus Bosne) »Ратко Радишић из Бањана из Пиве дио Босне«.⁷ Међутим, није наведено да је влах. Према томе, Бањани и Пива били су повезани и пре 1477. године.

У топономастици Пиве до данас су сачувани топоними који говоре о повезаности Бањана и Пиве, а воде вероватно порекло из средњег века. У два различита краја у Пиви јавља се исти топоним под називом Бањски катун. На пример предео у селу Пишчу. Други пут се област у Пиви између планине Тодорова дола и Студене назива Бањски катун.⁸ Поставља се питање зашто су ове две нахије заједно пописане 1477. године (*Нахија Пива други назив Бања*) и зашто се Пивљани пре овог пописа називају Бањанима односно Пивљанима. Истина ради се о релативно кратком временском растојању од свега десетак година.

Има научника који сматрају да су становници нахије Пиве населили Бањане, иако нису улазили у проблематику самог назива нахије Пиве или Бање.⁹ У раније наведеном раду¹⁰ са опрезом сам констатовала обрнут процес. Наиме, да су становници Бањана населили Пиву. Међутим, у обзир долазе и другачија тумачења. Можда је нахија Пива улазила у територију Бањана то јест друге нахије или се процес обрнуто одвијао. На ту особеност османске администра-

⁶ А. Алић, *Poimenični popis*, 77.

⁷ НАД, *Diversa Notariae (Div. Not.)* fol.142-143, 15 II 1467; М. Маловић-Ђукић, *Пива у средњем вијеку*, Четиристо година Манастира Пива, (Зборник радова са Научног скупа одржаног у Плужинама 16 и 17 јула 1987), Титоград 1991, 47-48.

⁸ До ових сазнања дошла сам истраживањем на терену. М. Маловић-Ђукић, *Пива у средњем вијеку*, 49. Планина Студена је данас гранична област између Пиве и Дробњака.

⁹ О. Благојевић, *Пива*, Београд 1971, 697 нап. 5. Он није располагао дубровачком архивском грађом, а Херцеговачки дефтер није био објављен.

¹⁰ М. Маловић-Ђукић, *Пива у средњем веку*, 48 нап. 38.

ције већ је одавно указано у историјској науци.¹¹ Постоји тешкоћа код оваквих констатација јер је овде реч о влашкој нахији чије се становништво бави сточарством и има покретна летња и зимска станишта. Уз то потребно је истаћи да је Пива планинска област, те су се њени становници бавили сточарством и имали влашки статус, па веома су касно прешли на седелачки начин живота и почели да се баве земљорадњом. У прилог томе говори мали број влаха из Пиве у кредитној трговини у Дубровнику током 15. века. За разлику од њих бројно је учешће Бањана¹² и Дробњака¹³ у кредитној трговини у Дубровнику који су се у том периоду седантеризовали. Међутим, нисмо увек сигурни, да ли је једна нахија улазила у територију друге нахије. Постоји могућност да су само користили заједничка летња односно зимска станишта, и тада то неби био улазак једне у територију друге нахије. Томе у прилог говоре и наведени топоними у Пиви (Бањски катун). Вероватно је реч о летњим стаништима влаха Бањана у нахији Пиви. Таквих примера имамо код других нахија у Херцеговачком санџаку.¹⁴ Овде се вероватно из катуна Бањана издвојио, односно отцепио катун Пива. Честа је била појава гранање катуна или израстање нових средином 14. а посебно у првој половини 15. века како је закључила Десанка Ковачевић.¹⁵ Професорка Десанка Ковачевић је на основу дубровачке архивске грађе из 30-тих година 14. века пронашла три нова катуна који су израсли из катуна

¹¹ О. Зиројевић, *Попис мизије београдске области 1640/41*, ИЧ XLIV(1977)231 нап. 20. Истина ту се радило о две суседне нахије. Аутор наводи литературу о поменутом проблему.

¹² I. Воје, *Delež hercegovskih vlahov*, 474. Бањани су од свих влашких скупина били најнапреднији што се види из њиховог трговачког пословања у Дубровнику. Били су најбројнији у Дубровнику, где се јављају као дужници и повериоци.

¹³ М. Маловић-Ђукић, *Прилог историји Дробњака и у средњем веку*, Гласник Завичајног музеја у Пљевљима, Пљевља 1999, 150-154.

¹⁴ М. Маловић-Ђукић, *Дробњак под турском влашћу*, Гласник Завичајног Музеја 2, Пљевља 2001, 118-119. Планина Љубишна у близини Пљеваља била је летње станиште неколико катуна (Дробњака и влаха Кукња). Ово је један само од примера а има их више на територији Херцеговачког санџака.

¹⁵ Д. Ковачевић, *Средњовековни катун по дубровачким изворима*, Симпозијум о средњовековном катуну одржан 24. и 25. новембра 1961 г., Сарајево 1963, 129-130. Катун који су се издвојили из катуна Бањана: катун Јурека Јунаковића (1387), катун Драгаша (1422.), и катун Херака Дражиновића (1428).

Бањана. Све то говори у прилог да се вероватно у том процесу и катун Пива издвојио од катуна Бањана. Као што смо установили Пива је планинска област и сигурно да њени становници који су се углавном бавили сточарством, нису били седентеризовани непосредно пред пад под турску власт, за разлику од њиховог матичног катуна Бањана, отуда и заједнички попис нахије Пиве и Бањана 1477. године. Поред тога како смо већ раније навели, имали су заједничка зимска а пре свега летња станишта. На то указује топоним у Пиви под називом Бањски катун.

Нахија Пива се разликује од суседних нахија у одређеним процесима, који се касније код ње јављају. Она није била захваћена процесом исламизације нешто пре 1477. године, за разлику од суседне нахије Комарнице која је била обухваћена исламизацијом још у време Иса-бега. Почети исламизације управо се везују за седентеризацију влаха¹⁶, што говори да власи Пиве нису још прешли на селачки начин живота у време турског пописа.

И Пива је као и остале влашке нахије Херцеговачког санџака припадала царском хасу. Међутим, плаћала је санџак-бегу глобу (нијабет), која је годишње износила 1100 акчи,¹⁷ упола мање од нахије Комарнице која је плаћала 2000 акчи. Нијабет је облик ванекономске ренте за кривице, казне, женидбе и друго, а показује бројност становништва од кога се та рента наплаћивала. Нахија Пива састојала се од 19 катуна-џемата. Уписани су домаћини и самци, летња и зимска станишта, њиве и баштине уколико их је било. У Пиви су била 593 домаћинства и два самца. Сваки џемат је имао свог старешину по коме се џемат уписивао. Поред прецизних дефтерских података, тешко је утврдити број становника влаха у нахији Пиви или Бањи, јер нема података о просечној величини влашког домаћинства. Раније се сматрало да су домаћинства бројила од шест до осам чланова, док се у новије време сматра да је једно домаћинства имало четири до седам чланова. То представља просек за рајинску породицу у овом периоду, али, не важи за влашке породице које су због режима плаћања пореза-филирије по кући, а не по глави становника, биле многољудније.

¹⁶ N. Filipović, *Islamizacija vlaha u Bosni i Hercegovini u XV i XVI vijeku*, Radovi ANBH 22, Sarajevo 1983, 140-141.

¹⁷ A. Aličić, *Poimenični popis*, 206; N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 156.

Нахија Пива као влашка нахија улазила је у састав царског хаса као што смо навели. Њени становници – власи испуњавали су уговорене војне обавезе, а за узврат били су ослобођени свих дажбина повезаних са земљорадњом и рајинским статусом. Одредбама канун-наме из 1477. прецизно су регулисана влашка права и обавезе. Они су били дужни да од сваке куће, једном годишње, на Ђурђевдан дају један златник, једну овцу с јагњетом (или њену протувредност у новцу, која је износила 12 акчи) и једног овна (или 15 акчи). Сваких 50 кућа било је у обавези да даје два овна (или 60 акчи) и један шатор (или 100 акчи). У време војног похода сваких 10 кућа морало је да опреми и да да једног коњаника под оружјем и на коњу, као и да учествује у том походу. Заузврат били су ослобођени свих других намета које је плаћала раја.¹⁸

У нахији Пиви, мало је влаха с баштинама с обзиром на величину нахије. Мора се узети у обзир да је то влашка нахија у којој је сточарство главни извор прихода, док су у њој баштине врло мало заступљене. Међутим, било је влаха с тимарима и у нахији Пиви. У компактним влашким нахијама ретко се јављају власи тимарници.¹⁹

Међу старешинама катуна у Пиви помиње се један тимарник, који је имао тимар у Требињу. Имао је у поседу део села, виноград и њиве у требињском крају са рентом од 1700 односно 2505 акчи. Поседник овог тимара је је Вукић син Грубача (Грбача) односно Вукић Грубачевић старешина катуна од 35 домова у нахији Пиви.²⁰ Вероватно је његов брат Радашин Грубачевић, познати трговац у Дубров-

¹⁸ Kanun o vlasima hercegovačkog sandžaka iz 1477. godine, *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zbornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, priredili B. Đurđev, N. Filipović, N. Hadžibegić, M. Mujić i H. Šabanović, Sarajevo 1957, 12.

¹⁹ N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 136, 160.

²⁰ A. Aličić, *Poimenični popis*, 76 ; N. Filipović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 191-192 ; Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем веку*, Београд 1997, 219. Овде постоји једна потешкоћа, јер се у требињској области као тимарници јављају двојица спахија под истим именом и именом њихових очева. (То је поменути Вукић Грубачевић и друга личност са истим именом и именом оца). Да нису били једно те исто лице говори податак да се јавља реч «други» (diger) уз име последњег Грубачевог сина Вукића и различита села која су улазила у састав њихових тимара. Неизвесно је који је од њих двојице управљао катуном у нахији Пиви или Бањи односно катуном у Рудинама. Оба Вукића Грубачевића имали су различите тимаре у требињској области. Овде је важно то да је сигурно један од ова два Вукића Грубачевића био старешина катуна у нахији Пиви или Бањи.

нику, и старешина катуна од 39 кућа у Пиви. Не зна се да ли је овом спахији-хришћанину (Вукићу Грубачевићу), призната стара феудална баштина или је пак добио од Турака, у циљу привлачења катунске организације, за коју је био везан.

И нахија Пива имала је кнеза као друге влашке нахије. Кнез Вукић је био истовремено кнез једног катуна и целе нахије Пиве. Имао је велики углед. Био је старешина највећег катуна са 126 кућа. То је после катуна војводе Петра Храбрена у Доњим власима највећи влашки катун у Херцеговини.²¹ Места Језерца и Јагод била су његова стара баштина па су поново на њега уписана Имао је и један млин у баштину.²² Ово потврђује да су се старе спахије-хришћани бориле да упишу на себе своје старе баштине које им је турска власт признавала. Турска власт је признала његову влашку баштину као феудалну баштину с титулом и обавезама спахије. Улога кнеза Вукића у нахији Пиви као и у осталим влашким нахијама у Херцеговачком санџаку била је политичка функција.²³ Он је као представник влаха Пиве утврђивао с Турцима летња и зимска станишта и регулисао односе међу катунима. Као врховни старешина помагао је при купљењу влашке ренте. Откривао је и у дефтер уносио неуписане земље и села, сељаке-жупнике и влахе сточаре.

Нахија Пива је специфична по многим појавама које су пратиле њен настанак. Она је јединствен случај у Херцеговачком санџаку, јер је пописана у Херцеговачком дефтеру 1475/1477. године заједно са другом нахијом (Нахијом Бањани) Ове две нахије биле су повезане заједничким зимским односно летњим стаништима. У нахији Пиви имали су власи Бањани летња станишта. На ту појаву указе је и данашњи топоним на простору Пиве под називом Бањски катун. Нахија Пива, за разлику од других влашких нахија (нахије Комарнице), касније је била захваћена процесом исламизације јер се у њеним катунима не јавља нити једно исламизирано лице у попису из 1475/77. године. Исто тако у овој нахији у поменутом попису није

²¹ А. Аличић, *Poimenični popis*, 78-79, 130-131; Н. Филипović, *Vlasi i uspostava timarskog sistema*, 183-184.

²² А. Аличић, *Poimenični popis*, 78-79.

²³ Б. Ђурђев, *О кнезовима под турском влашћу*, ИЧ (1948) 16, 23-24; Н. Филиповић, *Исламизација влаха*, 141.

уписано ни једно свештено лице за разлику од суседне нахије Комарнице где се помиње један поп и попов син. Све ово упућује на закључак да власи нахије Пиве нису били још прешли на седелачки начин живота по селима, те их због тога није био захватио процес исламизације.

Marica MALOVIĆ ĐUKIĆ

A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE DISTRICT OF PIVA

Summary

The early history of the district (*nahija*) of Piva is specific in many respects. It is listed together with another district (the *nahija* of Banjani) in the Herzegovina cadastral land census (*defter*) for 1475/1477, and in this respect it is unique in the Herzegovina sanjak. These two districts were linked by common winter and summer abodes. The Vlachs (Mavrovlakians) from Banjani had their summer abodes in the district of Piva. This is indicated by the present toponym Banjski Katun (*katun* - highland pasture with stone cottages) in the district of Piva. The district of Piva, unlike the other Vlach districts (the *nahija* of Komarice), was caught up in the process of Islamization at a later date, for no Islamized names appear in the 1475/1477 census of its inhabitants. Besides, no clergyman appears in this census, whereas a priest and his son are listed among the inhabitants of the adjacent district of Komarice. All this seems to indicate that at that time the Vlachs of the district of Piva had not yet adopted settled life in villages, and that therefore they were not involved in the process of Islamization.

Срђан РУДИЋ
Историјски институт
Београд

**REIP(UBLICAE) RAGUSI(NAE) EIUSQ(UE)
OPTIMATUM INSIGNIA**

зборник знамења дубровачких породица

У збирци ћириличних рукописа и старих штампаних књига Архива САНУ налази се и рукописна књига заведена под насловом *Reipublicae Ragusinae eijusque optimatum insignia*.¹ Ради се о зборнику знамења који садржи више од 170 грбова дубровачких племићких и грађанских породица. Књигу је пронашао и 1856. године из Дубровника Друштву српске словесности (ДСС) послао Ђорђе (Георгије) Николајевић.² Податак о пријему зборника налазимо у записнику са VIII редовног заседања ДСС одржаног 13. септембра 1856. године.³ Сачувано је и писмо које је 28. августа 1856. године Ђорђе

¹ Архив САНУ, *Reipublicae Ragusinae eijusque optimatum insignia*, Збирка ћириличних рукописа и старих штампаних књига XIII-XIX век, рукопис бр. 38.

² Ђорђе Николајевић (1807-1896) је гимназију и богословију завршио у Карловцима, а филозофију у Пешти. Митрополит Стратимировић га је 1830. године послао у Дубровник, а три године касније постао је дубровачки парох. Године 1858. постао је професор богословије у Задру. У Сарајево одлази 1880. године и пет година касније постаје митрополит дабро-босански. Друштво српске словесности избрало га је за дописног, а Српска краљевска академија за почасног члана. Основао је неколико фондова за школовање српске деце и улагао у изградњу цркава и школа. Бавио се књижевношћу и науком. Старао се око прикупљања старина, преводио са немачког, италијанског и руског језика. Погледати: Ј. Вучковић, *Митрополит Ђорђе Николајевић*, Нови Сад 1897 (из ЛМС 192); Д. Руварац, *Животопис Ђорђа Николајевића митрополита дабро-босанског*, Земун 1898; *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 532 (Р. Михаљчић).

³ Архив САНУ, *Протоколи (записници) седница Друштва српске словесности*

Николајевић упутио Јовану Гавриловићу, начелнику у финансијама, у којем му одговара на писмо од 29. јула у вези са набавком књига. Николајевић пише да наручене књиге још није набавио, али да шаље, између осталог, и „једну преважну, и може бити јединствену рукописну књигу” – реч је о зборнику дубровачких породичних знамења. Из писма видимо да је Николајевић ову књигу и друге ствари послао у Земун на господина Г. К. Спирта, како пише Гавриловићу „под вашом адресом без вашег трошка”. Потом наглашава да се све примљено спреми у Архив као и претходни рукописи.⁴

Зборник знамења дубровачких породица је израђен на папиру димензија 14x19,6 см и укоричен у тврде корице на којима је са стране натпис: STEMMI ILLIRICI RAGUSEI. Зборник данас укупно има 181 лист – осам непагинираних и 173 пагинирана. Број листова је некада био већи – четири пагинирана листа недостају, али су зато два пагинирана истим бројем. Захваљујући Николајевићевом писму сазнајемо да су три листа украдена док је давао рукопис одређеним лицима да га виде.⁵

На основу садржаја овај зборник можемо да поделимо на два дела: део са знамењима властеоских и део са знамењима грађанских породица. Оба дела су посебно пагинирана, тако да се може претпоставити да се ради о два рукописа која су накнадно спојена. На основу начина израде знамења, уметничке вештине и рукописа рекло би се да је оба дела израдила једна рука, тако да претпостављамо да је рукопис намерно пагиниран на описани начин. Творац зборника је или израдио посебно ова два дела која су касније заједно повезана или је аутоматски преписивао пагинацију са два посебна ру-

(1854-1856), 86. Податак о набавци овог рукописа налазимо и у извештају од 13. јануара 1857. године о раду ДСС у 1856. години. Архив САНУ, *Протоколи (записници) седница Друштва српске словесности (1854-1856)*, 94; *Известие о дѣланю и станю Друштва Србске Словесности године 1856*, Гласник ДСС 9 (1857), 314.

⁴ Архив САНУ, ДСС 69/1856, Г. Николајевић, протопрезвитер – Ј. Гавриловићу, начелнику у финансијама. Краћи садржај писма објављен у: С. Илић, М. Станић, *Водич кроз Архив Друштва српске словесности (1842, 1845-1864. године)*, Београд 1999, 241.

⁵ „Док сам је давао овде знатним лицима на виђење, већ су ми три листа украдена.” Архив САНУ, ДСС 69/1856, Г. Николајевић, протопрезвитер – Ј. Гавриловићу, начелнику у финансијама.

кописа која је прецртавао. Могуће је и да се на овај начин, дакле посебном пагинацијом, желела истаћи разлика између властеоских и грађанских породица.

Првих шест листова зборника је непагирано.

1. непагинирани лист. На њему се налази натпис из 1856. године:

Къ № 108 одъ год. 1856.

2. непагинирани лист. На овом листу је нацртан штит на којем је приказано хералдичко правило обележавања боја које се примењује у случајевима када се знамења цртају у црно-белој техници. Дате су ознаке за пет боја: Nero, Piallo, Roso, Verde и Gelyte. Испод штита је дат следећи натпис:

Nelle Arme stampate di Nero, li segni
ó θ dir meglio le lenee, e puntini indicano
li colori eser quelli su conotati intorno
di scudo con lisnoi nomi espresi e contrasegnuti

3. непагинирани лист је једини који има натписе на обе стране. На првој страни је натпис: REIP. RAGUSI. EIUSQ. OPTIMATUM INSIGNIA. На другој страни је натпис који се односи на слику на наредном листу: *Prospetto della Citta di Ragusa nel secolo XII*.

4. непагинирани лист. На овом листу се налази цртеж Дубровника у боји.⁶ На врху слике је натпис: *Copia ritrovata nella libreria Mon. S. Sergio delli R. R. P. P. Beneditini Cong.e Melitense*.

На цртежу су дата и имена појединих делова града и објекта: *Selva da cui Ragusa trasse il nome Illirico, Rocca del Re Bodino, Paludazzo, Castel di Lave, Porta del Castel, S. Maria, Fortezza il difesa del Ponte di Legno, Posterula o porta ...eratona(?)⁷, S. Biagio, Posterula, S. Stefano*.

На основу горњег натписа видимо да ова слика представља копију приказа Дубровника која се чувала у библиотеци бенедиктанског манастира на Мљету. У литератури је познат још један цр-

⁶ Фотографија слике је објављена у: Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, ИЧ 50, 9-32.

⁷ Иван Стевовић је, на основу другог цртежа, ово прочитао као *Posterula o porta dele terra*, али изгледа да ни он није био сугуран да је тачно прочитао натпис. И. Стевовић, „*Prospetto della citta di Ragusa*”, *Нови извор за најранију историју византијског Дубровника*, ЗРВИ 29-30 (1991), 138.

теж Дубровника из XII века који се разликује од посматраног у детаљима и којем недостаје горе наведени натпис о пореклу (место њега стоји натпис истоветан ономе на другој страни трећег непагинираног листа). Јосип Лучић је забележио да је овај цртеж припадао породици Басилевић-Гучетић и да се чува у Дубровачком архиву.⁸ Исти цртеж је објавио и обрадио Иван Стевовић.⁹ Тибор Живковић сматра да је слика у рукопису који се чува у Архиву САНУ доследно начињена копија приказа Дубровника из библиотеке бенедиктанског манастира на Мљету, док је цртеж из Дубровачког архива такође највероватније копија мљетског оригинала.¹⁰

5. непагинирани лист. На њему се налази знамење Дубровника у боји.

6. непагинирани лист. На овом листу се налази, приказан у две колоне, абecedни списак 40 властеоских породица чија су знамења приказана на наредних 40 листова. Изнад списка је наслов: IN-SEGNE DI TUTTE LE CASE NOBILI

Након садржаја следи 39 нумерисаних листова пагинираних арапским цифрама 1-40. Недостаје лист 3 који је исцепан. На сваком листу је приказано по једно властеоско знамење. Неколико породица је заступљено са по два знамења, која представљају две гране дотичне фамилије (pma = prima, 2da = sekunda). Знамења иду следећим редоследом:

1. Basegli pma
2. Bucchia
3. Овај лист недостаје. Према садржају ту је било знамење породице Vinciola
4. Bobali pma
5. Bona con la croce altri senza croce
6. Bonda
7. Benessa
8. Bobali 2da

⁸ J. Lučić, *Povijest Dubrovnika od VII st. do godine 1205*, Anali historijskog odjela centra za znanstveni rad JA u Dubrovniku, XIII-XIV (1976), Prilog Analima: Povijest Dubrovnika II, slika 13.

⁹ И. Стевовић, „*Prospetto della citta di Ragusa*”, *Нови извор за најранију историју византијског Дубровника*, 139.

¹⁰ Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Белу*, 21, нап. 50.

9. Buzzignola
10. Basegli 2da
11. Bosdari (Овај лист је био исцепан па је касније поново враћен, односно залепљен, на своје место. На самом листу се виде трагови пресавијања – био је пресавијен на осмине)
12. Caboga pma
13. Cerua pma
14. Caboga 2da
15. Cerua 2da
16. Croce
17. Clasci
18. Giamagno
19. Gozze pma
20. Giorgi
21. Gondola
22. GHETALDI (Могуће је да је ово знамење израдила друга рука. Украси на круни нису нацртани истом вештином, а и златна боја је тамнија него на осталим властеоским знамењима)
23. Gozze 2da
24. Gradi
25. Lucari
26. Menze
27. Martinus
28. Natali
29. Palmotta
30. Pozza
31. Proculo
32. Prodanelli
33. Paoli
34. Ragnina
35. Resti pma
36. Resti 2da
37. Sorgo
38. Saraca
39. Slatarich
40. Tudisi

После властеоских знамења следе два нумерисана листа на којима је на обе стране, у две колоне, дат списак грађанских породица чија су знамења приказана у наставку зборника. Списак је урађен абecedно, али има недоследности - последњих пет породица је очигледно додато касније. Осим што су уписане на крају списка неке од ових породица су убачене и на места на којима би требало да се налазе. У списку се налази и неколико породица чија знамења нису укључена у овај зборник – оне су углавном стављене на места која им припадају по абecedном реду, али имају дуплу пагинацију. Изнад списка је наслов: *Insegne della Cittadinanza Ragusea*

Након овога следе 134 нумерисана листа пагинирана арапским цифрама 1-136. Недостају листови 4, 21 и 127, док су два листа пагинирана цифром 99. Знамења су, осим у случају последњих 8, поређана абecedним редом. На више места изгледа као да су листови накнадно залепљени, али се представе на њима уклапају у садржај. Знамења иду следећим редоследом:

1. ALLETTI
2. AQUILA
3. ANGELI
4. Овај лист недостаје. Према садржају ту се налазило знамење породице Antizza
5. AL TESTI alias Beca uel Ouciza (У садржају Altesti)
6. Androvich
7. AGHICH
8. BANNI
9. BOGDANOVICH
10. BENEUOLI
11. BOGASCINI
12. BOSNICH
13. BANDURI
14. BIANCHI
15. BETTERRA
16. BENEUENI
17. BUDMANI
18. BETONDI
19. BOSCOUICH E BARBORA (У садржају постоје два броја 19 на којима су ове две породице засебно уписане)

20. BATTITORI
21. Овај лист недостаје. Према садржају ту се налазило знамење породице Boscouich Milli
22. BALLETTINI
23. BRAICHI
24. BASSICH
25. BRANCOUICH
26. BRATIS
27. BUCH
28. BONOMO
29. BAENI
30. CASILARI
31. Criuelia
32. CHIRICO
33. CRESCI
34. CUNICH
35. CINGRIA, e Brisi ó Brisich (Изгледа да су два дописана презимена касније додата. У садржају је уз CINGRIA додато само Brisich)
36. CRIUONOSSI
37. CATICH
38. CHIRTIZA о KARSTEGL (У садржају је само Chirtiza. Овај лист је краћи од осталих. Постоје разлике и у боји – златна боја је нешто другачија него код осталих знамења.)
39. CHERSA
40. CALAFIORI
41. DOBROSLAVICH
42. DRAGHI
43. DIMITRI
44. DUBRAUIZA
45. FINDELLA
46. FACENDA
47. FISICH
48. FLORI
49. Ferrich
50. FRANCHI
51. FRANOUICH
52. FERRI

- 53. FRANCESCHI
- 54. GLEGIEUICH pma
- 55. GLEGIEUICH 2da
- 56. GUSCA
- 57. GALANI
- 58. GLEGH (У садржају Gleg)
- 59. Gargureuich
- 60. GARGHICH
- 61. GARMOGLIESI
- 62. IUCICH
- 63. ILICH (У садржају Illich)
- 64. IUANELLI
- 65. IAXICH
- 66. KIGIA
- 67. LALLICH
- 68. LAZZERI
- 69. LEONARDI
- 70. LECHICH
- 71. LEONI
- 72. LUCICH pma
- 73. LUCICH 2da
- 74. LUPI
- 75. DE LUPIS (У садржају Lupis)
- 76. LAROSSA
- 77. LIEPOPILI
- 78. LAZAREUICH
- 79. MARCOUICH
- 80. MARINI
- 81. MIRCOUICH
- 82. MATIEUICH о ZURICH (У садржају само Matieuich)
- 83. MARICHIEUICH (У садржају Mariceuich)
- 84. MARTELINI
- 85. MILCOUICH
- 86. MILSICH
- 87. MASCARICH
- 88. MARGHICH
- 89. NICHETICH

90. OHMUCEUICH
91. PRIMI
92. PUGLIESI
93. PERVANI
94. Paulouich (?) Bokun (У садржају Paulouich (?) Bokhun)
95. PEROVICH (Лист је нешто мањих димензија од осталих)
96. PASAREVICH
97. PESICH
98. PETROUICH
99. PAGANI pma (Овај лист је нешто мањих димензија од осталих.
Види се да је накнадно залепљен. Знамење је нешто већих димензија од осталих грбова. Разлике су приметне и у бојама)
99. PAGANI sda (У садржају једна Pagani, али је наглашено да се ради о две гране породице)
100. REMEDEL I
101. RICCIARDI (У садржају Riciardi)
102. RAICEVICH
103. ROSA
104. REGITANO (У садржају Recitano)
105. RIGHI
106. RAD I
107. SINIZA
108. SCAPICH
109. STELLA
110. SODARGNA
111. STAI I (У садржају Staÿ)
112. SIVRICH
113. SEBICH
114. STULLI
115. TROMBA
116. TOMICICH
117. TESTI
118. TASSOUICH
119. ULAICHI
120. UESELICICH
121. UOLANTI
122. VASIGLIEVICH

123. VOCATIVO
124. Vodopich
125. ZUZZERI
126. DRASCOVICH
127. Овај лист недостаје. Према садржају ту се налазило знамење породице Oliveri или Vlascich.
128. SPAGNOLETI
129. CARAMAN
130. PISCULICH
131. DOLCI
132. BOSOVICH
133. IVANOVICH
134. Без натписа. Нема у садржају.
135. Без натписа. Нема у садржају.
136. Без натписа. Нема у садржају.
У садржају је наведено неколико породица чија знамења нису приказана у зборнику. Испред њихових имена даћемо бројеве листова на којима би према садржају требало да се налазе:
14. Bachich
37. Ierinich
45. Cristich
58. Kosouich
66. Kouacich
67. Lubibratouich
71. Marguscich
78. Moncovich
85. Novahovich
99. Resich
118. Tuarkoeuich
129. Palicucia
130. Vilich (?) Vilenich

Овој групи породица можемо придружити и једну од две које се према садржају налазе на листу број 127 (чини нам се вероватнијим Vlascich), тако да можемо рећи да се у садржају налази 14 породица које нису заступљене знамењима у овом грбовнику.

Већ на први поглед је очигледно да аутор зборника није био највештији у цртању, тако да није увек лако препознати представе

које се налазе на знамењима. Сва знамења су слично израђена, али је уочљиво неколико разлика између изгледа знамења властеоских и грађанских породица. Властеоске породице изнад штита имају златну круну, док се код грађанских ту налази кацига. Изузетак су само знамења породица OHMUCEUICH и LAZAREUICH које изнад кацига имају златне круне – у првом случају ради се о круни истог облика као на знамењима властеоских породица, док у другом круна има другачији и знатно лепши изглед. На знамењима властеоских породица – сем у случају грбова Gozze rpa и Sorgo – изнад круне нема кресте. Код грађанских породица 22 знамења имају кресту изнад кациге. Седам грађанских знамења није нацртано у потпуности. Осим три последња која немају представе на штиту нити име породице, представе на штиту нису приказане ни у случају породица Bogdanouich, Gargureuich, Kigia и Vasigliovich. Знамење породица Pagani rpa нешто је већих димензија од осталих и лепше је израђено. Подсећамо да се грб ове породице налази на листу 99 који се два пута понавља – на другом листу 99 је знамење породице Pagani sda. Можда ово може бити путоказ за откривање коме је овај зборник припадао.

Разлике постоје и у величини слова којим су писана презимена испод знамења. Имена властеоских породица писана су тако да је само почетно слово велико, а остала мала – сем у случају породице GHETALDI где су сва слова велика. Када је реч о грађанским породицама презимена су писана великим словима сем у случајевима породица Androvich, Criuelia, Ferrich, Gargureuich, Pavlovich Bokun и Vodoric код којих је само почетно слово велико. Презимена грађанских породица нису попут властеоских исписана у истом стилу већ су коришћени различити облици слова.

Не знамо када и како је настао овај зборник дубровачких знамења. Како не знамо за постојање неког другог зборника дубровачких знамења који поред властеоских садржи и грађанска знамења могуће је да је посматрани примерак јединствен, односно да се у Архиву САНУ налази дело оригинално по свом саставу. У том случају ради прецизнијег датирања неопходно је, уколико је то могуће, извршити анализу водених знакова. Даље у тексту покушаћемо да утврдимо када је најраније овај зборник могао да настане, ослањајући се пре свега на анализу дела у којем се налазе знамења властео-

ских породица. Као што ћемо показати даље у тексту настанак првог дела зборника може се релативно прецизно датирати. Нажалост, када се ради о делу са знамењима грађанских породица то није могуће. То је пре свега условљено тиме што о властеоским породицама имамо далеко више података, како писаних тако и материјалних, него о грађанским.

Из литературе нам је познато постојање неколико грбовника дубровачких властеоских породица, које можемо да посматрамо као извор или као претечу првог дела зборника који је предмет нашег посматрања. Време настанка ових грбовника може се релативно тачно утврдити.

У Заводу за заштиту споменика културе у Дубровнику налази се табла величине 163x142 см на којој је насликано знамење Дубровачке републике и грбови 35 властеоских породица. Око знамења Републике налази се врпца с натписом REIP(UBLICAE) RAGUS(INAE) EIUSQ(UAE) OPTIMATU(M) INSIGNIA. Ова табла, или грбовник, служила је и као доказ приликом издавања потврда о племству. Сасвим сигурно се све до 1809. године налазила у палати Дивона, када је по наређењу француских власти склоњена. Пронађена је, у оштећеном стању, тек након Првог светског рата.¹¹ Табла је настала пре 1666. године, јер у њој нема знамења породица које су у племство примљене током ове и наредних године.

Милан Решетар је, на основу анализе садржаја табле и пописа властеоских родова које су објавили Серафим Раци и Јаков Лукаревић сматрао да се њен настанак може ставити већ крајем XVI века.¹² На њој су заступљена знамења 29 властеоских породица за ко-

¹¹ V. Galzinski, *Državni grbovi Dubrovačke republike*, Fiskovićev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 21 (1980), 346. На табли се налазе знамења породица: Basegli, Basegli, Benesa, Binciola, Bobali, Bobali, Bona, Bonda, Bucchia, Buzignola, Caboga, Caboga, Cerva, Cerva, Croce, Ghetaldi, Giamagno, Giorgi, Gondola, Gozze, Gozze, Gradi, Lucari, Martinus, Menze, Palmota, Pozza, Proculo, Prodaneli, Ragnina, Resti, Resti, Saraca, Sorgo и Tudisi. Слика табле објављена је у: V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. I*, Zagreb 1980, 128.

¹² М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, Сремски Карловци 1924, 568. Први пописи дубровачке властеле потичу из XIV века. Подаци које доносе ови пописи не подударaju се у свему. Погледати: S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, Dubrovnik 1990, 54-57; Z. Janeković Römer, *Okvir slobode*, Zagreb-Dubrovnik 1999, 360.

је Серафим Раци пише да су 1588. године биле у Дубровнику.¹³ Да се ради о крају XVI или почетку XVII века говори и чињеница да Јаков Лукаревић у свом делу написаном 1605. године у списку дубровачке властеле не помиње породице Мартинушевић и Бучинић које су у међувремену изумрле.¹⁴

Из грбовника насликаног на плочи вероватно воде порекло знамења дубровачких властеоских породица која се налазе у зборнику који је некада био власништво Иве Сараке (Сараковића), а сада се чува у Хисторијском архиву у Дубровнику. Саракин зборник је израђен 1746. године и састоји се од шест делова: 1. на неколико листова под натписом REIP. RAGUS. EIUSQ. OPTIMATU(M) INSIGNIA представљени су грб Дубровачке републике и знамења 40 дубровачких властеоских породица; 2. на 151 листу Statutor. Civitatis Racusij libri VIII; 3. на 74 листа Liber omnium Reformationum; 4. на 37 листова 153 знамења разних земаља и властеле; 5. неколико празних листова; 6. Liber gcoeus. Изгледа да је читав зборник написао један човек; према Гелчићу то је био дум Михо Пешић.¹⁵

Листови на којима се налазе дубровачка знамења уметнути су испред прве пагиниране стране зборника. Да је као основа за њихову израду послужила табла са знамењима дубровачких властеоских породица сведочи трака с идентичним натписом, редослед знамења и облик картуша.¹⁶ На последњој страни су властеоска знамења са табле проширена знамењима породица које су примљене у племство 1666. и 1667. године. У литератури постоји неслагање око броја листова на којима су нацртана дубровачка знамења у Саракином зборнику, као и око броја додатих знамења. Док Решетар пише

¹³ Серафим Раци набраја да су 1588. године у Дубровнику живеле следеће властеоске породице: Basegli, Benescia, Binciolla, Bobali, Bona, Bonda, Bucchia, Buzignolo, Caboga, Croce, Ceruia, Getaldi, Giorgi, Gondola, Gozzi, Gradi, Luccari, Martini, Menza, Palmota, Pozza, Prodaneli, Proculi, Ragnina, Resti, Saracha, Sorgo, Tudisio и Zamaagna. S. Razzi, *La storia di Ragusa*, Ragusa 1903, 5-6. Милан Решетар је истакао и да презимена на плочи нису написана истоветно као код Рација те стога и не иду истим редом. М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 568.

¹⁴ J. Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Ravsa*, Venetia 1605, 174-175.

¹⁵ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 567-568; S. Traljić, *Palinićev bosanski zbornik*, Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije 1 (1954), 172, 174-183; А. Матковски, *Грбовите на Македонија*, Куманово 1990, 133-134.

¹⁶ V. Galzinski, *Državni grbovi Dubrovačke republike*, 347.

да је грбовник насликан на шест листова и да су му додата знамења пет породица које су након потреса 1667. године примљене у племство, Галзински наводи да се грбовник налази на четири листа и да су му додата четири знамења породица које су у племство примљене 1666. и 1667. године (на основу овога радило би се о 39, а не о 40 властеоских знамења). Нажалост, ни Решетар ни Галзински нису донели детаљнији опис грбовника дубровачке властеле у Саракином зборнику.¹⁷ Претпостављамо да је пет додатих знамења припадало истим породицама које се налазе и у зборнику Архива САНУ: Bosdari, Clasci, Natali, Paoli и Slatarich.¹⁸

Присуство, односно одсуство знамења појединих породица примљених у властеоски ред након 1666. године важно је не само за утврђивање времена настанка ових грбовника већ и за разумевање њиховог садржаја. Стога ћемо посветити неколико редова породицама које су током друге половине XVII века, или прецизније у периоду између 1666. и 1678. године, примљене у дубровачко племство. Последња породица која је пре овог периода примљена у дубровачко племство била је породица Бућа – 1336. године.¹⁹ Наредних 330 година у Велико веће нису примани нови родови, иако је удео властеле у укупном броју становништва Дубровника постепено опадао. Средином XVII века чврст став властеле о примању нових породица у своје редове почео је, услед одређених разлога, да попушта. Током прве половине 1666. године изумрли су властеоски родови Лукаревић и Бенешкић. Стога су у племство примљени 5. новембра 1666. године Влахо Михов Бождари, а пет дана касније, 10. новембра, Михо Сорго Бобали. У снажном земљотресу који је 6. априла 1667. године задесио Дубровник погинуло је доста властеле. Стога су у властеоски ред 30. јула 1667. године примљени Диодат Бождари, Јаков На-

¹⁷ М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, 567-568; V. Galzinski, *Državni grbovi Dubrovačke republike*, 347.

¹⁸ Ово можемо да закључимо и на основу писања Стјепана Ћосића и Ненада Векарића који су навели да су знамења дубровачких властеоских породица, чије представе су донели у својој књизи, стилизовали на основу Саракиног грбовника као и збирке породице Мартекини (за грбове породица Водопић и Примми). S. Ćosić, N. Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, Zagreb-Dubrovnik 2005, 221.

¹⁹ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 163.

тали, Иван Клашић и Михо Златарић. Током 1670. године у ред властеле примљене су четири породице – 6. јуна властела су постали: Бенедикт Маринети Прими, Бернард Николин Ђорђић, припадник грађанског огранка властеоске породице Ђорђић, и Митар Сература, а 28. августа Андрија Паоли. Последњи је међу властелу, осам година касније, 25. јуна 1678. године примљен Конављанин Петар Водопић.²⁰

Дакле, у периоду између 1666. и 1678. у дубровачко племство је примљено једанаест појединаца, који су били чланови десет породица. Поставља се питање зашто је онда у Саракином зборнику, насталом 1746. године, додато само пет породица, односно знамења. Чини нам се да кључну улогу у одговору на горње питање има година настанка Саракиног зборника. Наиме, у то време део породица примљених у племство у раздобљу од 1666. до 1678. године већ је био изумро: Сература 1671. године²¹; Водопић 1684. године; Прими крајем XVII века; Ђорђић-Бернардо (додатак Бернардо добили су 1683. године по налогу Сената да би се разликовали од припадника старог рода Ђорђић) 1737.²² Породица Сорго-Бобали изумрла је тек 1800. године, али их у другој половини XVIII века није било у политичком животу.²³ Како су они били једна од грана старе властеоске породице Сорго можемо сматрати да су заступљени њиховим знамењем. Дакле, можемо да закључимо да је састављач грбовника дубровачког племства у оквиру Саракиног зборника искористио стари грбовник са знамењима 35 старих властеоских породица и додао им грбове само оних породица примљених у племство између 1666. и

²⁰ S. Krivošić, *Stanovništvo Dubrovnika i demografske promjene u prošlosti*, 59; S. Ćosić, N. Vekarić, *Raskol dubrovačkog patricijata*, Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku 39 (2001), 330-333; S. Ćosić, N. Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, 64-68. Међу породицама примљеним 1666. године и касније међу властелу већина је припадала антунинима. Антунинима је припадао и део породица чија су знамења приказана у другом делу зборника. Погледати: Историјски институт – Београд, *Genealogia Cingria*; S. Ćosić, N. Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, 67-68.

²¹ Историјски институт – Београд, *Genealogia Cingria*, 383.

²² S. Ćosić, N. Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, 162, 194, 214.

²³ S. Ćosić, N. Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, 209.

1678. године које су 1746. године постојале и припадале властеоском слоју.²⁴ Породице које су у међувремену изумрле једноставно нису укључене у зборник.

На основу ових података можемо даље да одредимо када је најраније могао настати зборник који се налази у Архиву САНУ. Као што је већ речено, он се састоји од два дела од којих први садржи 40 властеоских знамења поређаних абецедним редом. Поред 35 знамења „старих” властеоских породица која су присутна и на грбовнику израђеном на табли ту је приказано и пет грбова породица које су у властеоски ред примљене у периоду од 1666. до 1678. године – већ смо истакли да се ради о истим породицама које су додате и у Саракином зборнику. Редослед знамења у Саракином зборнику и зборнику Архива САНУ дозвољава нам да изнесемо једну претпоставку. Наиме, рекли смо да су у Саракином зборнику знамења породица примљених у племство 1666/1667. године додата на крају. Творац овог грбовника је, уколико располажемо тачним описом, највероватније само прецртао знамења са табле и додао им неколико нових грбова не трудећи се да их постави по абецедном реду. Наравно, постоји могућност и да је све прецртао са неког непознатог рукописа у којем су нова знамења већ била додата на крају. Претпостављамо да би следећу етапу у овом процесу чинило сређивање знамења и њихов размештај по абецедном реду, што је и учињено у зборнику Архива САНУ. Из тога би даље следила претпоставка да је Саракин зборник могао бити извор првог дела зборника Архива САНУ. То би значило да је он могао настати након Саракиног зборника, дакле после 1746. године.

Горња рачуница изведена је на основу анализе властеоских знамења. Када погледамо други део зборника Архива САНУ наилазимо на присуство неколико знамења, односно породица, која се не уклапају у изнету претпоставку. Наиме, међу грађанским знамењима налазе се и грбови породица Водопић, примљене у племство 1678, и Прими, примљене у племство 1670. године. Ово отвара мо-

²⁴ У ово се не уклапа податак који је донео анонимни дубровачки хроничар који је забележио да је породица Паоли 1700. године остала без племства (1700 fu levato dalla nobiltà Paolij). S. Nodilo, *Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina, Zagrabiae* 1883, 163.

гућност за неколико претпоставки. Како су ове властеоске породице у време настанка Саракиног зборника изумрле поставља се питање да ли је други део зборника Архива САНУ израђен пре првог дела - на основу ова два примера то би могло да значи и да је израђен чак пре 1670. године. Могуће је и да је аутор у други део зборника укључио сва знамења до којих је дошао, а која нису била заступљена у првом делу. Не треба искључити ни могућност да у два наведена случаја то нису властеоске породице, већ о њихови грађански огранци који су их надживели. Нажалост, наша знања и подаци којима располажемо нису довољни да би се упуштали у решавање овог проблема.

На крају ћемо указати и на одређену повезаност зборника дубровачких знамења из Архива САНУ и Илирског грбовника. Ако упоредимо властеоска знамења из Илирског грбовника и знамења дубровачких грађанских породица уочићемо да је одређени број грбова исти или веома сличан – разлика се најчешће огледа само у другачијем распореду боја. Илирски грбовник је настао почетком девете деценије XVI века, приближно у исто време када је, према Решетару, могла настати и табла са знамењима 35 дубровачких властеоских породица. Творац Илирског грбовника, односно наручилац, био је из Дубровника тако да су му поменута знамења била позната и доступна. И поред тога он у своје дело није укључио ниједно дубровачко властеоско знамење. Једина породица која би по презимену могла припадати дубровачком племству су Мартинушевићи, али њихово знамење не одговара грбу из Илирског грбовника. Потпуно другачије ствар стоји са грађанским породицама. Део њих има иста или слична знамења попут оних приказаних у Илирском грбовнику. Проблем приликом овог поређења је и чињеница да су поједина знамења у ова два дела приписивана породицама које су носиле различита презимена. Потпуно иста знамења, као и презимена, имају породице Охмућевић, који су и творци Илирског грбовника, Боснић и Тасовчић. Слично знамење, али и презиме имају дубровачка породица Bogascini и породица Богашиновић-Добрашиновић из Илирског грбовника. Затим имамо групу породица које имају слична знамења, али различита презимена. То су породице: Marcovich и Бачић, Aquila и Милиеновић, Boscovich е Barbora и Покрајчић, Marichieuić и Сладојевић. Знамење породице Crivonossi потпуно се

разликује од грба Сагриеловића из Илирског грбовника – Кривоноси је друго презиме Сагриеловића. Интересантно је и да скоро свих четрнаест грађанских породица које се налазе у садржају зборника Архива САНУ а чија знамења нису приказана у њему има иста или слична презимена са породицама које се налазе у Илирском грбовнику.²⁵

Ова сличност отвара питање да ли је састављач зборника дубровачких знамења приликом израде користио Илирски грбовник као извор, или је било обрнуто. Сличност појединих знамења, без обзира на то што су приписана различитим породицама, говори о повезаности два дела. Нажалост, наша знања о дубровачкој породичној хералдици, пре свега грађанској, су недовољна да би смо могли да донесемо поузданији суд.²⁶

Зборник дубровачких знамења који се налази у Архиву САНУ у Београду дело је од изузетног значаја за проучавање дубровачке и јужнословенске хералдике. Осим што садржи знамења дубровачких властеоских породица, која су нам позната и из других извора, зборник садржи и велики број грбова грађанских породица који су нам углавном непознати. На основу резултата до којих смо дошли чини нам се јасним да је зборник Архива САНУ настао између 1746. и 1856. године. Понављамо још једном да се до ових резултата

²⁵ С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, 53-55, 251 (у штампи - ту је набројана и сва важнија литература о Илирском грбовнику). Виктор Душин је изразио сумњу у тврдњу да је Илирски грбовник „дубровачка продукција”, јер је сматрао да у њему није заступљена ниједна дубровачка властеоска породица. V. Duišin, *Ilirski grbovnik Rubčića ili Korjenića-Neorića*, *Glasnik heraldike* 5-8 (1938), 20.

²⁶ Дубровачка породична знамења нису била предмет опширнијих истраживања, тако да је литература о њима оскудна. За разлику од властеоских знамења која су позната из бројних извора, грбови грађанских породица су углавном непознати и неистражени. Изузетак је једино знамење породице Охмућевић-Гргурић која је била предмет истраживања у вези са настанком илирске хералдике. Погледати: М. Решетар, *Дубровачка нумизматика I*, Сремски Карловци 1924, 566-575; М. Решетар, *Дубровачка нумизматика II*, Београд, Земун 1925, 332-337; М. Атлагић, *Грбови неких српских племићких породица у Дубровнику*, Зборник радова Филозофског факултета у Приштини 30 (2000), Блаце 2001, 133-154; S. Ćosić, N. Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države: salamankezi i sorbonezi*, *Zagreb-Dubrovnik* 2005 (овде су дате слике знамења властеоских породица); Литературу о Охмућевићима-Гргурићима погледати у: С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*.

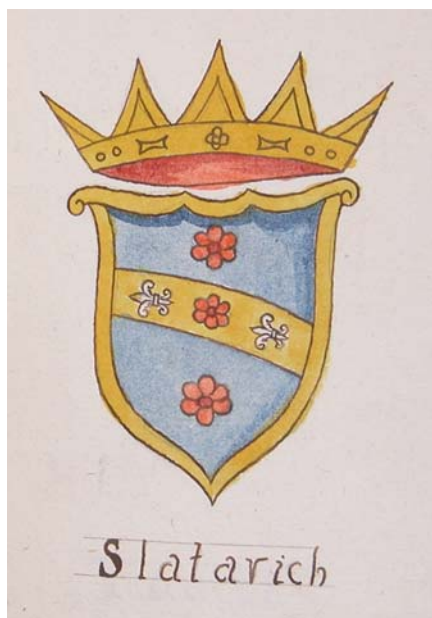
дошло на основу анализе првог дела зборника у којем се налазе знамења властeosких породица. Надамо се да ће нека будућа истраживања, пре свега дела зборника са знамењима грађанских породица, допринети његовом бољем познавању и да ће одговорити на многа питања на која ми нисмо успели да дамо одговор.

Srđan RUDIĆ

REIP(UBLICAE) RAGUSI(NAE) EIUSQ(UE) OPTIMATUM
INSIGNIA
A COLLECTION OF INSIGNIA OF RAGUSAN FAMILIES

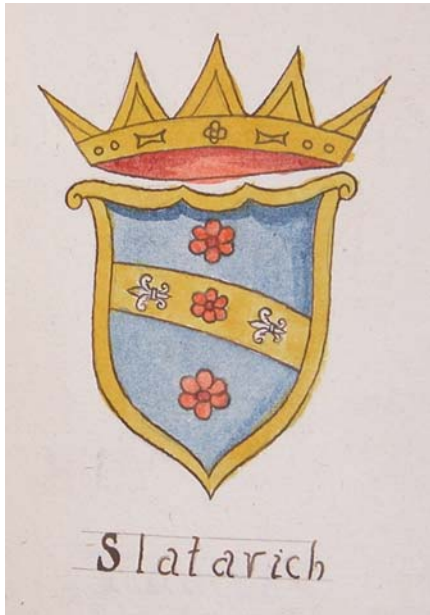
Summary

The article discusses a manuscript book entitled *Reip(ublicae) Ragusi(nae) eiusq(ue) optimatum insignia*, which is preserved in the collection of Cyrillic manuscripts and early printed books in the Archives of the Serbian Academy of Sciences and Arts. The book was discovered by Đorđe (Georgije) Nikolajević, who sent it from Dubrovnik (Ragusa) to the Serbian Learned Society in 1856. It is a collection of insignia, which contained originally, according to the table of contents, 40 insignia of noble and 136 insignia of middle-class Ragusan families. Today four leaves are missing, and one has been added. The collection is a work of exceptional importance for the study of Ragusan and South Slavonic heraldry. It includes, in addition to the heraldic symbols of the Ragusan aristocratic families, which are known to us from other sources as well, a number of coats of arms of middle-class families which are for the most part unknown. An analysis of the collection indicates that it was probably compiled between 1746 and 1856. This conclusion is based on the study of the first part of the collection, which contains the devices of the noble families. It is to be hoped that the future studies, primarily those focused on the part dealing with the insignia of the middle-class families, will contribute to a better understanding of this collection and provide answers to many of the questions which still remain open.

REIP(UBLICAE) RAGUSI(NAE) EIUSQ(UE) OPTIMATUM INSIGNIA

Момир САМАРЦИЋ
Филозофски факултет
Нови Сад

**ПОГРАНИЧНИ ПРОБЛЕМИ У ОДНОСИМА
СРБИЈЕ И БУГАРСКЕ 1879–1884.
КОРЕНИ, РАЗВОЈ, ЗНАЧАЈ¹**

Погранични спор око српске пограничне карауле и припадности земљишта на српско-бугарској граници код села Брегова, са бугарске стране граничне линије, послужио је као повод прекиду дипломатских односа између Србије и Бугарске крајем маја 1884.² Предисторији овог питања, као и бројних сличних локалних пограничних проблема на српско-бугарској граници, у српској историографији дуго није била посвећена довољна пажња. Међутим, сукоби на граници обележили су прве године међудржавних односа Србије и Бугарске, непрестано су се понављали и доприносили постепеном погоршању односа како две државе, тако и локалног становништва.

Рад *Међународне комисије за разграничење Србије* на обележавању нових граница Србије са Бугарском и Турском решио је дилеме које је српска влада имала око тачне трасе нове границе према Бугарској и Турској. На српско-бугарској граници убрзо после проласка комисије и протеривања српске управе из Трна и Брезника почело је обележавање „пограничног плота“ и подизање караула.³ Одређене су и коначне локације ђумручких станица на новој граници у

¹ Текст предавања одржаног на Научној трибини Историјског института 20. октобра 2005.

² Сви датуми у раду наведени су према Јулијанском календару, док су у напоменама наведени онако како су наведени у документу.

³ *Српске новине*, бр. 140, 26. јун 1879; министар војни министру унутрашњих дела, Београд, 27. августа 1879, ПЛ№ 6939, Архив Србије (=АС), Министарство унутрашњих дела, Полиција (=МУД-П), ф. XVIII, р. 101/879.

Власини и код Суковског моста, а у јулу 1879. донета је уредба о отварању нових ђумрука код Дешчаног Кладенца и у селу Ржани.⁴ Крајем истог месеца отворен је на старој граници, на путу Неготин–Видин код Брегова, одељак Радујевачког ђумрука на који је у септембру са ушћа Тимока пребачена скела, а у новембру 1879. са бугарском владом постигнут је споразум о отварању новог ђумрука на прелазу Вршка Чука.⁵ На тај начин испуњени су сви предуслови за несметан путнички и трговачки промет између две државе. Поштански промет између Србије и Бугарске почео је отварањем поштанске станице у Обреновцу, на путу Пирот–Софија, 11. новембра 1879.⁶

Обележавањем границе, организацијом царинске и санитарске службе, као и успостављањем поштанског саобраћаја учињени су први кораци ка нормализацији међудржавних односа и ситуације на граници. Решење ових питања ипак није донело крај проблема. Гранични спор настављен је, само је добио нов облик. Није више била реч о припадности Пирота, Врања, Ниша, Трна, Брезника и других места у граничној зони српско-бугарског етнографског простора. Ова питања решио је Берлински конгрес у складу са интересима великих сила, а међународна комисија спровела у дело. Међутим, резултати рада међународне комисије отворили су нове проблеме. Одређујући правац будуће српско-бугарске границе на најефикаснији начин, често повлачењем праве линије, комисија углавном није водила рачуна о томе да селима која су остајала са једне стране границе остави и земљиште које је било њихово власништво. На тај начин, на бугарској страни остали су пашњаци, њиве и шуме, власништво села која су остала на српској страни и обрнуто, а гранична линија често је пресекала њиве и пашњаке остављајући по део са сваке

⁴ *Српске новине*, бр. 135, 19. јун 1879; бр. 156, 15. јул 1879; бр. 168, 31. јул 1879; Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, (Београд), 16. септембра 1879, АС, Министарство иностраних дела, Административно-правно одељење (=МИД-А), 1879, деловодни протокол, № 6066.

⁵ Министарство финансија Министарству иностраних дела, (Београд), 12. октобра 1879, АС, МИД-А, дел. прот., 1879, № 6732; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, (Софија), 30. новембра 1879, исто, № 8350.

⁶ Гулд Солзберију, Ниш, 24. новембра 1879, № 300, Public Record Office, Foreign Office (=PRO-FO) 105/8; Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, (Београд), 8. децембра 1879, АС, МИД-А, 1879, дел. прот., № 7894.

стране. Од турске власти тек ослобођеном сељаку земља којом је хранио породицу и шуме чије дрво га је грејало током зиме значили су више од чињенице да се његова њива и шума налазе са друге стране границе. Сељаци су прелазили границу на местима на којима им је био најкраћи пут до њива, рушили су граничну ограду која је прелазила преко њиховог поседа, секли дрва са једне стране границе и преносили их на другу страну. Овакви случајеви појавили су се непосредно по обележавању границе, пре него што су успостављени дипломатски односи између Србије и Бугарске, и обележили су прву деценију српско-бугарских међудржавних односа. На локалном нивоу непрестани сукоби на граници изазивали су незадовољство пограничног становништва, пре свега према становништву и властима са супротне стране границе, затим су следиле жалбе вишим властима које су се често завршавале протестима једне или друге владе. Погранични сукоби утицали су на тај начин негативно на међудржавне односе, уносили у њих затегнутост и наметали владама потребу њиховог решавања.

Први сукоби догодили су се управо приликом обележавања границе. Сељаци из села Сенокос, које је остало са бугарске стране, предвођени командиром бугарске народне војске уништили су новопостављени „погранични плот” који је прелазео преко њихових имања. На предлог руског дипломатског агента у Софији Александра Давидова дошло је до састанка српско-бугарске комисије у близини Сенокоса. Услед разлика у упутствима комесара настали проблем није решен, али је већ само образовање комисије било корак ка решењу и указивало је на начин на који је пограничне проблеме неопходно решавати.⁷

Први гранични сукоб и састанак комисије одиграли су се у време успостављања дипломатских односа Србије и Бугарске. Иако

⁷ В. И. Косик, *Создание Министерства иностранных дел Болгарии и установление княжеством дипломатических контактов с Турцией, Сербией и Румынией*, *Bulgarian Historical Review*, 1982, 3, 27; министар иностраних дела Кнежевине Бугарске Министарству иностраних дела Србије, Софија, 28. јула 1879, АС, МИД-А, 1879, дел. прот, № 4908; Министарство војно Министарству иностраних дела Србије, (Београд), 30. јула 1879, исто, № 4922; начелник Пиротског округа и шеф штаба Нишавске дивизије капетан Драгомир Вучковић Министарству иностраних дела, (Пирот), 2. августа 1879, исто, № 5058.

нису утицали на спремност две владе да размене дипломатске представнике, јер је то било питање од много већег значаја, сукоби на граници наметнули су се као једна од првих тема у контактима две владе. Приликом поласка за Софију Сава Грујић добио је од Ристића инструкције да истакне да српска влада жели да изађе у сусрет свим лицима чија је земља остала са српске стране границе, али да не може да дозволи неконтролисано прелажење границе јер би на тај начин био отворен пут и разним злоупотребама и са једне и са друге стране. Овакво стање, по Ристићевом мишљењу, било је могуће дозволити у првих годину дана, а у међувремену би мешовита комисија решила спорна питања. Став своје владе Грујић је пренео Балабанову неколико дана после предаје акредитивних писама.⁸ На другој страни, 31. августа 1879, Кировић је предао прве ноте српској влади. У једној од тих нота молио је да се сељанима Сенокоса и околних села са истим проблемом чине олакшице приликом уживања својих поседа.⁹ Са истом молбом и Грујићу се обратио Балабанов.¹⁰ Мишљење министра унутрашњих дела било је, међутим, да сељани прелазе на местима где има ђумрука, а на местима где нема да са обе стране буду смештена одељења војске, да стока, сем оне за пољске радове, не сме прелазити границу, и да се никако не може дозволити сечење шума. Ове одредбе требало би да се поштују до пролећа, а тада би ово питање требало уредити продајом, заменом или на неки други начин.¹¹ И министар финансија сматрао је да није могуће отворити нове пролазе код Сенокоса и Росомаче.¹²

Почетком пролећа 1880, у време када је требало да почну пољски радови, проблем се поново појавио. Министар унутрашњих

⁸ Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, (Софија), 12. септембра 1879, исто, № 6044; Ј. Ристић министру унутрашњих дела, Београд, 21. септембра 1879, АС, МУД-П, 1879, П№ 7850, ф. XIV, р. 136/879.

⁹ Агенција Кнежевине Бугарске у Србији Министарству иностраних дела Србије, (Београд), 31. августа 1879, № 2, АС, МИД-А, 1879, дел. прот, № 5619.

¹⁰ Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, (Софија), 12. септембра 1879, исто, № 6044; Ј. Ристић министру унутрашњих дела, Београд, 21. септембра 1879, АС, МУД-П, 1879, П№ 7850, ф. XIV, р. 136/879.

¹¹ Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, (Београд), 24. септембра 1879, АС, МИД-А, 1879, дел. прот, № 6293.

¹² Министарство финансија Министарству иностраних дела, (Београд), 20. септембра 1879, исто, № 6239; исто истом, (Београд), 11. октобра 1879, исто, № 6775.

дела Србије због тога је издао пограничним властима наређење да дозволе сељацима са бугарске стране границе прелазак и обраду њиховог земљишта, под условом да и бугарске власти не праве проблеме српским сељацима.¹³ Приликом посете Београду у јуну 1880. заступник Србије у Софији Сава Грујић разговарао је са Јованом Ристићем о потреби да се ово питање реши што пре. Према Грујићевом сведочанству, тада је постигнута сагласност да се одреди рок за решавање проблема било продајом, било разменом имања, те да власници имања буду позвани да у том року реше ово питање. По повратку у Софију у јулу Грујић је о томе разговарао са председником бугарске владе Драганом Цанковом, али споразум није постигнут.¹⁴ Упркос томе, током следећих месеци погранични проблеми нису изазивали значајније неспоразуме у односима две државе. Поред узетости влада бројним питањима, на смирење ситуације на граници вероватно је утицала и већ поменута наредба министра унутрашњих дела Србије пограничним властима да дозволе прелазак и обраду земљишта сељацима са бугарске стране границе. Иако су се повремено појављивали проблеми и притужбе са једне и са друге стране, током 1880. питање пограничних имања није значајније узнемиравало односе међу пограничним властима на новој граници, као ни међу владама.

На старој граници није, међутим, био такав случај. Иако стару границу није обележавала међународна комисија пограничне власти биле су суочене са разним проблемима. Сељаци са обе стране нису се исувише обазирали на чињеницу да је реч о државној граници. Неовлашћени преласци границе, ван граничних прелаза и без јављања пограничним стражама, били су честа појава, а свака погранична караула покривала је велик простор и није била у могућности да спречи овакво понашање становништва. Један од највећих проблема биле су честе крађе стоке и намирница и са једне и са друге стране, које су затим постајале предмет расправе пограничних вла-

¹³ Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, (Београд), 1. маја 1880, исто, № 3257.

¹⁴ С. Грујић Ј. Ристићу, Софија, 7. августа 1880, АС, Министарство иностраних дела, Политичко одељење, (=МИД-ПО), 1880, Ф-II, Д-II, П/5-VI, пов. бр. 435.

сти, а неретко и две владе.¹⁵ Крадљивцима је погодовала чињеница да између две државе није постојао споразум о изручењу криваца, те су лакше могли проћи некажњено. С друге стране, непостојање поменутог споразума подстицало је осветничке акције.

Територијални спор на старој граници, на делу границе између Црноречког округа и Кулског среза, пресечен је у јуну 1879. одлуком руског комесара да граница иде старом трасом српско-турске границе, без икаквих измена, и територијална питања углавном нису играла значајнију улогу у споровима на старој граници.¹⁶ Изузетак је представљала граница код Трнавца, села на левој обали Тимока. Трнавац се налазио на самој обали, на најзападнијој тачки велике окуке Тимока зване „Кључ” која је са три стране обухватала плодно земљиште, према процени Саве Грујића, пет до шест стотина метара ширине и два километра дужине.¹⁷ Пре разграничења Србије и Турске, односно проласка српско-турске комисије 1833/34, земљиште у „Кључу” припадало је трнавачкој општини, али је приликом разграничења остало на турској страни, као и део земљишта других општина уз границу. Пред почетак ратова 1876–1878. земљиште у „Кључу” било је власништво видинског Турчина Хаџи-Нурија који

¹⁵ Латов брода тимочког Карантину радујевачком, Брегово, 23. јануара 1881, П№ 2102, АС, МУД-П, 1881, ф. III, р. 100/881; директор и лекар Карантина радујевачког министру унутрашњих дела, Радујевац, 28. јануара 1881, исто; Министарство унутрашњих дела начелнику Крајинског и Црноречког округа, Београд, 17. фебруара 1881, исто; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, (Софија), 12. септембра 1879, АС, МИД-А, 1879, дел. прот, № 6044; Ј. Ристић министру унутрашњих дела, Београд, 21. септембра 1879, АС, МУД-П, 1879, П№ 7850, ф. XIV, р. 136/879; Заступништво Бугарске у Србији Министарству иностраних дела Србије, (Београд), 7. децембра 1879, № 11, АС, МИД-А, 1879, дел. прот, № 8124; начелник Министарства иностраних дела Министарству унутрашњих дела, Београд, 20. децембра 1879, П№ 10246, АС, МУД-П, 1880, ф. XIII, р. 169/880; Начелство Црноречког округа Министарству иностраних дела, (Зајечар), 22. децембра 1879, АС, МИД-А, 1879, дел. прот, № 8510; начелник Црноречког округа министру унутрашњих дела, Зајечар, 26. марта 1880, П№ 2599, АС, МУД-П, 1880, ф. XIII, р. 169/880.

¹⁶ М. Самарцић, *Српско-руски спор о граничној линији између црноречког округа и кулског среза 1878–1879. године*, Зборник Матице српске за историју, 69–70 (2004), 92–95.

¹⁷ С. Грујић министру иностраних дела, Софија, 1. септембра 1880, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-И, Д-И, Б/5, пов. бр. 465.

га је давао у аренду сељацима општине Грацко, са десне обале Тимока. После Другог српско-турског и Руско-турског рата и ослобођења Бугарске, Трнавчани су већ у фебруару 1878. код српске владе покренули питање враћања земљишта у „Кључу”, а њихов представник изашао је, са представницима села из околине Великог Извора, крајем маја 1879. и пред чланове српско-руске комисије, Ђурића и Плевеа.¹⁸

Пошто ови кораци нису постигли жељени успех, почетком 1880. Трнавчани су били заинтересовани да спорну земљу откупе од Хаџи-Нурија, али су страховали да им бугарске власти то неће дозволити.¹⁹ Пажњу две владе привукли су у мају 1880. када су протерали бугарске стражаре из карауле која се налазила на средини „Кључа”.²⁰ Нови сукоби Трнавчана са бугарским пограничним властима довели су до образовања комисије за решавање овог питања и до доласка Саве Грујића из Софије у Трнавац 26. августа 1880, у пратњи драгомана руског конзулата у Видину и представника српских и бугарских пограничних власти.²¹ Из обимног извештаја који је Грујић поднео свом министру није тешко уочити да је српска влада овом питању придавала велики значај. Настojeћи да да одговор на питање шта влада може да учини да би задовољила жеље Трнавчана, Грујић је изложио мишљење да би земљу било лако вратити сељанима ако би претходно између две владе било решено питање исправке државне границе у корист Србије. Међутим, српски заступник у Софији сматрао је да тренутно није време за отварање овог питања и „да би покушај безуспешан остао и поновљена распра нашкодила би само установљењу добрих суседних одношаја”. Прео-

¹⁸ М. Самарџић, *Српско-руски спор о граничној линији између црноречког округа и кулског среза 1878–1879. године*, 80–82; 90.

¹⁹ Начелник Црноречког округа министру унутрашњих дела, Зајечар, 17. априла 1880, Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Фонд Јована Ристића, инв. бр. 32/603, сигн. XXXII/19.

²⁰ Бугарски агент у Београду Министарству иностраних дела Србије, (Београд), 6. јуна 1880, АС, МИД-А, 1880, дел. прот. № 4586; министар иностраних дела министру унутрашњих дела, Београд, 18. јуна 1880, П№ 5164, АС, МУД-П, 1880, ф. XI-П, р. 169/880.

²¹ Бугарски агент у Београду Министарству иностраних дела Србије, (Београд), 24. јуна 1880, АС, МИД-А, 1880, дел. прот. № 5049; Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, (Београд), 25. јуна 1880, исто, № 5126.

стала је могућност да Трнавчани од бугарских власти, односно суда у Видину, захтевају одобрење за куповину земљишта од Хаџи-Нурија са којим су се већ договорили за цену од 2 000 дуката. Према Грујићевом мишљењу, ако би бугарске власти одобриле куповину која је на основу бугарских закона била могућа, српска влада морала би имати у виду да се бугарске општине на новој српско-бугарској граници налазе у истом положају, да би се њима морало дозволити слободно уживање поседа на српској страни државне границе упркос томе што је то било у супротности са уставом.²²

Неколико дана пре Грујићевог доласка предузимљиви Трнавчани обратили су се непосредно председнику владе Јовану Ристићу са молбом да им се од бугарске владе издејствује слободан прелазак ради обраде земље, али су кораци које је предузело Министарство иностраних дела завршили без успеха.²³ Бугарска влада спремно је прихватила захтев и издала потребна наређења, али је, када је установила да је реч о земљишту на старој српско-бугарској граници, обавестила српско заступништво у Софији да је после пажљивог проучавања захтева утврђено „да на пограничној линији Видинског округа нема никаквог имања које би припадало каквој српској општини тим пре што на граници поменутог округа (...) нису ни учињене какве измене пограничне и постојећа граница (...) остала је (...) она иста која је и пре рата била”, те „следователно није (...) ни било могућно да какве земље од српске територије уђу у састав Бугарске Кнежевине или обратно”.²⁴ У међувремену, Ристићева влада

²² С. Грујић министру иностраних дела, Софија, 1. септембра 1880, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-И, Д-И, Б/5, пов. бр. 465.

²³ Министар иностраних дела министру унутрашњих дела, Београд, 18. августа 1880, исто, пов. бр. 450; начелник Црноречког округа министру унутрашњих дела, Зајечар, 9. септембра 1880, АС, МУД-П, 1882, ф. III, р. 199/882; Р. Милојковић Ј. Ристићу, Београд, 19. септембра 1880, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-И, Д-И, Б/5, пов. бр. 482; Ј. Ристић Р. Милојковићу, Београд, 20. септембра 1880, исто, пов. бр. 485; Ј. Ристић С. Грујићу, Београд, 30. септембра 1880, исто, пов. бр. 492.

²⁴ Заступништво у Софији министру иностраних дела, Софија, 3. новембра 1880, исто, пов. бр. 511; начелник Министарства иностраних дела министру унутрашњих дела, Београд, 19. новембра 1880, исто, пов. бр. 525; С. Грујић Ч. Мијатовићу, Софија, 29. децембра 1880, исто, пов. бр. 573; Ч. Мијатовић министру унутрашњих дела, Београд, 19. новембра 1880, П№ 10183, АС, МУД-П, 1882, ф. III, р.

је пала, питање „Кључа” остало је нерешено, а сукоби Трнавчана са бугарским властима и пограничним стражама настављени су.

Неуређеност граничног питања са Бугарском било је проблем који се провлачио и за време напредњачких влада. За време Ристићевог министровања, упркос повременим договорима влада, контактима локалних власти и образовању комисија за решавање појединих питања, трајнији споразум није постигнут. Почетак 1881. донео је нове притужбе са обе стране. Бугарски агент у Београду у периоду јануар – април 1881. жалио се више пута код српске владе на поступке српских пограничних власти које су становништву са бугарске стране границе отежавале прелазак и обрађивање земљишта на српској страни, па је министар унутрашњих дела још једном издао наређење пограничним властима да олакшају бугарским сељацима обраду земљишта.²⁵ Настављена је, такође, недозвољена сеча шуме у пограничном појасу на новој граници и хапшења починиоца,²⁶ бугарска влада оптужила је становништво са српске стране границе за паљевину више бугарских караула на старој граници,²⁷ Трнавчани нису одустајали од својих захтева за земљиштем у „Кључу” иако је крајем 1880. бугарска влада одбила њихов захтев као неоснован,²⁸ а

199/882; Ч. Мијатовић министру унутрашњих дела, Београд, 22. јануара 1881, П№ 1055, исто.

²⁵ Д. Кировић министарству иностраних дела Србије, Београд, 19. јануара 1881, АС, МИД-А, 1881, дел. прот, № 466; исти истом, Београд, 2. фебруара 1881, исто, № 1019; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Београд, 26. јануара 1881, исто, № 1030; Бугарска агенција у Београду Министарству иностраних дела Србије, Београд, 17. марта 1881, исто, № 2452; иста истом, Београд, 6. априла 1881, исто, № 3013; Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, Београд, 22. априла 1881, исто, № 3983; бугарски агент у Београду Министарству иностраних дела Србије, Београд, 11. маја 1881, исто, № 4136.

²⁶ Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, Београд, 25. јануара 1881, исто, № 870; начелник Власотиначког среза Начелству Нишког округа, Власотинци, 17. јануара 1881, П№ 1133, АС, МУД-П, 1881, ф. IX, р. 83/1881.

²⁷ Бугарска агенција у Београду Министарству иностраних дела, Београд, 28. јануара 1881, АС, МИД-А, 1881, дел. прот, № 1020; Министарство унутрашњих дела Министру иностраних дела, Београд, 2. јануара 1881, П№ 24, АС, МУД-П, 1881, ф. XXIII, р. 52/1881.

²⁸ Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 29. децембра 1880, АС, МИД-А, 1881, дел. прот, № 237; исти истом, Софија, 11. јануара

вражогрначка општина, као и трнавачка, покренула је питање враћање земљишта које је приликом разграничења 1833/34. припало Турској, а 1878/79. Бугарској.²⁹ Поред наведених и из претходних година познатих појавио се и нови проблем који у контактима влада претходних година није помињао. Изливање Тимока у пролеће 1881. довело је до нове промене корита реке и ставило пред две владе потребу да се и ово питање реши.³⁰

За владу Милана Пироћанца решавање спорова везаних за земљиште на граници није било без значаја. Обавештавајући посланике на страни о најзначајнијим спољнополитичким питањима којима се влада бавила у лето 1881. Пироћанац је после потписивања трговинског уговора и решења железничког питања одмах навео регулисање пограничних спорова са Бугарском.³¹ Сличног мишљења била је и бугарска влада и због тога је на њен предлог у мају 1881. одлучено да буде образована мешовита српско-бугарска комисија са задатком да прође целу граничну линију, установи све проблеме и предложи начин њиховог коначног решавања.³² За српске комесаре одређени су Милан Ђ. Милићевић, начелник Полицијског одељења Министарства унутрашњих дела и Милан Дамњановић, члан Касационог суда, док су Бугарску представљали Димитрије Каранфиловић, члан Главне контроле и Стефан Попов, чиновник у Министар-

1881, исто, № 459; кмет села Трнавца Министарству иностраних дела, 27. марта 1881, исто, № 2730; општина трнавачка Министарству иностраних дела, 26. марта 1881, исто, № 2890; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 7. априла 1881, исто, № 3816; Начелство Црноречког округа Министарству иностраних дела, Зајечар, 15. маја 1881, исто, № 4225.

²⁹ Вражогрначка општина министру иностраних дела, 17. јануара 1881, АС, МИД-А, 1881, дел. прот, № 853; иста истом, б. м, б. д, исто, № 1493; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 8. марта 1881, исто, № 2341.

³⁰ Јован П. Јовановић из Мокрања Министарству иностраних дела, 15. маја 1881, исто, № 4265; министар финансија Министарству иностраних дела, Београд, 16. маја 1881, исто, № 4527.

³¹ Заступник министра иностраних дела дипломатским представницима Србије, Београд, 1. августа 1881, АС, МИД-ПО, 1881, дел. прот, № 58.

³² Министар иностраних дела министру унутрашњих дела, Београд, 15. маја 1881, АС, МУД-П, ф. I, р. 9½/1881, П№ 7283.

ству иностраних дела.³³ Први састанак српско-бугарске пограничне комисије одржан је у Неготину 19. јуна.³⁴ Комисија је на граници провела више од месец дана и 23. јула стигла је у Врање. Неколико дана касније комесари су у Нишу потписали протоколе заседања и комисија је привремено завршила са радом док комесари са својим владама не усагласе ставове о појединим питањима. По повратку у Београд српски комесари предали су 20. августа председнику српске владе пројекте уговора о решавању питања земаља на Тимоку и о уживању имања са супротне стране границе.³⁵ Према овом пројекту старо корито Тимока требало је да буде граница, а не сама река која је често мењала ток, власници имања која остану на туђој територији давали би дажбине својој држави, а летину би преносили у своју државу без икаквих плаћања. Пројекат, разматран у Софији у јесен исте године, наишао је на резервисаност бугарске владе која је сматрала да он пре свега штити српске интересе и до новог састанка комисије, до којег је требало доћи у октобру у Београду, није дошло.³⁶

Пошто споразум двеју влада није постигнут настављали су се проблеми на граници. Поред већ уобичајених, али на овом делу границе ређих, недозвољених прелазака, крађа, сече шуме са друге стране границе, на старој граници најинтересантније је било питање тимочке границе на делу на којем је река променила ток. Током претходних деценија Тимок је више пута мењао корито. Према наводима Ђорђа Симића, члана српско-турске комисије која је 1873. решавала спорна питања на граници, спорна ливада Обреновића код бугарског села Брегова остала је на десној страни Тимока приликом

³³ Исто; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, б. м, б. д, АС, МИД-А, 1881, дел. прот, № 5077; М. Ђ. Милићевић, *С Дунава над Пчињу. Белешке уз пут*, Београд, 1882, II; *Външната политика на България*, I, Софија, 1978, 265–266.

³⁴ М. Ђ. Милићевић министру иностраних дела, (Неготин), 18. јуна 1881, АС, МИД-А, 1881, дел. прот, № 5691.

³⁵ *Дневник Милана Ђ. Милићевића, књига XI, (1. јануар 1881 – 31. децембар 1883)*, АСАНУ, сигн. бр. 9327, стр. 1538, 1542.

³⁶ Е. Стателова, *Дипломацијата на Княжевство България 1879–1886*, Софија, 1979, 107; заступник Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 27. септембра 1881, АС, МИД-А, 1881, дел. прот, № 8098; исти истом, Софија, 5. октобра 1881, исто, № 8419; исти истом, Софија, 8. октобра 1881, исто, № 9086; исти истом, Софија, 14. децембра 1881, исто, № 11300.

поплаве и промене корита 1834. Насупрот томе, два и по километра низводно од Брегова, на левој, српској страни Тимока остало је код бугарског села Балеј, земљиште названо Царева ливада, површине два пута веће него спорна Краљева ливада, имање Обреновића. Ново изливање реке у пролеће 1881. довело је до нове промене њеног тока и поставило и ово питање пред две владе. Извесно је да је приликом изливања Тимока у пролеће 1881. поново дошло до померања границе код Брегова и да су, када је Тимок образовао ново корито, неке ливаде остале тада на супротној страни његовог тока, а коришћење тих ливада за испашу од стране бугарских сељака било је каснијих месеци повод жалби са српске стране.³⁷ Став српске владе да старо корито чини границу био је један од најзначајнијих разлога одбијања бугарске владе да пристане на предложени пројекат пограничне конвенције.³⁸

На новој граници и даље су се током 1881. и 1882. повремено појављивали проблеми у вези са преласком становништва ради обраде земљишта са друге стране границе, али обе владе настојале су да изађу у сусрет притужбама и молбама друге стране и издавале су наређења да се не чине сметње при преласку границе.³⁹ Велики про-

³⁷ Јован П. Јовановић из Мокрања Министарству иностраних дела, 15. маја 1881, АС, МИД-А, 1881, дел. прот, № 4265; министар финансија Министарству иностраних дела, Београд, 16. маја 1881, исто, № 4527; начелник Крајинског округа Министарству иностраних дела, б. м, 17. августа 1881, исто, № 7458; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 23. септембра 1881, исто, № 8560; начелник Крајинског округа Министарству иностраних дела, б. м, 4. маја 1882, АС, МИД-А, 1882, дел. прот, № 4401; исто истом, 11. маја 1882, исто, № 4752; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 3. септембра 1882, исто, № 8854.

³⁸ *Външната политика на България*, I, 318–319.

³⁹ Трифун Маринковић, Ђорђе Вељковић, Андра Јовановић и други из Пирота Министарству иностраних дела, (Пирот), 31. децембра 1882, АС, МИД-А, 1882, дел. прот, № 154; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 5. фебруара 1882, исто, № 1280; исто истом, Софија, 15. марта 1882, исто, № 2722; Поп Андон и Станко Христов непознатом, б. м, 5. јуна 1882, исто, № 5491; бугарски агент у Београду Министарству иностраних дела Србије, Београд, 28. јуна 1882, исто, № 6396; Министарство финансија Министарству иностраних дела, Београд, 22. јула 1882, исто, № 7210; Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, Београд, 22. септембра 1882, исто, № 9374; бугарски

блем, међутим, била је недозвољена сеча шуме. Сељаци из села са бугарске стране границе, пре свих из Сенокоса и Славиња, али и из Браћевца, Изатовца и других села, прелазили су током летњих месеци 1881. наоружани и у већим групама границу и „сатирали немилице гору” на планини Прелесју. Српске пограничне власти нису биле противне да бугарски сељаци носе дрва за огрев из шума са српске стране границе из којих су то и раније чинили и које су им представљале једини извор дрва за огрев, али је неконтролисано рушење шуме било противно уредбама о шумама за које су српске пограничне власти без успеха инсистирале да их и бугарски сељаци поштују. Српске страже нису их могле спречити у преласцима границе, а повремено је долазило и до пуцњава када су стражари покушавали да преласке спрече. Овакви поступци изазивали су незадовољство прво пограничних власти, а затим и владе и довели до преписке са бугарском владом. Уобичајени одговори на основу извештаја бугарских пограничних власти у којима се доказивала оправданост властитих поступака, предлагање локалне комисије, били су део вишемесечне преписке и, као и обично, нису донели никакав резултат. Почетком 1882. Грујић је из Софије јавио да је бугарски министар унутрашњих дела издао наредбу којом је сељацима забрањена сеча шуме на Прелесју, али ово није спречило, и на Прелесју и на другим местима, повремене преласке и даљу сечу током следећих месеци. На другој страни, бугарски агент у Београду није пропустио да се жали српској влади на сличне поступке српских сељака на другим деловима нове границе.⁴⁰

агент у Београду Министарству иностраних дела Србије, Београд, 29. септембра 1882, исто, № 9656.

⁴⁰ *Пирот и срез нишавски 1801–1918*, I, приредио И. Николић, Пирот, 1981, 576–577, 626–628, 648–649, 653; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 2. фебруара 1882, АС, МИД-А, 1882, дел. прот, № 1195; бугарски агент у Београду Министарству иностраних дела Србије, Београд, 10. марта 1882, исто, № 2312; министар унутрашњих дела министру иностраних дела, Београд, 16. марта 1882, исто, № 2657; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 20. марта 1882, исто, № 2984; исто истом, Софија, 23. марта 1882, исто, № 2986; министар унутрашњих дела министру иностраних дела, Београд, 16. маја 1882, исто, № 4850; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 17. јуна 1882, исто, № 6146; бугарски агент у Београду Министарству иностраних дела Србије, Београд, 21. јула 1882, исто, №

Чести недозвољени преласци границе и потреба обрађивања имања која су се налазила са обе стране границе доводили су до уништавања „пограничног плота” који је најчешће био управо то, ниска дрвена ограда развучена дуж граничне линије. Уклањање плота доводило је до тога да тачно место граничне линије често није било означено. Према извештају начелника Височког среза сељаци су то чинили из два главна разлога: да избегну контролу пограничних стражара и олакшају кријумчарење робе за коју је неопходно плаћање царине, те да, ако већ не могу присвојити земљиште које је припало Србији, доведу у питање тачан правац граничне линије. У том циљу самостално су отпочели са копањем канала дајући граничној линији нов правац.⁴¹ У пролеће 1882. пограничне власти приступиле су поновном прецизном обележавању граничне линије у складу са протоколима пограничне комисије из 1879. године. Граница је средином маја поново означена обнављањем оgrade и, на местима где се оно показало непрактичним, ископавањем канала и подизањем хумки дуж граничне линије. Ново обележавање границе изазвало је велико незадовољство становништва са бугарске стране границе, посебно на местима где су ископани канали јер су они често пресецили обрадиво земљиште и отежавали његову обраду. На многим местима ограда је порушена и канали затрпани непосредно по одласку сељака који су је означили и убрзо су уследиле жалбе бугарских сељака својим пограничним властима, а затим преко бугарске владе и српској влади која је оптужена за уништавање усева бугарских сељака, а неколико недеља касније и за исправљање граничне линије у своју корист. Са жељом да нови проблеми буду решени бугарска влада упутила је крајем јула српској влади предлог да једна мешовита комисија обележи границу видљивим ознакама ради избегавања нових сукоба.⁴²

7145; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија 12. октобар 1882, исто, № 10324; Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, Београд 10. септембра 1882, исто, № 10668; начелство Нишког округа министру унутрашњих дела, Ниш, 9. децембра 1881, АС, МУД-П, 1882, П№ 16347, ф. V, р. 110/1882.

⁴¹ *Пирот и срез нишавски 1801–1918*, I, 705–706.

⁴² Заступник помоћника начелника Височког среза министру унутрашњих дела, Пирот, 13. маја 1882, АС, МУД-П, 1882, П№ 6131, ф. VIII, р. 9/1882; министар

Гранично питање постало је посебно актуелно од септембра 1882, јер је 4. септембра, поред трговинског уговора ступила на снагу и ветеринарска конвенција са Аустроугарском. Трећим чланом Конвенције забрањен је увоз и провоз рогате стоке из Бугарске, као и из Турске и Румуније.⁴³ Када је почело спровођење Конвенције почели су и проблеми. Бугарска влада забранила је неколико дана касније увоз и провоз стоке из Србије, а српској влади поручено је да бугарска влада не признаје никакве обавезе које произилазе из новонасталог стања. Да би ипак у одређеној мери био олакшан путнички и трговачки саобраћај две владе постигле су споразум да се не праве сметње путницима који путују или возе робу на коњима. Постигнут је, такође, споразум да власницима двовласних имања буде, уз извесна ограничења, дозвољено да прелазе границу и са рогатом марвом јер им је она била неопходна за обраду земље.⁴⁴

Решавање проблема посредством међудржавне комисије показало се неопходним. Бугарски делегати Тодор Икономов и Јосиф

иностраних дела начелнику Пиротског округа, Београд, 22. маја 1882, исто; начелник Пиротског округа министру унутрашњих и иностраних дела, Пирот, 24. маја 1882, исто; министар унутрашњих дела министру иностраних дела, Београд 14. маја 1882, АС, МИД-А, 1882, дел. прот, № 4613; бугарски агент у Београду министру иностраних дела Србије, Београд, 14. јуна 1882, исто, № 5814; Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, Београд, 25. јуна 1882, исто, № 6648; бугарски агент у Београду Министарству иностраних дела Србије, Београд, 19. јула 1882, исто, № 7041; Министарство унутрашњих дела Министарству иностраних дела, Београд, 17. августа 1882, исто, № 8060; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 30. јула 1882, исто, № 7681; *Пирот и срез нишавски 1801–1918*, I, 710–711, 713, 715–716; 728–729, 733–734; начелник Пиротског округа министру унутрашњих дела, Пирот, 4. јуна 1882, АС, МУД-П, 1882, П№ 7344, ф. VIII, р. 27/1882; Министарство унутрашњих дела начелнику Пиротског округа, Београд, 9. јуна 1882, исто; начелник Пиротског округа министру унутрашњих дела, Пирот, 16. јуна 1882, исто; министар иностраних дела министру унутрашњих дела, Београд, 15. јуна 1882, исто; исти истом, Београд, 22. јула 1882, исто; исти истом, Београд 12. августа 1882, исто.

⁴³ *Зборник закона, правила и наредба по струци царинској, III део 1882*, Београд, 1884, 78–79.

⁴⁴ Исто, 271, 322; Заступништво Србије у Софији Министарству иностраних дела, Софија, 30. августа 1882, АС, МИД-А, 1882, дел. прот, № 8483; исто истом, Софија, 8. септембра 1882, исто, № 8832; исто истом, Софија, 24. септембра 1882, исто, № 9757.

Ковачев, председник и секретар Државног савета, приспели су у Београд 19. октобра.⁴⁵ Три дана касније дошло је до првог састанка између бугарских комесара и српских комесара Милана Ђ. Милићевића и Ђорђа Симића, начелника Министарства иностраних дела, који је заменио Милана Дамњановића, прошлогодишњег Милићевићевог помоћника. Проблеми су се појавили већ на првом састанку. Према Милићевићевом сведочанству, проблем се састојао у томе што су бугарски делегати, вероватно због догађаја претходног пролећа, добили од своје владе наређења да захтевају да граница још једном буде прегледана и обележена прецизно по тачкама које је обележила међународна комисија. Председник српске владе страховао је да се иза оваквих захтева крију задње мисли о измени међународним уговором утврђене границе у бугарску корист и није био спреман да пристане на ревизију целе границе, већ само на излазак комисије на спорна места. Пошто бугарски комесари нису попустили српска влада интервенисала је посредством заступника у Софији код бугарске владе и од Грујића добила одговор „да и бугарска влада не тражи верификацију целе границе него само на местима спорним”. Рад комисије настављен је тек 23. новембра и текао је брзо. Почетком децембра цео текст новог пројекта пограничне конвенције био је готов.⁴⁶

Предложеним пројектом конвенције још једном је као граница између две државе прихваћена линија одређена од стране међународне комисије 1879, али је предвиђено да мешовита комисија састављена од инжењера обеју страна прегледа и означи границу на свим местима на којима погранична линија није видљиво означена и на местима на којима постоје жалбе становништва на тренутни ток граничне линије (чл. I). При коначном одређењу границе предвиђено је да буду узете у обзир потребе пограничног становништва и дозвољена је могућност исправке граничне линије која би ишла међама пограничних села не пресецајући имања на два дела (чл. IV). Уколико исправка не буде могућа предвиђена је размена или продаја у року од пет година од потписивања конвенције (чл. V и XV). У

⁴⁵ Бугарски агент Министарству иностраних дела Србије, Београд 19. октобра 1882, исто, № 10325.

⁴⁶ *Дневник Милана Ђ. Милићевића, XI*, АСАНУ сигн. бр. 9327, стр. 1650–1663.

међувремену, власницима имања требало је да буде дозвољен неометан прелазак на тачкама које је требало да за ову намену буду одређене и које су предвиђене и за вршење прегледа, а предвиђено је и да имања буду ограђена и на тај начин да буде спречена повреда имања становника суседне државе (чл. VIII). Сељаци су дажбине требали плаћати оној држави у којој живе (чл. X), а требало је да буду ослобођени плаћања царина за пренос приноса са својих имања (чл. XI). Чланови XVIII–XXI посвећени су воденој граници између две државе, односно Тимоку. Наинтересантији је део члана XIX који говори о могућој природној промени тока пограничних река. Њиме је предвиђено да граница између две државе и даље остане река, а да на другој страни заостало земљиште и даље остаје у поседу претходног власника и подлеже одредбама члана XV конвенције.⁴⁷

Председник српске владе није био задовољан пројектом конвенције. Разлози су вероватно били исти они који су пре почетка преговора у октобру 1882. навели српску владу да инсистира на новим инструкцијама бугарским комесарима. Поред тога, Пироћанац је изражавао и сумњу да ће Турска пристати на измену граничне линије, јер је Бугарска још увек била њен вазал и она је требало да буде позвана да изнесе свој став у тако значајном питању какво је била измена граничне линије. Пироћанац је, такође, имао приговор на форму уводног дела конвенције јер се у њему наводи да споразум потписују владе, а не владари. Услед неусаглашености ставова влада у вези са коначним текстом конвенције ово питање остало је нерешено.⁴⁸

Преласком бунтовника у Бугарску после Тимочке буне гранично питање добило је сасвим нову димензију. Две владе успешно су решиле питање повратка у Србију бегунаца, радикалских неистомишљеника који су побегли у Бугарску. Они су преко Радујевца враћени у Србију.⁴⁹ Међутим, много је важније било питање радикалске емиграције. На молбу српског краља и владе бугарска влада прво је

⁴⁷ *Външната политика на България*, I, 385–390.

⁴⁸ *Дневник Милана Ђ. Милићевића*, XI, АСАНУ 9327, стр. 1663; Е. Стателова, нав. дело, 108.

⁴⁹ *Тимочка буна 1883*, VI, *Грађа*, приредили Д. Тодоровић и Љ. Поповић, Београд, 1986, 211, 262–263.

донела одлуку да удаљи емигранте од границе у Шумлу, али је убрзо променила ту одлуку. Емигранти су остали уз границу, али је бугарска влада обећала да ће на њих пажљиво мотрити, а Пашић је вероватно услед деловања бугарске владе, у првој половини децембра 1883. прешао из Видина у Софију, где га је било лакше надзирати. Иако су и даље постојали спорови у вези са двовласним имањима на новој граници, они су од краја 1883. имали за владу другоразредни значај. Дешавања на старој граници, на којој су, упркос обећању бугарске владе, преласци емиграната почетком 1884. били све учесталији, привукла су сву пажњу српске владе. С обзиром на конфигурацију терена и међусобну удаљеност пограничних караула, било је немогуће надзирати граничну линију и емигрантима који су живели у пограничном подручју није било тешко да пређу границу. Иако су повремено преласци емиграната који су пребегли из места у близини границе узнемиравали погранично становништво, они су за државу значили мању опасност. Припреме за нову буну којој је требало да претходи упад емигрантских чета из Бугарске о којима је почетком 1884. српска влада добијала обавештења, представљале су много већу опасност. Српска влада одлучила је, због тога, да поново покрене питање удаљавања емиграната од границе.⁵⁰

Почетком фебруара 1884. прелазак четворице емиграната који су били насељени у Киријеву, селу непосредно уз српско-бугарску границу, послужио је као повод. Првог марта 1884. дипломатски агент Србије у Бугарској Ђорђе Симић предао је бугарској влади ноту са захтевом да емигранти буду удаљени. Тек 16. априла бугарска влада одговорила је да дојаве српских пограничних власти нису тачне и да нема никакве опасности од упада емиграната. Пет дана касније, 21. априла, бугарска влада покренула је бреговско питање. На помен емигрантског питања бугарска влада одговарала је помињањем уклањања српске страже са бреговске карауле. У данима који су претходили 22. мају, дану када су бугарски жандарми протерали

⁵⁰ Исто, 220, 226, 261, 265–267; „Један бегунац“ краљу Милану, Рушчук, 13. децембра 1883, АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556/1214; В. Казимировић, *Никола Пашић и његово доба 1845–1926*, I, Београд, 1990, 443–450; Д. Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић, У изгнанству 1844–1903. године*, Београд, 2003, 291.

српску стражу са бреговске карауле, до српске владе долазиле су све чешће вести о припремама за упад. Бугарска влада порицала је такве вести. Деветнаестог маја Гарашанин је обавештен да су бугарске пограничне власти ухапсиле двојицу чувара јавне безбедности и једног пандура који су хватајући емигранте прешли границу и да одбијају да их пусте. Преподне 22. маја из Софије су стигле вести да је у бугарску престоницу стигао свргнути митрополит Михаило, а од црногорског Министарства иностраних дела да је спречен упад у Србију чете предвођене попом Луком Ђуровићем. Такве вести тумачене су у оквиру општих припрема емиграната да са две стране упадну у Србију. У таквој ситуацији 22. маја, дакле истога дана када су са више страна стигле потврде о припремама емиграната и Црногораца за упад у Србију, стигла је вест о томе да су бугарске пограничне власти протерале српску стражу са карауле на бреговским ливадама. То је била кап која је прелила чашу. Уследио је ултиматум и прекид дипломатских односа 29. маја 1884.⁵¹

На тај начин је у суштини безначајан погранични спор, који се није ни помињао у контактима две владе у првим годинама после 1879, послужио као повод за прекид дипломатских односа две државе. Споразум је постигнут у октобру 1886, односно тек када је политички интерес налагао његово решавање. Спорна ливада је неутрализована, а коначним споразумом 1888. постигнута је размена бреговске за балејску ливаду, а матица Тимока утврђена као граница.⁵²

⁵¹ *Тимочка буна 1883, VII, Грађа*, приредио Љ. Поповић, Београд, 1989, 69, 71, 73, 80, 84–88, 90, 92; Ћ. Симић М. Гарашанину, Софија, 3. маја 1884, АС, МИД-ПО, 1883, Ф-III, Д-VII, С/8, пов. бр. 283; заступник Србије у Софији министру председнику, Софија, 16. маја 1884, исто, пов. бр. 348; заступник Србије у Софији министру председнику, Софија, 3. јуна 1884, исто, пов. бр. 362; М. Самарцић, *Извештај Ђорђа Симића о развоју Бреговског питања 1884. године*, Истраживања, 15 (2004), 251–263; А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна, Историја Радикалне странке, Доба народњаштва*, 2, Зајечар, 1988, 779; *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903*, приредио П. Поповић, Београд, 1987, док. бр. 671–674; Н. Ражнатовић, *О раду радикалске опозиције, кнеза Петра Карађорђевића и књаза Николе против режима краља Милана у Србији 1883–1889. године*, Историјски записи, година XIX, књига XXIII, 1 (1966), 60–63.

⁵² В. Јовановић, *Србија и Бугарска 1886–1896*, Београд, 2002, 36–37, 70; Ч. Мијатовић посланствима Србије, Београд, 11. јуна 1888, АС, МИД-ПО, 1888, Ф-II, Д-I, пов. бр. 513; *Външната политика на България*, III, София, 1995, 198.

С друге стране, локални гранични спорови између становништва као да су пали у заборав. Они су и даље постојали – то је лако утврдити листајући историјске изворе, али нису оставили значајнијег трага у међудржавним односима. О њима није више расправљано на нивоу међудржавних комисија, нити је постигнут споразум о размени земљишта. Реално је претпоставити да је време донело решење овог проблема. Притужби ове врсте из године у годину било је све мање. Две претпоставке чине се реалним. Или је у међувремену постепено, у појединачним случајевима, долазило до продаје земљишта, или су становници пограничних области престали да се при сваком случају жале локалним властима, схвативши да је то све узалудније. Вероватно у обема претпоставкама има истине. Не би, такође, требало занемарити могућност да су код пограничних власти вишегодишњи спорови створили одређену рутину у односу према сељацима који су обрађивали земљу с друге стране границе, те је то допринело смањењу притужби.

Када поставимо питање у чему је значај непрестаних спорова на граници могли бисмо рећи да су они одиграли одређену улогу у међудржавним односима, односно у њиховом погоршању. Међутим, погоршање односа између Србије и Бугарске почивало је на много снажнијим противречностима него што су то ситни погранични спорови и њихов дугорочни утицај на међудржавне односе не треба прецењивати. Сматрамо да су гранични спорови имали много већи утицај на локалном нивоу. Територија вештачки подељена од стране међународне комисије чинила је заправо јединствен географски и привредни простор подељен одлуком великих сила. Непрестани сукоби на граници изазивали су незадовољство локалног становништва усмерено против становништва с друге стране границе, које су сматрали непосредно кривим за своје проблеме, а затим и према локалним и државним властима суседне државе. На тај начин непрестани спорови утицали су на постепено рађање свести о различитости, о нама и њима, као битном сегменту у развоју националне свести – процесу који је крајем XIX века на овом простору био у пуном замаху, и створили су од вештачки повучене границе стварну границу, не само између две државе, већ и између два народа.

Momir SAMARDŽIĆ

FRONTIER DISPUTES IN THE RELATIONS OF SERBIA AND
BULGARIA: ORIGINS, DEVELOPMENT AND SIGNIFICANCE

Summary

The relations between the Serbian and the Bulgarian governments were dogged by frontier issues from the establishment of the diplomatic relations between the two countries in 1879 to their suspension in 1884. They were mainly caused by the manner in which the 1879 international commission defined the new Serbian-Bulgarian frontier, leaving on the Bulgarian side pastures, fields and forests of the villages which lay on the Serbian side, and vice versa. In the case of the old borderline, the problems were of an earlier date, persisting from the time of the drawing of the Serbian-Turkish frontier in the 1830s. A particularly difficult problem was the river Timok, which often altered its course. The efforts made by the two governments to solve these problems were not successful, and the dispute over a meadow on the Bulgarian side of the Timok was made the occasion for the break of diplomatic relations.

Александар РАСТОВИЋ
Историјски институт
Београд

БАЛКАНСКИ КОМИТЕТ О МАКЕДОНИЈИ

Балкански комитет је основао 1903. године у Лондону либерални посланик Ноел Бакстон¹ као групу за притисак на британску владу како би се смањила опасност од рата на Блиском истоку и на-терала турска влада да изврши неопходне реформе у Македонији. Овакву оцену о циљевима Балканског комитета дели и професор Филип Грејвс, који истиче да су комитет формирали заступници реформи у европској Турској с циљем да изврше притисак на Форин офис и парламент своје земље како би се побољшало стање у Македонији и у том смислу водили су их искључиво хуманитарни мотиви. Међутим, њихови противници су их оптуживали да су наклоњени хришћанима, а непријатељски расположени према муслиманима као и да протежирају Бугаре на уштрб других нетурских заједница у Турској.² Добар познавалац балканских прилика Хенри Бреилсфорд у својој књизи *The War of Steel and Gold. A Study of the Armed Peace*

¹ Noel Edward Noel-Buxton, 1st Baron Noel-Buxton је рођен 1869. године. Био је либерални и лабуристички посланик. образовање је стекао на Harrow College и Trinity College, Cambridge. Током 1896. је био ађутант свога оца Томаса Бакстона који је био гувернер Јужне Африке. У парламент је ушао 1905. године и био посланик још у два наврата, у периоду од 1910. до 1918. и од 1922. до 1930. године. Обављао је дужност министра пољопривреде 1924. и 1929-1930. године. За време Првог светског рата био је у политичкој мисији на Балкану у циљу осигурања неутралности Бугарске. Објавио је велики број књига и публикација између осталих: *Europe and the Turks*; *With the Bulgarian Staff*; *Travels and Reflections*, 1929; и коаутор дела: *The Heart of the Empire*, *Travel and Politics in Armenia*, *The War and the Balkans*, *Balkan Problems and European Peace*, *Oppressed Peoples and the League of Nations*. Умро је 1948. године.

² P.P. Graves, *Briton and Turk*, London, s. a. 88.

истиче да је на британском острву деловао један број незваничних комитета и удружења који су остваривали већи или мањи утицај на Даунинг стрит. Сврстао их је у две групе. Првој су припадали Асоцијација за реформу Конга, Балкански комитет, Антиропско друштво и Друштво за заштиту Аборицина и они су вршили снажан утицај на владу, док друга групација у којој су се налазила разна мировна друштва, Пријатељи руске слободе, Персијски, Египатски и Индијски комитет нису имали готово никакву политичку снагу. Прва група је била и боље организована и имала је већу заштиту и упориште у владајућој класи. У састав извршних одбора ових удружења улазили су велики капиталистички магнати, а подршку су им давали и представници племства и високог свештенства. Ипак, Бреилсфорд подвлачи да Балкански комитет није имао економске везе, а свој успех дугује непрестаном залагању браће Ноела и Чарлса Бакстона, мада су увек могли да рачунају на помоћ Кентерберијског архиепископа у успостављању контаката са најутицајнијим круговима у Форин офису.³ Комитет су чинили истакнути чланови британског парламента, али и представници цркве, новинари, историчари. Поред Бакстона као изразитог бугарофила који није крио своја осећања, у комитету су деловали и Дејвид Џејмс Баучер, Хенри Бреилсфорд, Роберт Грејвс,⁴ посланик Џемс Брајс, лорд Фицморис, лорд Станмор, Херберт Гледстон, Сер Артур Еванс, Лиланд Бакстон као и многи други.⁵ У једном писму упућеном листу *The Times*, Ноел Бакстон је признао да је Балкански комитет највише урадио за бугарске националисте у Македонији. Иначе, успех комитета нарочито је дошао до изражаја 1907. када је извршен притисак на Едварда Греја да убрза реформе у Македонији.⁶ Чланови Балканског комитета су по-

³ H. Brailsford, *The War of Steel and Gold. A Study of the the Armed Peace*, London 1917, www.lib.byu.edu/crdh/wwi/comment/Brailsford/AP04.htm.

⁴ Британски генерални конзул у Солуну између 1903. и 1909. године.

⁵ У саставу Балканског комитета налазили су се и: K. C. Westlake, професор међународног права University Cambridge, lord Aberdeen, Sir Edward Fry, Evelyn Ashley, Sir Walter Foster, Sir John Kennaway, J. G. Talbot, (чланови парламента), епископи Бирмингема, Херефорда, Дарама, Ливерпула, Sir Oliver Lodge, Lord Kinnaird, Earl of Lytton.

⁶ J. Zametica, *The Macedonian Question among British Contemporaries: Serbophiles and Bulgarophiles (1897-1920)*, Међународни научни скуп: "Европа и Источно

држали и младотурску револуцију и успоставили односе с њеним представницима, али су врло брзо били разочарани бујањем национализма који су по преузимању власти испољили младотурци. Слично првобитно одушевљење младотурском револуцијом испољио је и Едвард Греј који је изјавио да ће "као резултат величанственог братимљења народа и религија македонско питање као и сва друга слична питања нестати у целини."⁷ Зато су чланови Балканског комитета сматрали да је стварање савеза балканских народа једини начин да се поразе младотурци и Турска.⁸ Преимућство бугарофила у јавном и политичком животу Велике Британије трајаће све до балканских ратова када је оно почело да копни и уступа место просрпској струји.

Балкански комитет је без сумње одиграо најважнију улогу у афирмацији македонског питања у Великој Британији. Његова платформа деловања је објављена у апелу то јест тексту *Наш задатак у Македонију (Our Duty to Macedonia)*. У овом својеврсном манифесту изнете су фазе у развоју македонског питања и подаци који говоре о несносном положају тамошњег становништва изложеног тиранији и истребљењу од стране турских власти. У апелу се изражавала и нада да ће Велика Британија одиграти важну улогу у решавању македонског проблема.⁹ Балкански комитет је организовао велику мрежу за прикупљање финансијске помоћи за настрадало становништво током гушења устанка од стране турске војске. У ту сврху при комитету је формирана специјална мисија *The Macedonian Relief Committee* на чијем челу се налазио Хенри Бреилсфорд, а секретар је био Томас Фовел Бакстон¹⁰. До октобра 1903. скупљено је двадесет пет хиљада фунти које су затим чланови мисије предвођени брач-

питање (1878-1923). Политичке и цивилизацијске промене", Зборник радова књ. 18, Историјски институт САНУ, Београд 2001, 329.

⁷ S. Lee, King Edward VII. Biography, London 1925, 625.

⁸ Исто, 330.

⁹ X. Андонов Пољански, Одгласот на Илинденското востание во Америка и Европа, Историја, IV, 1, Скопје 1968, 45.

¹⁰ Sir Thomas Fowell Buxton, 3rd Baronet, је рођен 1837. године. Похађао је Harrow School и Trinity College, Cambridge. Био је гувернер Јужне Африке од 1895. до 1899. године. Том приликом посебну пажњу је посветио социјалним питањима. Сматран је једним од најбољих гувернера Јужне Африке. Био је председник извршног одбора Балканског комитета. Умро је 1915. године

ним паром Бреилсфорд истог месеца однели као помоћ најугрожене- нијима у Македонији. У рад ове хуманитарне мисије били су укључени и леди Елеонора Томсон, Мери Дарам, Хенри Невинсон, либерални новинар. Чланови мисије су остали више од шест месеци у Македонији где су делили новац, храну, ћебад, алат, санитарски материјал, набављали жито за исхрану људи. За све те акције утрошено је укупно четрдесет хиљада фунти, а помоћ је добило више од педесет седам хиљада људи. Мисија је дала значајан допринос сузбијању епидемије тифуса и дифтерије у Битољу и Костуру, а њени чланови су опремили и отворили и три болнице у Охриду, Костуру и Битољу и диспанзер у Ресну. Њихова делатност је нарочито била изражена у битољском вилајету где је интезитет устанка био највећи, а турске одмазде према становништву најригорозније. Међутим, према сопственом признању чланови мисије су се суочавали с бројним проблемима, препрекама и формалностима које су им наметали представници турске администрације.¹¹

Чланови Балканског комитета су своје акције спроводили посредством штампе и објављивањем посебних публикација. Међутим, њихова специјалност је била организовање многобројних митинга и протеста широм земље чије одржавање је олакшавано иритирајућим изјавама Алфреда Балфура у прилог политике турске владе. Од августа до децембра 1903. године одржано је више од двесто митинга и протесних скупова.¹² На њима су се исказивале симпатије за борбу хришћанског становништва Македоније, а против турске власти што је навело владу да постепено почне да мења своју дотадашњу туркофилску политику. Митинзи у знак подршке Македонији и борби тамошњих хришћана организовани су и током 1904. 1905. 1906. и 1908. године. Највећи митинг такве природе одржан је у Лондону 17. августа 1903. године у сали Сент Џејмс хола (*St. James Hall*). На њему су присуствовали бројни представници британског политичког и културног живота. Донета је резолуција у којој се истицало да лоша управа у Македонији и неуспешни напори да се изврше реформе под турском контролом нужно захтевају да престане

¹¹ R. W. Graves, *Storm Centres of the Near East*, London 1933, 201.; H. V. Nevinson, *Fire of Life*, London 1935, 195.

¹² X. Андонов Пољански, *Одгласот на Илинденското востание*, 46.

директна султанова управа над македонским провинцијама. Обавезе које је Велика Британија примила на Берлинском конгресу захтевају од ње да направи кораке за престанак убистава и пљачки које се тамо настављају. Увиђајући опасност од глади међу избеглицама које су у борбама остале без домова од Балканског комитета се тражило организовање прикупљања средстава за помоћ угроженима.¹³

Поновљени митинг Балканског комитета одржан је 29. септембра 1903. године у сали Сент Џејмс хола уз присуство више од пет хиљада људи. На скупу коме је председавао бискуп од Ворчестера, говорили су између осталих и посланици у доњем дому британског парламента Џејмс Брајс (председник Балканског комитета), лордови Станвор и Фарер, Сир Томас Фовел Бакстон, (председник Извршног одбора Балканског комитета), свештеници Англиканске цркве, педесет новинара. Том приликом су усвојене три резолуције о Македонији. У првој се тражило да престане лоша турска управа у Македонији и да се замени администрацијом којом ће управљати особе које неће ни постављати нити отпуштати турска влада. У другој се истицало да у "погледу директне одговорности Велике Британије за успостављање цивилне владе у Македонији, ми озбиљно апелујемо на саветнике његовог величанства да учине највише што могу у циљу брзе сарадње са другим европским силама како би се прекинула ужасна варварства која чине турске трупе и обезбедиле реформе које би спречиле понављање сличних злочина против човечности". Трећа резолуција је обавезивала чланове Балканског комитета да покрену сакупљање помоћи за бескућнике и избеглице које су морале да напусте своје домове.¹⁴

Занимљиво је да су скоро сви учесници митинга помињали писма председника владе Артура Џемса Балфура, надбискупу Кантерберијском, који је представљао платформу британске владе на Балкану, а који је жестоко критикован. Овај скуп је изазвао велико интересовање британске штампе која га је окарактерисала као партијски скуп с обзиром на то да се похвално говорило о Сан-Стефанском уговору, а негативно о Берлинском конгресу. По мишљењу британских листова главни задатак митинга је био да се енглеска

¹³ Исто, 47.

¹⁴ Macedonia, The Times, September 30, 1903.

влада доведе у незгодан положај пред предстојеће изборе захтевом да Велика Британија изађе са иницијативом да се турска власт у потпуности протера из Македоније и оптужбама да је она (влада, нап. аутора) одговорна за све невоље балканских народа. Ипак, штампа је признала да је скуп сазван и да би се осудили злочини у Македонији и показало Европи да је Велика Британија хришћанска земља која је увек тежила остваривању слобода и хуманости. Тако је лист *The Globe* у уводнику констатовао да избор говорника и тон њихових беседа говоре у прилог оцени о партијском карактеру скупа. У тексту су се критиковали захтеви који су упућени влади да затражи од турске владе да повуче своју управу из Македоније. По мишљењу редакције листа учесници митинга нису размишљали о реакцијама Аустрије и Русије који су добили право контроле постојећих реформи у Македонији.¹⁵

С друге стране *The Times* је бранио Балфурово писмо истичући да се британски председник владе понаша као одговоран политичар, а *The Morning Post* напомиње да су ствари у Македонији закупале комитске чете, док је турски султан окарактерисан као заговорника мира који је пристао да заведе реформе под управом Аустрије и Русије. Жестоке оптужбе на рачун учесника скупа изнео је *The Daily Telegraph* који је истовремено отворено устао у заштиту источне политике лорда Ленсдауна. На страницама овога листа се истицало да "све што се може учинити да се поправи судбина султанових поданика, хришћана и муслимана, учинио је лорд Лендаун. Ми немамо симпатије према сентименталним агитацијама које очевидно немају бољи или узвишенији повод него да доведу у забуну данашњу владу".¹⁶ И гласило Форин офиса *Standard* је стао на страну владе оптужујући чланове и присталице Балканског комитета да су опседнути доношењем резолуција и да подлежу разузданим осећањима, док државници у исто време обављају свој посао. Према проценама редакције овог листа, општа ситуација у Македонији није тако лоша и ствар се креће у добром правцу. Са страница *Birmingham Daily Post*-а саосећало се с патњама народа у Македонији и подржавало одржавање митинга у знак протеста због тамошњих ужаса, али

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

се није прихватао захтев о интервенцији Велике Британије с обзиром на то да нити Русија ни Аустро-Угарска као гаранти мира у Македонији то нису желели. О овом митингу, српску владу је детаљно известио Александар Јовичић, српски отправник послова у Лондону, који је такође био присутан на скупу.¹⁷

Балкански комитет је организовао и митинг 29. марта 1904. године у дворани Какстон хол (*Caxton Hall*) у Лондону када су осуђена турска зверства у Македонији и позвана британска влада да уместо дотадашњих јалових руско-аустријских реформи предложи постављање једног хришћанског гувернера у Македонији који би био независан у односу на турског султана и једино одговоран великим силама. Занимљиво је да су чланови Балканског комитета одустали на овом скупу од захтева за аутономију Македоније. У раду тог митинга учествовали су делегати из свих делова земље, угледни представници британског јавног и политичког живота (др Монро Гибсон, лорд Абердин, бивши либерални министар, лорд Бичам, професор Џејмс Брајс), представници из Француске (Виктор Берар¹⁸, уредник француског часописа *Revue de Paris*), Италије (сињор Ањолети) и Бугарске (госпођа Каравелов, удовица бившег председника бугарске владе). Скупом је руководио епископ од Рочестера. Учесници протестне конференције усвојили су две кратке резолуције. У првој, насловљеној *Лоша турска управа* констатовало се да је наставак рђаве турске политике у Македонији срамота за цивилизовану Европу и осуђивала су се злодела и насиља која су Турци тамо чинили. У другој резолуцији се истицало да се македонско питање може једино решити ако та област добије једног гувернера који би био самосталан у односу на султана и одговарао за свој рад једино великим силама.

Скоро сви учесници расправе су истицали да се састанак одржава у критичном тренутку за Македонију, и да је срамота што хришћански свет није у стању да заустави њено пропадање. Осуђивало се и слабо интересовање британске владе за тамошња збивања. На-

¹⁷ АС, МИД, ПО, 1903, Ф-VI, Д-V, Пов. бр. 107, Јовичић-МИД-у, 19. IX / 2. X 1903.

¹⁸ Виктор Берар (1864-1931) француски научник и балканолог. Исказивао је велики интерес за македонско питање. Објавио многобројне радове о Македонији: *La Turquie et l' Hellenisme Contemporaine* (1895), *La Macedoine* (1897), *La Politique du Sultan* (1898), *Pro Macedonia* (1904).

веден је драматичан извештај леди Томсон из Битоља у коме се упозоравало да су скоро сва деца рођена за време тамошњег устанка умрла као и њихове мајке, а да је на стотине жена силовано. Дискутанти су позвали владу да што пре помогне невољницима и учини све како би се они ослободили тог бедног стања у коме су се налазили. То се могло остварити или путем снажне изјаве, слањем ратне флоте у воде Турске или, у најнужнијем случају, применом силе како би се успоставио ред и мир. Хенри Невинсон је врло упечатљиво и потресно описивао жалосно стање ствари у Македонији где је боравио након гушења устанка. Чувене су његове речи које је том приликом изговорио: "Када се ти људи не би побунили, они не би заслужили да се назову људским бићима. Њихов је устанак последњи протест против вечне тираније."¹⁹

Запажен говор је одржао професор Џејмс Брајс, који је говорио у прилог свих балканских народа. По њему су постојала два основна проблема која су отежавала решавање македонског питања. Први је карактер Турака, а други тенденције великих сила. Истакао је саосећање са проблемом европских сила које су суочене са тврдоглавошћу и инатом турске владе с којом је иначе веома тешко изаћи на крај. Сматрао је да би се прихватањем захтева за именовањем једног гувернера који би био аутономан у односу на турску власт, начинио велики корак у решавању многих других проблема важних за потпуно разрешење македонског и Источног питања у целини. Професор Џејмс Брајс је изнео мишљење да ће се Велика Британија много више него до сада ангажовати у решавању Источног питања јер је њен допринос у том погледу увек био признат, мада је понекад наступала из свог себичног и уског интереса. Сматрао је да његова земља има легално право да предњачи у решавању македонског питања.

Што се тиче говора осталих учесника скупа, Виктор Берар се оштро окоимио на Русију и Аустро-Угарску због саботирања реформи. Сматрао је да решење за Македонију треба да буде истоветно са критским моделом то јест да за ту област треба испословати европску жандармерију и одговорног гувернера. Удовица бившег бугарског премијера, госпођа Каравелов изнела је конкретне податке о тридесет хиљада избеглица из Македоније који су пребегли на тери-

¹⁹ АС, МИД, ПО, 1903, Ф-VI, Д-V, Пов. бр. 107, Јовичић-МИД-у, 19. IX / 2. X 1903.

торију Бугарске, а међу њима је било и двесто деце која су остала без оба родитеља. Методистички свештеник Монро Гибсон је изнео жестоке критике на рачун лорда Персија, државног подсекретара у Форин офису због његове одбране владе Абдул Хамида и срамних поступака турских власти према устаницима. Гибсон је осуђивао и велике силе због оклевања да прекину зверства у Македонији. И овај митинг пропратила је лондонска штампа, а нарочито опширно *The Daily News*. На његовим страницама су се одобравале изнете критике на рачун британске владе и лорда Ленсдауна. Изражавало се жаљење због нерешавања македонског питања и тражило да Велика Британија предузме независну акцију за његово решавање. О овом скупу српску владу је такође детаљно информисао Александар Јовичић.²⁰

Непосредно уочи одржавања овог митинга, посланик Брајс је као председник Балканског комитета упутио интерпелацију Доњем дому британског парламента у којој је затражио информацију о току извођења реформског пакета у Македонији, реорганизацији жандармерије, о намерама британске владе да спроведе реформе великих сила без одгађања. Мислио је да се морају предузети одлучне мере како би се спречиле фаталне последице опструисања утврђених реформи. Одговор на ова питања је дао лорд Перси који је одбацио оптужбе да је његова влада неактивна у погледу решавања македонског питања и спровођења реформи. Подсетио је да је главна прекупација Лондона да помогне Русији и Аустро-Угарској у остваривању реформи. Одбацио је и оптужбе да је дошло до ометања реформног пакета од стране Турске. Чак је изразио и разумевање за проблеме које има турска влада у његовом спровођењу.

Иначе, сличне резолуције су доношене и на свим осталим митинзима који су тих недеља и месеци организовани. До краја 1903. је усвојено 495 а током 1904. још сто резолуција.²¹ У свима њима су се изражавале симпатије и солидарност са борбом тамошњих народа, протествовало против зверства које су чиниле регуларне али и нерегуларне турске трупе, захтевала интервенција великих сила како би се криза ефикасно решила односно како би се Македонија коначно

²⁰ АС, МИД, ПО, 1904, Ф-VI, Д-VIII, Пов. бр. 536, Јовичић-МИД-у, 18. /31. III 1904.

²¹ Х. Андонов Пољански, Велика Британија и Македонија, Годишен зборник, књ. 5-6 (31-32), Скопље 1979/80, 47.

ослободила турске власти и стекла аутономију. Такође се тражило да Македонија добије посебног гувернера и да се покрену неопходне реформе. Истицана је и одговорност британске владе за решење македонског проблема.²²

Активности чланова Балканског комитета у прилог решавању македонског питања односно њихови напори да Македонија добија аутономију и ослободи се власти турског султана наставиле су се и у годинама после гушења устанка. О томе је врло исцрпно српску владу обавештавао Александар Јовичић који је само током прва три месеца 1905. године послао четири исцрпна извештаја о акцијама и ставовима Балканског комитета. У писму упућеном Пашићу 18. јануара 1905. године, Јовичић јавља да Балкански комитет који с времена на време захтева од енглеске владе да предузме енергичније мере против Турске у корист Бугара заступа гледиште да ће се редовно стање у Македонији вратити када та област буде добила аутономију. Он је упознао српску владу да је тај комитет 28. и 29. децембра 1904. упутио Меморандум енглеској влади и Ленсдауну о томе да се Мирцштешки споразум недовољно спроводи. У њему је тражено да се министар Ленсдаун изјасни о томе какве мере намерава да предузме енглеска влада да се тај програм оствари. Јовичић такође преноси одговор Форин офиса од 11. јануара 1905. који се обавезао да ће узети у разматрање њихове примедбе. На крају извештаја пренето је и писање *Globe* који је објавио текст уредништва под насловом *Бугарска и Македонија* у коме је прочитана права лекција Бугарима због њихове агитације у Македонији.²³

У следећем писму који је о Балканском комитету упутио српској влади 2. марта 1905. године, Јовичић извештава да су чланови комитета поднели интерпелацију Доњем дому парламента у коме траже да британска влада дефинитивно учини крај несносном стању у Македонији, на основу Ленсадуновог обећања да ће предложити постављење генералног гувернера који би био одговоран Европи, а не султану, ако се реформе које су предузеле Аустрија и Русија не покажу успешним. Према објашњењима Форин офиса главни разлог што Мирцштешки програм није показао задовољавајуће резултате је

²² Исто; Х. Андонов Пољански, Одгласот на Илинденското востание, 45-46.

²³ АС, МИДС, ПО, 1905, Ф-V, Д-V, М/18, Пов. бр. 45, Јовичић- Пашићу, 6. I 1905.

деловање револуционарних комитета због којих су Турци послали велику војску у Македонију ради одржавања реда и сигурности. Александар Јовичић истиче да је председник владе Балфур такође у парламенту говорио о Македонији и навео разлоге зашто његова влада тамо не може у том тренутку да покрене одвојену акцију. По мишљењу српског дипломате, Србија може да буде задовољна што сви напори "неодговорног Балканског комитета" не налазе практичног одзива код британске владе која не жели да револуционарном комитету у Македонији пружи наду у помоћ Енглеске све док он буде изазивао и подржавао тамошње зулуме и крвопролиће.²⁴

Средином марта исте године Александар Јовичић је упутио још једно писмо у коме је известио о полемици између чланова Балканског комитета међу којима су били и Бреилсфорд и Ноел Бакстон и британска научница Мери Дарам о македонском питању у *The Times*-у. Бреилсфорд је у одговору упућеном Дарамовој признао да је тачна њена оцена да у Македонији неће бити мира све док постоје комитети, при чему су Турци неспособни да их угуше. Када се тамо заведе пуна европска контрола онда неће бити више потребе за постојањем комитета пошто ће се они сами од себе растурити.²⁵ Коначно, из Јовичићевог извештаја од 4. априла 1905. сазнајемо да је неколико угледних чланова Балканског комитета међу којима и Џемс Брајс, Џемс Баучер, Викторија Бакстон учествовало у писању књиге *The Balkan Question, the Present Conditions of the Balkans and of European Responsibilities by various writers edited by Luigi Villari* објављене у Лондону фебруара 1905. године. Циљ ове књиге по Александру Јовичићу је да код читаоца створи уверење да је једино решење за Македонију да се она извуче испод власти султана и да су сви реформни покушаји не само узалудни него и штетни. Кроз дело иначе провејава основна замисао да би се Македонија могла поделити на три области: српску, бугарску и грчку, али би најбоље решење било да добије аутономију под заштитом Европе.²⁶

Чланови Балканског комитета су се истакли и по упућивању неколико важних меморандума британској влади и јавности о ситуа-

²⁴ АС, МИДС, ПО, 1905, Ф-III, I/99, Пов. бр. 313, Јовичић- Пашићу, 19. II 1905.

²⁵ АС, МИДС, ПО, 1905, Ф-I, Б/22, Пов. бр. 726, Јовичић-Пашићу, 4. III 1905.

²⁶ АС, МИДС, ПО, 1905, Ф-V, Д-V, М/18, Пов. бр. 528, Јовичић- Пашићу, 4. IV 1905.

цији у Македонији у којима су се износила могућа решења тог деценијски нерешеног и спорног питања. Први такав Меморандум се појавио у јавности још крајем августа 1903. године, а његова садржина је објављена у *Standard*-у 27. августа те године. Занимљиво је да је документ израдио извесни Евжен Лазаревић Черлицки, али то у ствари и није био текст Балканског комитета већ његово дело које је објавио у име Балканског комитета. Евжен Лазаревић је био пустилов чије је име први пут поменуто за време Драјфусовог суђења у Ремсу. Он лично веровао је да води порекло од старе српске царске династије, и да има мисију да помогне ослобођењу Македоније и Албаније. Иако је аутор овог Меморандума контроверзна личност, одлучили смо се да презентујемо његов садржај због занимљивих и детаљно разрађених предлога у вези са могућим решењима за Македонију и будућност и Балканског полуострва.

Меморандум је носио наслов *Пројект аутономног македонског комитета* и упућен је турском султану и свим европским силама. У њему се тражило увођење аутономије за Македонију, односно да се од територија солунског, битолског, косовског, једренског скадарског и јањинског вилајета образују четири области и то: Албанија (која би се простирала на територији скадарског и јањинског вилајета), Македонија (заузимала би битолски и солунски вилајет), Стара Србија (обухватала би косовски вилајет) и Тракија (припао би јој једренски вилајет). Овако компоноване територијалне јединице би добиле административну аутономију, али би и даље директно остале подређене политичкој и војној контроли Порте. О реду и миру у тим областима би се старала међународна и локална полиција, а европске силе би именовале посебног комесара на три године који би надгледао одржавање јавног реда и мира. На челу области би се налазио гувернер кога би постављала Порта, а који би био Европљанин. Његов мандат би трајао пет година. Аутор Меморандума је предлагао и да се установи европска комисија у чији састав би улазили и делегати из све четири области. Ингеренције ове комисије би биле организација области, одређивање обласних граница и утврђивање административне, судске и финансијске власти. Она би утврђивала и износ данка на висину турског јавног дуга. Све одлуке тог тела би се у коначној верзије потврђивале у Цариграду. Султан би имао обавезу да повуче из ових области војску, а уместо ње образовао

би се војни окупациони корпус састављен од четрдесет пет хиљада војника подељен у четири дивизије. Корпус би сачињавали војници добровољци регрутовани из европских земаља. Коначно, сви међународни уговори које је Порта склопила са великим силама, а односили су се на ове аутономне области и даље би остали на снази.²⁷

Балкански комитет је 18. марта 1907. године приредио Меморандум који је иначе осим енглеској влади упућен и владама балканских земаља. У њему се истицало да је комитет од свог оснивања вршио притисак на британску владу и велике силе да предузму енергичне мере како би се извршиле реформе у Македонији. Осим тога, комитет је радио на ширењу симпатија према балканским државама у енглеској јавности сматрајући да им треба дозволити да развијају свој национални живот и институције без страног мешања. У наставку се износио став да балканске државе Бугарска, Грчка, Румунија и Србија међусобно ускладе своје политике и сагласе се око заједничког решења македонског питања. Писци Меморандума су и указивали на то да је управо у Македонији дошло до сукобљавања различитих хришћанских народа и да би зато за све њих од посебне користи био раст пријатељских односа, економских и политичких веза међу балканским државама.²⁸

Такође, крајем марта 1908. године Балкански комитет је упутио владама великих сила веома значајан Меморандум под називом *Акција великих сила у Македонији до краја 1907. године*. Садржај текста чији су аутори професор Вестлејк, Ноел Бакстон и Виљем Мур, веома драматичим тоном указује на тешко стање ствари у Македонији. У Меморандуму се констатовало да је ситуација у тој турској провинцији ужасна, а да су велике силе карактером своје интервенције произвеле много крвопролића, анархије и повреда сваке врсте. Дејство реформи из Мирцштега за последње четири године је било ужасно. Трећи члан програма је подстакао на политичка убиства у већим сразмерама. Силе су ставиле у изглед али нису оствариле промену територијалних граница административних јединица у намери да се изврши правилније груписање народности. Резултат

²⁷ АС, МИДС, ПО, 1903, Ф-IV Д-III, Пов. бр. 1571, Посланство у Лондону-МИД-у, 15/28. VIII 1903.

²⁸ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IV Д-IV, Пов. бр. 435, Милићевић-Пашићу, 9. III 1907.

тога је био да се земља купа у крви грозније него 1903. године. Од када је Мирцштешки програм уведен у тој земљи је од милион становника побијено десет хиљада људи, а међу њима велики број жена и деце. Присутна су и свакојака друга насиља, а рушења кућа, уништавање имовине, одвођење стоке се врши и даље у огромној мери. Народосне чете изван Македоније тероришу села да би извршили политику обраћања, док турске трупе избегавају сукоб с њима. Официри великих сила су немоћни да се боре с тим злом. Силе им не дају никаква права да са трупама интервенишу. Стога они не могу ни да униште чете нити да поправе држање војника. Једино је дошло до побољшања стања у жандармерији. Али турске власти не допуштају реформној жандармерији да предупреди злочине него то поверавају војсци и полицији. У Меморандуму се указивало на то да су аустријска, немачка и руска дипломатија стално правиле сметње реформама постављањем разних ограничења и спасавањем султановог суверентства. Комитет је сматрао да када не би било опозиције неких сила, европски концепт би у Цариграду могао да обезбеди финансијској комисији и жандармеријским официрима стварну извршну контролу. Кад би европски официри преузели команду над трупама и кад би били одговорни само европској комисији, брзо би уништили чете и повратили безбедност живота и својине.²⁹

Овом Меморандуму претходио је извештај и резолуција о стању које је тамо владало, а који су упућени јавности 14. јануара 1908. на конференцији о Македонији чији је организатор био управо Балкански комитет. У ова два документа се констатовала немогућност истинских реформи докле год Турска буде господар те области и истицала одговорност Енглеске и великих сила за неуспех мирцштешких реформи. Такође, тражило се да се војна и цивилна контрола у Македонији пренесе на европску финансијску комисију која би требало да буде одговорна једино великим силама. Од британске владе се захтевало да предложи силама цео план европске контроле коју је формулисао лорд Ленсдаун 1905. године.³⁰ Када је Едвард Греј изложио британски предлог реформи за Македонију, Балкански комитет се међу првима огласио посебном резолуцијом изражавају-

²⁹ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX Д-IV, Пов. Бр. 616, Милићевић-Пашићу, 17. III 1908.

³⁰ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX Д-II, Пов. Бр. 146, Милићевић-Пашићу, 20. I 1908.

ћи захвалност британском шефу Форин офиса што води политику македонских реформи, дајући му подршку због спровођења такве политике.³¹

Када се говори о активностима Балканског комитета никако не треба занемарити и директне контакте које су његови чланови имали са најважнијим личностима британског државног и политичког естаблишмента у вези са решавањем македонског питања. Један од најзначајнијих сусрета такве врсте десио се 9. јула 1907. године. Тада је делегација од педесет најугледнијих чланова Балканског комитета посетила министра Едварда Греја са намером да изразе жељу да енглеска влада издејствује јачу европску контролу над реформама у Македонији. Колико је та посета била важна показује чињеница да су се у делегацији налазили три епископа, пет свештеника, двадесет два члана парламента, председник комитета Вестлејк са свим члановима. На челу делегације био је Кантерберијски архиепископ, највише свештено лице у Великој Британији. Архиепископ је констатовоао да су сви чланови делегације сагласни да је тренутна ситуација у Македонији жалосна и да велики део одговорности за то сноси Енглеска чији трговински и индустријски интереси не дозвољавају да скрштених руку гледа на стање у Македонији. Такође, она по својој традицији не може остати равнодушна према неправдама које се дешавају у свету.

Греј је одговорио да је у парламенту презентовано стање у Македонији и да је природно да људи који се интересују за балканске прилике изнесу свој став. Подсетио је на акције које су покренуте да би се хришћани заштитили од агресије турске владе. Реформе су по њему имале извесног дејства иако се није постигао жељени ефекат. Енглеска се са своје стране заложила код турских власти да покрене питање побољшања администрације. Ипак, признао је да тамо још влада велико растројство, посебно кад је реч о личној сигурности. Дешавају се разни злочини непрестано и њих врше хришћанске народности једна против друге. Међу њима постоји ривалитет који није постојао до интервенције великих сила. Он је настао као последица њиховог веровања да интервенција великих сила може изазвати аутономију или поделу Македоније. Британски мини-

³¹ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф- IX Д-V, Пов. бр. 665, Милићевић-Пашићу, 29. III 1908.

стар је био мишљења да Енглеска не може сама да оствари идеју о постављењу главног гувернера Македоније, јер је за то потребна сагласност свих сила. Рекао је и да његова влада пажњу обраћа на две околности. Влада ће се потрудити да спречи даљи рад ривалских четничких чета у Македонији, јер ако се њихове активности наставе, владе које нису биле у стању да спрече настанак тих чета на својим територијама ће морати да знају да ће изгубити симпатије великих сила. Категорички је тврдио да ништа не може боље повратити ред и мир него нестанак чета. Друго, обећао је да ће се Велика Британија ангажовати на реформи правосуђа.³²

Почетком 1907. године међу члановима Балканског комитета је дошло до размимоилажења по питању македонске аутономије и њене будућности. Искристалисала су се два различита погледа. Поједини чланови су заступали гледиште да треба наставити са програмом реформи и тражењем аутономије под контролом великих европских сила, док је друга групација сматрала да треба ићи на њену поделу по принципу народности и договор балканских држава. Ипак, постојао је јединствен став да је тамошња ситуација изузетно тешка, да се реформе не спроводе жељеним темпом и да британска влада мора да се много активније ангажује у решавању македонског питања. Међу члановима комитета је преовладало размишљање да ће Бугарска ускоро угазити у рат с Турском.³³ О поделама међу члановима комитета у вези са решавањем македонског питања посланик Милићевић је обавестио српску владу 29. марта 1907. Његова је оцена била да не постоји већинско расположење нити за солуцију аутономије ни да територијалне поделе на народносном принципу. Међутим, сматрао је да подвојеност чланова Балканског комитета иде на руку српским интересима.³⁴

Нови ветрови који су почели да дувају у Балканском комитету у правцу залагања за поделу Македоније између балканских држава на етничком принципу изазвало је велику забринутост бугарске владе и њених политичара, с обзиром на то што је до тада коми-

³² АС, МИДС, Генерални конзулат Будимпешта, 1907, Пов. бр. 311, МИД-Генералном конзулату у Будимпешти, 20. II/5. III 1907.

³³ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-IV Д-V, Пов. бр. 1027. Грујић-МИД-у, 27. VII 1907.

³⁴ АС, МИДС, Просветно политичко одељење, 1907, I-ред 572, ПО МИД-а-конзуларном одељењу МИД-а, 16. /29. III 1907.

тет заступао пробугарске ставове. Бугарској влади се није свиђало што су се размишљања комитета о етнографској подели Македоније поклапала са истоветним залагањима српске и грчке владе. Бугарска је са негодовањем гледала и на зближавање грчких и српских комитета који су почели заједнички да раде против Бугара у Македонији. Такав развој догађаја није ишао у прилог Бугарској која је сматрала да има ексклузивно право на Македонију.³⁵

Иначе, Балкански комитет је нарочито активно деловао током балканских ратова у намери да придобије домаћу јавност у прилог савезника. Комитет је концем 1912. године издао један манифест који је конципирао Артур Еванс, а у коме су се подржавале праведне тежње балканских народа и упутио га делегатима балканских савезника на Лондонској мировној конференцији. Чланови комитета су се посебно ангажовали на прикупљању помоћи балканским народима, у првом реду новца, одеће и обуће за рањенике и пострадао становништво у зони борбених дејстава. За сваку земљу је формиран посебан пододбор. Председница српског пододбора је била Леди Монд, супруга сер Алфреда Монда, богаташа и либералног члана Доњег дома парламента. Она се ангажовала на прикупљању новчаних прилога и ствари како за српске рањенике тако и за породице сиромашних војника. Помоћ је прослеђивала преко Црвеног крста и Кола српских сестара.³⁶

Поларизација комитета на пробугарску и просрпску струју нарочито је дошла до изражаја током Другог балканског рата. Заступници прве струје су били Ноел Бакстон и Дејвид Баучер, а друге сир Артур Еванс. Међутим, управо су представници бугарског крила Балканског комитета доживели прави фијаско у својим напорима да продобију мњење своје земље за бугарску ствар. Наиме они су наишли на велике проблеме у лобирању британске званичне политике која је након информација о подмуклом нападу Бугара на Србе и Грке и вестима о злоделима бугарских јединица изазвала промену у расположењу и односу према Бугарима. Британски политичари и јавно мњење су тада све више исказивали симпатије у корист Србије. Такође, агитација пробугарског крила комитета у при-

³⁵ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-II, Д-V, Пов. бр. 257, В. Љотић-Пашићу, 15./28. IV 1907.

³⁶ АС, МИДС, ПО, 1912, Ф-XIII, Д-VII, Пов. бр. 3890, С. Грујић-МИД-у, 12. X 1912.

лог стварању аутономне Македоније у британском парламенту је неславно завршена енергичном изјавом Едварда Греја да његова влада неће прихватити иницијативу о аутономији Македоније, јер такав предлог не би имао шанси за успех. То је био очит шамар бугарској идеји о аутономној Македонији.

Сматрамо да је Балкански комитет и поред свих ових тенденција одиграо важну улогу у промовисању балканске ствари, а самим тим и српске, у британској јавности, посебно током Првог балканског рата. Својом хуманитарном акцијом допринео је ублажавању тешких прилика у коме су се налазили борци и рањени као и цивили на територијама које су биле изложене ратним операцијама. Осим тога, чланови комитета су својим хуманитарним акцијама помагали и породице погинулих и сиромашних српских војника што је и била основна активност српског пододбора у оквиру Балканског комитета.

Aleksandar RASTOVIĆ

THE BALKAN COMMITTEE ON MACEDONIA

Summary

The basic aim of the Balkan Committee founded in London in 1903 was to put pressure to bear on the British Government to reduce the danger of war in the Near East and to make the Turkish Government carry out the necessary reforms in Macedonia. The Committee was founded by the supporters of reforms in Turkey with a view to influence the Foreign Office and the Parliament of their country to insist on the improvement of the conditions in Macedonia, and they were motivated solely by humanitarian considerations. The Committee included eminent members of the British Parliament, representatives of the Church, journalists and historians. Its activity (political, publicistic, humanitarian) became especially prominent during the rising in August 1903, during the revolution of the Young Turks and during the Balkan Wars. There were several currents of opinion within the Committee; the most influential was the Bulgarophile group, which prevailed until the Balkan Wars, after which the pro-Serbian stance proved stronger.

Веселин КОСТИЋ
Београд

ДАВИД УРКАРТ, ПИСАЦ ПРВЕ ЕНГЛЕСКЕ ИСТОРИЈЕ СРБИЈЕ

Тридесетих година XIX века дошло је до јачања утицаја Русије на Блиском и Средњем истоку и британске власти су се узнемириле и закључиле да морају нешто предузети ради заштите свог међународног положаја и економских и колонијалних интереса. Оно што се показало као једна од најнужнијих мера у то време несигурних комуникација и спорог преношења информација било је успостављање сталних и поузданих извора обавештења на самом лицу места. Тадашњи британски министар спољних послова Палмерстон (Henry John Temple, 3rd Viscount Palmerston, 1784-1865) био је свестан колико су подаци којима располаже недовољни, фрагментарни, често непоуздани, добијени посредним путем или застарели, и с правом је закључио да на основу њих не може успешно одређивати спољну политику своје земље у том делу света. Како се супарништво Русије и Енглеске све више појачавало, увидело се да треба дати већу политичку улогу британским конзулатима у Турској и суседним крајевима, који су до тог времена водили бригу првенствено о британским трговачким интересима. У складу с тиме, извршене су извесне промене у мрежи и организацији британских конзуларних представништава на Истоку. Постојећи конзулати су добили већи значај као средишта за прикупљање обавештења, а у периоду од 1834. до 1838. године дошло је до оснивања и неких нових конзуларних представништава у самој Русији или дуж њеног обода, понекад чак у местима, као што је Браила, у којима Енглеска није имала никаквих трговачких интереса. У априлу 1835. године Палмерстон је закључио да су у време тих заострених односа потребна актуелна и

подробна обавештења о подухватима и плановима Русије, "како источно тако и западно од Одесе".¹

У свем том обавештајном раду главну улогу, као директивно тело и сабиралиште обавештења имала је британска амбасада у Цариграду на челу са сер Џоном Понсонбијем (Sir John Ponsonby, 1770?-1855, амбасадор у Цариграду 1832-1837), који је водио упорну кампању за проширење британског, а сузбијање руског утицаја на Порти, али у томе није имао много успеха.

Ни трговачки аспект не треба занемарити приликом разматрања ове повећане активности и присуства Британаца у Југоисточној Европи и на Блиском истоку. Он, наравно, није никада губио значај, али је тридесетих година XIX века добио већу важност због жеље да се улога Русије као извора источних производа за британска тржишта смањи, и да се развију друге могућности за трговинску размену. То није била само последица општег супарништва с Русијом на Истоку него и израз стварних енглеских трговачких интереса. Већ дуже времена, а тих година нарочито, британски спољнотрговински биланс с Русијом био је изразито неповољан. Британија је увозила из Русије скоро двоструко више него што је извозила на руска тржишта.² Економска потреба да се смањи увоз, па према томе и трговачки дебаланс, била је тако удружена с политичком потребом да се смањи превелика зависност од увоза из супарничке Русије, утолико пре што је у питању била, између осталог, роба од стратешког значаја – жито и сировине потребне за енглеску морнарицу, као што су гвожђе, бакар, катран, кудеља и лој.³

Био је то сплет околности који је изванредно погодовао појави једне живописне личности која заслужује нашу пажњу због своје по-

¹ V.J.Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East. A Study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853*. Stanford UP, Stanford, California, 1935, 35-36. О заостравању британско-руских односа пише подробно С.W.Crawley, "Anglo-Russian Relations 1815-40", *Cambridge Historical Journal*, Vol. 3, No. 1(929), 47-73.

² Одговарајуће званичне податке за раздобље 1832-1836. даје G.H. Bolsover, "David Urquhart and the Eastern Question, 1833-37: A Study in Publicity and Diplomacy", *The Journal of Modern History*, Vol. VIII, No. 4 (December 1936), 459n84.

³ Велика Британија је у ово време увозила из Русије, на пример, 75 одсто својих потреба у катрану и 80 одсто сирове кудеље. – Bolsover, 460.

везаности са Србијом. Та личност је био Дејвид Уркарт (David Urquhart, 1805-1877), путник, пустолов, неуспели дипломат, неуморни публицист, полемичар и, како га је видео један пристрасни биограф, "викторијански витез-луталица у служби правде и слободе".⁴

Уркарт се родио у Брејлангвелу (Braelangwell) у покрајини Кромарти (Cromarty) у Шкотској. Рано је изгубио оца и детињство је провео с мајком у разним европским земљама, Француској, Швајцарској и Шпанији, где се и школовао. У Британију се вратио као седамнаестогодишњак. Почео је да студира класичне језике у Оксфорду, али је прекинуо студије због тога што му је мајка запала у финансијске тешкоће. Затим је пошао на путовање на Исток, које је унело битне промене у његов живот, трајно определило његова даља интересовања и усмерило његове активности. Најпре се, у неко време 1827. године, придружио грчким поморским снагама које су се бориле за ослобођење од Турака и био је у септембру те године сведок уништења једног турског ескадрона у солунском заливу. Следеће године учествовао је, као официр на броду "Хелада", у нападу на Сцију и био је тешко рањен. Вероватно због тога, напустио је грчке ослободилачке снаге у новембру те године, али је остао на Истоку још више од годину дана.⁵ Није познато шта је радио и куда се кретао, али се зна да је 1830. године обилазио нову грчку границу према Турској, како је била утврђена протоколом из марта 1829. године. Своја запажања с тих обилазака изложио је у низу писама која су формално били упућена његовој мајци, док су у ствари била намењена очима потенцијалних покровитеља. Мајка је синовљева писма показивала свом пријатељу сер Херберту Тејлору (Sir Herbert Taylor, 1775-1839), личном секретару енглеског краља Виљема IV, а сер Херберт их је предочавао краљу.⁶ Уркартова писма су била писана течним стилем и обиловала су подацима и запажањима, тако да су и

⁴ Gertrude Robinson, *David Urquhart. Some chapters in the life of a Victorian knight-errant of justice and liberty*, Oxford, 1920 (II izdanje 1970). Idem, *Some Accounts of David Urquhart*, Oxford, 1921

⁵ У својој књизи *The Spirit of the East*. 2 knjige., London, 1838, knj. I, 1. Уркарт помиње да се почетком 1830. године налазио у Аргу, пошто је провео скоро три године у Турској и Грчкој.

⁶ Charles Webster, "Urquhart, Ponsonby, and Palmerston", *The English Historical Review*, Vol. LXII, No. 244 (July 1947), 329

сер Херберт и краљ стекли лепо мишљење о младом путнику. Већ следеће године сер Хеберт је испитивао могућност да Уркарту, који је себе сматрао нарочито способним за дипломатску каријеру, обезбеди неку дипломатску службу, и о томе је писао његовој мајци.

Крајем те, 1831, године Уркарт се заиста нашао у једној мањој дипломатској мисији. Био је именован за члана пратње Стратфорда Канинга (Stratford Canning, 1786-1880), када је овај полазио у Цариград да преговара о измени границе између Грчке и Турске, и до септембра 1832. године остао је Канингов поверљив агент и гласник. Могућно је да је у том периоду долазио у Србију, па и боравио у њој, о чему има неких посредних индикација, али не и изричитих сведочанстава.⁷

Вероватно у то време дошло је до велике промене у Уркартовом ставу према Турској и према Источном питању уопште. Од учесника у борбама Грка против турског јарма, он се преобразио у изразитог туркофила, а своју некадашњу мржњу према Турцима пренео је на Русе. Временом се та мржња према Русији појачавала, тако да је добила обележја праве опседнутости и чврсто је одређивала целокупну Уркартову делатност на дипломатском, публицистичком и политичком плану.

Када се крајем 1832. године Уркарт вратио у Енглеску, то његово расположење се нашло у пуној сагласности с преовлађујућим ставом званичних власти, које су у Русији виделе све опаснијег и успешнијег супарника на источној сцени. Он је уочио да је подозрење према Русији имало и снажне реперкусије у спољнотрговинској сфери и добило израза у већ поменутој тежњи за развијањем нових тржишта и смањењем зависности од увоза из Русије. Неколико месеци после повратка из Турске, Уркарт је поново скренуо пажњу на себе тиме што је објавио књижицу о тој актуелној теми - *Турска и њена богатства, организација њене градске власти и слободна трговина; стање енглеске трговине на Истоку, нова управа у Грчкој, ње-*

⁷ Г.Робинсон, дугогодишња пријатељица Уркартове млађе ћерке, у својој књизи каже да је Уркарт "живео у српским селима и више пута путовао кроз балканске кнежевине", али не даје никакве појединости или хронолошке податке у вези с тим боравцима и путовањима. (*David Urquhart*, 68).

ни приходи и национални поседи⁸. У том спису он је говорио не само о турским производима и природним богатствима него је своја излагања ставио и у шири оквир виђења Источног питања. Он је наглашавао да би Британија могла у Турској царевини наћи све производе и добра која купује од Русије, а да би успостављањем чвршћих трговачких веза с Турском на обострану корист ојачале и друге везе између две државе. Већ тада Уркарт је порицао раширену слику о Турској царевини као самртнику на Истоку и тврдио, напротив, да је она велико потенцијално тржиште за енглеску робу које треба развијати. Тиме што су јаничари уништени, наглашавао је он, уклоњено је болесно жариште из Турске царевине и она сада може напредовати и јачати тако што ће развијати самоуправна начела садржана у њеним институцијама. То је Уркартов став који је он задржао и касније и који ће, као што ћемо видети, битно одредити његову слику о новијој историји Србије и о односу српске кнежевине према Турском царству.

Уркарт је ово своје дело посветио краљу и тиме је, како се и надао, осигурао даљу подршку двора. Виљему IV се књига толико допала да је послао по један примерак сваком од својих министара.⁹ Тим списом, као и неким извештајима о истом предмету које је слао британском Министарству спољних послова, Уркарт је себи прибавио глас једног од најбољих познавалаца прилика у тадашњој Турској, као и односа Турске с другим државама.

Овај успех је Уркарту обезбедио нову и значајнију мисију на Истоку. До тога је опет дошло највише захваљујући покровитељству двора, односно повољном мишљењу самога краља и активном залагању његовог секретара сер Херберта Тејлора. На основу претходног договора између њих и Палмерстона, Уркарт је поднео Министарству спољних послова предлог да буде упућен у мисију на Истоку, а уз тај предлог је приложио план свога кретања и изложио циљеве путовања. По том плану, требало је да Уркарт путује преко Балкана и Турске, дуж обала Каспијског мора преко Авганистана и Арабије до Багдада, а затим да се врати преко Сирије, Грчке и Немачке, с тим

⁸ *Turkey and Its Resources, its municipal organization and free trade; the state of English commerce in the East, the new administration of Greece its revenues and national possessions*, London, 1833.

⁹ Bolsover, *op. cit.*, 445-446.

да цело путовање обави за око осамнаест месеци.¹⁰ У то време Британија је схватила јасније него раније да мора предузети одлучне мере да учврсти свој положај у Турској и њеним покрајинама, који је Русија све успешније угрожавала. То је постало нарочито јасно управо 1833. године, када је потписан Ункјар-инкелески уговор између Русије и Порте. Тим споразумом Руси су постигли велики дипломатски успех и скоро претворили Турску царевину у свој протекторат, а, што је за Велику Британију било нарочито поразно, стекли су суштинску контролу над Дарданелима. Напоредо с тиме, Палмерстону су стизали извештаји разних амбасадора, конзула и агената да руски утицај непрекидно расте и у турским покрајинама у Југоисточној Европи.¹¹ Био је то период када се сматрало да су британски поморски, колонијални и трговачки интереси озбиљно угрожени услед тога што се британска дипломатија показала мање успешном, па чак и надмудреном од свог супарника на Истоку – Русије. То је подстакло британску владу да појача своју дипломатску и обавештајну делатност у Југоисточној Европи и на Блиском истоку. Тако се ова мисија коју је Уркарт предложио врло добро уклопила у опште смернице тадашње британске спољне политике¹²

Ункјар-инкелески уговор је био објављен у Лондону у августу 1833, а већ крајем тог месеца Палмерстон је прихватио и одобрио план који му је Уркарт поднео неколико дана раније. По упутствима која је добио, Уркартова мисија није требало да има никакав политички карактер и његов задатак је био само да испита могућности за развој трговачких веза и да се упозна с општим економским приликама на Блиском Истоку.¹³ При томе, Уркарт је требало да држи у тајности да је у званичној мисији, да се представља као трговачки путник и да носи узорке енглеских производа.

¹⁰ Bolsover, *op. cit.*, 446.

¹¹ Phyllis Auty, "Neobjavljeni dokumenti engleskog ministarstva spoljnih poslova o Srbiji 1837-1911", *Историјски часопис*, XII-XIII (1961-1962), 413-443.

¹² Користан преглед општих околности које су утицале на повећање британског интересовања за Балкан у време када је Уркарт полазио у ову мисију даје L.S.Stavrijanos, *Istorija Balkana posle 1453. godine*, prev. V.Kostić, Beograd, 2005, 289–294.

¹³ Webster, који, као Bolsover и Puryear, своју студију заснива на званичним документима и преписци из архива британског Министарства спољних послова (Foreign Office), наглашава (*op. cit.*, 329): "There was no intention at all that he should concern himself with political questions".

Ускоро затим Уркарт је пошао у своју мисију. Путовао је без журбе, задржао се неко време у Хамбургу, посетио је сајам у Лајпцигу и тек у новембру 1833. стигао је у Србију. Наша знања о том Уркартовом боравку у Србији почивају углавном на његовим личним писмима и извештајима,¹⁴ и то ваља нагласити, јер, како је приметио један обавештени историчар: "Није могућно веровати било чему што је он писао без потврде из других извора. Он је непрекидно и врло вешто извитоперавао туђе речи у исказе који одговарају његовом схватању чињеница."¹⁵ А Палмерстон, који је као министар спољних послова имао широких могућности да процени његову веродостојност, записао је да је Уркартов обичај да другим људима приписује своје ставове "смешан, апсурдан и нечастан" (*ridiculous, absurd and dishonest*)¹⁶.

Уркарт каже да је у Србији боравио две недеље. Три дана је остао у Београду, где се срео с Јевремом Обреновићем и неким српским званичницима. Затим је отишао у Крагујевац, где је остао седам дана, а још четири дана је провео на даљем путовању до српске границе, на коме су га пратила два човека које му је доделио Милош. Током недеље коју је провео у Крагујевцу, писао је Уркарт у својим извештајима Палмерстону и сер Херберту Тејлору, Милош је свакодневно проводио с њиме по неколико сати у врло отвореном и срдачном разговору, а својим саветницима Димитрију Давидовићу и Авраму Петронијевићу наложио је да подробно упознају Уркарта са српско-руским односима и да му изложе Милошеве погледе на организацију власти. Ти разговори су били вођени на француском, грчком и турском језику, а у њима је млади Уркарт просветлио Милоша и његове саветнике о начелима слободне трговине, посаветовао их како да се држе према Аустрији у вези с регулисањем пловидбе на Дунаву и подучио их да у том погледу буду опрезни. Пратећи оно што он у тим извештајима говори, могло би се закључити да су Ми-

¹⁴ Тај боравак подробније је истраживао само Stevan K.Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia 1837-1839. The Mission of Colonel Hodges*, Paris Mouton La Haye, 1961, str. 21-23. Горњи одељак заснован је на тој студији.

¹⁵ Webster, *op. cit.*, 328: "...it is impossible to believe anything that he wrote without confirmation from other sources. He was constantly twisting with great ingenuity the words of other people into statements which suited his own conception of the facts."

¹⁶ *Ivi.*

лош и његови саветници једва дочекали да се појави овај човек, пре-рушен у трговачког путника и без икаквих акредитива, па да му ука-жу све своје поверење, посвете му сате и сате свога времена, и да му с ауторитетом истакнутих државника са лица места почну да излажу своје политичке и друге идеје, које – каквом случајношћу! – потвр-ђују управо оне тезе које је сам Уркарт раније излагао у својим пи-смима, дописима Министарству спољних послова и другим списи-ма. Уркартово мишљење, изражено још у априлу претходне године у писму формално упућеном његовој мајци било је да је Србија зане-марена и да се њен значај не увиђа. Милош му се приликом ове по-сете пожалио да Енглеска није никада показивала интересовање за Србију. Милош се жалио путнику и на понашање Русије, о чијој је перфидности и сам Уркарт толико много говорио и писао. Осим то-га, Милош је Уркарту изразио жељу за успостављањем непосредних трговачких веза с Енглеском, што је управо била једна од могућно-сти које је Уркарт, по инструкцијама које је добио, требало да испи-та. Милош је изгледа несвесно развијао и Уркартову мисао (израже-ну у поменутом писму мајци и у другим извештајима) да Србија има велики утицај на хришћанске поданике европске Турске, али да тај утицај користи суздржано и на добробит Порте, јер се Србија сада ослободила руског утицаја и дубоко је заинтересована за пружање подршке врховној власти Порте, пошто у томе види најбоље јамство властитог националног идентитета и одбрану од Русије и Аустрије. Ово друго је идеја која, видећемо, лежи у основи и Уркартовог виђе-ња новије историје Србије и њених изгледа за будућност. И разгово-ри с Давидовићем потврдили су потпуну исправност Уркартових мишљења и он је са задовољством обавестио своје покровитеље да се његови и Давидовићеви погледи на стање у Србији и Турској сла-жу у погледу свих појединости.

Пошто је тако у својим извештајима пустио српске државнике да илуструју његове политичке концепције, Уркарт је отишао из Ср-бије, веома задовољан и пријатно изненађен "таким великим степеном поверења према странцу чија је једина препорука била то што је Ен-глез и што је први странац из Европе који се заинтересовао за њих".¹⁷

¹⁷ Наведено у Pavlowitch, *op. cit.*, 23. Код нас је у новије време о овом Уркартовом боравку у Београду писао Бранко Момчиловић, "Велика Британија и српска наци-

Настављајући своје неужурбано путовање, Уркарт је стигао у Цариград пред крај године. Ту је остао неколико месеци. Србија га је из неког разлога и даље привлачила, па су у пролеће 1834. године енглески амбасадор у Цариграду Понсонби и он писали сер Херберту с молбом да се заложи код Палмерстона да Уркарту одобри поновни одлазак у Србију. Палмерстон се сагласио, па је Уркарт можда поново био у Србији у априлу те године.¹⁸ Нешто касније, у току лета 1834. године, обилазио је источну обалу Црног мора. Ту је свом путовању дао значај отворено политичке мисије, доводећи у неприлику Палмерстоново министарство. Почео је да активно подржава черкеске националне вође у њиховој борби против Руса. Без икаквих овлашћења у том смислу, он их је подстицао да прогласе независност и да се обрате Британији за помоћ. Сазнавши то, Палмерстон га је опозвао у Лондон.¹⁹

Уркарт се није обесхрабрио и у Лондону је наставио да ради на пропагирању својих погледа на Источно питање. Исте године објавио је анонимно књижицу *Енглеска, Француска, Русија и Турска*²⁰, која је изазвала велику пажњу тадашње јавности и својим жестокиим нападом на Русе знатно допринела ширењу антируског расположења у Британији.²¹ У тој књизи је износио и уверење да се Турска царевина може реформисати и успешно развијати, а залагао се и за склапање британско-турског савеза. Наклоност двора је очигледно и даље уживао, па је, упркос неодобравању на које је његово вршљање по Истоку изазвало у Министарству спољних послова, после извесног времена добио намештење у дипломатској служби као секретар британске амбасаде у Цариграду.

онална револуција", у Чедомир Попов (ур.), *Европа и српска национална револуција*, Нови Сад, 2004, 435-503, 463 и д.

¹⁸ Webster, *op. cit.*, 330. У погледу тог Уркартовог путовања у Србију постоје неке несагласности. Puryear тврди да је Уркарт био у Србији као Понсонбијев изасланик и да се том приликом састао с Милошем и водио с њиме разговоре који су се тicali сузбијања руског утицаја у Србији (*op. cit.*, 24). Павловић, међутим, каже да о томе није успео да нађе никакве податке (*op. cit.*, 23).

¹⁹ Puryear, *op. cit.*, 25.

²⁰ *England, France, Russia and Turkey*, London, 1834.

²¹ Bolsover, *op. cit.*, 455; C.W.Crawley, "Anglo-Russian Relations 1818-1840", 52-53.

По неким тумачењима,²² Палмерстон је одобрио то постављење под утицајем неких енглеских државника који су сматрали да ће Уркарт правити мање штете у далекој Турској него у Лондону, где је покренуо часопис *Портфолио*, у коме је почео да објављује тајна и компромитујућа руска документа до којих је дошао преко једног пољског емигранта, као и чланке у којима су пропагирана антируска и протурска гледишта. Уркартов часопис је изазвао велико интересовање једног дела британске јавности. Делове појединих текстова преносиле су и неке угледне дневне новине и часописи, па је Уркарт успео да продобије знатну подршку јавног мњења за своје напоре да Велику Британију доведе у сукоб с Русијом.²³ У сваком случају, без обзира на то да ли је у питању била жеља да се издавач вирулентно антируског *Портфолија* што пре уклони из Енглеске или заузимање дворских кругова, Уркарт је отпутовао у Цариград и у јулу је наступио на своју нову дужност.

Прича о тој дипломатској фази у Уркартовом животу нема непосредних веза са Србијом, па ћемо се с њом само укратко упознати.²⁴ Била је то епизода у којој је Уркартова склоност да својим идејама и себи лично придаје несразмерно велики значај почела добијати карактеристике мегаломаније. Чим је добио нову дужност, он је почео да предузима дипломатске кораке за које га нико није овластио. Још пре поласка у Турску покушао је да на своју руку реши исход преговора о режиму турско-енглеских трговачких односа који су тада били у току. Почео се понашати покровитељски према турском изасланику који је у Лондону водио те преговоре, давао му је упутства шта треба да ради и чак му је наговештавао да за то има непосредна овлашћења од Порте, тако да су енглески званичници морали упозорити Турчина да не обраћа пажњу на њега. Затим је без знања својих претпостављених отишао у Париз да од турског амба-

²² Webster, *op. cit.*, 337-228.

²³ О широком утицају Уркартовог *Portfolija* пише Dušan Bataković, "Ilija Garasani's 'Nacertanije': A Reassessment", *Balkanica*, Vol. XXXV, No. 1 (1994), pp. 157-85./ULR за верију на интернету: http://www.rastko.org.yu/istorija/batakovic/batakovic-nacertanije_eng.html/

²⁴ Подробан приказ те епизоде дају Puryear (*International Economics and Diplomacy in the Near East*, 23-30; и *England, Russia, and the Straights Question*, University of California Publications in History, X, Berkeley, 1934, 106-112), Bolsover и Webster.

садора тражи да испослује дозволу за пролазак кроз Дарданеле посебног енглеског брода који би њега довезао у Цариград. Краља је успео да приволи да по њему пошаље поклон султану, иако је по протоколу такве поклоне предавао само амбасадор. Штавише, на последњем пријему код краља пред свој одлазак у Турску, Уркарт се појавио у одори амбасадора.

После свега тога, било је тешко очекивати да ће се Уркарт скромно скрасити на својој секретарској дужности и лепо се слагати са својим претпостављеним, амбасадором Понсонбијем, иако су се њих двојица познавали одраније и делили исто снажно антируско расположење.

Већ око три месеца после доласка у Цариград Уркарт је почео да предузима практичне мере за спровођење у дело своје идеје о заоштравању односа између Русије и своје земље, чиме је доводио у незгодан положај своју владу и изазивао непријатељство Руса.²⁵ Крајем октобра наговорио је једну енглеску трговачку компанију да пошаље свој брод *The Vixen* у једну черкеску луку на Црном мору, коју су Руси држали под блокадом. Десило се оно што је Уркарт предвиђао – Руси су брод запленили да би очували кредибилитет своје одлуке о блокади, а британска влада се нашла у положају или да не реагује и тиме прећутно призна Русима право на блокаду (што није желела) или да одлучно захтева повраћај конфискованог брода и обештећење. Настала је озбиљна криза. До великог сукоба – ако му се Уркарт надао – ипак није дошло захваљујући уздржавању и узајамном уважавању две владе. Да ли је Уркарт ову диверзију извео, како је тврдио, с Понсонбијевим знањем и одобрењем или је, како је тврдио Понсонби, поступао потпуно на своју руку, није сасвим јасно.²⁶ У сваком случају, овај англо-руски спор је некако изглађен до фебруара следеће, 1837. године.

²⁵ Маркс чак каже да су Руси покушали да отрују Уркарта у Цариграду - Марксово писмо, писано у новембру 1853, први пут је објављено у њујоршком часопису *Die Reform*, 19. децембра исте године. / УЛР за верију на интернету :- <http://boston.marxists.org/archive/marx/works/1853/palmerston/ch08.htm/>

²⁶ У поменутом писму Маркс каже да је у питању био план самог краља Виљема IV (који је умро убрзо после окончања те кризе).. Како о томе нема других сведочанстава, није искључено да та тврдња, као и прича о покушају тровања, потиче од самог Уркарта, с којим је Маркс био у "доста дубиозном савезу" (*rather dubious*

У међувремену дошло је, како се могло очекивати, до трвења између амбасадора и његовог амбициозног секретара. Оно је убрзо прерасло у отворену свађу, па се Уркарт одселио из амбасаде, наста нио се у турском делу Цариграда, почео се носити по турски и води ти самостално неке трговачке преговоре с Турцима. Понсонби му, с друге стране, није више признавао никакав званични статус и одно сио се према њему као према обичном путнику у Турској. Уркарт му се светио на тај начин што је роварио против њега, настојао да му подрије углед у цариградским дипломатским круговима и наговарао своје пријатеље новинске извештаче из Цариграда да у својим ре портажама клеветају Понсонбија и наговештавају како ће ускоро на његово место бити постављен Уркарт. Турским званичницима није била непозната ситуација у британској амбасади, па је турски мини стар спољних послова је једном приликом отворено упитао Понсон бија да ли је Уркарт лопуџа или једноставно будала.²⁷

То ратно стање у британском дипломатском представништву у Цариграду најзад је окончано у мају 1837, када је Палмерстон опоз вао Уркарта. Уркарт је морао да се врати у Лондон, где му је три месеца касније уручен отказ. Палмерстону је тада било сразмерно лако да га се ослободи, јер је Уркарт остао без својих утицајних по кровитеља. Сер Херберт Тејлор је, после многих узалудних упозоре ња, у то време већ дигао руке од њега,²⁸ а његов најзначајнији по кро витељ, Виљем IV, умро је 20. јуна те 1837. године. Био је то крај Ур картове дипломатске каријере. На положај првог британског дипло матског представника у Србији, коме се он можда надао, био је по четком те године постављен пуковник Џорџ Лојд Хоџис (George Lloyd Hodges) и могућно је да су се путеви те двојице укрстили кра јем маја 1837. управо у Београду, у време када је новопостављени

alliance) – Alex Callincos, *Revolutionary Ideas of Karl Marx*, London, 1983, 30. Личне везе и сарадња Маркса и торијевског члана парламента Уркарта представља тему, примећено је, коју марксисти, а нарочито руски марксисти, радо заобилазе. - A.N.Wilson, *The Victorians*, New York – London., 2004, 188; упор. и I.Berlin and A.Ryan, *Karl Marx: His Life and Environment*, 4th ed.. Oxford University Press, 1996, 149.

²⁷ Bolsover, *op. cit.*, 464-465; Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East*, 48.

²⁸ Webster, *op. cit.*, 349.

Хоџис приспео из Лондона, а опозвани Уркарт путовао натраг у Енглеску.²⁹

После тога Уркарт се вратио публицистици и наставио је да пропагира своје идеје у многобројним чланцима и посебним публикацијама,³⁰ потписујући се и даље као "*David Urquhart, diplomatist*". У периоду од 1843. до 1845. поново је објављивао часопис *Портфолио*. Својим омиљеним темама тада је додао и жестоке нападе на Палмерстона, којег је, између осталог, оптуживао да не предузима одлучније мере у вези с Источним питањем зато што је плаћеник руског цара. Једно време је имао прилике да своје турскофилске и русофобске идеје заступа и у Парламенту јер је био изабран за посланика (1847-1852).³¹

* * *

За нас Дејвид Уркарт није занимљив само као један од најактивнијих британских јавних радника који су се бавили Источним питањем него и као човек који је можда припремио пут за успостављање српско-британских дипломатских веза³² и као аутор прве историје Србије писане на енглеском језику.

²⁹ Радош Љушић, *Кнежевина Србија*, II изд., Бгд. 2004, 376-7 пише, не наводећи, међутим, свој извор: "Некако у исто време када је Хоџес ступио на тле Кнежевине, сигурно не случајно, приспео је у њу из Цариграда Дејвид Уркарт, један од ретких енглеских познавалаца Србије, да својим саветима помогне првом енглеском конзулу у успешном започињању дипломатске каријере."

³⁰ Каталог Британске библиотеке бележи под његовим именом 123 библиографске јединице.

³¹ За овај рад није могла бити консултована необјављена докторска теза под насловом *The Activities and Influence of David Urquhart 1837-1856, with special reference to the affairs of the Near East*, коју је Margaret H. Jenks одбранила на Лондонском универзитету 1964. године.

³² Упркос томе што су Британци били живо заинтересовани за проширење свога утицаја на југоистоку Европе, званични дипломатски односи између Британије и Србије успостављени су тек 1837. године. Пре тога било је само неформалних и повремених веза. Први контакти остварени су у првој деценији XIX века између Карађорђа и британског конзула у Букурешту Франсиса Самерерса (Francis Sumnerers). Преко својих плаћеника, од којих су неки били Срби, Самерерс је прикупљао податке о Србији и устаничким борбама у њој. Одржавао је и неке непосредне писмене везе (на грчком језику) с Карађорђем и покушавао је да преко

Што се тиче претпоставке о његовој пионирској улози у отварању британског конзулата у Кнежевини Србији, једино сведочанство које би ишло томе у прилог је изгледа једно писмо самог Уркарта мајци, које је писао 25. априла 1832. у Земуну, где је направио предах у свом путовању сувоземним путем од Цариграда. У том писму, по свој прилици опет намењеном утицајним људима у енглеским дворским круговима, он указује на велики значај политичког положаја Србије: "Ја сматрам да је она после Грчке најзначајнији део Европске Турске. њена политичка самосталност, њен будући и садашњи утицај на многобројне муслимане на својој западној и јужној страни и на многобројну рају на својој источној и јужној страни, њен положај између Угарске, Аустрије и Турске и на Дунаву од

њена оствари неке своје планове о осујећењу француског и унапређењу енглеског утицаја у Југоисточној Европи и на Блиском истоку. Карађорђе је, са своје стране, у марту 1807. године послао Самерерсу трочлано изасланство да тражи зајам у новцу и помоћ у оружју за устаничку војску. Британски конзул је ту молбу одбио, наводећи као разлог енглеске прописе о забрани извоза оружја у време рата. (Ч.Мијатовић, "Преписи из званичних и поверљивих извештаја енглеске амбасаде у Цариграду од г. 1804 до г. 1814"; *Споменик СКА*, књ. 46, Београд, 1922: И., А. "Српско-енглеске везе 1807 године", *Гласник СПЦ*, XXXV/7,8,9 /јул-септ., 1954/ 151-15; Б. Момчиловић, *op. cit.*, 448-453.)

Изгледа да после ових контаката дуже времена није било никаквих даљих веза. Самом Уркарту ова Карађорђева молба за помоћ по свој прилици није била позната. У свом *Фрагменту из историје Србије* он говори о томе како су се 1809. године и у раздобљу које јој је непосредно претходило велике силе оглушиле о Карађорђевој молби за помоћ, али међу њима не помиње Британију:

Положај Србије је тада био од највеће важности за све силе уплетене у велики европски сукоб. Срби су се узалуд обраћали на све стране. Окренули су се Француској и понудили Наполеону протекторат над словенским живљем у Турској. Он се задовољио тиме што је Карађорђу послао почасну сабљу. Онда су се обратили Аустрији. Она је на њих гледала као на побуњенике. Пошто су их одбили на свим странама, а храбрила их је само Русија, они су се једино њој могли окренути. А њој је само преостајало да извучи корист из њихових успеха или њихових невоља и да им обезбеди успех или неуспех, зависно од тога како јој најбоље одговара.

Пошто се у овом одељку не помиње Велика Британија, може се с великом сигурношћу закључити да Уркарт није знао за епизоду са Самерерсом, јер би је иначе са задовољством поменуо с обзиром на то да би то било добродошло сведочанство у прилог његовим нападима на британску дипломатију због неспособности и неуспеха у у супротстављању ширењу руског утицаја на Истоку.

веома су великог значаја када се имају у виду и дух народа и богатство земље." Уркарт вешто користи два аспекта истицана у британској колонијалној политици: изгледе на искоришћавање природних богатстава других земаља и тежњу да се та грабежљивост прикрије наводном цивилизацијском мисијом Британаца у тим земљама. Тако он у другом делу свог писма говори како би било лепо живети у Србији, деловати ту на просвећивању месног живља и "скупљати дивље цвеће тла".³³

Ако имамо у виду Уркартове напоре у то време да уђе у дипломатску службу, сасвим је могућно да је овим писмом настојао да заинтересује своје утицајне покровитеље за успостављање британског представништва у Србији и да себе препоручи као човека који би не само радо боравио у тој земљи него и умео да у њој користи британским политичким и економским интересима. Чини се стога да је вероватна претпоставка да је "Уркарт први обратио пажњу своје владе на потребу да се има стални заступник Енглеске код кнеза у Србији".³⁴

Што се тиче Уркартовог приказа српске историје, он је остао недовршен. Писац се из неког разлога није одлучио да га приведе крају, па чак ни да доврши започету реченицу у поглављу о последицама склапања Букурешког мира по Србију, већ је дотад написана поглавља објавио у Лондону 1843. године под насловом *A Fragment of the History of Servia*.³⁵

О томе како је ова књига настала, зашто је остала недовршена и због чега је објављена у том облику, није нам познато ништа одре-

³³ Balliol College, Oxford, David Urquhart's Papers, I C1 (8). Захвалан сам проф. Питеру Бејлију из Оксфорда, који ми је љубазно послао транскрипт тог писма. У друге Уркартове рукописе који се чувају у Колецу Балиол нисам имао увид.

³⁴ Ч. Мијатовић, "Кнез Милош и пуковник Хоџес", *Споменик СКА*, 17 (1892), 42. Павловић, који је врло подробно истражио документа британског Министарства спољних послова за тај период, упозорава, међутим, да је ту претпоставку тешко и доказати и одбацили - Stevan K Pavlowitch., *op. cit.*, 23.

³⁵ Уркартова историја објављена је код нас у двојезичном издању, *Urquhart: A Fragment of the History of Serbia / Urkart: Fragment iz istorije Srbije*, prev. V. Kostić, Arhiv Srbije, Beograd, 1988. То издање садржи и два краћа написа о Уркарту: V. Stojančević, "Uvodna beleška" и Branislav Vuković, "David Urkart i Srbija". Вуковић, на чију иницијативу је овај спис и преведен, припремао је једну дужу студију о Уркарту, али га је прерана смрт омела да је доврши.

ђено. Једна претпоставка, коју је изложио Б. Вуковић, јесте да је то почетак једне књиге под насловом *Србија, Черкеска на западу, с додатком кратког приказа карактера и положаја словенских народа у Европи* (*Serbia, the Circassia of the West; to Which is added an Outline of the Character and Position of the Slavonic Populations of Europe*). Та књига изгледа није никада штампана, мада је у Уркартовом часопису *Портфолио* рекламирана као објављена у Лондону 1843. године.³⁶ Иако се у објављеном *Фрагменту* нигде не повлачи изричито аналогија између Черкеске и Србије, ова претпоставка делује прилично уверљиво, јер су те две земља и руски утицај у њима годинама закупљале Уркартову пажњу. Осим тога, у одељку "Распоред грађе" у *Фрагменту* предвиђа се да један део књиге буде посвећен "кратком приказу историје Словена и садашњег положаја и распореда словенског живља у Европи" ("an outline of Slaav history and of the present position and dispositions of the Slaav population of Europe").³⁷ Тај део књиге није написан, али, као што се види, његова планирана садржина у потпуности одговара ономе што се помиње у другом делу наслова фантомске *Србије, Черкеске Запада*.³⁸

Остављајући по страни питања настанка и фрагментарности Уркартове *Историје Србије*, која за сада не можемо одгонетнути, окренућемо се ономе што објављени фрагмент садржи. Он се састоји од увода, белешке о распореду грађе, четири цела поглавља и почетка петог.

³⁶ Vuković, *op. cit.*, 221.

³⁷ *Fragment*, 135. Сви цитати су из београдског двојезичног издања.

³⁸ Vuković, *op. cit.*, 221, примећује да се та књига чак наводи као основа за чланак "The Affairs of Serbia" објављен у часопису *The British and Foreign Review*, 32 (18-44), 294. То не мора значити да је књига и постојала. Сасвим је могућно да је чланак написао сам Уркарт као неку врсту претходне рекламе за планирано дело, или у жељи да испита заинтересованост читалаца за такву књигу. Тако нешто неби било без преседана у периодичној литератури тог времена. Сличан пример представља један приказ збирке енглеских превода наших народних песама, која се никада није појавила - "Sclavonian Traditional Poetry", *Blackwood's Magazine*, 10 (Sept. 1821), 145-149. У вези с тим манипулисањем приказима књига могло би се приметити и да је Уркарт аутор једног (такође непотписаног) чланка у коме се врло критички приказује неколико дела других писаца о Турској, а похвалама обасипа Уркартова књига *Turkey and Its Resources / "Opinions and Character of Turkish Travellers"*, *Foreign Quarterly Review* 15 (1835), 429-436/.

Из "Распореда грађе" види се да је по првобитној замисли требало да се књига састоји од три дела. Први је назван историјским. Предмет тог одељка требало је да буде "Српски народ и његова земља; његове раније и садашње везе с турском владом; његово унутрашње уређење и досадашњи утицај Русије на њега". Други одељак је описан као дипломатски, а оно о чему је требало да се у њему расправља били су "Поводи, средства и циљеви уплитања Русије; права и дужности других сила". Последњи, трећи одељак требало је да буде посвећен положају Србије унутар велике словенске заједнице, утицају који Русија врши преко те заједнице на Србију, а преко Србије и на словенско становништво у Европи.

Од овог синопсиса делимично је остварен само први, историјски део. Тај први део састоји се, као што је поменуто, од четири цела поглавља и почетка петог: I – Историја Србије од доласка Турака у Европу до пада српске краљевине под турску власт; II – Турски односи с Аустријом и Русијом од подјармљивања Србије 1459. до устанка 1804. године; III – Српски устанак против јаничара 1804. године; IV – Од устанка 1804. до Букурешког мира; и V – Букурешки мир – тражи се амнестија за Србе.

Утисак који се добија када се постојећи текст прочита у целисти, а нарочито када се подробније размотре два последња поглавља, јесте да – упркос изузетном значају који се придаје Србији – српска историја занима Уркарта првенствено као прича која се може, с више или мање прилагођавања, искористити као илустрација и потврда двеју главних идеја које су га заокупљале.

Једна од тих идеја била је, разуме се, погубно деловање перфидне Русије. Опседнутост Русијом објашњава многе карактеристике у његовом излагању српске историје, а изражена је већ на почетку *Фрагмента*, где он објашњава шта га је подстакло да пише историју Србије.

Србија је била велика и моћна краљевина када се стара Русија састојала од разједињених покрајина и када је Пољска још увек била незнано име. Срби су сада најзначајнији међу словенским народима који нису укључени у руско царство. Србија је средиште ве-

лике словенске породице која пружа отпор руском деспотизму, и за Европу представља главни бедем против руског властољубља.³⁹

Друга темељна идеја која је одредила Уркартово виђење збивања разматраних у *Фрагменту* јесте теза да Турска има виталне унутрашње институције које ће јој помоћи да се препороди и поврати пређашње здравље. И то је идеја коју је Уркарт заступао још од првих година своје туркофилске оријентације. Њу је с горљивом речитошћу излагао у својим писмима с путовања, дипломатским извештајима и публицистичким списима. Још у раној брошури *Енглеска, Француска, Русија и Турска* уверавао је своје читаоце да Османско Царство поседује толики потенцијал за обнову да је за само десет година напредовало више него што би било која друга држава могла напредовати за цело столеће. Европске државе свакако треба да подстичу и помажу тај препород, а то је неопходно - и ту се ова друга општа Уркартова идеја укршта с првом – да би се обезбедила противтежа главном непријатељу Русији.

То су, дакле, основне премисе које строго усмеравају Уркартов приказ новије српске историје и које га подједнако строго ограничавају. С обзиром на такве мотиве писања и унапред одређено тумачење одабраних историјских збивања, није чудно што Уркарт није своје дело засновао на ширем проучавању извора. Поглавља о ранијој историји Србије су само скице с подацима који су се лако могли узети из постојећих историјских прегледа и компендија. Прва глава, у којој је обрађена српска историја до пада Београда 1521. године, у ствари је набрајање, на циглих двадесетак страница, основних података и имена који су се могла наћи у многим изворима, а највероватније су преузети од Хамера, на којег се, уосталом, и сам Уркарт позива на једном месту.⁴⁰

Друго поглавље, које обухвата период од пада Београда до Првог устанка, заправо се и не односи на Србију. У њему се разматрају општи односи Аустрије, Турске, Пољске, Русије и, донекле, Енглеске. Слика прошлости која је у том поглављу понуђена служи првенствено да би се истакло колико су поруке из тих ранијих вре-

³⁹ *Fragment*, 124.

⁴⁰ Joseph von Purgstall-Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, 4 vols., Pesth, 1834 -1836. Упор. *Fragment*, 41.

мена релевантне за текуће међународне политичке односе. Ту се уводи једна помоћна тема, која ће се провлачити кроз цео остатак *Фрагмента*, а то је контраст између дипломатске вештине и лукавости Русије, која "уме да извуче већу корист од туђих држава него од властитих поседа",⁴¹ и безнадежне неспособности западноевропских дипломата, укључујући енглеске.

За нашу историју најзанимљивија су следећа два поглавља. У III поглављу даје се слика српског устанка, такође виђена у перспективи Уркартових политичких идеја. Турско царство би имало велике могућности да се развије у напредну државу и поузданог савезника Велике Британије ако би му се само помогло да се ослободи погубног утицаја Русије и да маха управним институцијама које већ садржи у себи. У таквој слици могућег развоја, Србија заузима место од посебног значаја. Она пружа изузетно важан пример другим деловима Турске царевине. Србија има могућности да утиче на друге хришћанске поданике Турске, али мудро увиђа да тај утицај не треба да користи против свог суверена. У том смислу она може имати важну улогу у реорганизацији и обнови Турске. Она врши позитиван утицај у Турској јер одбија руско уплитање и дубоко је заинтересована за очување суверенитета Порте, пошто у њему види најбољу заштиту свог националног идентитета и његову одбрану како од Аустрије тако и од Русије.

У питању је, у ствари, представа коју је Уркарт створио још приликом својих првих путовања кроз Србију и какву је излагао у својим извештајима Палмерстону и Тејлору током 1833. и 1834. године.⁴² И као што су раније, судећи по његовом казивању, Милош и његови саветници давали изјаве и износили политичка гледишта сумњиво подесна као илустрација или потврда његових властитих теза, тако и сада Уркартов приказ новије српске историје, а нарочито Првог устанка, представља конструкт који треба да да историјску утемељеност његовој основној идеји. Није чудно што такво усаглашавање историјских токова с унапред створеном схемом доводи до једног прилично необичног виђења новије српске повести, у коме се српске борбе за национално ослобођење свде на свесне или несве-

⁴¹ *Fragment*, 172.

⁴² Pavlowitch, *Anglo-Russian Rivalry in Serbia*, 23 i nap.1.

сне тежње за учвршћење турске државне власти. Такву слику Уркарт проглашава већ у Уводу своје историје:

Србија подучава Европу најважнијим истинама, пружа најдрагоценију подршку и нуди најваљанији пример. Осим тога, она европским владама онемогућава да се одреде против ње а да не постану непријатељи легитимних права, јавног закона, властите вере, турске независности и српске лојалности...Захваљујући смишљеном и упорном обмањивању, Европа је поверовала да је Турска на умору, да је Србија повезана расом, језиком и вером с душманином Турске, да је сједињена с њиме и својим склоностима и плановима. Турска је показивала делима која се не могу лажно представити да је независна и одлучна; Србија је показала да познаје Русију и да познаје Турску – те да стога презире прву, а поштује другу...⁴³

Уркарт оставља да у даљем излагању подробније објасни како се развој догађаја од Првог устанка до Букурешког мира може сагледати као тријумф правичне Порте и пораз лукаве Русије, мада већ у овом уводном делу нуди нека прелиминарна објашњења, поткрепљена, по његовом обичају, непроверљивим, али за његове тезе савршено подесним изјавама самих Срба.

Србија је заслужила наше дивљење срчаношћу коју је показала у данима великих искушења и умереношћу коју је испољила у часу победе. Ништа мање достојна пажње и дивљења није мудрост с којом процењује свој садашњи положај. И заиста је чудесно колико тај прост и неписмен народ, описиван као "полуварварски", уме да помири умереност с достојанством и да поштовање врховне власти удружи са заступањем властитих права. Следеће речи пружају слику о његовом положају и о способности његовог ума: "Не можемо допустити ни да Порта жели да нас тлачи нити да буде склона да чини уступке на наш рачун", "Прва нам је дужност да онемогућимо да ве-зе које нас спајају *de jure* са султаном буду и средство које ће нас *de facto* подјармити Русији", "Није турска снага оно чега морамо да се плашимо, од њене слабости треба да стрепимо".⁴⁴

Сам Уркартов приказ није толико занимљив због чињеница – оне су малобројне и опште познате – колико због тога што пружа

⁴³ *Fragment*, 127, 129-130

⁴⁴ *Fragment*, 126.

увид у то каква се представа о Србији и њеној борби за ослобођење од Турака желела пружити британској јавности заинтересованој за постојање снажне Турске на Истоку. Он најпре говори о томе да српски устанак није ослабио Турску, него је имао здравотворне последице по њу:

С овим столећем почела је нова ера за Србију. Она је стекла посебност као народ, а притом не само да није уништила ниједан други народ него није нанела штету или увреду великом царству у које је била укључена. И не само што Србија стицањем независности није нанела штету том царству него су, на против, њени напори за постизање властитих циљева допринели добробити Турске и спасли је од непосредне опасности.⁴⁵

Српски устаници и централне турске власти у ствари су представљали заједнички блок у борби против разорних снага унутрашњег хаоса и анархије:

Функције врховне управе у Турској били су присвојили јаничари, који су тлачили народ у покрајинама и владали султаном у престоници. О тренутка када је султан подигао руку против њих, свака устаничка тежња или покушај – уперен не више против врховне владе, него против оних који су јој преотели власт или изопачили функције – постали су знак здравља и средство за поновно успостављање поретка. Од оног часа када је ступио на престо, покојни султан је био увучен у сукоб с јаничарима. Он је затекао Србију подигнуту на оружје и стога на његовој страни. И султан и Срби су се одмах нашли на истом задатку, у коме ни он ни они нису могли да бирају ништа друго до победе или уништења.⁴⁶

И закључак на крају поглавља о Првом устанку резимира исту основну тему:

Тако је потврђена револуција из 1804. године – револуција усмерена не против Порте, него против јаничара; била је то победа извојевана не против Турака, него захваљујући подршци коју су Турци дали Србима.⁴⁷

⁴⁵ *Fragment*, 177.

⁴⁶ *Fragment*, 177.

⁴⁷ *Fragment*, 186.

Тако се завршио устанак – и све би било добро, сматра Уркарт, "Србија би од тог часа била спокојна, јер би постигла нов споразум с Портом о својој унутрашњој управи" – да није било Русије, тог злодуха "који је осматрао, прижељкивао, припремао и спроводио у дело".⁴⁸ Русија је остварила своје "сатанске планове", нахушкала Србе и завела их на криви пут да би их искористила за своје циљеве.

Тако је почела друга фаза српског устанка. За разлику од прве фазе, у којој су се Срби борили уз подршку Порте, у овој фази они су се подигли на "побуну против свог сизерена", која је "прекинула најузвишеније споне дужности". На ту побуну нахушкала их је Русија, која је искористила своју верску повезаност са Србима да утиче на њих, унизивши тако веру до те мере да ју је претворила у оруђе својих злодела. Та побуна није била општа жеља народа: народ је лажним причама завела неколицина поглавара под руским утицајем, који су прижељкивали раскид између народа и султана.⁴⁹

Поновно увођење теме о злокобном утицају Русије опет потискује из Уркартовог видног поља догађаје из чисто српске историје. Следеће, V поглавље носи наслов "Букурешки мир – тражи се амнестија за Србе", али почиње:

Пре него што пређемо на разматрање како је Букурештански споразум утицао на Србе, морамо бацити општи поглед на положај две царевине у време његовог потписивања.⁵⁰

Тек неколико страница даље Уркарт се опомиње "Сада се морамо вратити на Букурешки мир и његов значај за покрајину чијом се историјом бавимо" – да би одмах затим наставио:

Морамо најпре испитати да ли је Русија, штитећи своје савезнике Србе да би успешније спровела своје познате замисли против Турске, искористила положај који јој је дао њихов устанак да задре у суверену власт Порте. Друго, морамо утврдити да ли она, у тежњи за остваривањем својих осведочених циљева да подрије сваку покрајину и свако царство, није искористила свој утицај на њих да у тај споразум унесе захтеве који би их под привидом заштите подрили или споља или изнутра. Оно што треба да очекујемо јесте и једно и дру-

⁴⁸ *Fragment*, 188, напомена.

⁴⁹ *Fragment*, 195.

⁵⁰ *Fragment*, 208.

го, знајући нарав Русије и очигледну неспособност Порте да изађе на крај с њоме.⁵¹

И тако, у том објашњавању како је перфидна Русија навела Србију да своју привидну унутрашњу независност плати стварном спољашњом зависношћу од ње, Уркартова књига се прекида.

Уркартов *Фрагмент* је важан као прво енглеско дело о историји Срба, али његов значај за проширење знања о Србији није био нарочито велики ни у време када се појавио, делимично због тога што, као што је овде указано, и не доноси нека подробна или нова знања, а делимично и зато што је прошао прилично незапажено и у време када се појавио и касније. Изгледа да је био прихваћен само као једно од многобројних журналистичких дела, енглеских и преведених, који су се у неком виду бавили Источним питањем. У ствари, он се и није много разликовао од те публицистичке продукције. Више острашћени политичко-пропагандни памфлет него темељна историја, недовршен и изгледа објављен у врло ограниченем броју примерака, он се ретко и помиње у студијама о Уркарту и његовој делатности.

Други вероватни разлог због којег ова књига није оставила већег трага јесте то што се очигледно није могла мерити с изврском Ранкеовом *Историјом*, објављеном у Немачкој петнаестак година раније.⁵² Чак и они енглески читаоци који нису знали немачки, а интересовала их је више стварна историја него Уркартов приватни пропагандни рат против Русије и Палмерстона, могли су се тих година о Србији потпуније обавестити из неког од врло опширних приказа Ранкеове књиге објављених у британским часописима.⁵³ Неколико година после овог Уркартовог списа појавило се и прво издање енглеског превода Ранкеа,⁵⁴ а Уркарт се, по свему судећи, више

⁵¹ *Fragment*, 214.

⁵² Leopold Ranke, *Die serbische Revolution*, Hamburg, 1829.

⁵³ "Servia – Her History and Prospects", *British and Foreign Review*, 24 (1841), 543-581; "The Past and Present State of Serbia", *Foreign Quarterly Review*, April, 1842, 1-32; W.H. H., "Servia, her Revolution and Present State", *Dublin University Magazine*, Vol. 27 (1846), 127-139. У једном ранијем чланку у истом часопису (Vol. 24 (1843), 167-179) приказане су околности које су претходиле српском устанку.

⁵⁴ *A History of Servia and the Servian Revolution*, London, 1847 (проширено издање 1853).

није бавио ни српском историјом. ни другим питањима у вези са Србијом..

* * *

То не значи да је ова прва енглеска историја Србије остала недовршена зато што је Уркарт уопште престао да пише. У то време и у годинама које су уследиле, он је и даље вредно писао политичке и полемичке списе. Године 1855. основао је часопис *Free Press*, у чије се сараднике убрајао и Маркс, који је 1866. преименован у *Diplomatic Review*. Много времена посвећивао је организовању мреже Одбора за спољну политику (Foreign Affairs Committees). Иако су на предавањима и састанцима тих одбора углавном заступана Уркартова политичка гледишта и подржавани његови неуморни напади на Палмерстона, они су привукли много чланова, нарочито у северној и средњој Енглеској. Међу њима је био и знатан број припадника радничке класе, па неки сматрају да је том својом активношћу Уркарт дао значајан допринос образовању одраслих у своје време. Од око 1850. Уркарт је развио делатност и на пропагирању употребе амама у Енглеској. У својој књизи *Херкулови стубови*⁵⁵ и у многим краћим публикацијама он је излагао предности и лековитост купана у амалима, а и сам је саградио неколико таквих купатила у Енглеској.⁵⁶ Од 1864. до смрти 1877. године морао је из здравствених разлога да живи у иностранству, углавном у Швајцарској, а његова тадашња делатност била је највећим делом усмерена на залагање за примену међународног права.

Ипак, Уркарт је највише остао познат као огорчени русофоб и жесток туркофил, а могло би се рећи да сличан поларитет одбојности и наклоности одражавају и судови савременика о самој његовој личности. Неки говоре о њему као о чудаку, мономанијаку, човеку

⁵⁵ *The Pillars of Hercules*, London, 1850. У новије време штампан је и факсимил тог издања у серији "Eliborn Classics" (Boston, 2002).

⁵⁶ Та Уркартова делатност приказана је, уз неке мање познате појединости из његовог живота, у два чланка на интернет страници [Victorian Turkish Baths: Their Origin, Development and Gradual Decline](http://www.victorianturkishbath.org/3TOPICS/Ato_ZArts/DandHUSF.htm#Top) (Malcolm Shifrin): "David and Harriet Urquhart: a team" (http://www.victorianturkishbath.org/3TOPICS/Ato_ZArts/DandHUSF.htm#Top) [5.3.2002] и "David Urquhart and the Birth of the Victorian Turkish bath" (http://www.victorianturkishbath.org/_2HISTORY/AtoZHist/review/_2UrquhartEng.htm) [5.3.2002].

поремећеног ума, искључивом и нетрпељивом према неистомишљеницима. Палмерстон, који заиста није имао разлога да га воли, кратко је пресудио: "Он је мало луд, али много више зао".⁵⁷ Други га описују као харизматичног вођу, речитог предавача, доброг стилисту и хвале његову енергичност, широку обавештеност и доследност политичких назора. Ређи су покушаји уравнотеженог суда. "Он је частан, тврдоглав, истинољубив, занесен, потпуно нелогичан старац, који мучи самог себе својим дубоко усађеним предрасудама", рекао је један савременик. То мишљење наводи Маркс, који је и сам настојао да схвати Уркартову противречну личност "Уркарт се систематски држи једне идеје", писао је он 1853. године, "Двадесет година се он *безуспешно* бори против Палмерстона и руских обмана и лукавстава, па је стога, природно, морао напола полудети, као што би десило сваком човеку обузетом неком посебном идејом која је исправна, али у коју не може да убеди свет." Међутим, наставља Маркс, "како он има само један циљу у животу, а то је његово војевање против Русије, које води с мономаничном проницљивошћу и много стручног знања, ништа од тога не наноси никакву штету. Витез који има *један* циљ у животу мора опет постати 'племенити витез тужна лика'".⁵⁸

Када би се, међутим, Уркарт ипак окренуо каквој другој теми, показало би се да његови списи могу бити прожети практичним, трезвеним и необично толерантним духом и то је таквим текстовима обезбедило трајнији живот. Увод и I поглавље његове књиге *Дух Истока*, у којима се говори о "уживањима и тешкоћама путовања на Исток", на пример, ретко су сведочанство поштовања страних нарави и култура, истанчана анализа проблема у разумевању туђинских друштава и разложна критика неоснованих и унапред прихваћених предрасуда с којима европски путници полазе у источне земље. Одломци из те књиге су сматрани толико ваљаним и корисним да су средином столећа укључивани у *Приручник за путнике у Турску* из пословично поуздане "Маријеве серије" водича за стране земље, чије су плаве корице у то време биле скоро знак распознавања британ-

⁵⁷ "He is a little mad, but much more bad", приватно писмо из 1851, наведено у Webster, 359.

⁵⁸ Из писма цитираног у нап. 23.

ских путника у иностранству. Када је, међутим, у том приручнику требало будућем путнику препоручити неки добар извор обавештења о историји Србије, Маријеви уредници су препоручили енглески превод Ранкеа, као "најбоље дело о свим стварима које се тичу Србије",⁵⁹ а Уркартов *Фрагмент из српске историје* је већ био прекривен дубоким забором.

Veselin Kostić

DAVID URQUHART, AUTHOR OF THE FIRST ENGLISH HISTORY
OF SERBIA

Summary

The article is a discussion of the work of David Urquhart (1805-1877), British diplomat and publicist whose numerous publications include *A Fragment of the History of Serbia* (published in London in 1843). The opening part of the paper discusses the general conditions in the Balkans and the Near East prevailing at the time of Urquhart's appearance on the diplomatic scene and focuses on the political and commercial aspects of the Anglo-Russian rivalry in the region. This is followed by a brief account of the early life of David Urquhart, of his participation in the Greek war for independence in 1827-1829 and of his subsequent transformation into an ardent admirer of Turkey and a bitter enemy of Russia.. In 1831 Urquhart accompanied Sir Stratford Canning on a diplomatic mission to Constantinople, and there are some indications that during Canning's negotiations with the Porte he visited Serbia and even spent some time in it. He returned to England towards the end of 1832 and published a book on *Turkey and Its Resources* which gained him the favour of the King and some other influential people. As a result, he was sent in 1833 on a mis-

⁵⁹ John Murray (izdavač), *A Handbook for Travellers in Turkey: Describing Constantinople, European Turkey, Asia Minor, Armenia, and Mesopotamia*. Third Edition, London, 1854, 128.

sion to the East to explore the possibilities for the promotion of Anglo-Turkish trade. Although his instructions were that he should travel as an ordinary commercial agent without disclosing that he was on an official mission, his letters and reports sent to England claim that he conducted important political talks with Prince Miloš of Serbia and his leading statesmen during the two weeks he spent in Serbia before proceeding to Turkey. The paper suggests that Urquhart's reports are of doubtful veracity and that they were probably intended to be taken as evidence of the writer's diplomatic acumen and political ability.

The main part of the paper is a discussion of the possible role of Urquhart in the establishment of the first diplomatic relations between Britain and Serbia and to an analysis of Urquhart's unfinished account of the history of Serbia. In 1832 Urquhart suggested indirectly in one of his letters, purportedly sent to his mother, but intended for his patrons at the court, that it would be opportune to keep a British consul in Prince Miloš's Serbia and hinted vaguely that he would be the right person for the office. There seems, however, to be no more substantial evidence that he was instrumental in the establishment of Anglo-Yugoslav diplomatic relations five years later.

The analysis of Urquhart's *Fragment of the History of Serbia* seeks to place that account in the context of Urquhart's general view of the Eastern Question and of the leading ideas consistently expressed in his other publications. It is argued that Urquhart considered the events from Serbian history mainly as useful material for the illustration and confirmation of his obsessive Rusophobia and of his admiration of Turkey, belief in the possibilities of her renewal and praise of her institutions. This treatment of Serbian history often leads either to the adjustment of historical events to preconceived conclusions or to their neglect in favour of matter which is irrelevant but supports the author's obsessive vilification of Russia. The reason why Urquhart left his history unfinished, breaking off literally in mid-sentence, is not known. Another mystery is why he chose to have it published in that form. The *Fragment* as it is may be said to be noteworthy as the first English work on Serbian history, but its contribution to the knowledge of Serbia and its past was not great, partly because it offered little new or detailed information, and partly because it seems to have been received as just another polemical work dealing with aspects of the Eastern Question. Indeed, it did not much differ from the

run-of-the-mill journalistic production of that type. A heated piece of political propaganda rather than a sober-minded historical survey, unfinished and published, apparently, in a very limited number of copies, it attracted little attention at the time and is very rarely mentioned in the later accounts of Urquhart and his work. Another probable explanation why Urquhart's history left no more lasting mark was the fact that it could not stand comparison with Leopold Ranke's history of Serbia, published in Germany about fifteen years earlier. Even the English readers unable to read German could get a fairly good idea of Serbian history from the detailed and very flattering reviews of Ranke published in the British periodicals of the time. A few years after the publication of the *Fragment* there appeared the English translation of Ranke's book (1847), and Urquhart's history fell into deep oblivion.

The concluding part of the paper deals briefly with Urquhart's later career and with the divided contemporary views of him.

Ненад МИЛЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

ЧЕКИЋ ИЛИ НАКОВАЊ? Немачка после прве мароканске кризе 1905/06¹

„Ми ћемо се на врху одржати само онда када схватимо,
да за нас без снаге, без јаке војске и јаке флоте нема добробити...
У наредном столећу немачки народ ће бити или чекић или наковањ!“
(говор Бернарада фон Билова у Рајхстагу 11. децембра 1899. године)²

Историчари који се баве истраживањем историје Аустроугарске монархије, или односа између великих сила током периода који је непосредно претходио Првом светском рату, готово се у потпуности слажу да је именовање барона Алојза фон Ерентала за министра спољних послова Аустроугарске октобра 1906. било увод у суштинску промену карактера спољне политике Двојне монархије. Пасивна спољна политика грофа Голуховског уступила је место активној спољној политици барона Ерентала. Многи историчари, такође, чврсто заступају тезу да је активна спољна политика барона Ерентала, која је свој врхунац достигла у анексији Босне и Херцеговине октобра 1908, одиграла веома значајну улогу на трагичном путу Европе у Први светски рат. Сам тај пут не би био у тој мери погубан да није било, исто тако судбоносног, става који Немачка заузима након поразног окончања прве мароканске кризе на конференцији у Алгесирасу априла 1906. *Ultima ratio* немачке спољне политике постаје савез са Хабзбурзима, индиректно и активна спољна политика Балхаусплаца, која самим тим енормно добија на смелости, ударној снази и погубности својих могућих последица.

¹ Рад је прерађена и допуњена верзија дела дипломског рада који је под насловом *Утицај Немачке на политику Аустроугарске према Србији 1906-1908* одбрањен 16. октобра 2003. године на Филозофском факултету у Београду код ментора проф. др Михаила Војводића.

² Говор је забележен у *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags*, X Legislaturperiode, 1. Session 1898/1900, Berlin 1900, IV, 3292-5.

У историографији је неоспорно прихваћен велики значај утицаја Немачке на спољну политику Аустроугарске, као једног од најважнијих узрока који су довели до избијања Првог светског рата. Стога веома запањујуће делује релативно мали број историографских дела посебно посвећених овом питању. Бавећи се неким другим, мање или више блиским темама, историчари су се углавном задовољавали успутним освртима на проблеме у вези са утицајем Берлина на спољну политику Беча. Невелики обим проучавања посвећеног овом питању никако не стоји у складу са његовим великим значајем. Тиме важност проучавања поменутог проблема постаје далеко већа, јер би, у супротном, низ догађаја који су довели до Првог светског рата остао без елементарног дела свог везивног ткива.

Сагледавањем суштине спољнополитичког положаја Немачке и Аустроугарске 1906. године баца се додатна светлост на природу процеса прегруписавања и дефинитивног уобличавања два оштро сукобљена блока великих сила почетком XX века. Ситуација у којој се Немачка нашла након окончања прве мароканске кризе и конференције у Алгесирасу и промена курса спољне политике Аустроугарске су изузетно важне и нераздвојиве одреднице поменутог процеса и пута којим је Европа стигла до јула 1914. Мароканском кризом 1905/06. учвршћена је англо-француска антанта, а Немачка упућена искључиво на подршку Аустроугарске. Анексионом кризом 1908/09. учвршћена је англо-руско антанта, а Аустроугарска упућена искључиво на заштиту Немачке.

И у Берлину и у Бечу звона су подједнако гласно звонила на узбуну.

Тангер: интерес силе или сила интереса?

„Султану, као независном владару, ја данас чиним ову посету...
Моја посета Тангеру има за циљ да стави до знања, да сам одлучан да учиним све што је у мојој моћи како бих на прави начин заштитио немачке интересе у Мароку, јер Султана сматрам апсолутно самосталним владарем.“
(говор немачког цара Вилхелма II у Тангеру 31. марта 1905. године)³

Прва мароканска криза⁴ 1905-1906 и свест водећих кругова у Берлину о позицији у којој се Немачко царство нашло након дипло-

³ Комплетан говор цара Вилхелма II у Тангеру видети у *Documents diplomatiques français (1871-1914)*, Paris 1929-1940, II Série: 1901-1911, VI, 265-266, 283-284.

матског пораза на конференцији у Алгесирасу 1906. јесу судбоносни моменти како за природу даљих односа између великих сила, тако и за Европу уопште. Стога је циљ овог рада да укаже на последице прве мароканске кризе и јасно истакне свест државног врха Немачке о ситуацији у којој се царство нашло после 1906. године. Конференција и криза су убрзо стављени *ad acta*, али не и антагонизам великих сила који је током кризе вишеструко интензивирао. Хроничне кризе, попут прве мароканске, постаће константа односа између блоковски подељених великих сила у предвечерје Првог светског рата.

У центру пажње европске дипломатије и јавности читавих година дана, од априла 1905. до априла 1906, било је питање Марока. Током три месеца, од јануара до априла 1906, све очи су биле усмерене ка Алгесирасу. У овом малом шпанском месту недалеко од Гибралтара одржавао се сигурно најважнији европски дипломатски скуп између Берлинског конгреса 1878. и Париске мировне конференције 1919. године. Историја изузетно компликованог проблема као што је прва мароканска криза није централна тема овог рада. Иако ћемо кризи посветити неопходну пажњу, требало би истаћи да се оно што је било суштински важно одвијало у другом плану. У позадини мароканског питања се оцртавао и некада мање, а некада ви-

⁴ Детаљније видети у: L. Albertini, *The Origins of the War of 1914*, Oxford 1967, I, 151-174; C. Andrew, *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale*, London 1968, 268-301; E. Brandenburg, *From Bismarck to the World War*, London 1927, 199-265; G. Craig, *Germany 1866-1945*, Oxford 1978, 318-321; D.K. Fieldhouse, *Economics and Empire 1830-1914*, New York 1973, 269-311; Ц.П. Гуч, *Дипломатска историја модерне Европе 1878-1919*, Београд 1933, 298-311; G.W.F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*, München 1963, 610-666; H. Nicolson, *Lord Carnock, A Study in the Old Diplomacy*, London 1930, 155-199; N. Rich, *Friedrich von Holstein*, Cambridge 1965, II, 678-753; *Great Power Diplomacy 1814-1914*, New York 1992, 391-407; А.Ц.П. Тејлор, *Борба за превласт у Европи 1848-1918*, Сарајево 1968, 391-402. Најважнија дела посвећена првој мароканској кризи: E.N. Anderson, *The First Moroccan Crisis*, Chicago 1930; G. Diercks, *Die Marokkofrage und die Konferenz von Algieras*, Berlin 1906; P. Guillen, *L'Alemagne et le Maroc de 1870 à 1905*, Paris 1967; H. Raulff, *Zwischen Machtpolitik und Imperialismus: Die deutsche Frankreich Politik 1904/06*, Düsseldorf 1976; A. Tardieu, *La Conférence d'Algesiras*, Paris 1907. Текст Мадридске конвенције видети у W.M. Malloy, *Treaties, Conventions, etc., Between the United States and Other Powers*, I, 1220; а за анализу одредаба те конвенције видети: P. le Vœuf, *De la Protection diplomatique et consulaire des indigènes au Maroc*, Poitiers 1905, 45-145 или A. de Vaulx, *La France et le Maroc*, Paris 1903, 70-84.

ше, (не)јасно називао проблем односа снага између великих сила. То је суштина читавог мароканског питања. Управо са тог аспекта ће у овом раду бити сагледан ток кризе, а посебно њене последице и утицај на међународни положај Немачке.

Веома је тешко са сигурношћу дефинисати мотиве који су навели Берлин на драматично демонстрирање немачких интереса на начин на који је то учињено 1905. године царском посетом Тангеру. При том би ваљало имати на уму да немачки циљеви нису били званично и јасно дефинисани. У Берлину су постојале значајне разлике, не толико у циљу који се хтео постићи, колико у начину на који се он имао остварити. Примарни циљ који је отварањем прве мароканске кризе Немачка покушала да оствари био је велика дипломатска победа, којом би се изазвало слабљење или чак елиминација англо-француске антанте.⁵ Тиме би спољнополитичка позиција Немачке била веома ојачана. Европска равнотежа снага била би измењена у њену корист. Мирним путем била би обновљена политичка доминација на континенту. Тренутак је био више него повољан. Морао је бити искоришћен. Био је то критичан моменат англо-француске антанте, која је била млада и још увек није ухватила корене. Њене одредбе су још увек биле само слово на папиру. Није се опробала у пракси. Стање у француској војсци и морнарици било је прилично лоше. Русија је дефинитивно бачена на ноге поразом у бици код Мукдена, марта 1905, и револуцијом код куће. Париз је био лишен руске подршке и помоћи и требало му је ставити до знања да се у одсудном тренутку не може ослонити на Лондон. Изгубивши тако своју суштинску вредност, антанта би за Французе изгубила сваки смисао. Поверење у искреност и добре намере Британије би ишчезло заједно са стављањем годину дана старог уговора *ad acta*.

У периоду од пролећа 1904. до почетка 1905. био је карактеристичан пасиван став Немачке према англо-француском споразуму, инсистирање да је у Мароку заштита економских интереса њен једини циљ, као и да они нису угрожени споразумом Париза и Лондона.⁶

⁵ G. Craig, *nav. delo*, 318; D.K. Fieldhouse, *nav. delo*, 304; Ц.Робертс, *Европа 1880-1945*, Београд 2002, 288; А.Ц.П. Тејлор, *нав. дело*, 391-395.

⁶ Билон је 12. априла 1904. одржао говор у Рајхстагу у којем је истакао да Немачка нема разлога да сматра да антанта угрожава њене интересе, и чак је поздравео као

У ствари, у владајућим круговима расла је забринутост због могућих последица антанте по међународни положај Немачке.⁷ Али, владала је и несагласност у погледу корака које би требало предузети. Ни цар Вилхелм II, ни канцелар Бернард фон Билон нису желели рат, што се не може са сигурношћу тврдити за саветника у министарству спољних послова Фридриха фон Холштајна и шефа генералштаба Алфреда фон Шлифена.⁸ Вилхелм II је Мароку незнатно интересовао.⁹ Тежио је савезу са Русијом и стварању „континенталне лиге“ уперене против Велике Британије.¹⁰ Билон је имао мало сопствених идеја. Током читаве кризе у погледу курса спољне политике кретао се на релацији Вилхелм II – Холштајн.¹¹ Холштајнов првобитни циљ био је да се анулира значај англо-француске антанте тако што ће Немачка са Великом Британијом и Француском склопити споразуме сличне садржине и карактера.¹² Након неуспеха тог плана и услед

допринос миру. – *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette (1871-1914), Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, hrsg. von J. Lespius, A.M. Bartholdy und F. Thimme, 40 Vols., Berlin 1922-1927 (у даљем тексту GP), XX, I, бр. 6374 и фуснота.

⁷ GP, XIX, II, 6031, 6032; XX, I, 6378, 6379, 6381, 6383, 6384, 6388, 6416.

⁸ Нема непобитних историјских доказа, нити консензуса међу историчарима, за једну такву тврдњу. Видети: G. Craig, *nav. delo*, 318-320; D.K. Fieldhouse, *nav. delo*, 303; E. Лудвиг, *Виљем Други*, Београд 1933, 344; Ц. Робертс, *нав. дело*, 288; А.Ц.П. Тејлор, *нав. дело*, 386, 392. Сматрамо да је Норман Рич најбоље презентовао Холштајнове ставове и циљеве током кризе и аргументовано оповргао веома распрострањено уверење да је он хтео да изазове оружани сукоб са Француском. – N. Rich, *nav. delo*, II, 696-702.

⁹ У разговору са шпанским краљем (1886-1931) Алфонсом XIII 16. марта 1904. у Вигу, истакао је да Немачка у Мароку нема других интереса осим економских. – GP, XVII, 5208; N. Rich, M.H. Fisher (eds.), *Holstein papers*, Cambridge 1963 (у даљем тексту HP), IV, 908.

¹⁰ GP, XIX, I, 5936, 5937, 5961. Пре октобра 1904. Билон и Холштајн су били против идеје о савезу са Русијом - GP, XIX, I, 5944, 5951, 5967, 6042.

¹¹ Крајем марта и у августу 1904, Билон је предлагао слање бродова у Тангер. – GP, XX, I, 6512, 6523, 6529, 6530. Вилхелм II је то одбио јер није желео да сукоб са Француском угрози његове планове о стварању континенталне лиге уперене против Лондона. - GP, XX, I, 6513.

¹² GP, XX, I, 6443, 6444, 6521. Лондон је то одлучно одбио - GP, XIX, I, 6038. Сложио се само са гарантовањем постојећих немачких права у Египту. - GP, XX, I, 6443-6480. Боравак Едварда VII у Килу од 25-30. јуна, посета одреда немачких бродова Плимуту 10. јула и закључење уговора о арбитражи 12. јула 1904. године

царева незаинтересованости и преговора о савезу са Русијом, али још више због Холштајнове одсутности, Мароко је пао у други план.¹³ Страх од могућег рата са Британијом доминирао је у владајућим круговима у Немачкој крајем 1904. и почетком 1905. године.¹⁴

Међутим, од новембра 1904. у Берлин су почеле стизати информације да Француска намерава започети низ „реформи“ у Мароку.¹⁵ Након неколико одлагања, мисија на челу са Жорж Сен-Рене Тајландијеом, француским послаником у Тангеру (1901-06), стигла је у мароканску престоницу Фез 25. јануара 1905. Изнети су захтеви за спровођење реформи чије би остваривање значило успоставу француског протектората над Мароком. Да би сломио султанов отпор, Тајландије је 21. фебруара, иако је то било нетачно, лукаво изјавио да наступа са мандатом осталих великих сила.¹⁶ Био је то знак да Берлин окрене лист. Француска акција у Мароку, која је очигледно водила материјализовању антанте, пружила је повод за немачку противакцију. Она је била неодложна, јер је Берлин након неуспеха преговора о споразуму са Британијом и Француском и савезу са Русијом имао мало избора. Након свог повратка у Министарство спољних послова Холштајн је инспирисао, а Билов прихватио, далеко чвршће и одлучније наступање Немачке у мароканском питању. Пружена је директна политичка подршка мароканском султану чиме је он охрабрен да се супротстави француским захтевима.¹⁷ Под утицајем околности и самог Билова, цар Вилхелм II је променио свој

нису одлучније допринели побољшању односа. - GP, XX, I, 6042 и фуснота. С друге стране, није уродила плодом ни идеја о састанку Вилхелма II и француског председника Лубеа у Италији - GP, XX, I, 6431-6442.

¹³ Након Догер Бенк инцидента 21. октобра 1904, који је претио да изазове руско-енглески рат, без успеха су поведени преговори о савезу између Немачке и Русије. - GP, XIX, I, 6118-6131. Холштајн је 23. јуна 1905. имао операцију катаракте на десном оку. Потом је ушао у сукоб са својим претпостављенима жалећи се да намерно бива гурнут у други план. Био је одсутан скоро пет месеци. Вратио се у министарство средином октобра 1904. - N. Rich, *nav. delo*, II, 685-687.

¹⁴ GP, XIX, I, 6110, 6111, 6114, 626; II, 6140, 6149, 6150, 6153, 6154, 6157.

¹⁵ GP, XX, I, 6538, 6541, 6545. Након споразума са Италијом 14/16. децембра 1900, Енглеском 8. априла и Шпанијом 3. октобра 1904, Делкасе је сматрао да је време за акцију у Мароку.

¹⁶ GP, XX, I, 6557 и фуснота.

¹⁷ GP, XX, I, 6550, 6556.

пасиван однос према Мароку.¹⁸ Јачала је свест о све тежем положају Немачке.¹⁹ Билев и Холштајн су сматрали да је за то најодговорнији француски министар спољних послова (1898-1905) Теофил Делкасе и да на упечатљив начин морају скренути пажњу на немачке интересе. Тој сврси идеално је послужило царско уобичајено крстарење Медитераном. У план крстарења за 1905. уврштена је и посета Тангеру. Цар Вилхелм II се сложио са идејом Билова и Холштајна да се та посета искористи за политичку демонстрацију против Делкасеа и француске политике у Мароку.²⁰

Немачка је била једина велика сила са којом је Делкасе упорно одбијао да склопи споразум у вези са Мароком и поред многобројних критика својих најближих сарадника.²¹ Са Великом Британијом, Италијом и Шпанијом је разговарао и преговарао, нудио и давао компензације. Однос према Немачкој је био сасвим супротан. Делкасе није хтео ни да преговара са Берлином, а камоли да му понуди компензације. Нереаговање на такав третман Немачке било би једнако охрабривању уверења да се може постићи далеко више уколико се Немачка игнорише. У Берлину су сматрали да се морају супротставити том покушају Париза и Лондона да Немачку третирају као *quantité négligeable* и искључе је из решавања важних међународних питања. Билев и Холштајн су мислили да би успех тог покушаја био преседан, који потом не би одолео искушењу да се претвори у праксу. У том смислу, далеко више него економском, марокан-

¹⁸ НР, IV, 908.

¹⁹ GP, XX, I, 6429; НР, IV, 839 и фуснота.

²⁰ GP, XX, I, 6563, 6564, 6565, 6566.

²¹ Међу њима су били француски амбасадори Пол Камбон (у Лондону) и Жорж Бихур (у Берлину), експерт за Мароко Пол Ревоал, вође *parti colonial* Ежен Етјен, Пол Бурд и др. С друге стране, имао је подршку Камила Барера (амбасадор у Риму), Мориса Палолога, Сен-Рене Тајландијеа и др. – М.В. Хауне, *The French Foreign Office and the Origins of the First World War*, Oxford 1993, 127-128. Два основна разлога због којих је Делкасе одбијао преговоре са Немачком су: 1. сматрао је да би услов сваког споразума био гарантовање граница одређених у Франкфурту 1871; 2. од 1903. све више се бојао немачких амбиција да постане медитеранска сила. Чак и када се у марту и априлу 1905. показао склоним за разговор са Берлином, није био спреман да му понуди више од гаранције слободне трговине.

ско је питање било национално питање за Берлин.²² Са изузетком неких удружења (Мароканско друштво, Колонијално удружење, Пангреманска савез, Поморска лига) и научника (Фишер, Штима, Пфајл и др.), чији су се утицај и крајњи циљеви разликовали, у Немачкој готово да није било јачег притиска нити једне озбиљне економске групе, ни јавног мњења, у смеру анексије дела или целог Марока.²³ Директне политичке и стратешке интересе Немачка у Мароку није имала пошто није поседовала територије у његовој близини, нити је била медитеранска поморска сила. Ипак, општеприхваћени став у Немачкој био је да она, као велика сила, мора бити консултована пре било које знатније промене статуса Марока, у којем се морају одбранили њени постојећи економски интереси и одржати „отворена врата“ за пословне подухвате у будућности. Немци су у Мароку, као и у Турској или Кини, видели значајан потенцијал за немачку привреду. Након што је 1900. на власт у Мароку дошао султан Абд ел-Азиз (1900-08) страним предузетницима су, за разлику од владавине његовог оца Муле Хасана (1873-94), врата готово преко ноћи била широм отворена. Француска акција почетком 1905. претила је да их поново затвори за све, изузев за Париз и Лондон. То се могло постићи спречавањем политичке превласти Париза у Мароку, која би довела до успостављања неповољних царина за немачка предузећа и француског монопола на добијање економских концесија.²⁴

²² Холштајнов меморандум од 3. јуна 1904. – GP, XX, I, 6521. В. von Bülow, *Imperial Germany*, London 1914, 77-80.

²³ D.K. Fieldhouse, *nav. delo*, 290, 303.

²⁴ Немачки удео у поморској трговини Марока у периоду од 1888. до 1904. порастао је са свега 2 одсто на чак 14 одсто и показивао тенденцију даљег убрзаног раста. Удео Велике Британије у периоду од 1899. до 1904. опао је са 58.5 на 43.1 одсто, Француске са 26 на 22.8 одсто, а Шпаније са 9 на 7.9 одсто (Види табелу бр. 13 ii). У 1904. години укупна вредност немачке трговине са Мароком износила је 10.4 милиона марака. У Мароку је неколико десетина немачких фирми имало своја представништва. Немачки капитал уложен у Мароку износио је око 16.5 милиона марака, односно свега 1.2 одсто немачког капитала уложеног у Африци. Ипак, то се сматрало само почетком ангажовања немачког бизниса. Број немачких гиганата, као што су Круп и Тисен, који су стајали у реду за концесије био је из дана у дан све већи. - D.K. Fieldhouse, *nav. delo*, 273-277, 285-292, 301-302.

Прва мароканска криза започела је тако посетом немачког цара Вилхелма II мароканској луци Тангер 31. марта 1905.²⁵ У говору који је том приликом одржао немачки цар је посебно истакао значај очувања независности Марока, као и интересе Немачке у тој држави који ће бити заштићени сарадњом са султаном.²⁶ Била је то јавна понуда немачке заштите и одбијање претензија Француске на специјалан положај у Мароку. Стога је Мароко одбио француске захтеве за „реформама“. Немачка није прихватила индиректне позиве Делкасеа на непосредне двојне разговоре. Немачки канцелар Билон упутио је 12. априла 1905. захтев да се статус Марока не може мењати без одлуке тринаест земаља потписница Мадридске конвенције од 3. јула 1880, којом је тај статус био дефинисан. Било је то јасно порицање примарности француских интереса у Мароку и директан изазов Лондону и Паризу да се фактички одрекну антанте склопљене претходне године.

Као што су Русија 1870. и Аустроугарска 1908. прекршиле одредбе Париског мира 1856, односно Берлинског уговора 1878, тако је и француска акција у Мароку 1905. значила кршење Мадридског споразума из 1880. Између ових кршења међународних уговора може се ставити знак једнакости са гледишта међународног права. Међутим, иако је она давала правну основу њеном противљењу, Немачка је начинила озбиљну тактичку грешку инсистирајући на одржавању конференције о Мароку, а да претходно није осигурала подршку већине држава учесница. Конференција ради осигурања независности и интегритета Марока захтевана је пре свега као демонстрација немачке снаге и средство за остварење дипломатске победе. Билон и Холштајн су били убеђени да ће и Беч и Рим подржати Немачку, да Русија неће урадити ништа што би увредило Берлин, а да ће САД и мање државе подржати политику „отворених врата“. У сваком случају, били су убеђени да конференција одлуком већине неће подржати став Француске.²⁷ Подршка Лондона Паризу била би у том случају само платонска. Упорно су инсистирали на међуна-

²⁵ GP, XX, I, 6588, 6589; O. Hammann, *The World Policy of Germany 1890-1912*, New York 1927, 149; M. Paléologue, *The Turning Point, Three Critical Years 1904-1906*, London 1935, 214-215, 216-218.

²⁶ Билон и Холштајн су дали упутства цару како да поступа и шта да каже у Тангеру. – GP, XX, I, 6576. Цар их се није у потпуности придржавао – GP, XX, I, 6589.

²⁷ GP, XX, I, 6571, 6576, 6577; II, 6591, 6599, 6601, 6604.

родној конференцији и непрестано одбијали не само Делкасеове понуде за разговор већ и понуде француског председника владе (1905-06) Мориса Рувјеа за споразум.²⁸ Немачка је током априла и маја 1905. инсистирала на ставу да до побољшања односа између две државе не може доћи све док је на челу француске дипломатије Делкасе.²⁹ Рувје је 3. јуна 1905, након дотле најјачег немачког притиска, коначно попустио и ушао у директан сукоб са француским министром спољних послова.³⁰ Делкасе се залагао за упоран отпор немачким захтевима верујући да Берлин блефира ратном претњом, уздајући се у британску подршку и желећи да кризу искористи за претварање антанте у савез. Уплашена немачким ставом, имајући у виду очајно стање у којем се Русија налазила, и не верујући Лондону у мери у којој је то чинио сам министар иностраних послова, Рувјеова влада га у томе није подржала. Стога је Делкасе 6. јуна 1905. поднео оставку. Овај чин је изазвао различите реакције у западноевропским престоницама: у Паризу олакшање, у Лондону огорчење, а у Берлину одушевљење.³¹

До јуна 1905. политика Немачке у мароканском питању била је успешна. Да је криза окончана у том тренутку Немачка би однела значајну дипломатску победу. Са кормила француске спољне политике уклоњен је антинемачки оријентисани министар. Прихватање

²⁸ Видети инструкције немачком амбасадору у Паризу (1900-1910) Хугу фон Радолину. – GP, XX, II, 6596, 6602. Делкасеове индиректне понуде биле су неуспешне. – GP, XX, II, 6608, 6609, 6612. Делкасеова понуда од 13. априла да се отклоне постојећи неспоразуми одбијена је, иако је Радолин сматрао да би је требало прихватити. – GP, XX, II, 6621, 6622, 6623, 6624; Рувјеове понуде за француско-немачку антанту упућене су 30. априла и 1. маја - GP, XX, II, 6645, 6647, 6650; Понуда француског посланика у Риму (1897-1922) Барера упућена је преко Лузатија 30. априла - GP, XX, II, 6648, 6649.

²⁹ GP, XX, II, 6646, 6659.

³⁰ Интервенисали су други секретар амбасаде у Паризу (1902-1905) Ханс фон Миквел 30. маја, а потом и сам амбасадор Радолин 31. маја и 1. јуна 1905. – GP, XX, II, 6669, 6673, 6674, 6675, 6678, 6679, 6680, 6683, 6684.

³¹ GP, XX, II, 6684, 6685; *British Documents on the Origins of the War (1898-1914)*, ed. by G.P. Gooch and H. Temperley, Vols. I-XI, London 1926-1938 (у даљем тексту BD), III, бр. 96. Истог дана немачки цар је Билову доделио титулу кнеза. Мало је вероватно да је Берлин, како је писао француски лист „Gaulois“ 17. јуна 1905, преко принца Хенкела фон Донерсмарка директно захтевао смену Делкасеа. – GP, XX, II, 6669 и фуснота.

Рувјеове понуде за директне разговоре вероватно би уродило споразумом којим би Немачка добила колонијалне концесије од Француске. Мароканско питање било би склоњено са дневног реда. Велико је питање да ли би у том случају англо-француски војни разговори и односи уопште попримили свој будући облик. Али, колонијалне концесије Берлин у овом случају нису интересовале. Билов је наста вио да одбија Рувјеове понуде. Налазио се у незгодној позицији. Немачка је иступила као заштитник независног Марока и принципа „отворених врата“, па како је сада могла да склапа погодбе на рачун његове независности?³² Холштајн је сматрао да се не сме ићи на погодбу са Паризом, јер би Французи за сваки добитак заслужним сматрали антанту са Британијом, што би довело до њеног јачања. Прво им се морао нанети пораз на конференцији и ставити до знања да им Лондон не може много помоћи уколико се Берлин противи. Тек онда би могли отпочети преговори о немачко-француској антанти. Конференција је била средство да се Паризу нанесе пораз, а да се ипак оставе отворена врата за накнадно приближавање.³³ То је било нешто што се ратом или претњом ратом није могло постићи. Билов је 28. јуна 1905. понудио прихватљиву формулу за споразум о конференцији.³⁴ Рувје је, пре свега имајући на уму да „британска флота не може путовати на точковима“ и добивши уверавања америчког председника Теодора Рузвелта да ће се САД снажано одупрети сваком неправедном захтеву Немачке, 8. јула коначно одлучио да прихвати одржавање конференције.³⁵ Немци су мислили да се након склапања дефанзивног савеза са руским царем у Бјеркеу 24. јула 1905. налазе на корак од остварења свог циља.³⁶ Када је окончана

³² GP, XX, II, 6683, 6686.

³³ Холштајн је пред очима имао британско понашање током, и француско понашање након кризе код Фашоде 1898. године. - GP, XXI, I, 7034.

³⁴ GP, XX, II, 6748.

³⁵ GP, XX, II, 6767. Вилхелм II је неколико пута писао Рузвелту подстичући га да утиче на Француску да прихвати одржавање конференције. - G. Stuart, *The International City of Tangier*, New York 1955, 47.

³⁶ Савез су склопили цареви Вилхелм II и Николај II приликом сусрета код финског острва Бјерке, недалеко од Виборга. Савез је подразумевао узајамну помоћ у случају напада неке европске силе на једну од страна потписница. Помоћ је имала важити само у Европи. Русија је требало да обезбеди приступање Француске савезу. - GP, XIX, II, 6202, 6203, 6218, 6220.

бура на релацији цар Вилхелм II – канцелар Билов, зачињена канцеларовим театралним подношењем оставке, требало је придобити Француску за споразум у Бјеркеу.³⁷ На тај начин била би формирана фамозна „континентална лига“.³⁸ Билов је сместа иступио са идејом да се Мароко употреби као мамац за Француску како би она приступила савезу.³⁹ Зато је Берлин настојао умирити Париз прихватајући већину његових захтева у вези са програмом предстојеће конференције.⁴⁰ Споразумом о програму конференције склопљеним 28. септембра 1905. решавање суштински важних питања за будућност Марока остављено је самој конференцији.⁴¹ Надметање је пренето из латентно војне сфере у којој је Немачка била непобитно супериорна у дипломатску сферу где ће се Француска показати вештијом. Немачка, која је имала успеха у директном надметању са Француском, сада се изложила опасности стварања дипломатске коалиције која би је могла надгласати на конференцији. Прихватање конференције је указивало управо на то да је Париз сигуран у подршку већине. Али, у такву могућност нико у Берлину није хтео веровати. Тако је Немачка сама створила предуслове за свој неуспех. Тај неуспех је био далеко већи када се почетком октобра 1905. показало да је споразум из Бјеркеа за руске политичаре само парче папира. И ништа више. Николај II је Вилхелма II 7. октобра 1905. обавестио да споразум из Бјеркеа не може ступити на снагу пре пристанка Париза. То је практично значило његову ликвидацију. Русији је био неопходан нови француски зајам ради умирења револуције, обнове истрошене војске, десетковане морнарице и руинираних финансија. Такође, об-

³⁷ GP, XIX, II, 6222, 6230, 6237. Видети и V.von Bülow, *Memoirs*, London 1931, II, 131-144. Прави разлог оставке Билова лежао је највероватније у све интензивнијем Вилхелмовом мешању у вођење спољне политике. – K. A. Lerman, *The Chancellor as courtier: Bernhard von Bülow and the governance of Germany, 1900-1909*, Cambridge 1990, 128-131.

³⁸ „Њихов стварни циљ, неодређен чак и у њиховим сопственим замислима, био је да мирољубиво успоставе преминацију широм европског континента и да тако буду слободни за изазов прекоморске Британске империје.“ – А.Ц.П. Тејлор, *нав. дело*, 391. Представа цара Вилхелма II о односима у том будућем савезу била је специфична - GP, XIX, II, 6226 и фуснота.

³⁹ GP, XIX, II, 6259; XX, II, 6782.

⁴⁰ Програм који је Рувје предложио 2. августа прихваћен је скоро без измена. – GP, XX, II, 6783.

⁴¹ Текст споразума о програму конференције. – GP, XX, II, 6832.

нова и суштинска измена карактера англо-јапанског савеза 12. августа 1905. у пракси је за Русе значило обезвређивање споразума из Бјеркеа, посебно ако се има у виду да није важио ван Европе.⁴² Илузија Немачке да је споразумом у Бјеркеу континентална лига практично створена отворила је пут поразу на конференцији у Алгесирасу. Када је тај замишљени успех немачке дипломатије нестао, уступио је своје место суровој реалности неуспеха. Уговор у Бјеркеу је имао велики утицај на коначан исход прве мароканске кризе као фактор који је завео немачке политичаре и одвео их на погрешан пут.⁴³ Уз немачко поимање да су сила и претња ратом сасвим легитимне методе политике и дипломатије, уз прецењивање вредности једног у суштини имагинарног појма какав је национални престиж, Бјерке је био фактор који је знатно допринео немачком неуспеху у првој мароканској кризи.

Конференција у Алгесирасу била је далеко важнија и по својим резултатима и по својим последицама него што су тога били свесни њени савременици. У процени резултата конференције и њених дугорочних последица мишљења историчара се углавном подударaju. Док мањина сматра да је Алгесирас значао симболичну победу Берлина⁴⁴, већина је мишљења да је конференција за Немачку била пораз.⁴⁵ Примарни циљ Немачке у Алгесирасу, како је пред почетак конференције нагласио Билон немачком делегату фон Радовицу, био је да се по сваку цену избегне изолација⁴⁶ и да се, макар и ратном

⁴² GP, XIX, II, 6247-6258.

⁴³ Русија није могла имати интереса за измирење Берлина и Париза, а понајмање за један савез који би неминовно довео до стварања нове „кримске коалиције“ две западне силе. „Сигурно нису желели француско-немачко измирење. Удаљење због Алзаса и Лорена осигурало је Русији безбедност на западној граници, а да се не говори о бескрајној поплави француског новца.“ - А.Ц.П. Тејлор, *нав. дело*, 388. Уговор који су два цара склопила на острву Бјерке практично је за Петроград изгубио сву своју вредност у тренутку када је Вилхелм II додао одредбу да узајамна помоћ важи само у Европи. С друге стране, влада Рувјеа јесте била за добре односе и сарадњу са Немачком, али не и за континентални савез уперен против Енглеске. - *Исто*, 395-397.

⁴⁴ Ц. Робертс, *нав. дело*, 289.

⁴⁵ G. Craig, *nav. delo*, 321; D.K. Fieldhouse, *нав. дело*, 304; X. Кисинџер, *Дипломатија*, Београд 1999, I, 157; Е. Лудвиг, *нав. дело*, 349.

⁴⁶ GP, XXI, I, 6900.

претњом, спречи дипломатски тријумф Француске.⁴⁷ Ако је други циљ донекле и остварен, први нипошто није. То је најјасније показало гласање о једном техничком питању 3. марта 1905.⁴⁸ Ако је у том случају успела да обезбеди једино подршку Аустроугарске и Марока, Немачка никако није могла очекивати боље на гласању о суштинском питању као што је полиција. Преовладали су умерени тонови и постепено повлачење. Билов је настојао да што пре оконча конференцију и сачува шта може од изгубљеног престижа. Тако је конференција без већих сукоба убрзо била приведена крају.⁴⁹

Конференција у Алгесирасу, која је започела 16. јануара, окончана је потписивањем споразума 7. априла 1906. године.⁵⁰ Успех Немачке садржао се у чињеници да су били формално очувани независност и територијални интегритет Марока, принцип „отворених врата“, као и стицање легитимног права да реагује уколико Француска евентуално буде прекршила договорено. Међутим, фактичка политичка превласт Француске у Мароку није могла бити спречена, јер је конференција донела одлуку да полиција у отвореним лукама буде под командом француских и шпанских официра. Формални надзор над њима требало је да почива у рукама једног швајцарског официра. У Тангеру је требало да буде формирана државна банка са подједнаким оснивачким капиталом свих држава потписница Мадридског уговора.⁵¹ Формално, царине су требало да буду бити једнаке за све стране државе, као и прилике за закључива-

⁴⁷ GP, XXI, I, 6916.

⁴⁸ GP, XXI, I, 7051. Гласало се да ли да се 5. марта настави са расправом о полицији пре него што се заврши расправа о државној банци. Немачки делегат је био против, а британски за. Стога је председавајући ставио то питање на гласање. Од 13 делегата држава учесница, 10 је било за или уздржано (Велика Британија, Француска, Русија, САД, Италија, Шпанија, Белгија, Холандија, Шведска и Португал), а Немачка је добила подршку само Аустроугарске и Марока.

⁴⁹ Билов је 5. априла 1905. током дебате у Рајхстагу о политици владе у мароканском питању, услед исцрпљености, доживео колапс. Холштајн је 3. априла поднео оставку коју је цар Вилхелм II потписао 16. априла 1905. – HP, IV, 953, 963.

⁵⁰ Комплетан текст споразума видети у M. Hurst(ed), *Key Treaties for the Great Powers 1814-1914, Volume 2 (1871-1914)*, London 1972, 772-805.

⁵¹ Влада САД је одбила да узме учешће у формирању власничког капитала банке. Детаљније о формирању банке видети у: GP, XXI, I, 7031-7040, 7048, 7055, 7070, 7078, 7079, 7129, 7278.

ње уговора о извођењу јавних радова. Систем створен у Алгесирасу могао је опстати једино ако се ситуација стабилизује и Мароко успе да се организује као нормална држава. Али, то је било мало вероватно и мало ко је у то веровао што ће догађаји већ током 1907. и потврдити. Одредбе споразума склопљеног у Алгесирасу обезбедиле су одговор на сваку евентуалност, осим за оно што ће се стварно догодити.⁵²

Алгесирас: Немачка постаје свесна изолације

„Када сам постао потпуно свестан опасности, био сам убеђен да, пре него што се прстен других великих сила затвори око нас, ми морамо покушати, свом својом снагом и са одлучношћу која неће презати од најгорег, да разбијемо тај прстен! Отуда царев пут у Тангер!“
(речи барона Фридриха фон Холштајна 1909. године)⁵³

Прави резултати прве мароканске кризе могу се сагледати у пуном светлу једино ако се посматрају и краткорочне и дугорочне последице. Краткорочно гледано, Мароко и Алгесирас се стварно могу сматрати победом Немачке, али Пировом. Привремено је спречена *тунисификација* Марока. Дугорочно гледано био је то пораз Немачке са далекосежним последицама. На изглед звучни, али у ствари релативно ситни добици (изнуђена оставка Делкасеа и формално очување „отворених врата“ и независности Марока), нису могли отклонити изузетно негативне последице кризе по Немачку и њену спољнополитичку позицију. Ретко се у историји дешавало да једна држава која је била у стању да својим противницима нанесе одлучан војнички пораз допусти себи да претрпи такав дипломатски пораз као Немачка у Алгесирасу.

⁵² Убиство једног еминентног француског хирурга у Маракешу довело је априла 1907. до француске окупације Ужде, а убиство девет Европљана у Казабланци до уласка француских трупа и у овај град јула 1907. Августа 1907. избила је побуна султановог брата Муле Хафида, који ће после годину дана сести на престол. Крајем 1907. полиција је постојала само на папиру, а банка није могла да покрије ни султанове трошкове.

⁵³ Видети у О. von der Lancken-Wakenitz, *Meine dreißig Dienstjahre 1888-1918*, Berlin 1931, 58-59.

Немачка вероватно никада након 1871. године није била безбеднија него у периоду од 1904. до 1906, али се налазила у веома повољној ситуацији и пред изазовом да европску равнотежу промени у своју корист.⁵⁴ Иако је Делкасе принуђен на оставку која је била „највећа немачка победа после Седана“ жељени циљ ипак није постигнут.⁵⁵ Континентална лига није формирана. Антанта није ликвидирана. Напротив, ефекат акције био је супротан од очекиваног. Лондон је пружио дипломатску подршку Паризу у складу са чланом бр. IX декларације о Египту и Мароку од 8. априла 1904.⁵⁶ Антанта је учвршћена. О томе најбоље сведоче огорчење Лондона немачком политиком које је било можда и веће него француско⁵⁷, и спољна политика нове либералне владе којој је очување антанта са Француском било „како ствар интереса, тако и питање части“⁵⁸. Оличење те политике свакако су биле многобројне међусобне посете: енглеског краља Едварда VII Паризу, француског председника Лубеа и Делкасеа Енглеској, енглеске ескадре Француској у Бресту, француске ескадре Енглеској у Портсмауту и др. Далеко значајнији израз били су почетак англо-француских војних преговора готово сутрадан по отварању конференције⁵⁹, као и упозорење које је британски државни секретар за спољне послове Едвард Греј 3. јануара 1906. упутио немачком амбасадору у Лондону (1901-1912) Паулу фон Волф – Ме-

⁵⁴ А.Ц.П. Тејлор, *нав. дело*, 391.

⁵⁵ *Исто*, 394.

⁵⁶ Сумарни преглед споразума видети у Н. Nicolson, *нав. дело*, Appendix I, 439-442.

⁵⁷ Доминантна стрепња Лондона првих месеци кризе била је да ће Берлин иступити са захтевом за добијање луке на обали Марока. Одатле би сваким даном све јача немачка флота била огромна претња енглеским комуникацијама како кроз Гибралтарски мореуз и Медитеран тако исто и дуж обале западне Африке.

⁵⁸ E. Grey, *Twenty Five Years*, London 1925, I, 77, 104.

⁵⁹ На основу инструкција премијера Рувјеа, француски амбасадор у Лондону Пол Камбон је 10. јануара 1906. од британских власти затражио војну помоћ уколико она Француској буде затребала у случају неуспеха конференције и напада Немачке. Министар спољних послова Греј то није могао да обећа, али је након консултација са премијером Кемпбел-Банерманом и министром војним Холдејном, 31. јануара 1906. пристао на војне разговоре у најстрожој тајности. - E. Grey, *нав. дело*, I, 72-82. Детаљније о овим разговорима и о утицају који је стање оружаних снага великих сила имало на њихову политику током кризе видети у D.Stevenson, *Armaments and the Coming of War, 1904-1914*, Oxford 1996.

терниху.⁶⁰ Антанта не само да је ојачала већ је постала и популарнија у обе земље. Немци су отуђили себи наклоњене кругове у Француској, уништили њихову веру у могућност међусобне сарадње, коју је делио и сам Рувје, и присилили капитал пацифистички настројених радикала да се придружи антинемачкој струји у Француској.⁶¹ Уместо да буде разбијена, антанта се у Алгесирасу први пут опробала и учврстила. Преживела је ватрено крштење. То је била **прва и најважнија последица кризе**. Споразум Лондона и Париза 1904. значио је по својој природи решавање колонијалних несугласица. Немачка је својом акцијом у Мароку, без обзира на то да ли је она била оправдана или не, променила и природу споразума и природу односа Велике Британије и Француске. Од пријатељства и колонијалне погодбе кренуло се ка савезништву. Главни покретач помирења, а потом и стварања фактичког савеза две западне силе био је страх од Немачке. Чудно, али Берлин као да се својски трудио да тај страх и у Лондону и у Паризу опстане. Непрестано га је потхрањивао. Од Марока и Алгесираса је у Лондону и Паризу, оправдано или не, готово сваки немачки потез интерпретиран као корак на путу ка стварању немачке хегемоније.

Друга последица кризе било је подстицање зближавања између Лондона и Петрограда, мада оно није било мотивисано искључиво непријатељством према Берлину. Иако су дубоко укорењене антипатије, традиционално осећање неповерења и веома изражене предрасуде и даље опстајале, обе стране су их, руковођене вишим интересима, почеле постепено потискивати у други план. Лондону није било могуће да у исто време буде пријатељ Француске и непријатељ њеног савезника.⁶² У интересу му је било и да спречи потенцијални немачко-руски савез. С друге стране, Русију је, не само пораз и исцрпљеност, него и нови карактер англо-јапанског савеза, на дуже стазе лишавао маневарског простора за вођење активне политике, како на Далеком истоку, тако и у Централној Азији. Русија се

⁶⁰ Том приликом Греј је Метерниху рекао да „...у случају немачког напада на Француску, који би проистекао из нашег споразума о Мароку, расположење британске јавности било би такво да ниједна британска влада не би могла да остане неутрална...“ – E. Grey, *nav. delo*, I, 82-85; GP, XXI, I, 6923.

⁶¹ L. Albertini, *nav. delo*, 174; А.Ц.П. Тејлор, *нав. дело*, 385.

⁶² E. Grey, *nav. delo*, I, 152-153.

поново окретала Европи. Решавање спорних колонијалних питања било је у интересу и једних и других и уочи прве мароканске кризе, али је сада та потреба постала далеко већа. Пре Марока главни мотив споразумевања било је отклањање узрока међусобног конфликта. После Марока снажан, а временом и доминантан, мотив зближавања постаје заједнички страх од Немачке. Попут Француске 1888. и 1889, сада је и Велика Британија темеље својих веза са Русијом почела градити и финансијским путем – први пут након Кримског рата узела је учешћа у руском зајму.⁶³ Нови руски министар иностраних послова Александар Извољски, којег је Едвард VII сматрао најспособнијим руским дипломатом, био је наклоњен тесној сарадњи са Великом Британијом.⁶⁴ У том погледу био је супротност својим претходницима, грофовима Муравјеву и Ламсдорфу. Реформе које је започео нови председник руске владе Столипин и отварање Думе у мају 1906. срдачно су поздрављени у Лондону. Преговори су започети јуна 1906. године. У марту 1907. руска флота је, током пријатељске посете Британији, упловила у луку Портсмаут.⁶⁵ Била је то манифестација срдачних односа која је подсећала на посете француске флоте Кронштату 1891. и руске флоте Тулону 1893. Иако је оних који су се противили и даље било, дуги преговори ће на крају ипак уродити плодом.⁶⁶ Англо-руска антанта потписана је 31. августа

⁶³ Н. Feis, *Europe: The World's Banker 1870-1914*, New York 1965, 231-233. Зајам је закључен 3. априла 1906. године. Био је то највећи инострани зајам у модерној историји, који је омогућио Русији да сачува златну подлогу националне валуте и стане на ноге након изгубљеног рата и револуције. С друге стране, Берлин је због руског напуштања споразума у Бјеркеу и става који је Петроград заузео на конференцији Алгесираса забранио учешће немачких финансијера у уписивању зајма. – *GP*, XXI, I, 7028, 7052, 7068; XXV, 8503.

⁶⁴ Извољски је био, у извесној мери, прозападно оријентисан. Панславизам и принцип монархистичке солидарности били су за њега фактори од споредног значаја у креирању спољне политике Русије. Искрено се дивео енглеским институцијама. Био је изврстан познавалац енглеског језика, историје и књижевности. – Н. Nicolson, *nav. delo*, 233.

⁶⁵ Првобитно планирана посета енглеске флоте луци Кронштат 1906. године била је отказана.

⁶⁶ У Британији су то били Лорд Керзон, Лорд Ленсдаун и опозиција већим делом, а у Русији је највише противника антанти било у дворским круговима и војном врху.

1907.⁶⁷ Немачки канцелар Билон био је веома изненађен прво англо-француском, а сада и англо-руском антантом.⁶⁸ Као и споразум склопљен у Лондону 8. априла 1904, тако је и споразум потписан у руској престоници представљао решавање вишедеценијских међусобних колонијалних несугласица сила потписница. Мотиви споразума постигнутог 1907. били су још мање антинемачки него мотиви споразума из 1904. Међутим, на сличан начин као што је првом мароканском кризом 1905/06. учврстила англо-француску, Немачка ће својим наступом у анексионој кризи 1908/09. учврстити и англо-руску антанту.

Трећа последица кризе било је знатно продубљивање осећања угрожености у Немачкој. Био је то резултат приближавања Британије, Француске и Русије. Немачка га је својом политиком током прве мароканске кризе подстакла и знатно убрзала. Сада је забринута посматрала последице. Једна од њих био је и страх од опкољавања, који након Алгесираса почиње убрзано да расте. Сваке следеће године тај страх био је већи него претходне. „Након неуспеха у Мароку страх од окружења је почео да бива моћан фактор у немачкој политици.“⁶⁹ Страх од окружења и евентуалног останка без савезника постао је, не само моћан, већ покретачки фактор немачке дипломатије. Немачка је од 1905. водила политику чија је суштина била настојање да се поменуто окружење разбије. Парадоксално, али управо је таква политика водила даљем приближавању њених непријатеља. Што је интензивнија била политика у том смеру, интензивније је било и „опкољавање“, али и страх који су подстицале последице такве политике. Постизао се супротан ефекат. Политика која је требало да елиминише корене немачког страха од окружења скоро да је довела до његовог претварања у панику. Политика разбијања покушаја окруживања, наизглед најлогичнија у датом тре-

⁶⁷ Архив Србије, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (у даљем тексту АС, МИД, ПО), 1907, Ф-П, Д-2, ролна бр. 306, П/217-221, Пов. бр. 298, Изв. из Лондона од 14. септембра 1907; L. Albertini, нав. дело, 187-189. Анализу преговора видети у В. Williams, *Great Britain and Russia, 1905 to the 1907 Convention*, British Foreign Policy under Sir Edward Grey, Cambridge 1977, 133-147. Ток преговора из угла особе која их је водила са британске стране, као и текст споразума видети у Н. Nicolson, *nav. delo*, 447-450.

⁶⁸ ВД, V, бр.386.

⁶⁹ G. Craig, *nav. delo*, 321.

нутку, својом контрапродуктивношћу довешће читаву немачку спољну политику до крајње нелогичности, а Немачку у изузетно тежак и незавидан спољнополитички положај.

Четврта последица кризе повезана је са претходном. Посматрајући јачање своје изолације Немачка је истовремено постајала болно свесна чињенице да јој је у таквој ситуацији као једини прави савезник остала Аустроугарска монархија. Наиме, стварање Тројне антанте и постепено и константно удаљавање Италије од Тројног савеза били су два паралелна процеса. Тројни савез ће опстати све до 1915, али се на Италију, и поред изјава немачких званичника у супротном смислу, више није могло рачунати са сигурношћу. Знатно пре избијања прве мароканске кризе на Апенинима је ентузијазам према Тројном савезу почео да јењава и да уступа место политици противосигурања, која се посебно одликовала својеврсним флертом на релацији Рим-Париз. Била је то политика која ће касније бити означена синтагмом *sacro egoismo*. Савез између Берлина, Беча и Рима, формално тројни, фактички је деградиран на два члана. Уколико је раније такав развој италијанске спољне политике само фигурирао као потенцијална претња у Алгесирасу је он постао реалност. Италија ће се после 1905. у свакој кризи, мање или више отворено, сврставати на страну насупрот Немачкој и Аустроугарској. Алгесирас је био само почетак.

На конференцији у Алгесирасу Италија не само да није могла пружити подршку Немачкој коју је Берлин од ње у неколико наврата, некада и претећи, захтевао преко свог посланика у Риму (1902-1909) грофа Антона Монтса, него није могла заузети чак ни неутралну позицију.⁷⁰ Зашто? Став који је Италија заузела у Алгесирасу 1906. био је одређен неколико година раније. Италија је од 1902. стајала једном ногом „...у Тројном а другом у Двојном савезу, а ово је омогућило...[њено] држање на коференцији у Алгесирасу и доцније...“. Тада потписани тајни споразуми са Паризом јасно су дефинисали политику Рима у мароканском питању.⁷¹ С друге стране,

⁷⁰ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-III, Д-8, ролна бр. 308, III/658-661, Пов. бр. 325, Изв. из Рима од 6. августа 1907.

⁷¹ Париз и Рим су 14/16. децембра 1900. (тада су написане дипломатске ноте, а размењене су 4. јануара 1901.) постигли споразум по којем је Француска добијала

Тројни савез ниједном својом одредбом није обавезивао Италију у том смислу, а принцип *sacro egoismo* је веома прагматично искључивао политику високог морала и верности духу савеза са Централним силама.⁷² Током конференције је дошло и до смене владе у Италији. Природа те смене није ишла у прилог Немачкој. Заједно са владом Алесандра Фортиса 3. фебруара 1906. са дужности је отишао и министар спољних послова маркиз Антонио ди Сан Тулијано, који је био веома пријатељски расположен, ако не према Берлину, онда према Тројном савезу. Њих двојицу заменили су 8. фебруара барон Сидни Сонино, односно гроф Франческо Гвичардини. Први је био познат по свом пријатељском ставу према Лондону, а други је учествовао у стварању француско-италијанске конвенције 1902. Од таквих политичара није се могао очекивати пронемачки став, тим пре јер су у Алгесирасу као италијанског представника задржали искусног и ауторитетног дипломату и пет пута министра иностраних послова Италије (последњи пут 1899-1901) маркиза Емилија Висконти-Веноста.⁷³ У Алгесирасу је Висконти-Веноста, на сопствени захтев, имао одрешене руке. Све немачке акције на придобијању Рима су се суочавале са истом судбином. Берлин је учтиво упућиван на маркиза на кога се и жалио због подршке француском ставу, а којег није смео да одбије од себе пошто је имао на Французе далеко већи утицај од аустријског делегата Рудолфа фон Велзерхајмба!⁷⁴

одрешене руке у Мароку, а Италија у Либији. Тајним нотама потписаним и размењеним 30. јуна, а датираним 1. новембра 1902, дефинисана је неутралност Италије у случају рата између Немачке и Француске. Немачка је сазнала за споразум Рима и Париза о Мароку и Либији тек у децембру 1901. преко Беча.

⁷² Из истих разлога као и 1906. Рим није могао заузети неутралан став и на конференцији у Хагу 1907. Тада немачки канцелар Билов, поучен искуством из Алгесираса, није тражио да Рим експлицитно подржи став Берлина, него само да заузме неутралан став и уздржи се од гласања у ситуацијама у којима би се јавила непомирљива супротност између Немачке и Француске. – АС, МИД, ПО, 1907, Ф-П, Д-5, ролна бр. 307, П/589-590, Пов.бр. 91, Изв. из Рима од 4. априла 1907.

⁷³ Иако је и сам Билов био задовољан маркизовим именовањем за италијанског делегата 5. јануара 1906, гроф Монте је већ након првог разговора са Висконти Веностом увидео да Берлин неће моћи да рачуна на активну подршку Италије током конференције. – GP, XXI, I, 6925, 6928.

⁷⁴ GP, XXI, I, 7087, 7088. Гроф Монте је у извештају Берлину констатовао да Висконти – Веноста није толико франкофил колико је реалиста, јер је за њега став

Осетивши „неверство“ савезника као страховити ударац, како за свој престиж и сујету, тако и за спољнополитички положај Немачке Берлин се није трудио да сакрије бес према Риму. То је било посебно видљиво након првог гласања на конференцији 3. марта. Иако се радило о питању процедуре, оно је јасно показало фактичку изолованост Немачке. Изливи огорчења и отворених претњи Риму, како се и могло очекивати, долазили су посебно из *Потсдама* и пре него што је конференција окончана.⁷⁵ На вечери приређеној у његову част у аустроугарској амбасади у Берлину цар Вилхелм II је у осуди Италије отишао толико далеко, да је говорио и о евентуалном рату против „бескорисног“ савезника.⁷⁶ Док је већ 5. априла послао телеграм захвалности аустроугарском цару Францу Јозефу, немачки цар је тек средином месеца, међу последњима, и са прорачунатим закашњењем, послао изјаву саучешћа италијанском краљу поводом катастрофалне ерупције Везува 4. априла 1906.⁷⁷ И неки еминентни италијански државници, попут Сан Ђулијана и маркиза Рудинија, неповољно су се изражавали о италијанским споразумима са Француском и позицији коју је Висконти-Веноста заузео у Алгесирасу.⁷⁸ Велики утицај на цара Вилхелма II имао је немачки амбасадор у Риму, гроф Монтс који се изузетно неповољно изражавао о Италији.⁷⁹ Цар га је ценио и читао све његове извештаје о којима се често по-

британског делегата сер Артура Николсона одлучујући фактор. – GP, XXI, II, 7028.

⁷⁵ GP, XXI, I, 7103; I I, 7150; AC, МИД, ПО, 1907, Ф-II, Д-5, ролна бр. 307, II/598-599, Пов. бр. 112, Изв. из Берлина од 23. априла 1907; GP, XXI, II, 7150. „Његов [цара Вилхелма II - прим.аут.] импулсивни темперамент рађа по који пут такве спонтане и од надлежних државних фактора неконтролисане изливне осећања, а дејство, које доцније произведу, често премаши првобитни циљ и није ни предвиђено ни срачунато.“ - AC, МИД, ПО, 1906, Ф-III, Д-7, ролна бр. 296, III/513-515, Пов. бр. 196, Изв. из Берлина од 22. априла 1906; исто, 1907, Ф-II, Д-5, ролна бр. 307, II/598-599, Пов. бр. 112, Изв. из Рима од 23. априла 1907.

⁷⁶ L.Albertini, *nav. delo*, 175; F.R.Bridge, *From Sadowa to Sarajevo, The Foreign Policy of Austria-Hungary 1866-1914*, London - Boston 1972, 282.

⁷⁷ GP, XXI, I, 7139, 7152 и фуснота; AC, МИД, ПО, 1906, Ф-III, Д-7, ролна бр. 296, III/508-510, Пов. бр. 180, Изв. из Берлина од 23. априла 1907.

⁷⁸ GP, XX, I, 6430; XXI, I, 7050, 7145.

⁷⁹ Монтс је у својим извештајима ишао толико далеко да је Италију називао псеудо-великом силом и мртвацем који је Немачка морала да вуче за собом. GP, XX, II, 6709.

хвално изражавао. Гроф Монте је још 1902. правилно проценио да ће Италија бити неверна савезница и да уколико Немачка буде напала Француску Италија неће подржати своје савезнике.⁸⁰ Вилхелм II је говорио, што ће се показати као исправно, да ће Италија остати уз Тројни савез све док он не дође у сукоб са Енглеском, а да ће га онда напустити што ће довести до његовог рушења, и да је вероватноћа да се догађаји развију у том смеру порасла.⁸¹ Иако је знао да после Алгесираса ни у ком случају не може рачунати на Италију против Француске, Биллов је ипак настојао да заузме помирљив став према њој како би у највећој могућој мери од Беча сакрио изолацију у којој се Немачка нашла након 1906.⁸² Реалност или, боље речено, страх од реалности је на крају ипак превладао. Немачка јесте била веома незадовољна преокретом политике Рима, јесте му то јасно ставила до знања, али избор могућих одговора није био нимало охрабрујући. Холштајн је још маја 1904. наглашавао да би претње Риму у циљу његове промене курса биле безнадежан покушај.⁸³ Маневарски простор Берлина према непоузданом савезнику био је све мањи. Смањивао се упоредо са сваким новим кораком који би Рим учинио на свом „путу на Запад“, и у оној мери у којој је Берлин морао да коригује своје спољнополитичке концепције у складу са интересима Беча. Најлогичније решење било је не чинити ништа што би односе са Римом заострило још више и довело Тројни савез на руб распада.⁸⁴ Поводом сваког корака Италије који јој је био „трн у оку“ у Немачкој су избијале праве експлозије незадовољства и ерупције гнева у званичним круговима и најмеродавнијој штампи. Оне никако нису могле проћи незапажено.⁸⁵ Мислило се и осећало једно, а јавно причало друго с циљем улепшавања нимало лепе стварности.⁸⁶

⁸⁰ Ц.П.Гуч, *нав. дело*, 293.

⁸¹ ГР, XXI, I, 7103; II, 7162.

⁸² АС, МИД, ПО, 1907, Ф-II, Д-5, ролна бр. 307, II/587-588, Пов. бр. 83, Изв. из Рима од 18. марта 1907.

⁸³ ГР, XX, I, 6416.

⁸⁴ Исто, 1906, Ф-III, Д-7, ролна бр. 296, III/513-515, Пов. бр. 196, Изв. из Берлина од 22. априла 1906.

⁸⁵ Посета енглеског краља Едварда италијанском краљу у Гаети априла 1907, став Италије на Хашкој конференцији, састанци Титонија са Еренталом у Деизију и на Семерингу током друге половине 1907. итд. – АС, МИД, ПО, 1907, Ф-II, Д-5, рол-

Док је, гледано очима Берлина, Рим у Алгесирасу одиграо улогу Јуде, Беч је јасно демонстрирао нибелуншку верност. Гроф Голуховски је, сматрајући то пожељним изразом савезничке оданости, подржао како захтев Берлина за одржавање конференције тако и позицију коју је током ње Немачка заузела. Гроф је посебно био заинтересован да по питању Марока ни у ком случају не дође ни до двојног договора између Немачке и Француске, нити до евентуалног рата између две државе. У јек унутрашње кризе рат никако није могао бити у интересу Беча.⁸⁷ Зато је Аустроугарска настојала да делује помирљиво. Након што је Немачка 16. фебруара одбила француски пројекат реформе полиције који су Велзерхајмб и Беч сматрали прихватљивим и повољним,⁸⁸ цар Франц Јозеф је 23. фебруара рекао немачком посланику (1902-1907) Карлу фон Веделу да ће Монархија бити уз Немачку током конференције, али да постоји реална опасност да њих две остану усамљене, јер је могуће да и Рим и Петроград заузму супротан став.⁸⁹ Усмерен на постизање компромиса и подстакнут од Голуховског био је и план аустријског делегата грофа Рудолфа фон Велзерхајмба о реформи полиције, који је 26. фебруара предложен немачком делегату Јозефу фон Радовицу.⁹⁰ Након што га је Берлин прихватио 6. марта, тај план је уз извесне немачке измене 8. марта предложен на конференцији.⁹¹ Аустријски делегат је играо значајну улогу и у постепеном попуштању немачког става све

на бр. 307, II/598-599, Пов. бр. 112, Изв. из Рима од 23. априла 1907; исто, Ф-III, Д-8, ролна бр. 308, III/658-661, Пов. бр. 325, Изв. из Рима од 6. августа 1907.

⁸⁶ V. von Bülow, нав. дело, 57-58.

⁸⁷ Што се тиче самог Марока, гроф Голуховски је за његову судбину, осим тога што је сматрао да није вредан избијања рата у Европи, био заинтересован примарно у смислу економских интереса Аустроугарске. Монархију је стављао на треће место по снази економских интереса великих сила у Мароку! – F.R.Bridge, *nav. dello*, 277, 280-282.

⁸⁸ GP, XXI, I, 6995, 7008, 7011-7013. Таквим су га сматрали и Висконти Веноста и амерички делегат Хенри Вајт.

⁸⁹ GP, XXI, I, 7039.

⁹⁰ GP, XXI, I, 7045

⁹¹ GP, XXI, I, 7060, 7065, 7076-7080. Постоје индикације да је на предлог немачког делегата фон Радовица у Берлину одлучено да се од Аустроугарске затражи услуга да она пред конференцију изађе с предлогом који је у себи садржао немачко одступање. - АС, МИД, ПО, 1906, Ф-III, Д-7, ролна бр. 296, III/508-510, Пов. бр. 180, Изв. из Берлина од 23. априла 1907.

док крајем марта није постигнут коначан договор о реформи полиције, а 7. априла потписан текст споразума.⁹² Наступ грофа Голуховског у Алгесирасу потиснут је у други план, добивши у исто време незаслужено етикету пораза, услед неуспеха Аустроугарске у другим спољнополитичким питањима и објављивања у бечкој штампи чувеног телеграма, који је 13. априла 1906. Вилхелм II упутио аустроугарском министру спољних послова. У телеграму је немачки цар захвалио грофу Голуховском што је у Алгесирасу Аустроугарска пружила Немачкој снажну подршку, поневши се као „бриљантни секундант на бојном пољу“, и обећао исту такву подршку уколико се Беч нађе у сличним околностима.⁹³ Канцелар Билон није знао за упућивање овог телеграма и био је прилично непријатно изненађен.⁹⁴ Државни секретар за спољне послове Хајнрих фон Чиршки је касније говорио да је, пошто је сазнао за депешу, предузео мере да се она не публикује, али је закаснио.⁹⁵ У Аустроугарској је таква немачка „захвалност“ изазвала велико незадовољство. Сујета државе, која је још увек живела у илузији да је велика сила првог реда, била је тешко погођена. Гроф Голуховски ни најмање није желео да буде ни немачки, нити било чији секундант, па макар био и бриљантан. Хенри Викем Стид каже да се гроф Голуховски читавих недељу дана трудио да избегне изношење у јавност телеграма који је потискивао Аустроугарску у други план, али је морао положити оружје након упорног инсистирања немачког амбасадора у Бечу да цар Вилхелм жели да телеграм буде објављен. Гроф Голуховски се никако није могао отети утиску да је циљ телеграма био његов одлазак са кормила аустријске спољне политике. Стид је сматрао да је телеграм плод освете немачког цара због тога што је гроф током 1904. и 1905. водио политику блиске сарадње са Италијом ради постизања равнотеже унутар Тројног савеза.⁹⁶

Берлин се упорно, и у исто време узалудно, трудио да стави до знања како домаћој тако и европској јавности, да у Алгесирасу

⁹² L. Albertini, *nav. delo*, 173.

⁹³ GP, XXI, I, 7139 и фуснота.

⁹⁴ АС, МИД, ПО, 1906, Ф-III, Д-7, ролна бр. 296, III/508-510, Пов.бр.180, Изв. из Берлина од 23. априла 1907.

⁹⁵ Исто, III/513-515, Пов.бр.196, Изв. из Берлина од 5. маја 1907.

⁹⁶ H.W.Steed, *Through Thirty Years*, London 1924, 235.

није доживео неуспех, да га је Италија подржала у свим важним питањима и да се не налази у својеврсној изолацији.⁹⁷ Немачки делегат у Алгесирасу Јозеф Марија фон Радовиц тврдио је да се борба окончала „и без победника и без поражених.“⁹⁸ Канцелар Билов је признавао повремена скретања Италије са савезничког курса. Објашњавао их је чињеницом да сва три члана савеза имају своје националне интересе и ван његовог оквира, и да савез ни у ком случају не би толико дуго опстао када би од својих чланова захтевао апсолутну сагласност у апсолутно свим спољнополитичким питањима.⁹⁹ Ту своју констатацију је поткрепио Бизмарковим речима да је за њега довољно да се у важним питањима европске политике италијански наредник са италијанском заставом, и италијански бубњар поред њега, построје наспрам Запада, односно Француске, а не наспрам Истока, односно Аустрије. Такво схватање никако није могло бити у складу са немачким схватањем да је мароканско питање било питање од велике важности за националне интересе Немачке. Ако је тако било, а Немачка се тако понашала и на моменте изгледала спремно да због Марока загази у рат, онда је то био управо један од оних тренутака када се, по Бизмарку, али и по Билову, Рим морао стриктно држати линије Тројног савеза. То никако није био случај у Алгесирасу. Противречећи тако сам себи, Билов је проценио да се „пуна и права вредност једног савеза може испробати само у озбиљној кризи.“¹⁰⁰ Време ће показати да је био у праву. На првом озбиљном испиту Тројни савез ће пасти. Такав исход очигледно се могао наслутити још 1906.

Уочи посете цара Вилхелма II Бечу почетком јуна 1906, канцелар Билов је 31. маја послао немачком суверену једно дугачко писмо у којем је изнео своје схватање о позицији у којој се Немачка нашла према својим савезницима након конференције у Алгесирасу. Истакао је: 1. да су односи са Аустријом за Немачку важнији него икада, и да је она једини савезник на којег се Немачка може потпуно

⁹⁷ Билов је кривицу за лажно представљање италијанске позиције у Алгесирасу као антинемачке бацао на француску штампу. - В. von Bülow, *Imperial Germany*, 57.

⁹⁸ GP, XXI, I, 7137.

⁹⁹ В. von Bülow, *nav. delo*, 58.

¹⁰⁰ В. von Bülow, *nav. delo*, 60.

ослонити; 2. да се мора на што је могуће мању меру смањити схватање Аустрије о релативној политичкој изолованости Немачке. Билов је истакао да се на Аустрију мора оставити утисак, да „...ми, у сваком случају, имамо у себе пуну сигурност“, да се стога „...наши односи са Русијом, Италијом и Енглеском морају представити бољим него што то у стварности јесу“, и да се „...морамо уздржати од показивања, на пример, незадовољства према Италији.“¹⁰¹ У складу са тим мудрим препорукама канцелара цар Вилхелм II је предложио, а цар Франц Јозеф задовољно оберучке прихватио, да заједно пошаљу телеграм италијанском краљу Виториу Емануелу, који је у одговору изразио своје верно пријатељство.¹⁰² Било је то својеврсно стављање проблема под тепих. Након што су емоционални изливи беса и огорчења природно уступили место рационалном сагледавању ствари Берлин је био у стању да мирно процени позицију Италије у савезу која је након Алгесираса добила на тежини. Током сусрета два цара у Бечу 6/7. јуна 1906. није било говора о модификацији Тројног савеза. Као и Берлин, и Беч је желео по сваку цену да сачува Рим у савезу.¹⁰³ С друге стране, за Рим је политички најпрофитабилнија позиција била истовремено чланство у Тројном савезу и флертовање са његовим противницима. Како до јула 1907, годину дана пре истека рока, ниједна чланица није захтевала измену текста споразума, Тројни савез је аутоматски обновљен за још шест година – до 1914.¹⁰⁴

Основни циљ политике канцелара Билова био је да Немачка у XX веку буде чекић, а не наковањ. Суштина проблема није био толико сам циљ те политике колико средства и начин на који су она коришћена да би се до остварења тог циља дошло. Кључне последице *Weltpolitik*-е изашле су на видело дана у Алгесирасу. Немачка је била лишена пријатеља и савезника осим посрнуле Аустроугарске. Непосредан резултат открића тих последица била је жеља немачких

¹⁰¹ GP, XXI, II, 7154.

¹⁰² GP, XXI, II, 7155 и фуснота, 7157. Слање телеграма предложио је Билову 20. маја 1905. државни секретар за спољне послове Хајнрих фон Чиршки.

¹⁰³ GP, XXI, II, 7155, 7162.

¹⁰⁴ Немачки посланик у Риму Монтс је у неколико наврата безуспешно предлагао измене у одредбама савеза – GP, XXI, II, 7156, 7158, 7163. Француски посланик у Риму је без успеха покушавао да приволи Рим да напусти савез. - GP, XXI, II, 7162.

државника да се лојалност Беча обезбеди по сваку цену.¹⁰⁵ „Свако политичко или економско отуђивање од А[устро]угарске, нарочито на Балканском полуострву где је А[устро]угарска први представник немачко-аустроугарске заједнице, губитак је данас непосредно и за Немачку. То је један интерес више који се мобилише противу ње, једна позиција више коју заузимају и на којој се утврђују њени такмаци и противници. Немачка не сме данас напуштати Аустроугарску, свога јединог поузданог савезника, нигде, нарочито не на Балкану, а у првом реду не у Србији, где су интереси аустроугарски осетљивији него ли и на једној другој тачки у читавоме свету.“¹⁰⁶

Un grand touranant: чекић или наковањ?

„Немачка поморска превласт мора бити схваћена као неускладива са опстанком Британске империје, и чак ако би та Империја нестала, обједињавање највеће копнене и највеће поморске снаге у једној држави приморало би свет на удруживање да би се ослободио те море.“
(Sir Eyre Crowe, меморандум *On the Present State of British Relations with France and Germany*, 1. јануар 1907.)¹⁰⁷

Суштински проблем спољнополитичке позиције Немачке након уједињења била је несразмера снаге Немачке у односу на снагу осталих великих сила, и околност да се та несразмера константно повећавала. Такав тренд наставиће се све до 1914. Немачка је била не само јача од сваке друге силе појединачно, већ је била у стању да се практично сама носи и са коалицијом неколико других великих сила, што ће се најбоље видети током Првог светског рата. Бизмарк је одмах након уједињења увидео страх који је Немачка уливала су-

¹⁰⁵ L. Albertini, *nav. delo*, 178-179; G. Craig, *nav. delo*, 321.

¹⁰⁶ АС, МИД, ПО, 1907, Ф-II, Д-5, ролна бр. 307, II/598-599, Пов. бр. 112, Изв. из Рима од 23. априла 1907; Ова оштроумна анализа др Милована Миловановића, тадашњег посланика Краљевине Србије у Риму, имала је погрешан закључак да управо услед такве позиције Берлин неће дозволити и подржати агресивну политику Беча према Београду. Сличан закључак извео је, и исту грешку направио, и посланик у Берлину Михаило Вујић. – Исто, Ф-I, Д-6, ролна бр. 305, I/626-628, Пов. бр. -, Изв. из Берлина од 11. априла 1907; исто, I/622-624, Пов. бр. 138, Изв. из Берлина од 30. априла 1907.

¹⁰⁷ Видети ВД, III, Appendix A, стр. 397-420.

седима и потенцијалне, по Немачку негативне последице тог страха, те је настојао да спољну политику прилагоди тим околностима. Стога су његову спољну политику карактерисале умереност и опрезност, а циљ јој је био очување стања створеног 1871. Две основне Бизмаркове поставке – изолација Француске и (ре)осигурање од сукоба Аустроугарске и Русије на Балкану – Кајзерова дипломатија је срушила убрзо након пада „гвозденог канцелара“. Као да то није било довољно, вођена је политика која је означавана термином *Weltpolitik*, а да нико није „дефинисао тај појам, или везу те политике с немачким националним интересом.“¹⁰⁸ Бизмаркови наследници нису имали јасно дефинисане националне интересе чијем остваривању је Немачка имала да тежи.

Велика брзина којом се одвијао процес слабљења међународног положаја Немачке почетком XX века била је равна брзини којом су расле њена војна и економска снага. Читава спољна политика непромишљено и нерационално је сведена на прост и нелогичан избор између две алтернативе. Да не би била „наковањ“, Немачка је у европској политици морала бити „чекић“.¹⁰⁹ Неминовна последица *Weltpolitik*-е било је убрзано погоршавање односа са другим великим силама, а посебно са Великом Британијом јер је једно од средстава којим се имала спроводити таква политика била и снажна флота.¹¹⁰ Сукоб између Немачке, силе која настоји да промени *status quo*, и Велике Британије, силе која настоји да га одржи, био је неиз-

¹⁰⁸ Х.Кисинџер, *нав. дело*, 140.

¹⁰⁹ R.W.Seton-Watson, *German, Slav and Magyar*, London 1915, 130-132.

¹¹⁰ Након окончања прве мароканске кризе у Рајхстагу је 5. јуна 1906. изгласана допуна (*Novelle*) флотном закону (*Flottengesetz*) донетом 14. јуна 1900. Немачка морнарица (*Hochseeflotte*) требало је да буде повећана за још шест тешких крстарица. Поринуће британског *HMS Dreadnought* 9. фебруара 1906, брода који је далеко надмашивао све постојеће бојне бродове, довешће до својеврсне револуције у изградњи бродова, убрзати англо-немачку поморску трку и енормно оптеретити немачке финансије што ће имати реперкусије и на односе у Рајхстагу. Немачки дредноти (изградња првог – *SMS Nassau* – започела је јула 1906.) и *Novelle* донета 14. јуна 1908. дали су огроман додатни импулс, у сваком смислу те речи, англо-немачкој поморској трци и антагонизму. – Детаљније видети у V.R. Berghahn, *Germany and the Approach of War in 1914*, London 1973; J. Steinberg, *The German Background to Anglo-German relations, 1905-1914*, British Foreign Policy Under Sir Edward Grey, Cambridge 1977, 198-210.

бежан. Једну од најважнијих компоненти тог процеса чинило је и погоршавање немачко-руских односа, посебно ако се има у виду да је Немачка од Пруске наследила више него добре односе са својим источним суседом. Пољска, као мост на којем су се Берлин и Петроград увек могли сусрести и наћи заједнички језик, рапидно је изгубила вредност коју је имала током XIX века.¹¹¹ Своју некадашњу вредност изгубио је и фамозни монархистички принцип, иако у Берлину, посебно у дворским круговима, тога нису били у потпуности свесни. Брзина којом је текло погоршавање немачко-руских односа више је него очигледна када се анализира следећи хронолошки низ догађаја:

1. Крајње неочекивано немачко запоседање луке Киао-Чао новембра 1897. у Петрограду се сматра недопустивим задирањем у интересну сферу Русије на Далеком истоку;
2. Након посете цара Вилхелма II турском султану октобра 1898. немачки економски продор у Турском царству постаје све интензивнији. Изградња Багдадске железнице је потенцијална опасност и по руске интересе;
3. Директна последица новог немачког царинског закона од 25. децембра 1902. јесте практично елиминисање руског жита са немачког тржишта. То је тежак ударац и за руски буџет, али и за трговачке и аграрне кругове;
4. Петроград баца моралну одговорност на Берлин и немачког цара због активног подстицања Русије на рат са Јапаном 1904/05 у којем је она претрпела тежак и понижавајући пораз;¹¹²
5. Русија заузима позицију противну Немачкој на конференцији у Алгесирасу од јануара до априла 1906;

¹¹¹ Пољска у ово време не постоји као самостална држава. Са карте Европе нестала је у поделама њене територије, које су 1772, 1793 и 1795. између себе извршили Русија, Пруска и Аустрија.

¹¹² Многи руски политичари, попут министра финансија Витеа, били су убеђени да је Немачка „гурнула“ Русију у рат. Карактеристичан пример немачког подстицања Русије на далекоисточну експанзију јесу писма која је немачки цар Вилхелм II слао руском цару Николају II – Isaac Don Levine, *Letters from the Kaiser to the Czar*, New York 1920.

6. На чело руске дипломатије 12. маја 1906. долази добар познавалац западне Европе и, за дотадашње руске стандарде, у знатној мери прозападно оријентисани Александар Петровић Извољски.¹¹³

И поред свих бура и олуја које је прегрмела током скоро четврт века, веза између Берлина и Петрограда никада пре августа 1914. није била неповратно прекинута. Као и након криза седамдесетих и осамдесетих година XIX века, она је могла бити поново обновљена, јер је руско-немачко пријатељство имало дубоке корене и многобројне присталице на обе стране.

Немачки државници били су свесни да све док поседују Алзас и Лорену, гледајући на запад са обала Рајне и врхова Вогеза могу да виде једино непомирљивог непријатеља.¹¹⁴ И ништа друго. Бизмарков покушај да француско интересовање скрене са изгубљених провинција на колоније имао је успех, али само делимичан и привремен. Зашто? Французи нису у свом великом колонијалном царству, створеном након 1871, видели ни приближно довољну компензацију за губитак две источне провинције. Нити су размишљали на тај начин. Није то било питање пуке компензације, већ, између осталог, и питање образа, части, достојанства и престижа. Велика већина Француза је у мањој или већој мери била реваншистички настројена.¹¹⁵ Гамбетин спољнополитички опортунизам, симболизован речи-

¹¹³ Без обзира на то, Извољски је осећао страхопоштовање према Немачкој и њеној снази, те је веома пажљиво водио рачуна да преговорима са Лондоном не изазове њену противруску акцију, попут оне коју је неопрезно изазвао Делкасе. Русија, још увек у нокдауну, није била спремна да поднесе терет кризе, чије би размере биле равне првој мароканској кризи.

¹¹⁴ В. von Bülow, *nav. delo*, 66-77, 85-88. О томе најбоље сведочи одговор једног француског дипломате на питање британског колеге да ли постоји могућност да Француска стане уз Немачку: „Можете бити уверени да ће, док год су Алзас и Лорена немачки, без обзира на то шта се друго може десити, француска нација сматрати Немачку својим сталним непријатељем, а сваку другу силу само случајним супарником.“

¹¹⁵ Време је, ипак, протицало и тиме неумитно чинило своје. Реваншизам прве деценије двадесетог века није се, по снази, могао мерити са реваншизмом 70-тих и 80-их година претходног века. Временом је слабио. Питање колико остаје за озбиљно истраживање, али је чињеница да су у Француској одрасле нове генерације којима је француско-пруски рат био школска лекција из историје, а не лич-

ма које су се односиле на француски реванш – „То увек имај на уму, али никада не изговарај“, напуштен је у потпуности. Фашода није могла да потисне сећања на Седан.¹¹⁶ Нерасположење према Британији није могло ни умањити, а камоли потпуно уклонити дубоко укорењену мржњу према Немачкој. Системом савезништава, антанги и споразума Париз је настојао да поврати на његову штету веома нарушени баланс снага између Француске и Немачке, надајући се да би га чак могао и преокренути у своју корист. Парадоксално, у томе је највише помоћи добијао управо од Немачке.

Да би се у потпуности схватио ефекат немачке спољне политике, односно њене негативне последице, неопходно је направити једну малу дигресију и у неколико реченица упоредити спољнополитичке позиције Немачке и Велике Британије на прелазу између векова. У питању је период од 1897-1907. На почетку те деценије Велика Британија је била у изолацији *sui generis*, која је претила да престане бити „сјајна“, и имала прегршт проблема.¹¹⁷ На крају тог периода, имала је два савезника и исто толико правих проблема – немачку флоту у експанзији и одбрану Блиског истока угроженог немачком политичком и економском пенетрацијом, коју је симболизовао пројекат железнице Берлин – Багдад. Извор проблема био је идентичан – Берлин. С друге стране, Немачка је 1897. имала свега два озбиљна проблема. Један је био непријатељство Француске, а други однос између Аустроугарске и Русије. Деценију касније Немачка се нашла у изолацији, никако сјајној, и имала прегршт проблема.¹¹⁸ Својом очигледношћу намеће се извесна аналогија између

но искуство. Ипак, мањина која је била закупљена реваншом, чинила је гро политичке и интелектуалне елите и самим тим имала одлучујућу реч. – Е.М. Carroll, *French Public Opinion and Foreign Affairs, 1879-1914*, London 1931, 183-190.

¹¹⁶ Немачки амбасадори у Паризу (1885-1900) Минстер и Радолин живели су у заблуди, не само да је то могуће, већ и да се дешава – GP, XIII, 3561; XVIII, II, 5867.

¹¹⁷ Велика Британија је попустила у споровима са САД (Венецуела 1895, Панамски канал 1901, Аљаска 1903). Проблем у јужној Африци сама је решила силом – Бурски рат 1899-1902. Спор са Француском у северној Африци решен је антантом 1904. Проблеме на Далеком истоку решила је савезом са Јапаном 1902. и његовом победом у рату са Русијом. Што се тиче Блиског истока, сукоби са Русијом на том простору решени су антантом 1907.

¹¹⁸ Немачка је Лондон изазивала агресивном изградњом флоте и пројектом Багдадске железнице. Анимозитет са Француском је био европска константа још од

положаја Велике Британије 1897. и Немачке 1907. Такође су, у том периоду, јасно уочљива два паралелна и постојана процеса: непрекидно јачање британског и константно слабљење спољнополитичког положаја Немачке. Ова два процеса уједно осликавају и степен политичке мудрости вођства две нације. Немачка је била уверена да може сама, а Британија је, иако поседујући далеко веће ресурсе, сматрала неопходном ликвидацију својих тешкоћа тражећи нове пријатеље.

Спретном политиком Велика Британија је успела оно, што Немачкој није пошло за руком – да избегне претећу спољнополитичку изолацију. „Немачка је заиста успела да постигне нешто изузетно – себе је потпуно изоловала, а три традиционална непријатеља повезала и увела у антинемачку коалицију... упркос томе што су земље које су представљале претњу за Немачку били све само не природни савезници.“¹¹⁹ Године 1890. готово сваки искуснији европски дипломата би се насмејао и презриво одмахнуо главом на било какав помен идеје о савезу Велике Британије, Русије и Француске. Године 1906. у Алгесирасу се видело да ће тај савез дефинитивно постати европска реалност. Иронија историје јесте чињеница да главни извођач радова на формирању тог савеза није био дипломата неке од држава чланица, већ Немачка, против које је савез и био уперен. Бизмарк се у своје време суочавао са могућношћу једног таквог савеза и настојао да избегне његове последице – окруживање и изолацију Немачке. Француско-руским савезом у Берлину нису били озбиљније узнемирени, али су се, након формирања англо-француске антанте, немачки политичари суочили са суровом реалношћу тог савеза. Године 1905. ће учинити први у низу покушаја да га разбију и елиминишу ту негативну последицу своје спољне политике. Последњи такав покушај одвешће у Први светски рат. Све док односи између Лондона, Париза и Петрограда нису били јасно и недвосмислено дефинисани као савези, Берлин се могао надати да ће силом или претњом силе раскинути њихове везе, а тиме и *einkreisung* – опкољавање. Антанте су имале довољно јако везивно дејство на своје чланице

1871. Односи са Русијом ће енормном брзином поћи низбрдо након њеног пораза на Далеком истоку 1905. и безрезервне подршке Берлина Бечу после 1906.

¹¹⁹ Х. Кисинџер, *нав. дело*, 156.

да их охрабре на отпор Берлину, али не и довољно јако да би обесхрабрило Немачку.

Закључак

Током периода од 1890. до 1907. дошло је до темељних промена у равнотежи снага у односу на Бизмарково доба. Односе великих сила карактерисала је велика променљивост. Постојао је велики број различитих смерова у којима су се они могли даље развијати. Била је потребна деценија и по да би се искристалисао нови систем европских дипломатских односа. Уместо Бизмарковог система у којем је Берлин био пресек скоро свих односа, Европа је подељена на два сукобљена и у великој мери изједначена блока великих сила. Догодила се дипломатска револуција у којој је главни губитник била Немачка. Изолација коју је она раније једној сили наметнула (Француска), а другој припремала (Енглеска), вратила јој се као бумеранг. Неуспеси немачке спољне политике током овог периода били су последица многобројних фактора: природе самог државног система, чињенице да након Бизмарка за кормило немачке дипломатије није стао ниједан способан државник, необузданости импулсивног монарха и др. Ово питање није било предмет интересовања нашег рада. Важно је нагласити да су се ти неуспеси догодили, као и да су за последицу имали контраефекат у односу на свој циљ - константно погоршавање међународног положаја Немачке.

Без обзира на то да ли, у зависности од перспективе, окупљање неколико великих сила у антинемачку коалицију окарактеришемо као агресивну политику „опкољавања“ или дефанзивну политику одржавања „равнотеже снага“ јасно је да је оно превасходно било уперено против Немачке. За разумевање немачке спољне политике ипак је најважније имати на уму како је тај процес доживљаван у *Потсдаму* и *Вилхелмитрасеу*. Услед страха који је њено непрестано војно и економско јачање изазивало вероватно је изванредан степен изолације Немачке и био неминован. Немачки врх није био у стању да процени колики степен изолације може да толерише без негативних последица по интересе државе. Међутим, он није био у стању нити да осмисли усклађен скуп спољнополитичких приоритета, ни да направи разлику између суштински важних и тривијалних пита-

ња. Импулсивна, некоординисана и нестабилна спољна политика Немачке у иностранству је остављала утисак постојања смишљено злонамерног плана усмереног ка доминацији светом. На тај начин су додатно расли зла воља, презир и неповерње према Немачкој, који су произашли из страха и стрепње од саме њене моћи.

Уздрана политика Немачке могла је да одложи рат и да доведе до постепеног распада тих неприродних савеза, посебно стога што је Тројни споразум настао на првом месту услед страха од Немачке. Природа немачке спољне политике након Алгесираса била је управо супротна. Како последице Алгесираса не би постале још теже, неопходно је било пружање безрезервне подршке Аустроугарској. Управо 1906. долази до промене политике Беча, која на Балкану постаје активна и постепено доводи до напуштања и рушења од 1897. вођене политике *status quo*-а. Када та политика буде кулминирала у анексионој кризи 1908, Берлин ће пружити Бечу безрезервну подршку. Она ће ићи чак до претње ратом Русији, а 1914. и корак даље. Ситуација у којој се Немачка нашла чинила се неразрешивом. Вођена је по немачке интересе најгора могућа политика. Немачка је истовремено изазивала све преостале велике силе – Велику Британију, Француску и Русију. Берлин је желео да сачува Беч као савезника, па је пружао подршку његовој агресивној политици на Балкану. Управо тиме је јачао страх који се јавио због војне снаге и агресивне политике Немачке, страх који ју је и довео у изолацију. С друге стране, да није подржала Беч, Немачка је ризиковала да остане без свог последњег верног савезника. Био је то својеврсни лавиринт из којег Немачка није умела да пронађе излаз мирним путем. Све је било спремно за отварање Пандорине кутије!

Nenad MILENOVIĆ

THE HAMMER OR THE ANVIL?
GERMANY AFTER THE FIRST MAROCCAN CRISIS (1905-1906)

Summary

The essential problem of Germany's international position after unification was its disproportionately great strength in comparison with other powers and the fact that this disproportion was constantly increasing. That trend was to continue right up to 1914. Germany was not only stronger than any other European power individually, but it was also capable to single-handedly take on even a coalition of several other powers, as it was to be amply demonstrated in World War I. Immediately after the unification, Bismarck realized the fear that Germany instilled in its neighbours and the potential negative consequences this fear could have for Germany itself. Consequently, he attempted to adapt his foreign policy to these circumstances, making it moderate and cautious, with the goal of preserving the situation created after 1871. However, soon after Bismarck left, the Kaiser's diplomacy tore down the basic postulates of his foreign policy. As if that was not enough, a policy was launched, designated as *Weltpolitik*, although no one defined that concept, or connection of that policy with German national interest. Bismarck's successors did not have clearly defined national interests for Germany to pursue. They thoughtlessly and irrationally reduced the entire foreign policy to a simple an illogical choice between two alternatives. So as not to be an "anvil" in European politics, Germany had to be a "hammer". An unavoidable consequence of such a policy was the rapid deterioration of relations with other Great Powers. The great speed with which the process of degradation of the international position of Germany was progressing at the beginning of the 20th century was equal to the speed of its military and economic growth. In 1890, just about every experienced European diplomat would have jeered and shaken his head at the thought of an alliance between Britain, France and Russia. In 1906 at Algeciras it could be seen that such an alliance was definitely going to become a reality. It is an irony of history that for the greater part this alliance was not the work

of some diplomat from one of the member states, but of the very nation against which it was directed. In his time, Bismarck had been faced with the possibility of an alliance of that kind and he made every attempt to avoid its consequences – the surrounding and isolation of Germany. Now the German politicians were faced with the reality of that alliance, and in 1905, they made the first in a series of attempts to break that encirclement and thus eliminate negative consequence of their restless, erratic, inconsistent and incalculable foreign policy. But to no avail. The last such attempt would lead into World War I.

Божица МЛАДЕНОВИЋ
Историјски институт
Београд

СРБИ У ДЕЛУ НЕМАЧКЕ ШТАМПЕ 1912-1913. ГОДИНЕ

Балкански ратови вођени 1912. и 1913. године несумњиво су привукли пажњу свих ондашњих медија, од којих је штампа сигурно била најважнија. На страницама светске, а и националне штампе остали су записи о догађају којим је коначно Турско царство било избрисано са политичке карте Балканског полуострва, односно Европе. Из најмање два разлога определили смо се да проучимо писање немачке штампе о два рата у којима се прославило српско оружје.¹ Прво, штампа је у сваком случају веран одраз политике коју је немачка власт, оличена у цару Вилхелму II Хоенцолерну и канцелару Теобалду фон Бетман-Холвегу, водила за време балканских ратова. Та политика била је потпуно супротна од оне коју је немачка држава заступала у периоду анексионе кризе 1908. године. Став који је немачка власт заузела према Краљевини Србији 1912-1913. био је благонаклон, за разлику од крутог, арогантног наступа од пре четири године. Стога је било занимљиво пратити ову промену и у писању неких немачких новина.² Друго, увек је интересантно како на је-

¹ Хронолошки гледано, развој немачког новинарства текао је спорије у поређењу са осталим европским државама, поготово када су у питању француско и британско. Разлоге за то треба тражити једним делом у оштријој цензури, а другим што у држави није постојала ни политичка ни културна престоница која би се могла мерити са Лондоном или Паризом. На пример, највећи берлински лист, Фосише цајтунг (Vossische Zeitung), имао је 1847. године тираж мањи од 20000 примерака, док су следећа два највећа немачка листа Алгемајне цајтунг (Allgemeine Zeitung) и Келнише цајтунг (Kölnische Zeitung) имали само око 8000 читалаца. (Хари Хердер, *Европа у деветнаестом веку*, Београд 2003, 24)

² У овом раду ће бити анализирано писање следећих новина : Berliner Tageblatt, Frankfurter Zeitung, Kölnische Zeitung, Vossische Zeitung, и у мањој мери Berliner Lokal Anzeiger.

дан важан догађај у националној историји Срба гледају други, односно како су очима Немаца виђени ови оружани сукоби. Определивши се за проучавање проблематике из штампе, нисмо узели у обзир постојећу литературу, пошто су ратови на Балкану били интересантна тема за савременике догађаја.³ Важно је нагласити да смо се у овом прилогу првенствено бавили темом критике Србије - државе, друштва, војске, односно свим, по мишљењу немачких новинара, негативним појавама које су приметили и о њима извештавали своје читаоце.

Први балкански рат, који је започео у октобру 1912. поново је привукао пажњу великих сила и целокупног европског јавног мњења на подручје југоисточног полуострва европског континента. Брза и неочекивана победа савезника, четири балканске хришћанске државе, изменила је политичку карту Европе и поставила темеље нових односа на полуострву. Вишевековна владавина Османлијског царства и више од два века дуга борба за његов опстанак у Европи, познатија под именом Источно питање, била је окончана. Велике европске силе су, у складу са насталим променама, промениле стратегијске процене и започеле процес практичног прилагођавања.⁴ Краљевина Србија је плодове победе најјаче осетила на два поља.

³ За време балканских ратова, похвале српској војсци и њеном јунаштву стизале су са свих страна. О томе су своје белешке оставили Хуго Бетауер, дописник бечког листа "Ноје Фраје Пресе" (Neue Freie Presse), немачки ратни дописник Алојз Кучбах, дописник Албрехт Вирт, публициста и политичар Херман Вендел, пуковник Гедке, Јосиф Бенрајтер, познати аустријски политичар који је играо важну улогу на бечком двору и у друштву и био нарочити пријатељ надвојводе Франца Фердинанда, доктор Адолф Фишер, Швајцарац који је био у српској санитетској служби за време Првог балканског рата. Литература на немачком о балканским ратовима : А. Hemberger, *Illustrierte Geschichte des Balkankrieges 1912/1913*, Wien und Leipzig s.a. Ca 1913; А. Kutschbach, *Die Serben im Balkankrieg 1912-1913 und im Kriege gegen die Bulgaren*, Stuttgart 1913; Dr Albert Wirth, *Der Balkan. Seine Lander und Volker in Geschichte, Kultur, Politik, Volkswirtschaft und Weltverkehr*, 1914; Hermann Wendel, *Kumanovo, Im Buche : Aus der Welt der Sudslawen*, Berlin 1926; Oberst Gedke, *Diese Sunden Bulgariens, Friedens-Warte*, Berlin-Wien-Leipzig 1913; Joseph Barnreiter, *Fragmente eines politischen Tagebuchs*, 1928; Dr Adolf L. Vischer, *An der Serbischen Front. Erlebnisse eines Arztes auf dem serbisch-turkischen Kriegsschauplatz 1912*, Basel 1913; Швајцарски лекар, др Штирлин је објавио неколико чланака у листу Франкфуртер Цајтунг.

⁴ Андреј Митровић, *Продор на Балкан 1908-1918*, Београд 1981,95.

Прво, држава се територијално знатно проширила у правцу југа и југозапада. Српска војска зауставила се код Дојрана, Ђевђелије и Охрида, и на јадранским обалама северне Албаније. Друго, због сјајних победа, и у војсци која их је постигла, али и у српској држави у целини, дошло је до наглог јачања самопоуздања.⁵

Држање Немачког Рајха је било суштински другачије у јесен 1912. него у јесен 1908. године. Победи балканских савезника биле су примљене са одобравањем, па чак и поздрављене. Цар Вилхелм је записао: "Није потребна никаква конференција сила. Ако нас неко о томе запита, ја ћу у сваком случају, бити против. Они су се честито борили и стекли шта су хтели."⁶ У немачкој престоници је још у лето 1912, када су нека превирања наговестила да су могући велики догађаји и дубоки преокрети на Балканском полуострву, било процењено да Царство тренутно нема интереса за претварање било какве балканске кризе у општу европску кризу. Овај став остао је трајан у спољној политици Немачке током свих криза у годинама 1912. и 1913. На извештају из Београда од 8. октобра 1912, из кога се види да су аустро-угарски и руски посланик упозоравали српску владу да велике силе неће дозволити никакве територијалне промене на полуострву, цар је записао: "Може се мирно сачекати! Уколико победе, балканске државе ће себи осигурати свој удео! Нико их у томе не сме омести!" Немачки министри делили су кајзерова гледишта. Тадашњи државни секретар за спољне послове др Алфред фон Кидерлен-Вехтер писао је цару: "Главни циљ остаје да следимо директиву Ваше Свемилости, да никако не долази у обзир неки покушај да се одржи мир. Ми ћемо се једино прикључити сваком демаршу који пружа гаранције да ће рат остати локализован и да се велике силе неће умешати у конфликт."⁷ Уз јасно и доследно опредељење да се не дозволи да Рајх буде превремено увучен у неки сукоб, стајала је и процена да локализовани балкански рат ни у ком случају не може испасти на штету немачких интереса, па ни у случају победе балканских народа, с којом се озбиљно и рачунало.

⁵ Исто, 96.

⁶ Исто, 113.

⁷ Исто, 116.

Немачка штампа је за време анексионе кризе 1908/1909. године била у одређеној мери критички настројена према територијалним захтевима Краљевине Србије. За време балканских ратова наступио је преокрет у представљању Србије и Срба у штампи. Углавном се о Србима писало позитивно од избијања Првог балканског, а потом је настављено и током Другог балканског рата.⁸ Једино је *Frankfurter Zeitung* у српско-бугарском сукобу подржавао пробугарски став по питању Македоније. У немачкој штампи је, међутим, без обзира на симпатије које су евидентне, објављено и доста текстова у којима је снажно критикована политика Краљевине Србије. Највише речи осуде и неслагања упућено је српској влади и њеном председнику Николи Пашићу као и Војсци Србије. Углавном су два разлога доводила до писања оваквих чланака. Први је био постојање и врло конкретан рад цензуре у српском ратном Пресбироу, чиме су, по мишљењу немачких новинара, били кршени принципи слободног и објективног извештавања. С друге стране, немачким ратним дописницима као да није био јасан тренутак у коме су се нашли, односно ратно окружење и близина фронта. Ратни дописници су имали жеље које им српска Врховна команда никада није испунила : да оду на прву линију фронта и да заједно са српском војском улазе на подручја са којих је одступала турска армија. Такво понашање српског војног врха је изазивало револт страних новинара. Друга тема масовне критике немачких новинара били су наводни злочини које је Војска Србије починила над Албанцима, односно како су их тада називали, Арбанасима или Арнаутима. Написано је много текстова, али је у објављивању ових често тенденциозних и непроверених података без сумње предњачио лист *Фосише Цајтунг*. Објављивани су телеграми дописника из неких европских градова, са подацима о броју настрадалих Арбанаса, који су наводно били жртве српске војске и убијани без суђења и пресуде, често без икакве кривице. Понекад се као разлог за извршење смртне казне наводило поседовање оружја. Може се навести много примера новинарске некоректности, јер није учињен ни елементарни напор да се провере чињенице о којима се громопуцатељним тоном писало као о потпуно истинитим

⁸ О овој теми ће бити речи у посебном чланку.

догађајима.⁹ Просто је тешко схватити како је иједан Арбанас остао у животу ако су их Срби у толиком броју убијали и ако је било онако како је написано у немачким новинама.

Хуго Бетауер, ратни дописник неколико листова са немачког говорног подручја, више пута је критиковао рад српског Пресбириа. У допису упућеном из Земуна 6. новембра 1912. године, изрекао је много ружних речи и утисака о свом раду у Скопљу. Непосредно пре тога Бетауер је допутовао из Скопља, како је сам написао у марвеном вагону војног воза. По заједничком споразуму, тога дана су из града отпутовали сви ратни дописници великих европских листова, који су се по дозволи српске владе налазили у главном стану српске војске. Повратак је по писању Хуга Бетауера, био "необичан", јер су кратак пут од Скопља до Ниша превалили за 12 сати, возећи се у сточном вагону једног војног воза, у коме су били транспортовани и турски заробљеници. Превоз турских заробљеника оставио је мучан утисак на немачког новинара: "У затворена теретна кола са једним јединим бедним прозорчетом, на коме су биле гвоздене пречаге, стрпано је 750 заробљених турских војника: био је управо страховит приказ, када би на станицама сва ова од глади и невоље испијена лица, а која су изгубила већ сваки људски израз, поврвела у тој стисци на оно прозорче, да се надишу ваздуха." У сточном вагону је владала ноћ и ледена хладноћа, а за разговор су били орни млади четници, иначе бечки и берлински студенти, који су се враћали кућама, трећепозивци и неколико официра, учесника Кумановске битке. Расположење које је владало у вагону новинар је описао: "које се не може ни са чим упоредити". У такво расположење падао је један зрачак, који се ширио са цигарета, док су четници певали српске песме. Овај својеврсни хор предводио је млади свештеник, који је био наоружан пушком отетом од убијеног непријатеља. Новинар је размишљао како је желео да се прикључи колони српске војске која је продирала према северној Албанији, "али нас српска команда не

⁹ Један савременик, дописник из Скопља је написао : "Кад је у светској штампи настала повика над зверствима балканских савезника у Македонији, образована је једна европска комисија да то истражује. Она је, пре дефинитивног извештаја, јавила да су се "најодвратније понели Грци, после њих Бугари", а на треће (последње) место долазе Срби." (А. Hemberger, *Illustrierte Geschichte des Balkankrieges 1912/13*, Wien und Leipzig)

би ни тамо пустила ни у близину фронта, ни у борбену линију као што нам то ни пре није допустила". Сматрао је да то није у реду, "јер сада је српска војска славила своје победе али ту јавност је била до-некле искључена и писци историје биће само упућени на службене податке". Такође је забележио: "Главна команда утолико више није имала право, што нас и против својих обећања никада није пуштала да пођемо напред, те тако нисмо у стању да спречимо оне већ по хиљадити пут искрсле вести, које кажу да српска армија ради на решавању арнаутског проблема и да тај рад не одговара нимало међународном праву, јер да војска Арнауте једноставно истребљује, њихова села пали, а сваку ноћ између Куманова и Скопља шаљу се у смрт по неколико хиљада људи. /.../ Како рекосмо, то све не мора бити баш истина, али ми те вести крај најбоље воље не можемо демантовати упркос нашим симпатијама према српском народу и његовој победничкој војсци." Хуго Бетауер је посебно критиковао рад поште и телеграфа, који су у овом периоду били под војном командом. Телеграми дописника су каснили по неколико дана: "Наши хитни и прекомерно скупи телеграми стизали су са три до пет дана закашњења, наши телеграми су лежали по неколико дана а да нисмо били о томе обавештени, и тек тада су отпремани у Ниш железничким возовима који преваљују на сат по десет километара. Телеграми од неколико хиљада речи нису ни стизали." Ништа мање нису ни критике изречене на рачун рада цензуре: "Та цензура имала је своје канцеларијске сате као у каквом француском министарству. Њен доручак био је тако обилан, да ми не могасмо предавати наша писма и телеграме пре девет ујутру. /.../ Можда би се могло и разумети што нам је брисала сваку реч о идућој акцији, али она је на пример, избрисала и једну напомену у којој сам рекао да се српски престолонаследник приликом краљевог уласка упустио са руским конзулом у подужни разговор и то нешто даље од места на коме су стајали сви други конзули, а из напомена да је краљу понуђен хлеб и со на једном арбанашком сребрном кујунџијски рађеном тањиру, избрисаше "арбанашки"." Службеници српског ратног Пресбиороа такође су били тема критике Хуга Бетауера: "Већина госпде који седе у службеном српском Пресбиороу и цензури бави се узгредно још и журналистиком. /.../ Тај господин има осим тога на себи војничку униформу, у војсци је и може лако пунити своју брзометку и да прави за време

битке мале и занимљиве белешке. А сада кад замислимо како су легитимисани и службено допуштени дописници највећих европских новина насилно задржавани у главном српском стану онда мора се признати да је оваква конкуренција мало сумњиве природе. Са оваквих гледишта дођосмо ми до осведочења, да не би имало никакве особите сврхе, ако би још коју недељу шетали по лепом и старом Скопљу, зато се врло радо одлучисмо на повратак у марвеним колима."¹⁰

У сличном тону је и критика у чланку резервног поморског капетана Перзијуса, дописника *Берлинер Тагеблата*, који је имао примедбе на рад српске цензуре и ратног Прес бироа. У једној његовој депеши неко је додао читаве реченице, дописујући туђе мишљење о мерама предузетим од стране Аустро-Угарске. Међутим, после дописникове интервенције, откривени су људи који су то урадили и против њих је био покренут поступак.¹¹

Друга група текстова са негативним садржајем настала је, односно била је у вези са вестима о наводним покољима Албанаца од стране српске војске. Овакве вести изазивале су посебну пажњу штампе која често није могла, или није желела, да одоли изазовима сензационализма и гласинама. Није се правила никаква разлика између вести и "вести", односно истинитих вести заснованих на чињеницама и гласина. Често су само преношене "информације" без икакве провере или ограђивања од редакције листова. Највише оваквих "вести" објављено је у *Фосише Цајтунгу* и у нешто мањем броју у *Франкфуртер Цајтунгу*.

Већ 18. октобра у *Фосише Цајтунгу* можемо наићи на вести о страшним злочинима у "чаркама", које су претходиле првим великим биткама. Дописник је јављао да је на обема странама, и балканских савезника и турској, владало правило : истребљење противника до последњег човека. "Тамо се не води правилна часна војничка борба. Рашириле су се на све стране страхоте нередовног војевања које

¹⁰ Архив Србије (=АС), Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1912, 30. октобар 1912, *Berliner Lokal Anzeiger*, 10. XI 1912, Повратак ратних дописника.

¹¹ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1912, 12. новембар 1912, *Berliner Tageblatt*, 24. XI 1912, Искрена реч о Србији.

не штеди ни жене ни децу", забележио је.¹² Почетком новембра објављен је чланак под речитим називом Српски целати. Био је написан на основу телеграма дописника из Копенхагена, који је пренео писање данског листа Риге. Тај лист је добио телеграм од свог ратног дописника из Скопља. Телеграм је био послан преко Земуна, да би измакао српској цензури. Дописник данског листа је српско ратовање у Македонији назвао "варварским и убојичким". "Срби поступају са албанским становништвом нечовечно строго. Из Скопља предузимају поједина војна одељења читаве експедиције у унутрашњост, а те експедиције права су хајка на људе. Пале се читава села, а становништво убија. Један српски официр хвалио се дописнику, како је он сам својом руком побио девет људи. На једном месту стрељано је 36 Албанаца, само зато, што је код њих нађено оружје", записано је.¹³

Као очито пример тенденциозног приказивања српских злочина може послужити допис хуманитарне раднице, немачке баронице Марије Амелије Годин, која је из Минхена отпутовала у Албанију да би помагала прогнаним албанским породицама из Дебра. Крајем 1912. године грофица је боравила у Тирани, одакле је упутила своју белешку *Фосише Цајтунгу*. У наведеним новинама је објављен у целини грофичин чланак. Госпођа Годин је писала да се на крају Тиране налазила касарна, на којој су војници Србије, када су се повлачили из града, разбили сва стакла на прозорима. У хладној згради, без икаквих услова за живот, уселиле су се породице избеглица из Дебра, заправо део избеглица, по процени грофице Годин, око 600 особа. Укупан број избеглих лица она је проценила бројем од 120000 људи, што никако не може одговарати истини. Изгнаницима је помоћ пружала Есад-пашина влада, која им је набављала довољне количине хлеба. На основу свега што је видела, грофица је закључила: "Дакле, ови бегунци не гладују, али зато у свему другом оскудевају." У великој дворани било је пуно деце, која су привлачила пажњу тиме што су била необично мирна. Жене су седеле у мањим групама и углавном ћутале. Тек понекад би се огласиле, прого-

¹² АС,Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1912, 6. октобар 1912, *Vossische Zeitung*, 18. X 1912, Прве српске борбе.

¹³ АС,Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1912, 27. октобар 1912, *Vossische Zeitung*, 7. XI 1912, Српски целати.

воривши по неку реч. Грофица је хтела да разговара са њима: "Ја сам села поред једне жене и почела сам разговор, а четворо мале дечице трчкају око ње, једно држи на прсима, а шесто држи на крилу. Алах! - узвикну она, а затим узме да прича: Ми смо из Горњег Дебра; ми нисмо хтели да ратујемо, јер уопште нисмо имали оружја, али то нам је све учинио Мали Дебар, и када су се Срби повратили, они су тада дошли у Горњи Дебар. Ми смо тада морали да бежимо, и све смо изгубили, све што смо имали. Овој дечици Срби су убили оца. Друга жена је Марији Амелији Годин испричала другачију причу, да се са својом децом на улицама Дебра борила против војника Србије. Она и њена деца су са секирама у рукама бранили своју кућу. После су се "неким чудом" спасли и побегли преко границе у Албанију. У Дебру је ова породица имала кућу и ситну стоку, без чега је у међувремену остала јер је "уништено". Жена је рекла грофици: "Ми ћемо се опет борити и ратовати, јер ми не можемо живети без пијаце у Горњем Дебру, пошто само одатле можемо да набављамо храну." Грофица је изразила своју забринутост за судбину Албанаца који нису побегли из Дебра: "А шта ли се само догађа са оним Арбанасима с оне стране границе, у областима које су припале Србији, и одакле не добивамо никаквог гласа?" Из те забринутости тргао је глас мајке која је успављивала дете: "Тада ме из ових мисли, већ када сам хтела да изађем из дворане, трже један глас. То је мајка успављивала своје дете, певајући му: "Када Србе опет истерамо – када се Дебар опет назиде, тада ћемо ми ... А ја слушајући ову успаванку, идем даље и сањам о лепшој и бољој будућности : кад Срби буду опет истерани, кад се дивни Дебар буде опет на рушевинама подигао, - кад дође албански краљ, - кад земља процвета, - и када лепша будућност овом бистром народу никне из јада и његових крвавих суза."¹⁴

Фосише Цајтунг, као лист у коме је објављен највећи број чланака критике због покоља које је починила "српска солдатека" су и од стране Прес бироа у Београду оцењене као веома тенденциозан лист. И у телеграмима дописника и у коментарима редакције, односно уредништва листа може се приметити иста ствар. Пишући о наводним злочинима почињеним над Албанцима, они су стално пружу-

¹⁴ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1912, 11. децембар 1912, *Vossische Zeitung*, 23. XII 1912, Бегунци из Дебра.

жали потпору настојањима великих сила, које су стварале нову државу – Албанију, и одређивале јој границе. *Фосише Цајтунг* са својим ратним дописницима, новинарима и уредницима подржавале су у потпуности тезу да су заправо Срби остали ускраћени за неке територије због варварског и нецивилизованог понашања према локалном становништву друге вероисповести. Наиме, у овим новинама је објављено да су велике силе, доносећи одлуке у вези с одређивањем граница Албаније, тако урадиле јер су се бојале да Србима препусте оне крајеве у којима је живело много Албанаца.¹⁵

У *Франкфуртер Цајтунгу* је започела серија написа о случају који је познат под називом "пушкарање Љумљана". Дописник из Скопља је у телеграму саопштио "на основу поузданих информација", да је највећи део Љумљана побегао у планину. Оне који су остали, око 400 ненаоружаних људи, похапсила је српска војска и дотерала у Призрен, где је без пресуде "пушкарано" око 300 Љумљана. На ову вест уредништво је имало свој коментар: "да ће се ова вест наравно демантовати са српске стране, као што су и до сада балканске државе демантовале све доказане свирепости и недела балканског савезничког ратовања. Уредништво тврди, како му је у почетку рата са одговорне српске стране отворено речено: "Ми ћемо све Арнауте истребити." Срби ће и то демантовати, знајући, да журналистичка пристојност не допушта казивање имена; али се само по себи разуме да ми не бисмо учинили такво саопштење, да нисмо безусловно сигурни у његову истинитост. Срби већином живе готово само по градовима освојене територије, а по селима су већином Арнаути, с којима ни цело Отоманско царство није могло изаћи на крај. Било је јасно, да им убудуће ни београдска влада неће моћи ништа учинити. Србији и нису били потребни нови становници, него само нова земља без господара. Отуда и издата парола : истребљење Арнаута. Ужасно српско ратовање у Албанији потврђују чак и поданици државе, које су у Тројном Споразуму, а нарочито енглески новинар. Уосталом није никаква тајна, да су конзуларни извештаји већине европских држава морали потврдити све ове ствари. У последње време било је мало престало – а сад одједном долази ова вест о пу-

¹⁵ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1912, 16. децембар 1912, *Vossische Zeitung*, 28. XII 1912.

шкарању 300 ненаоружаних Љумљана. Шта ли ће Европа да каже на ово убијање једног већ покороног народа? Хоће ли се владе опет задовољити тиме, да своје конзуларне извештаје ставе српској влади до пријатељског знања? Нема спора да господа у Београду знају шта се ради по Албанији. Али они и то знају, да они баш сада, при ограничавању Албаније и при толиким другим питањима зависе под благовољење Европе. Било би већ крајње време, да им се предочи да велике силе могу и друкчије поступити са једним народом, у коме још владају варварски инстинкти."¹⁶ На овакав чланак српски ратни Пресбиро понудио је листу деманти. Став уредништва је био следећи : " Само по себи разуме се ми се радо одазивамо жељи Кр./аљевског/ Ср./пског/ Пресбироа у погледу штампања овог саопштења, и радовали бисмо се искрено, како у интересу Арнаута тако и у интересу српског имена, ако би његова садржина одиста била коректна. Али с обзиром на досадашња искуства с београдским демантима и исправкама, не може нам се узети за зло, ако за сада нисмо још сасвим уверени о томе да је и сам Кр./аљевски/ Ср./пски/ Пресбиро потпуно обавештен о свему, што се збива у Албанији, било уз изречно било уз ћутљиво трпљење војних власти. Али ми ћемо, разуме се, о горњој исправци и понуди Пресбироа известити нашег заступника у Скопљу, па ћемо се сами вратити на ову ствар."¹⁷

У Фосовим и Франкфурским новинама су речи критике упућене Краљевини Србији и њеној влади, али и осталим чланицама Савеза због нехуманог понашања према припадницима других религија и народа. У *Франкфуртер Цајтунгу* је указано на честу појаву, да су Балканске савезнице – Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка, испољавале видну нетрпељивост према припадницима муслиманске вере. На почетку 1913. године, на основу телеграма дописника из Солуна писано је да су нарочито Срби и Бугари "истребљивали" мухамедански елеменат, да би створили места за своје сународнике.¹⁸ У истом листу забележени су подаци о "нехуманим" поступцима са-

¹⁶ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 2. март 1913, Frankfurter Zeitung, 14. III 1913, Пушкарање Љумљана.

¹⁷ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 6. март 1913, Frankfurter Zeitung, 18. III 1913, Стрељање 300 Љумљана.

¹⁸ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1912, 29. децембар 1912, Frankfurter Zeitung, 9. I 1913, Ратне грозоте у Македонији.

везничких земаља, конкретно српске власти према бугарском становништву на подручју Македоније. Наглашавано је да се македонски Бугари нису надали да ће после турског пасти под српски јарам, дошавши тако са зла на горе. Новинар је закључио да је због српско-бугарске супротности већ проливано много крви, али да се решење још увек не види, па тиме проузрокује "врло озбиљне перспективе за прилике после мира." У градским насељима Македоније, било да су то варошице или градови, већинско становништво је било бугарског порекла; а у провинцији су пак били крајеви са чисто српским елементом. Стога ти крајеви "стоје насупрот крајевима у којима су Бугари у огромној већини." Дописник листа је проценио да је градско становништво много интелигентније и свесније од сеоског становништва. Оно стога "чека само да се разбистре прилике, па да, ако је потребно и даље води крваву борбу са истом упорношћу као до сада."¹⁹ У Фосише Цајтунгу објављено је више чланака о односу српске власти према становништву другог етничког порекла које је живело у Македонији. Као илустрацију таквог писања изабрали смо један ауторски чланак, из кога ћемо навести најважнији део у оригиналу: "Како ли је често пута кратко памћење! У Србији су наједном заборавили како им је некада била омиљена реч: 'Македонија Македонцима!', а од тога доба није протекло баш тако много времена. У Србији су се наиме бојали, да ће Бугари у својој бомбашкој пропаганди, сасвим потиснути Српство из Македоније, и зато онима у Београду није било ни мало криво, што су се извесни кругови у Македонији потрудили, да пронађу 'македонски патриотизам'. Овакав патриотизам, или партикуларизам добро им је био дошао као заштитни бедем против све јачег бугарског продирања. Данас се оштрац окренуо и Муслиманима, Јеврејима и Куцовласима, пребацује се, како су се огрешили о свети дух Словенства, што се у овом тешком времену хватају за ону партикуларистичку реч и што су тражећи идејом македонске свести. Срби се због меморандума највише зато жесте, што се у њему тражи аутономија за Македонију. Пре је Србија сасвим добро звучала реч: 'Македонија Македонцима!', али само не аутономија за Македонију, јер то је увек потресало њихове патриотске живце, и то увек из истог разлога. За аутономију Македо-

¹⁹ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 16. јануар 1913, Frankfurter Zeitung, 28. I 1913, Бугари и Срби.

није увек су се заузимали Бугари и македонски револуционарни комитети, и разуме се, не из опште човечанске љубави, не на основи теорије о усређивању, већ што су мислили, да ће на тај начин најстручније и најбрже Македонију побугарити. Вапај за аутономном Македонијом сматрали су Срби с обзиром на њихову слабију позицију, увек као злочин, и пошто сада Муслимани, Јевреји и Куцовласи излазе са истим захтевом, то им се даје на знање, како треба да се срећним осећају, што ће их Срби култивисати. Ко ли се све данас не сматра за 'културтрегера!' "²⁰

У немачкој штампи присутне су и теме које су се тицале сукоба и несугласица, које су се по завршетку ратних операција појавиле међу савезницима. Један од проблема забележен је у уводнику *Фосише Цајтунга* – увек осетљиво питање црквено-школске аутономије у областима ослобођеним од Турака. Новинар је констатовао да се потписници букурешког мировног уговора нису могли споразумети по питању постојања и рада школа и цркава у новим крајевима, и да се о томе неће никада споразумети, зато што "они сви сматрају као главни захтев свог националног принципа и државну потребу, да из своје земље уклоне све цркве и школе које припадају туђој народности." Аутор је сматрао да је то питање боље било решено под турском влашћу, јер су у "бившој турској Македонији и Тракији" могли и Срби и Грци и Бугари да подижу цркве и школе. По завршетку Балканских ратова, "у Краљевини Бугарској нема ни једне српске, а у Краљевини Србији опет исто тако ни једне једине бугарске цркве или школе." Порука коју је новинар упутио немачком јавном мњењу је, да ће при новом уређењу односа на Балкану, нестати из Македоније и Тракије све школе и цркве других народа, које су многих деценија коштале "огромних сума у новцу и снаге народне док су подигнуте." Такође је забележио да победнички поход Балканског савеза није значио слободу и бољи живот за све становништво подручја захваћеног ратним операцијама: "Зато смо често пута и слушали после победоносно завршеног рата са Турцима оне очајне узвике: 'Горе је, много је горе него под Турцима!' "²¹

²⁰ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 11. фебруар 1913, *Vossische Zeitung*, 23. II 1913, Македонија Македонцима.

²¹ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 14. август 1913, *Vossische Zeitung*, 26. VIII 1913, Црквено-школско питање на Балкану.

У *Фосише Цајтунгу* наилазимо на оштре речи упућене на адресу српске владе, а односе се на област привреде. Доста је примера јетких и подсмешљивих коментара као и уредничке и новинарске некоректности. Један од таквих, врло илустративан, је коментар на деманти српског ратног краљевског Пресбириа који се тицао царинења робе у новоосвојеним крајевима. У коментару се наглашавало да су предмети које је српска власт царинила били неопходни становништву у свакодневном животу, као петролеј, со, алкохол, кафа, шећер, шибице, уље и тако даље. Становништво је било врло сиромашно, па је српска влада морала одустати од повишења непосредног пореза. Потом је власт покушала, да наплатом граничних царина надокнади губитке у порезу. На тај начин је изазвано повећање цена роба, а то је имало за последицу опадање увоза и штету за извознике. "Горњи деманти крсти царинења 'ратном контрибуцијом', а у ствари тиме није ништа промењено. Само Србија верује, да се истуривањем имена 'ратна контрибуција', може наслањати на међународно право; а у истини такво право у предложећем случају не стоји на њеној страни, јер она је по своме сопственом нахођењу и без обзира на трговинске уговоре увела нову царинску тарифу", стајало је у коментару.²² Исте новине су објавиле телеграм дописника из Београда, да је српски министар грађевина наредио да се хитно изради план за подизање железничке станице и пристаништа у Драчу. Планирано је огромно пристаниште, површине 130 хектара, у које ће у почетку моћи да уђе најмање шест великих бродова. Прорачун за изградњу луке износио је 40 милиона франака. Судећи по гледишту српских трговаца, солунско пристаниште било је од веће важности за Србију од драчког. На телеграм је редакција листа имала овакву примедбу: "Може бити Србија још једнако сања о Драчу и сматра га за излазну тачку будуће железничке везе ка Јадранском мору."²³ У *Франкфуртер Цајтунгу* је, на основу телеграма дописника из Скопља, објављено: "У становништву влада опште незадовољство. Скупоћа, изазвана српском царином и ратном контрибуцијом,

²² АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 29. јануар 1913, *Vossische Zeitung*, 9. II 1913, Српски деманти и коментар.

²³ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 8. март 1913, *Vossische Zeitung*, 20. III 1913, Српске куле у ваздуху.

а уз то и порез, који ће се увести, осећају се овде као трајно погоршање већ и онако тешких услова за живот. Поред тога трпе нарочито Бугари под српским притиском." Наглашено је да су многи угледни Бугари, који су учествовали у "македонском покрету за слободу", осуђени на дугогодишњи затвор, под изговором да су крали.²⁴

Појавило се и неколико критика које су се тикале спољне политике Краљевине Србије. Поготово је комотно понашање српске владе на ултиматуме великих сила изазивало речи осуде немачких новинара. У *Франкфуртер Цајтунгу* на основу телеграма дописника из Беча написан опширан текст о Скадарској кризи. Он је јављао да ће Србија повући своје трупе и топове са Скадра, али северну Албанију неће напустити пре него што се закључи мир. Задржавање своје војске српска влада је објашњавала тиме да јој ратно стање даје право на окупацију те територије. У наставку је писало: "Уосталом, Србија неће да се задовољи пристаништем Сан Ђовани ди Медуа него тражи Драч." "Јасно је", писало је, "да се српска влада без речи и учтиво увек повлачи кад има посла са целом Европом. Међутим, када од ње нешто захтева само Аустро-Угарска, онда Србија прави тешкоће. Због оваквог понашања српске владе није била искључена могућност даљег отезања опасне кризе, која се није завршила 'жртвовањем' Ђаковице, у шта су се многи понадали."²⁵ Дописници немачких листова, као и уопште новинари, на нож су дочекали сваку изјаву или поступак владе Србије која је на неки начин ниподаштала Хабсбуршку монархију. Такве изјаве или поступци су изазивали јаке реакције у виду коментара да Србија не може доводити у питање чињеницу да је Аустро-Угарска велика европска сила и највећа сила на Балкану чији се захтеви и интереси морају уважавати.

Као што се може приметити, критички текстови у немачкој штампи били су упућени на адресу војног врха и владе Краљевине Србије. Већина текстова заснива се на неутемељеним чињеницама, понеким произвољним подацима и ваздушастим теоријама. Штампа

²⁴ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 6. фебруар 1913, *Frankfurter Zeitung*, 18. II 1913, Српске мере.

²⁵ АС, Преглед стране штампе – Прес биро Београд-1913, 18. март 1913, *Frankfurter Zeitung*, 30. III 1913, Држање Срба.

је, као продужена рука спољне политике, коју је у овим годинама у великој мери креирао цар Вилхелм II Хоенцолерн, штитила интересе Немачког царства, као једне од великих сила Европе. Увек када се интереси сила и балканских савезница, односно Краљевине Србије нису поклапали и усмерили у истом правцу, јављали су се текстови написани са доста жучи и срџбе. Можда је истина била негде у средини.

Božica MLADENOVIĆ

THE SERBS IN A PART OF THE GERMAN PRESS IN 1912/1913

Summary

The article, based on a study of several German papers (*Frankfurter Zeitung*, *Vossische Zeitung*, *Berliner Tageblatt*, *Kölnische Zeitung* and *Berliner Lokal Anzeiger*) gives an account of the criticisms of Serbia and the Serbs during the Balkan Wars..

The sharpest criticism of the German press concerned the work of the Serbian war Press bureau and the attitude of the Serbian supreme command to the correspondents of the leading European papers. It also criticised the attitude of the Serbian authorities towards the members of other confessions and nationalities living in Old Serbia and Macedonia. The greatest number of texts dealt with the alleged crimes committed by the Serbian soldiers upon the Albanians. These articles were based mainly on the telegraph dispatches of various correspondents, which were used without proper verification. The German papers also criticised the foreign policy of the Serbian Government, its attitude to Austria-Hungary, and the policy it pursued in the economic sphere.

Slavenko TERZIĆ
Institute of History
Belgrade

**ABOUT EASTERN AND WESTERN PANSLAVISM
(in the XIX-th and the beginning of the XX-th century)**

The teaching of the Slavophiles and Pan-Slavism are the ideas which for quite a long time have attracted the attention of scholars of the Russian and Slavic cultural, philosophical and political thought.¹ In the XIX-th century in lexicography, in West European journalism in particular and later on in science Pan-Slavism was given several meanings. It is, actually, a stratified research problem. Although the political aspect of this phenomenon cannot be denied, particularly in some periods, it should be born in mind that Pan-Slavism is actually a complex cultural and philosophical system, which, in addition to its political, also has its scientific, literary, social, philosophical and religious aspect.

Pan-Slavism as a phenomenon is also one of the big topics which could not avoid an ideological and political approach. Owing to the fact that there is no evident continuous interest of the scholars in Pan-Slavism and that the relevant literature reveals evident chronological oscillations it may be inferred that the interest in that topic was actually inspired by reasons outside the world of science. The same applies to the interpretation of Pan-Slavism. Often, this complex phenomenon is simplified

¹ A. Fischel, *Der Panlawismus bis zum Weltkrieg*, Stuttgart and Berlin 1919; H. Kohn, *Panslavism: Its History and Ideology*, New York 1960; M. B. Petrovich, *The Emergence at Russian Panslavism, 1856 – 1870*, New York 1956; N. V. Riasanovsky, *Russia and the West in the Teaching of the Slavophiles*, Cambridge 1952; D. MacKenzie, *The Serbs and Russian Pan-Slavism 1875 – 1878*, New York 1967; James H. Billington, *The Icon and the Axe An Interpretive History of Russian Culture*, New York 1966.

and limited to political Pan-Slavism of some political groups in the Russian Empire of the sixties and seventies of the XIX-the century, to some theoretical views of the seventies of the XIX-the century and some theoretical views of some Russian philosophers and thinkers like Nikolay Danilevsky and Rostislav Fadeev. The discussions about the eastern, actually Russian Pan-Slavism, as a rule, disregarded the western, in fact European Pan-Slavism, meant to counteract or completely eliminate the Russian influence in Central and South East Europe. In his very serious approach to this problem Samuel Huntington interprets it as a conflict of civilizations. The intention of this paper is to only briefly describe some elements of both Pan-Slavisms, their cultural, philosophical and cultural aspects and their impact on the developments in South East Europe in the XIX-th and at the beginning of the XX-th century.

It is a well known fact that Pan-Slavism stems from German philosophy, particularly from the idealism of Hegel, Schelling and other German philosophers. Moreover, the German national movement strongly influenced the development of national ideas among the Slavs. The Czech and Slovak romantics were the first to adopt Herder's idea that the Slavic mind will enlighten and restore the world and that the vital young Slavic race will replace the "exhausted Romans and Germans." Ian Kollar and Ludevít Shtur have the greatest merit for awakening Pan-Slavic ideas. Ian Kollar (1793-1852) was the first to develop the idea of universal Slavic mutuality. Already Tomash Masaryk noticed that to Herder's emphasis on the spiritual factors in history Kollar added his views on the Messianic role of the Slavs, stressing that due to their specific cultural and historical features they were predestined to restore the European civilization. In Kollar's well known text *About Slavic Mutuality (1834-1837)* Pan-Slavism and Universal – Slavism are synonyms, because they have absolutely the same meaning. The Pan-Slavic ideas were most loudly expressed at the Slavic Congress in Prague, in 1848. This was actually a Congress of the Slavs living in Austria, convened to define their common needs and interests.² Among

² *Slovanský sjezd v Praze roku 1848*. Sbirka dokumentu. K vydání připravil V. Žaček, Praha 1958; *Славянское движение XIX – XX веков: съезды, конгрессы, совещания, манифесты, обращения*, Москва 1998; Г. П. Мельников, *Первый славянский форум (к 150-летию Славянского съезда в Праге в 1848 г)*, Славянский альманах

other topics, the Congress also discussed the issue of harmony and mutuality among all Slavic tribes, regardless of their religion and political ideas, and about the need to establish a Slavic Federation.

The Russian approach to universal Slavism is a particularly complex and stratified problem. It is actually part of a wider problem of the relations between Russia and Europe and Russia's approach to the Eastern question. In the forties of the XIX-the century the Russian government became suspicious of the feelings of sympathy for other Slavs, and in 1847 it was prohibited to disseminate any aspect of the idea of Slavic mutuality. The Russian Emperor Nicolas I supported the preservation of status quo in Europe and his chancellor Neselrode pursued a pro Austrian policy. The Crimean War (1853-1856) and Russia's defeat in that war against Turkey and the coalition of western countries was a turning point in Russia's history and the history of Orthodox Slavs. It was a mile stone in Russian history which also aroused ample discussions about numerous social issues. After the Crimean War the Slavophile circles shifted their main emphasis to the relations between Russia and other Slavs, the Orthodox ones in particular. This idea materialized in the establishment of Slavic Committees in Russian. Thus the Moscow Slavic Committee was founded in 1858, by Ivan Sergeevich Aksakov and A. Homiakov. The Pan-Slavic interest in the Balkans was increasing and the Bulgarians came to the focus of Russia's attention.³

The defeat in the Crimean war alerted the national awareness of the Russians and made them apprehensive of Europe as a constant threat to Russia. The uprising in Poland (1863-1864) was another reason for such approach to Europe. The ideology of the Dekabrists (Decembtists), the program of the Petersburg Circle (the Petrashevtzy) and the articles by Chernishevsky and Gerzen, all of which place emphasis on a uniform development of humanity and believe that only through close integration

1998, Москва 1999, 58 – 69; В. Матула, «Славянство и мир будущего» Людовита Штура, (у) Професор Сергей Александрович Никитин и его историческая школа, Москва 2004, 177 – 196.

³ С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858 – 1876 годах*, Москва 1960; *Славянская идея: история и современность*, Москва 1998; Професор Сергей Александрович Никитин и его историческая школа, Москва 2004.

with the European nations will the Slavs achieve the status of full equality with them had only minor support. Actually, in the Russian society of the mid XIX-the century the idea prevailed that Russia and Europe are two historically antagonistic civilizations due to the religious factor. This idea was actually the corner stone of the teaching of the Slavophiles.⁴

The teaching of the Slavophiles was not a political doctrine and it greatly differs from the later approach to Pan-Slavism of the sixties and seventies of the XIX- the century. Already in the thirties and forties the Russian intellectuals were engaged in the discussions about Slavism in the world and the Slavic idea. They published their articles in the magazines *Маяк* and *Москвичанин* and later in *Русская беседа* and the papers *День* and *Москва*. The Slavophiles fostered a wide spectrum of different ideas – ranging from the specific, philosophical and religious to those with the elements of cultural and political Pan-Slavism expressed by A.S. Homiakov, R. S. Aksakov, I. S. Aksakov, I. V. Kireevsky and P.V. Kireevsky to M. P. Pogodin, O. M. Bodiatsky, I.V. Samarin, A. S. Guilferding, F.I. Kiutchev, V.I. Lamansky and others. All of them share the same fundamental ideas: all of them insist on the specific features of Russian culture and religion (*Orthodoxy, Opshchina, Sabornost*), all of them believe in the messianic role of Russia and all of them believe in the crucial role of the Greco - Slavic civilization in the development of the global civilization. Most of these views stem from Schelling's romantic national theory, according to which every nation fosters given national ideas, thus fulfilling its historical mission. Undoubtedly, for the Slavophiles the idea of the Slavic spiritual and cultural mutuality was of primary importance and after the Crimean War the political aspect of the Pan-Slavic idea was strengthening in view of uniting all Slavs under the auspices of Russia. In their approach to the internal sphere, the Slavophiles place the main emphasis on the idea of moral self improvement of the Russian society. "These individuals had a free spirit for whom the issue of internal freedom was much more important than

⁴ М. Ю. Досталь, *Славянский мир и славянская идея в философских построениях и «практике» ранних славянофилов*, Славянский альманах 2000, Москва 2001, 85 – 95; Džejms Bilington, *Ikona i sekira. Istorija ruske kulture, jedno tumačenje*, Beograd 1988.

social and political freedom, which depend on the nature of the social order.”⁵

At first for Slavophiles the increased Russian awareness did not imply antagonism towards Europe, e.g. in the works of Ivan Kireevsky who speaks about the need to remove the boundaries and obstacles between Russia and Europe and encourage an as rich as possible streaming of life between these two worlds. For them the dilemma *Russia or Europe* did not exist, nor did they challenge European values. They only denied absolute supremacy of European values and absolute supremacy of Europe, denying it the exclusive right to the future. Actually, the overall approach of the Slavophiles to history and culture was developed with regard to Europe and stemmed from Europe, without which it could not be explained. Actually, they shifted the focus of their attention on European spiritual values. By contrasting Russia and Orthodoxy to Europe the Slavophiles were actually trying to present Russia as a new, autonomous historical factor which, in their view Europe did not recognize as such. The western Slavophiles were also aware that Russia was different from Europe and were eager to Europeanize it. According to the Slavophiles Russia’s main task was to assert itself as an autonomous spiritual universe. According to D. Sojanovitch, “the teaching of the Slavophiles in the period under review reflects a Russian concept of the philosophy of history based on the belief in Russia and the apotheosis of Orthodoxy as a Russian religion of integral spirituality.”⁶

Interest in the Slavs, including the Balkan Slavs, was gradually increasing. The Russians did not know much about the culture of the South Slavs, nor about the boundaries of their states. Opening of Slavic Departments at four Russian universities, in Moscow, Petersburg, Kazan and Harkov, in 1835, was very important in that respect. It was for the first time that Russian Slavists, A. N. Popov, D. A. Valueev, V. A.

⁵ Стојановић, Душан, Религијска основа словенофилства (*The Religious Basis of the Slavophile idea*), Српски књижевни гласник LXII, Београд 1941, 145 –151; В. Н. Греков, «Славянская самобытность» и «выбор судьбы» в теории ранних славянофилов (к вопросу о выявлении архетипа), Славянская идея..., Москва 1998, 78 – 92.

⁶ Idem, pp. 149-150.

Panov , F. V. Chizov , N. A. Rigelman and others, had the opportunity to stay longer in Slavic countries. They informed the Russian scientific community and the general public about the history, culture and ethnography of the Slavic world and sincerely believed in cultural integration of all Slavs. On the other hand, their approach offered a rather one sided and simplified picture of “the brothers of the same blood”. They believed that all Slavs adored Russia, that they were unconditionally devoted to Russia, that the aim of their struggle in history against foreign invaders was actually their craving to restore the perennial values of Orthodoxy and establish close links with Russia and that the Slavic world which fostered the idea of mutuality was ready for a spiritual and moral consolidation.

M.P. Pogodin (1800- 1875), professor at the Moscow University, is actually the founder of all Pan- Slavic institutions. His travels in Slavic countries in the thirties and forties of the XIX-th century helped him tackle “the Slavic question” from his own angle of vision, within the triangle Russia – Slavism – the West. Pogodin also believed in the Messianic role of Russia. His idea that all Slavs have only one option- alliance with Russia based on their unconditional recognition of its leading role- had become the corner stone of Pan-Slavism in Russia. All ideas about independence were interpreted as a result of a harmful influence of the “Western spirit”. Pogodin’s book *Political letters*, published in the period 1853-1856, created a real sensation in Russian society. He strongly believes in historical antagonism between Russia and the West, which is his basic premise. According to him the defeat in the Crimean War and isolation of Russia are evident proofs of the aggression of the West against Russia. Therefor, Russia should turn to its natural allies – the Slavic peoples. In his *Letters* Pogodin says: ”Our duty as Russians is to take Constantinople, for security reasons, and as Slavs it is our duty to liberate millions of Slavs.”⁷ The Slavophiles defined their views in detail in their well known *Epistle to the Serbs*, in 1860.

⁷ Н. И. Цимбаев, *Славянофильство*. Из истории русской общественно-политической мысли XIX века, Москва 1986, 18 – 234; О. В. Лебедева, *Концепция славянской взаимности в Чехии и в России в 60-е – начале 70-их годов XIX века* (канд. дисерт), Москва 1991, 73 – 76.

Fedor Ivanovich Tiutchev (1803-1873), a poet and diplomat, in his work *Russia and Germany* (1844) and his unfinished treatise *Russia and the West* (1850) first anonymously published in the West, aroused hot discussions. Tiutchev supported a peaceful dialogue between Russia and the West and its spiritual relations with Europe, but in spite of this approach he believed that the contrasts between Russia and the West were insurmountable. In his view the western countries have no vitality, because “the revolution is a disease eating them up”, meaning the revolution of 1848-1849. For Tiutchev the Slavic question should be discussed only within its broader historical, philosophical and political context. *Orthodox tradition* is his fundamental principle, because for him Russia is in the first place an Orthodox and only then a Slavic country. Fedor Ivanovich Tiutchev distinguished three kinds of Pan-Slavism: Pan-Slavism as part of the revolutionary vocabulary, (he probably had in mind Bakunin); Pan-Slavism in literature, developed by German theoreticians and ideologists and genuine Pan-Slavism adopted by the masses, evident in contacts of Russian soldiers with Slavic peasants. In the sixties Tiutchev used to increasingly emphasize the insurmountable antagonism between Russia and the West. The Austria –Prussian War of 1866 was for him an even more convincing proof of the pending clash between the European coalition and Russia. For Tiutchev Slavic people simply could not exist outside Russia. It is only Russia that can save them from foreign assimilation by incorporating them in its state.”⁸

Alexander Fiodorovich Guilferding (1831-1872), the first consul in Sarajevo, in 1957, belonged to the second generation of Russian scholars in Slavic languages and was a Slavophile. Among other works his *Travel in Bosnia, Herzegovina and Old Serbia* (1859) is particularly interesting. For Guilferding, like for most Slavophiles, Orthodoxy is “a symbol of unity of Slavic peoples and of Slavic self awareness.” For him religion represents the main dividing line between the Greco- Slavic and Roman (Latin) world whose values were absolutely incompatible. More than other Slavophiles, e.g. Aksakov, Guilferding emphasized the importance of Orthodox religion, believing that the Greco- Slavic world should be recognized as a global historical reality.”⁹

⁸ Вадим Кожин, *Тютчев*, Москва 1988; О. В. Лебедева, *Idem*, 78 – 132.

⁹ Л. П. Лаптева, *Славянофильство как основа мировоззрения и научных концепций А. Ф. Гильфердинга*, Славянский альманах 2000, Москва 2001, 96 – 105.

Vladimir Ivanovich Lamansky (1833-1914), professor at the university of Petersburg and founder of an important Slavic School, has a special place in the history of Russian Pan-Slavism. He studied the historical processes in different “worlds”, actually different civilizations, determined not only by their respective ethnographic features, but in the first place determined by their internal structure developed under the influence of a given religion. In line with this approach, in his lecture *Slavism and Russian national awareness* (1866) he gives proofs for big differences between the “West European” and “the Slavic-Russian” world, primarily due to different religions they profess. After his two year stay in Slavic countries (1862-1864) Lamansky wrote a study entitled *Serbia and South Slavic provinces in Austria* (1864). According to his conclusion “Slavism” is a term used in books only and it actually encompasses nine separate national groups. Like many Orthodox ideologist Lamansky had more respect for the Slavs of the same religion than the West Slavs exposed to “foreign “influence. Like Nil Popov, Lamansky supported the idea that all Slavs should adopt, as official, a single Slavic language which, in his opinion, should be Russian “as a language of learning and high education and a language of diplomacy and continue to foster their respective dialects for local use. Only in this way will the Slavs be able to preserve their genuine being. A common literary language is a prerequisite for the establishment of a Slavic federation.”¹⁰ In his *Writer’s Diary* Dostoevsky has some additional ideas about Russia’s mission. He was the first to mention that Russia should link its future with Asia, not Europe. Actually, in addition to its political mission among the Slavs under foreign domination Dostoevsky had in mind Russia’s global mission in the sphere of spiritual values. According to Dostoevsky Russia’s mission is to be the protagonist of new values, the revealer of new secrets, the promoter of a new approach to religion. (“the Russian Christ”).

Till 1867 the supporters of imperial Pan-Slavism were not numerous in Russia. The Slavic Congress in Petersburg and Moscow in May and June 1867 and the Slavic Ethnographic Exhibition in Moscow were, actually, the first attempts to implement in practice the idea of Pan-

¹⁰ С. А. Никитин, *Idem*, 47 – 336; Н. И. Цимбаев, *Idem*, 38 – 89; О. В. Лебадева, *Idem*, 143 –147.

Slavism. The idea to organize a congress came from Lamansky in his letters to Nil Popov, in 1865. The official Russia endorsed these two events in order to impress Europe with its strong spiritual and moral influence on the Slavs. Even the Russian Empress Maria Aleksandrovna shared the views of Pan-Slavic circles, believing in Russia's historical mission to liberate all Slavs. The Slavic exhibition was a meeting place of all Slavs," the Slavic pilgrims" as the German press called them. Thirty three Serbs attended the exhibition ,among them Yovan Subotitch, Milan Dj. Militchevitch, Laza Kostitch, Mihailo Polit-Desanchitch, count Yankovitch from Dalmatia and many other outstanding personalities in Serbian culture and public life. At the banquet in the honor of the guests one Serbian speaker called on the Russian brothers not to forget Kosovo and use their best efforts to find soon a solution for the Slavic question in South East Europe. On that occasion Laza Kostitch wrote his well known poem Matushki Moskvi (to Moscow, our mother), calling it a "phoenix of the North". A similar gathering was organized in Prague, in 1868.¹¹

Pan-Slavism reflected the views and ideas of only one part of Russian society, or rather one part of the Russian intelligentsia. Quite a few did not share these views. Thus, e. g. Chernishevsky criticized Pan-Slavism emphasizing that the Russians should show their love for Slavic peoples just by wishing them all the best. In his article *The Question of Ethnic Groups and Pan-Slavism* (1864) A. N. Pipin says that Pan-Slavism interpreted as "a mystical" approach to the self-awareness process initiated in Russian society has actually encouraged " the development of Pan-Slavism and many other ways of pleasant political day dreaming". Pipin was against the idea of adopting one common Slavic language. The most outstanding intellectuals in Russia and the Russian education system were under the influence of European culture and education.¹² In Bakunin's opinion, an anarchist by ideology, Pan-Slavism was only a weapon in the hands of the secret policy of the Russian Empire

¹¹ Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност (1848-1871)*. Изучавања о националном и књижевном романтизму код Срба, Београд 1925, 145 – 146. (Skerlic, Jovan, *Youth and its Literature (1848-1871)*, Research about the National and Literary Romanticism among the Serbs)

¹² Е. П. Аксенова, *Славянская идея в интерпретации А. Н. Пытина*, Славянский альманах 1998, Москва 1999, 87 – 96.

In Europe Russian diplomacy was most interested in the Polish and Eastern question, but cautiously avoided to raise them both at once. General count Nikolay Ignatiev, at that time Head of the Asian desk (1861-1864) a later the Russian ambassador to Constantinople (1864-1877), was one of the most outstanding promoters of Pan- Slavic ideas. The Embassy in Constantinople covered the whole Balkans. Ignatiev promoted the idea of Russia's great historical mission .According to him Russia' a task is to liberate the Slavs under Austria and Turkey and on the territories of these former empires set up the states which would behave according to Russian political interests. At the same time he feared that catholic Slav states could establish a federation hostile to Russia, which would claim some Russian territories, like parts of Ukraine, parts of Byelorussia and some other regions. In his view Russia has to follow closely all development connected with all Slavic movements, work towards spreading and strengthening of the Orthodox religion and counteract separatist trends.¹³

At the time of the Crete uprising (1866) Ignatiev submitted to the attention of Chancellor Gotchakov a rather detailed paper in which he explained the need to launch military and political campaigns in the Balkans, which would result in the establishment of a Balkan federation with Constantinople as its capital city and with the Russian imperial family at its head. On the other hand, Girchakov realized that all Slavic political ideas could not be incorporated in the concept of Russia's foreign policy. In the sixties of the XIX-th century most of the official circles in Russia did not support these Pan-Slavic plans, aware that for economic and political reasons Russia could not pretend to play a global role. These Pan- Slavic ideas prevailed later on, during the eastern crisis in 1875-1878.¹⁴ The book *Russia and Europe* by Danilovsky (published in installments in 1868 and as a book in 1871) and the book *An Opinion about The Eastern Question* by Rostislav Fadeev, strengthened the

¹³ Цонко Генов, *Славянските комитети в Русия и българското освободително дело (1858 – 1878)*, София 1986, В. М. Хевролина, *Россий дипломат граф Николай Павлович Игнатъев*, Москва 2004.

¹⁴ С. Л. Чернов, *Россия на завершающем этапе восточного кризиса 1875 – 1878 г.* Москва 1984; Н. П. Игнатъев, *Походные письма 1877. года*, Москва 1999, D. MacKenzie, *нав. дело*,

expansionist approach of Pan-Slavism based on the idea of an inevitable clash between the Slavic and the Roman- German world.¹⁵ However, these works cannot be analyzed outside the time frame when they were written. After the Big Eastern Crisis Pan-Slavism was relegated to the background and its influence on the Russian social thought only marginal. The new Slavophiles from the beginning of the XX-th century rejected all continuity with former Slavophiles.

Already in the forties of the XIX-th century, along with the activities of the first Slavophiles, Ian Kolar and Ludevít Shtur, who were mostly inspired by German philosophy, Herder and Fulke in the first place, Polish emigrants were also trying to develop the ideology of Western Slavism in West European countries. At the Sorbonne, thanks to the efforts of prince Adam Chartorisky, the Slavic Languages Department was open in 1840, with the idea of making it a pillar of “European Slavism”, based on enlightenment and freedom, equally opposed to “the Asiatic Pan-Slavism of Petersburg and the German Pan-Slavism of Vienna.” David Urquhart, a diplomatic agent of the British Foreign Office, published an article in magazine *Portfolio* in which he revealed that his main task was to separate the Serbs and other Balkan Slavs from Russia and its influence. In 1837 Urquhart developed his project of the Balkan Federation under the auspices of Austria (including Serbia, Bulgaria, Moldavia and Romania, with Serbia and Bosnia united).¹⁶ In 1847 Cyprien Roberts also speaks about the efforts of the western world to prevent Russia to under its auspices unite the Slavic world by promoting western Pan-Slavism as a counterbalance to Russian Pan-Slavism and Russian threat. Roberts developed a whole program of activities which boil down to the following: support to independence of different Slavic peoples, emancipation of their national elites, promotion of their national languages and recognition of their respective national literatures and through that the wakening of their national awareness.¹⁷

¹⁵ Н. Я. Данилевский, *Россия и Европа*, Москва 1991.

¹⁶ Милорад Екмечић, *Европска позадина «Начертанија» Илије Гарашанина 1844*, Дијалог прошлости и садашњости, Београд 2002, 101 – 114. (Ekmecic Milorad, *The European Background of NACHERTANIE by Ilia Garashanin, 1844*, Dialogue between the Past and Present).

¹⁷ Cyprien Roberts, *Der zweifache Panславизмусъ Die gegenwärtige Lage der slawischen Völker gegenüber von Russland*, Leipzig 1847, 8 – 77.

In the middle of the XIX- the century in Central Europe, among the Slavs in Austria, the term AUSTROSLAV was promoted against the concept of Pan-Slavism. Karel Gavlichek Borovsky (1821-1856), a Czech politician is considered to be the father of Austroslavism. Criticizing Kolar's Pan-Slavism and the Russophile orientation of the Austrian Slavs, Gavlichek supported the idea of Slavic mutuality and a Slavic alliance within the Habsburg Empire. He called on Vienna to enable the "Malorussian peoples "actually the Ukrainians living in the Empire, in Galicia and Bukovina, to freely develop their own language and profess a uniate church. In this way, the believed, Austria would get a powerful ally and have on its side an enemy of "Greater Russia". During the 1848-1849 Revolution Austroslavism, as a political doctrine, became the corner stone of the Czech national program. Gavlichek was appointed Secretary to the Slavic Congress held in Prague, in 1848, convened to counteract the all German Frankfurt Parliament. For the ideologist of the Czech national movement, who had a rather great influence on the Slavs in South East Europe, the Slavic idea was a means of national integration, on the one hand, and an obstacle opposing the spreading of Pan-Germanism, on the other. Austroslavism was meant to be an alternative to both the Russian imperial Pan-Slavism and the near by and powerful Pan-Germanism.¹⁸ Slavic mutuality was to be instrumental in achieving federalization of Austria. Jan Palarik (1822-1870), an outstanding representative of the Slovak national movement, was also critical of "political Pan-Slavism".¹⁹

Following up on Karel Gavlichek's idea that Vienna should be active in developing a separate Ukrainian identity in Galicia and Bukovina, already in the sixties, seventies and eighties the idea of cultural differences was taking root in these regions, which in 1888, thanks to Polish political elite in Galicia, resulted in political organizing of the Ukrainians. In 1899 the National Democratic Party of Ukrainians was founded in Austria- Hungary. However, many Ukrainian politicians did not limit themselves only to the struggle against Russian influence in

¹⁸ О. В. Павленко, *Мечта не стввшая реальностью...*, Славянский альманах 1999, Москва 2000, 100 – 113.

¹⁹ Л. Н. Смирнов, *Ян Паларик о славянской взаимности*, Славянский альманах 1999, Москва 2000, 116 – 221.

Galicia and Bukovina. The most radical nationalist had plans to unite all Ukrainian lands under the Habsburgs. *Ukrainische Rundschau*, a magazine published in Vienna, in 1908, at the time of annexation of Bosnia and Herzegovina, published a map of Ukraine stretching from Krakov to Astrahan.²⁰ On the other hand, the Austria Hungarian authorities in the Balkans radically prevented all attempts of cultural cooperation between the Serbs in the Empire, particularly those from Bosnia and Herzegovina where they were majority population, accusing them of “agitating in favor of “greater Serbia” and “Pan-Slavism”.

The South Slavs were under the influence of both western and eastern Pan-Slavism. The Yugoslav idea of Bishop Josip Juraj Strossmayer, e.g., was on the verge of Austroslavism. Russian Pan-Slavism was widespread among Orthodox Slavs – Serbs and Bulgarians. It should be emphasized that in the XIX-th century there was still not a sign of equality between nationality and religion, so that some Serbs who were Catholics were still Serbs. For South Slavs under Ottoman rule the Slavic idea meant a chance to get support and help from Russia in their effort to liberate themselves from the several century long foreign occupation. They were not engaged in lofty historical and philosophical discussions as was the case between Russian Westerners and Slavophiles, although this problem was present among South Slavs and a small number of intellectuals they had at that time. The South Slavs were for centuries exposed to the influence of various cultural environments which affected the molding of their national and cultural identity. Metropolitan Mihailo and politician Nikola Pashitch were the most outstanding representatives of the Slavic idea among the Serbs, although Pashitch had a typically pragmatic approach to the concept of *Slavic Orthodox Civilization*. Otherwise, Pashitch was the most devoted follower of Nikolay Danilevsky and the ideas elaborated in his book *Russia and Europe*.²¹

²⁰ М. Э. Клопова, *Украинское движение Австро-Венгрии в оценке российских дипломатов*, Славянский альманах 1999, Москва 2000, 164 – 173.

²¹ Александар Погодин, *Михаило Полит-Десанчић у Русији и о Русији*, *Летопис Матице Српске*, књ. 337, Нови Сад 1933, 62 – 86; Славенко Терзић, *О словенофилству Николе Пашића*, Никола Пашић, Београд 1996, 131 – 144.

At the beginning of the XX-th century, after the revolution of 1905, the teaching of the Slavophiles appear under the name of Neo-Slavism. This time too the Czech were the main protagonists and ideologist, particularly Karl Kramarz (1860-1937), one of the first to develop the ideology of Neo-Slavism and one of the most influential members of this movement. He read law in Germany, got his Ph.D. in Prague and completed his professional and political education in Paris, England and the Scandinavian countries. During the 1907-1910 period of crisis one of the main tasks of the Neo-Slavic Movement was to try to bring all Slavic peoples closer together. The Slavic Congress held in Prague, in 1908 was very significant for the Movement.²² Tomash Garrick Masaryk, (1850-1937) an outstanding Czech, was at that time very much involved in the problem of unity and Slavic mutuality. After his stay in Russia, in 1887 and 1888 and after having studied Russian history, philosophy, social thought and particularly the heritage of the Slavophiles, Masaryk published *Slavic Studies* (The Slavophile ideas of J.V. Kireevsky) which was the source for his great book *Russia and Europe*, published in 1913. One chapter of this book is devoted to criticism of Russia's Messianic mission, Pan-Slavism and the Slavophiles and their teaching. His approach to the Slavic question is perceived as his criticism of the Russophile idea as such. The essence of his views can be summarized in the following conclusion: "Like Kollar in our country, the Slavophiles in Russia used to preach in favor of the Messianic role of Russia; the Poles preach in favor of the Messianic role of the Slavic, Russian and Polish culture which is expected to bring salvation not only to the Slavs, but to other peoples as well and the whole humanity." Masaryk emphasizes that the authors of all these theories did not have in mind politics. "This was a program of spiritual and cultural mutuality; it was not political Pan-Slavism. Later on, partly under the influence of German Pan-Germanism, to Pan-Slavism, at first meant to be only cultural, some philosophers of history and politicians have added a

²² З. С. Ненашева, *Масарик и Крамарж како идеологи славянског единства в воспријати руског консула в Праге*, Славјански алманах 1999, Москва 2000, 123 – 129; О. Heinz, *Der Neoslavismus*, Wien 1963; М. Екмечић, *Неославизам као идејна претпоставка уставног покрета у Црној Гори*, Дијалог прошлости и садашњости..., 287 –303.

political dimension.”²³ Masaryk’s European ideas reject “the romantic concept of Messianic roles and chauvinism” promoted by both sides. He only supports a cultural synthesis and mutuality. This was, undoubtedly, a sober approach.

Research into the Slavic idea and Pan-Slavism must reject simplification, clichés and prejudices. The historical context is crucial for proper understanding of these ideas. Anyway, Slavism and Pan-Slavism as a concept of Slavic spiritual and cultural mutuality is different from political Pan-Slavism. The expansionist aspirations of Russian Pan-Slavism were not incorporated in the vision of the Russian society as a steady, clear and long term strategy. The Saint Stephan Treaty of 1878 is the case in point.

The important role of Russia in the liberation process of the Christians in the Balkans should be separated from its occasional imperialist trends. On the other hand, it should be remembered that the myth of the invisible, powerful hand of the Pan-Slavists was created in the West and in Central Europe, and rather often used as a smokescreen for their aggressive plans with regard to the Balkan Slavs, the case in point being the occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878.)

Translated by Ileana Ćosić, Ph.D.

²³ T. G. Masaryk, *Svetske revolucije*. Ratne uspomene i razmatranje, Beograd 1935, 493 – 494.

Славенко ТЕРЗИЋ

О ИСТОЧНОМ И ЗАПАДНОМ ПАНСЛАВИЗМУ
(У 19. И ПОЧЕТКОМ 20. ВЕКА)

Резиме

Истраживање словенофилства и панславизма треба ослободити поједностављивања и интерпретација са предрасудама. Историјски контекст је од суштинске важности за разумевање целог покрета. Словенофилство и културни панславизам као концепције словенске духовне и културне узајамности нису исто што и тенденције политичког панславизма. Аутор се у овом раду бави источним панславизмом али указује на чињеницу да је неоправдано запостављен феномен западног панславизма, као настојања да се словенски свет пре свега Средње а и затим и Југоисточне Европе политички организује против Русије. Мит о невидљивој и моћној руци источног панславизма створен на Западу и у Средњој Европи служио је, каткада, и као параван за прикривање сопствених агресивних планова према балканским Словенима, али и Русији. Руски панславизам и његови експанзионистички продори, о чему сведочи Сан Стефански уговор 1878, нису били уобличени у довољно чврсту, јасну и дугорочну политичку концепцију руског друштва. Рад доноси неколицину главних идеја о словенској културној узајамности из пера водећих и осталих словенских мислилаца.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ
Београд

САВРЕМЕНА ИСТОРИОГРАФИЈА И ТУМАЧЕЊЕ НАСТАНКА ОСМАНСКЕ ДРЖАВЕ

Питање које већ дуже времена побуђује пажњу у историографији, а о коме ни приближно нису усаглашени ставови, јесте скуп проблема са основном поставком: како је једна релативно неприметна политичка творевина, именованом *Османски емират*, настала на размеђи исламске и хришћанске цивилизације током прелаза из XIII у XIV век, израсла у светско царство чија је територија обухватала три континента и чији је век трајања окончан током великих потреса Првог светског рата.

У историографији данас кружи неколико теорија о постанку Османског царства, али ниједна не даје довољно утврђене и поуздане одговоре. Чини се да се од самих почетака усталио манир да се порекло османске државе дефинише у једностраним категоријама, било религије било етничитета, иако је османско друштво било конгломерат различитих вера и етничких група. Да би се правилније схватио феномен настанка Османског царства историографија мора да се ослободи утицаја неуспелих теорија. Намера ми је да укажем на развој и проблеме модерних историографских тенденција по питању настанка османске државе и укажем на њихове утицаје у највише коришћеним синтетичким делима. На крају ћу се осврнути на позиције које тренутно ово питање заузима у савременој историографији.

Монографија *The Foundation of the Ottoman Empire* Х. А. Гибонса узима се као почетна тачка у развоју модерне османске историографије. Његова синтеза је више одговарала историјском приказу једног времена, а мање наративном извештају средњовековног хроничара. Први је поставио модерну теорију о пореклу Османлија и

тако упутио подстицај следећој генерацији историчара. Недуго затим, настале су још две теорије чинећи са претходном основу свих теорија о пореклу османске државе. М. Ф. Кеприли је научно успоставио тзв. *племенску теорију*, а затим је П. Витек објавио тзв. *гази-теорију*. По филолошком образовању, методологији рада и интересовању Витек и Кеприли су по много чему били слични. Међутим, Витекова теза је та која је стекла примат и међународно признање научне заједнице, док је племенска теорија остала затворена у свету турске историографије све до момента док је Х. Иналцик није усагласио са гази-теоријом.¹

*

Пошто су поменуте теорије о пореклу Османског царства у нераскидивој вези са потешкоћама које настају услед рада на недокументованим, литерарним изворима насталим тек током XV века потребно је прво указати на неколико важних чињеница.

У виду поуздане, документарне грађе, извори се појављују у већем броју тек од тридесетих година XV века. Оскудност ових важних извора за претходни век показује неколико сачуваних примерака новца, мањи број натписа и неколико докумената сумњиве аутентичности. Најстарији османски литерарни извор потиче с почетка XV, а прве османске хронике настају у другој половини поменутог века. Прве састављене приказе о времену Османа и његових наследника делила је временска дистанца од скоро два века. Филолошка критика текста је једини сигуран начин да се утврди постојање евентуално старијих слојева традиције у литерарним изворима и најстарија таква сачувана је преко хронике Ашикпашазадеа те она често и добија предност у односу на њој сродне изворе.²

¹ Н. А. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford: Oxford University Press 1916; М. Ф. Köprülü, *Porijeklo osmanske carevine*, Sarajevo: Veselin Masleša 1955 [у оригиналу: *Les origines de l'empire Ottoman*, Paris 1935]; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire*, London: The Royal Asiatic Society 1966⁵ [први пут објављено 1938. године]; Н. İnalçık, „Problem pojave osmanske države“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 35 (1985) 211-221 [у оригиналу: “The Question of the Emergence of the Ottoman State”, *International Journal of Turkish Studies* 2 (1981-2) 71-79].

² Ово хагиографско дело (*menakib*) са приказом владавине османских владара до Бајазита I саставио је око 1390-их Јахши Факих син Орхановог имама, вид. V. L. Ménage, “The “Menāqib” of Yakhshī Faqih”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 26/1 (1963) 50-54.

Усмена традиција је чинила основни извор за епску (*destān*) и хагиографску (*menākib*) књижевност као и за касније хроничаре. Све до краја XV века и до хроничара Нешрија кружило је више различитих писаних и усмених традиција о пореклу и прошлим временима. У највећој мери су сачуване преко тзв. Анонимних хроника, Ашикпашазадеове и Оручеве хронике. Ови извори су настали у другој половини XV века и као такви чине засебну групу. Уочено је да им је основу за период до 1422. године понудио заједнички извор, данас несачувана хроника. У приказивању догађаја из XIV века ови хроничари су се због саме средине из које су потекли, у највећој мери ослањали и на различите, њима блиске, усмене традиције, чиме се објашњава велики број противуречних извештаја о истим догађајима. Прекретницу у тумачењима поставио је хроничар Нешри. Он је крајем XV века, састављајући своју универзалну историју света, уобличио њему логичну традицију о пореклу и тако поставио модел за све касније хронике.³

*

Нашавши се пред питањем шта је довело до настанка османске државе, Гибонс се први суочио са проблемима извора. Предање по коме је Ертогрул, отац Османа дошао у Анадолију на челу племена од 400 шатора (*yurt*) није му уливала поверење. Малобројност племена била је недовољна да би се објаснио успон Царства какво је било османско. Немушти језик извора Гибонс је надокнадио спекулацијом. *Османска раса* је настала спајањем паганских Турака и грчких хришћана који су се потом заједно преобратили на ислам, услед чега су створени услови за брзо ширење османске власти на Балкану и у Анадолији. Услед утицаја далеко развијенијих византолошких студија, османску државу је видео као продужетак империјалних традиција и вековних искустава хришћанске Византије. Сматрајући да иза величине османске империје стоје преобраћени Грци и остали хришћански народи, минимализовао је етнички удео модерних Турака, наследника традиција некадашњег Царства, негира-

³ За преглед изворне грађе погледати: С. Imber, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul: The Isis Press 1990, 1-13. О проблемима у вези с изворима вид. исти, "Canon and apocrypha in early Ottoman history", у: *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, eds. С. Heywood and С. Imber, Istanbul: Isis Press 1994, 117-137.

јући им државотворне способности.⁴ Овако постављена теза је у научне оквире унела захтев за даљом потрагом за изворима али је увела и питања културолошког и политичког садржаја на које је такође требало дати одговоре.

У свим османским хроникама, преко генеалогског стабла, сачувано је предање о племенском пореклу османске династије. У овим верзијама, Османлије су директно повезане са племеном Огуза, најважнијим огранком турских племена. Кеприли је на основу тога успоставио „етнички исправну“ теорију о пореклу, критички реинтерпретирајући традицију о Каји (*Kayı*) племену сматрајући је најпоузданијом.⁵ Са њим се није сложио Витек доказавши да је Каји традиција османска верзија широко распрострањеног предања о племену Огуза за које су се везивала и остала турска племена Анадолије. Утврдио је да је поред Каји постојала и мање популарна Гек (*Gök*) традиција са разликом у свега неколико имена, чинећи две верзије изведене из исте основе. Ако се гледа искључиво са позиције извора, племенска теорија је вештачка творевина османске историографије, настала најраније око 1425. године. Стога је Витек закључио да племенска осећања нису имала никаквог утицаја за настаanak османске државе, јер сами извори не сведоче о јасним племенским осећањима.⁶

У настојању да објасни *успон* Османског царства, Витек није сматрао релевантним етнички идентитет. Тражећи везивно ткиво које је дало снагу османској држави да се преобрази у Царство дошао је до закључка да је исламска вера била једина традиција или прецизније речено *идеологија* на којој је Царство настало, изграђивано и на којој је трајало.

До Витековог времена, у свим врстама османских извора скоро неприметно су се провлачили појмови *газија/газа*. Основну идеју шта газа представља нашао је код песника Ахмедија, главном извору, који „јасно сведочи на који начин су Османлије доживљавале себе и своју државу“. Према поменутом песнику „они су били заједница *газија*, *прваци Мухамедове вере*; *заједница муслиманских погра-*

⁴ Gibbons, *The Foundation*, 13-53.

⁵ Köprülü, *Porijeklo*, 79-85.

⁶ Wittek, *The Rise*, 12-13.

ничних ратника, посвећених борби са неверницима у њиховом суседству“. Да покаже да ово није само „литерарни израз“ песника него резултат историјске стварности, употребљен је други извор „још ближи“ датуму оснивања Османског емирата. У питању је био епиграфски споменик, за који је веровао да је припадао џамији у Бурси коју је подигао Орхан 1337. године. Са њега се могла прочитати јединствена титулатура османског владара: *Sultān ibn sultān al-ghuzāt, ghāzī ibn al-ghāzī, Shujā ad-daula wa 'd-dīn, marzbān al-āfāq, bahlavān-i jihān, Orkhān ibn 'Othmān*.⁷ Коначно, овако постављена теза је употпуњена са неколико цитата преузетих из хронике Ашикпашазадеа и Ефлакијеве (*Aflākī*) хагиографије.⁸

На основу ових изворних података Витек је утврдио гази-теорију. Појам газе код Ахмедија је искоришћен као синоним за џихад који Витек преводи као „свети рат“ (*Holy war*). Према истом извору „газија је инструмент вере Алаха, слуга Бога који чисти земљу од прљавштине многобоштва [...] газија је мач Бога, он је заштитник и прибежиште верника. Ако он постане мученик по нахођењу Бога, не верујте да је он умро – он живи у блаженству са Алахом, [јер] он има вечни живот.“ Газија је дакле *свети ратник* који се бори за исламску веру. Тако је утврђена читава концепција о идеолошкој матрици Царства и светом рату Османлија. Стога, „...главни чинилац у политичкој традицији била је борба против њихових хришћанских суседа и ова борба никада није престала да буде од виталног значаја за Османско царство.“⁹ То је основна идеја гази-теорије која се непрестано понављала у савременој историографији и овој идеји су и данас подложни знатно сложенији проблеми из османске историје.

Знатно касније, Х. Иналџик је у посебном раду спојио Витекову тезу са Кеприлијевим тумачењем порекла. Пошао је од питања како се номадско друштво преобразило у политички систем у коме

⁷ Wittek, *The Rise*, 13-15. Текст натписа: Султан, син султана газија, газија син газије, [првак државе и вере – изоставио у преводу], господар хоризонта, херој света, Орхан син Османа.

⁸ Исто, 39; Ефлаки је саставио дело „*Manākīb al-'Arifīn*“ око 1353-4 г. - биографију мевлевијских светаца; уп. F. Meier, „*Aflākī*“, *The Encyclopaedia of Islam*, WebCD Edition, Leiden: Brill Academic Publishers 2003 [у даљем тексту *EI*].

⁹ Wittek, *The Rise*, 2, 14.

је Осман Гази постао војно-политички вођа, оснивач државе и династије. Према Иналциковој тези, миграције туркменских племена, нарочито током XIII века, довеле су до промене демографске слике Анадолије, у којој се формирала „нова Турска са великим демографским потенцијалом и ојачалом гази идеологијом“. Туркменска племена су усвојила идеју о рату против хришћана дошавши у погранични простор где су их насељавали селџучки султани. Номадска племена су се постепено преображавала у гази-заједнице, формирајући до краја XIII века своје политичке творевине, гази-беглуке. Трговина робљем је чинила економску основу гази-заједница што је за Туркмене значило „профитабилан посао, а уједно и побожан чин“. Тако изазваном социјалном диференцијацијом унутар пограничног друштва, из првобитне племенске средине издвојиле су се најамничке чете окупљене под именом својих вођа - *Osmanlı, Aydınlı, Saruhanlı*... Веза која је на окупу држала ове групе била је вечита идеја светог рата и оданост свом гази-вођи.¹⁰

Превасходно због утицаја гази-теорије као основни проблем у модерној историографији и најранијој историји Османског царства, наметнуло се питање прецизног одређивања значаја и функције *џихада/газе* у османским изворима, а затим и у османској историји. Зато би прво требало видети шта се подразумева под џихадом у шеријатском праву, одакле је сам појам и изведен.

Етимолошки, реч *џихад* означава „тежњу усмерену ка одређеном циљу“, односно „тежњу ка постизању моралног и верског савршенства“. Његова директна сврха је *јачање ислама, заштита верника и укидање земаља неверника*. Из тога следи подела целокупног света на територију ислама (*dar al-islam* - у преводу кућа ислама) где постоји муслиманска власт саображена шеријату, и територију

¹⁰ Н. İnalçık, „Problem rojave“, 211-221. Иналцик је нагласио етнички удео Турака у успостављању „нове Турске“ зато што, према гази-теорији, освајања у Анадолији нису извршила туркменска племена већ газије; уп. Wittek, *The Rise*, 19-21, 30-32. У турској историографији је доминантан етнички приступ овом проблему. Витекова теза је лишена питања етничког идентитета, што је Иналцик у поменутом раду настојао да исправи. О преображају Анадолије од хришћанско-грчке у муслиманско-турску у периоду од XI до XV века вид. S. Vryonis Jr., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the 11th through the 15th c.*, Berkeley 1971.

рата (*dar al-harb* - кућа рата), где тек треба применити шеријат. Територија рата прелази у статус територије ислама када дође под суверенитет муслиманске заједнице и прихвати свети закон - шеријат. Укидање земаља неверника могло се постићи на два начина: (1) директним прихватањем исламске вере преобраћањем или (2) прихватањем поданичког статуса (*dhimmi* – *зиммија*) према муслиманском суверену уз задржавање претходне вере. Џихад подразумева ширење ислама све док се не оствари његова универзална превласт, било путем мирољубивих средстава, било путем рата (*harb*), уколико први случај није могућ. Исламско право забрањује рат између муслимана и правно је валидан само џихад јер у основи испуњава верски циљ. Ислам је у теорији подразумевао непрекидно стање рата према земљама неверника. Уколико је корисно за исламску заједницу, могуће је склопити једино примирје, не и трајни мир, али са временским ограничењем од најдуже десет година. Након тога је исламска заједница у обавези да поново покрене рат. Стога је џихад колективна обавеза целокупне исламске заједнице и увек је морао да постоји одређен број муслимана чији је задатак био да испуњава ову обавезу. У пракси је ипак ограничен број људи потребних да се дужност изврши. Уколико би џихад икада престао да се спроводи читава заједница би сносила кривицу. Владар муслиманске територије, најближе земљи неверника, има обавезу да са својим ратницима (*муџахидима*) води џихад у складу са шеријатским правилима. Џихад постаје правно легитиман тек пошто неверници одбију да прихвате ислам као своју веру или да се потчине шеријатском закону и политичком ауторитету исламске заједнице. У таквом случају сва покретна и непокретна имовина, у шта се рачунало и само „неверничко“ становништво, постајало је део ратног плена и пуноправно власништво муслимана.¹¹

Сматрам да је потребно да се укаже на правни садржај џихада из два разлога. Први је што он проистиче из светог закона којим се уређују односи и обавезе унутар муслиманске заједнице, што му даје практичну, свакодневну примену. Други разлог је тај што су

¹¹ R. Peters, *Islam and Colonialism. The Doctrine of Jihad in Modern History*, The Hague-Paris-New York: Mouton Publishers 1979, 9-37; E. Tyan, “Djihād”, *EI*. Погледати и: A. Abel, “Dār al-Islām”, *EI*; исти, “Dār al-Harb”, *EI*; M. Khadduri, “Harb” [I. – Legal Aspect], *EI*.

управо први ревизионисти гази-теорије помоћу овог модела пропитивали историјску садржину и практични вид *османског светог рата*. Једногласани је закључак да постојећи извори не пружају доказе да је цихад као вид непрекидне борбе између хришћанства и ислама постојао у раноосманској историји, већ да је историјска стварност XIV века била далеко сложенија.¹²

Идеја светог рата у форми газе је постојала у раноосманској историји (XIV век), али са другачијим значењем у односу на шеријатски облик. Постојала је јасна разлика између апстрактног и правног схватања шеријатског цихада, и личних и херојских представа о његовом вођењу и подвизима газија о чему сведоче како хронике тако и епска и хагиографска књижевност. На основу ових извора, газије се приказују као људи искрене верске посвећености чија се верска

¹² Gy. Kaldy-Nagy, "The Holy War (jihad) in the first centuries of the Ottoman empire", *Harvard Ukrainian Studies* 3/4 (1979) 470, 472-473; R. P. Lindner, *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*, Bloomington: Indiana University 1983, 4-6; R. C. Jennings, "Some thoughts on the gazi-thesis", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 76 (1986) 152-156, 158. Кафадар је настојао да на основу „недавних студија“ исправи ово мишљење. Према њему „чихад не би требало схватити као непрекидно вођење рата да би се проширила област ислама ...“, пошто није постојало „...трајно непријатељство између територије ислама и територије рата...“. Под „недавним студијама“ Кафадар сматра и дело R. Peters, *Islam and Colonialism*, које цитира у библиографији на страни 204. Кафадар наглашава дефанзивно својство цихада и каже да се „...спроводи само у случају када је свет ислама или мир *уме* (муслиманска заједница) угрожен“. Петерс не наглашава да се цихад води само када је угрожена исламска заједница, већ јасно каже да је његов циљ „јачање ислама, заштита верника и укидање земаља неверника“ и притом „најмање једном годишње *имам* мора да нападне непријатељску територију“ (исти, 10, 13, 18). Према, Петерсу, на основу канонских извора цихад је „колективна обавеза“ (исти, 12) која се огледа у непрекидном ширењу територије ислама и потчињавању неверника, што показује и временски ограничено примирје на највише десет година (исти, 32, 33, 36). Такође, о теоријском схватању *непрекидног рата* вид. Е. Туан, "Djihād", *EI*. Ради се о томе да ни Кафадар није могао да уочи, попут ревизиониста, шеријатски облик цихада у раноосманској историји, тврдећи да је као такав постао наглашен тек у XIX веку у време када се „...европски колонијализам [...] сусрео са покретом не у име газе већ цихада“; уп. С. Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press 1995, 79. Кафадар види у гази-идеологији тежњу муслиманске заједнице да се шири исламска вера, што по њему и јесте одлика раноосманске историје. О проблемима и значењу појма *газа* видети у даљем тексту.

инспирација заснивала на народном, шеријатски необразованом исламу. Свети рат је схватан као епска борба против неверника где су султан и његови ратници испуњавали улогу епских хероја. Овакв првобитни облик газии-традиције постепено је уступао место шеријатском виду цихада што је обележило другу фазу развоја током XV века. Витек је уочио да је облик газе код Ахмедија заснован на шеријатским дефиницијама цихада, неуочивши да је песник најранији представник ученог ислама [сунитски облик]. Верски учена мисао улеме, чији је он један од првих представника, почела је да преовлађује тек од друге половине XV века, да би коначно заузела доминантну позицију тек крајем тог века у време заштравања сукоба са шиитском државом Сафавида. Теоријски вид борбе против хришћана који је поставио Витек могуће је у пуном облику пронаћи тек у време Мурата III (1574-1595) коме је његов тотор Садудин у уста уметнуо молитву: „Учини да се непријатељи вере сравне са земљом; уништи војске неверника; учини мој мач светлом на путу вере; учини га водичем за муцахиде“¹³

✧

Витек је интерпретирао османску историју на основу Ахмедијеве дефиниције газе са упориштем у једном натпису, а да није претходно проверио намену, карактер и садржај својих извора.

Искендер-наму песника Ахмедија (у. 1413) Витек је дефинисао као „хронику у стиху“ наглашавајући тако „историчност“ њеног садржаја.¹⁴ С тиме се нису сложили поједини аутори третирајући овај извор искључиво као облик епске књижевности. Основна намена извора ове врсте није аутентично преношење историјског сећања већ упућивање порука моралног садржаја.¹⁵ Лаури додаје да се ради

¹³ C. Imber, “Paul Wittek’s “De la defaite d’Ankara a la prise de Constantinople””, у: исти, *Studies in Ottoman History and Law*, Istanbul: Isis Press 1996, 294-295; исти, “The Ottoman Dynastic Myth”, у: исти, *Studies in Ottoman History and Law*, Istanbul: Isis Press 1996, 306-310. Кафадар се такође слаже, мада са супротстављене позиције, да постоји разлика између шеријатског и народног схватања вере (Kafadar, *Between Two Worlds*, 76, 144-145). О народном схватању ислама и утицају шиитске догме на јачање сунитског ислама османске државе вид. *Исто*, 73, 75-76.

¹⁴ Wittek, *The Rise*, 14; такође и: G. L. Lewis, “Ahmadī”, *EI*; Kafadar, *Between Two Worlds*, 93-94.

¹⁵ Jennings, “Some thoughts”, 160; Imber, “The Legend of Osman Gazi”, у: исти, *Studies in Ottoman History and Law*, Istanbul: Isis Press 1996, 330.

о најранијем османском облику популарног књижевног рода *Огледало за принчеве*, односно да је то први познати случај где је епско дело искоришћено као средство упућивања савета једном османском владару (*nasihat-name* – књига савета). Дело је првобитно било намењено Бајазиту, а потом његовом наследнику Сулејману након чије је смрти 1411. године и завршено.¹⁶

Имбер сматра да је у овом извору газа искључиво богоугодан чин и да је Ахмеди осуђивао народно схватање светог рата које се сводило на пљачку што је правно нелегитимно.¹⁷ Супротно њему, Лаури сматра да је Ахмеди одобравао пљачкање као вид материјалне награде [због чишћења земље од прљавштине многобоштва] и да је оно оправдано јер је вид испуњавања Божије воље.¹⁸ Појам газе код Ахмедија, а тиме и њена употреба, мора се посматрати у светлу сукоба између Бајазитових синова (1403-1411). Лаури је указао да је Ахмеди под појмом газе јасно мислио на раније [и будуће] походе османских владара против хришћана. Супротно томе, за походе вођене против муслиманских суседа током владавине Мурата I и нарочито Бајазита, није употребљавао ознаку газа, чиме су се потврдила и ранија запажања.¹⁹ Ахмеди Бајазита чак уопште не ословљава газејом, и поред његове победе над крсташком војском код Никопоља 1396. године. Разлог томе је што се окренуо од „правичности“ његових претходника, ратујући и против својих анадолских истоверника у чему лежи и основна порука овог извора, а то је да се османски војни походи – газе – преусмере са истока ка западу где се налазе земље хришћана. Једино у таквом случају османски владар наступа у складу са традицијом својих предака и заслужује да буде назван газејом.²⁰

¹⁶ H. W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany: State University of New York Press 2003, 16-17.

¹⁷ Imber, “De la défaite d' Ankara”, 295; исти, “What does Ghazi actually mean”, у: *The Balance of Truth. Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis*, eds. Ç. Balım-Harding and C. Imber, Istanbul: Isis Press 2000, 174.

¹⁸ Lowry, *The Nature*, 20.

¹⁹ Исто, 21-25. Ранији аутори су се питали како је могуће довести у склад идеју о светом рату против хришћана и османске ратове против муслимана на истоку (Kaldy-Nagy, “The Holy War”; Lindner, *Nomads and Ottomans*; Jennings, “Some thoughts”)

²⁰ Lowry, *The Nature*, 24-25. Кафадар је такође указао на идеолошки значај газе почетком XV века. Газа је послужила као средство легитимисања османске власти

Натпис са џамије у Бурси из 1337. године дуго је био својеврстан проблем. Витек га је сматрао одразом историјске реалности, а скуп титула са натписа је мистификован као „апсолутно јединствен у османском протоколу“. Тиме је успостављен дисконтинуитет са државом Селџука где су коришћене „класичне и другачије формуле“.²¹ Захваљујући томе што је садржина натписа у доцнијим радovima коришћена преко секундарне литературе дуго је остала сакривена чињеница да је Витек овај натпис искористио једино у прилог своје тезе. Недавним читањем натписа, директно са џамије, Лаури је показао да је у историографији коришћен непотпун текст. Његовим читањем добијена је следећа формула: ...*al-amīr al-kabīr al-mu'azzam al-mujāhid (fi sabīl Allāh) sultān al-ghuzāt, ghāzī ibn al-ghāzī, shujā' al-dawla wa'l-dīn wa-l afak, pahlavān al-zamān Urkhān bin 'Uthmān...* (Преузвишени велики емир, мудахид у име Алаха, султан газија, газија син газије, првак државе и вере и хоризонта, херој времена, Орхан син Османа)²².

Поновним читањем су решене поједине недоумице, а пре свега питање аутентичности натписа. По титулама и стилу писања потпуно одговара познатим савременим натписима.²³ Џенингс је раније изнео став да се не ради о оригиналном натпису, пошто је Орханова џамија у Бурси спаљена 1413, а потом обновљена 1417. године при чему је по њему вероватно дошло до измене првобитног текста. То је био још један доказ у прилог Линднеровом ставу који није сумњао у аутентичност натписа већ у оно што он говори, да су Османлије настојале да путем тренутне идеологије измене сећање на прошлост.²⁴

Лауријевим анализирањем натписа у односу на Витеков текст показало се да је недостајала формула „преузвишени велики емир“ са већ раније изостављеном „стуб државе и вере“ (*shujā' al-dawla wa'l-dīn*).²⁵ Управо је титула „велики емир“ (*al-amīr al-kabīr*) представљала основну компоненту у владарској идеологији током

због положаја у односу на Тимурову државу након пораза код Анкаре 1402 (Kafadar, *Between Two Worlds*, 104, нап. 119).

²¹ Wittek, *The Rise*, 14-15.

²² Lowry, *The Nature*, 35.

²³ О аутентичности натписа вид. Исто, 35, 41, 42.

²⁴ Jennings, "Some thoughts", 154-155; Lindner, *Nomads and Ottomans*, 6-8.

²⁵ Wittek, *The Rise*, 53, напомена 27.

XIV века што потврђују и савремени латински и грчки документи са идентичним облицима *megas amiras* и *magnus admiratus*.²⁶ Оваква титула се одржала до краја Муратове владавине након чега се устаљује титула *султан* док је титула *газије*, уколико је забележена, по правилу увек долазила иза ове две.²⁷ Такође је показано да су ове формуле потпуно одговарале оним које су коришћене на простору државе Селџука. Оне сведоче о јасном континуитету османског владара и анадолских бегова крајем XIII и почетком XIV века, у односу на Селџуке, насупрот Витеком ставу о „јединствености османског протокола.“²⁸

Изрази коришћени у натписима могу да показују елементе владарске идеологије, али тешко могу да сведоче о стварним историјским околностима. Лаури је анализом османских натписа показао да је постојао велики несклад између тренутних претензија осликаних у титулама и стварних историјских околности, и што је још важније да османски владари нису увек користили титулу *газије*. Претходно је садржину натписа пропитивао и Линднер сматрајући да сведочи о важној промени унутар османског друштва током прве половине XIV века и да је он одраз „идеолошког пречишћавања прошлости“. Због растућег утицаја улеме, унутар османског друштва дошло је до „чишћења“ раније прошлости која се тумачила у складу са ортодоксним сунитским ставовима. Тако је идеју *газе* увела верски образована улема у чијим очима је она послужила као идеолошко средство у интерпретацији [номадске] прошлости, а да су каснији хроничари у складу са овом идеологијом тумачили прошлост.²⁹ Ка-

²⁶ K. Fleet, “Early Ottoman Self-Definition”, *Journal of Turkish Studies* [Essays in Honour of Barbara Flemming, eds. Şinasi Tekin and Gönül A. Tekin] 26/1 (2002) 229-238. У старијим српским изворима (у дипломатичкој грађи, натписима и наративним изворима) забележени су слични облици: *амир* за Мурата I, *велики амира*, *велики цар амир*, *велики амуре* за Бајазита I, односно *велики амир*, *велики цар амир* за Мехмеда II (уп. А. Фотић, „Амира“, *Лексикон српског средњег века*, приредили С. Ђирковић и Р. Михаљчић, Београд: Knowledge 1999). У формули *al-amīr al-kabīr al-mi'azzam* огледала се тенденција османских владара да наглашавају првенство у односу на остале анадолске емире који су носили исту титулу.

²⁷ Lowry, *The Nature*, 38-44, 147-153. Титула великог емира се први пут додељује у држави Мамелука, уп. D.Ayalon, “al-Amīr al-Kabīr”, *EI*.

²⁸ Lowry, *The Nature*, 41-42.

²⁹ Lindner, *Nomads and Ottomans*, 7-8.

фадар се није сложио да је улема увела гази-идеологију већ да ју је [газу] само другачије интерпретирала дајући јој ортодоксније значење.³⁰

Ипак, остаје питање и каква је сврха употребе појма газе у натписима. Кафадар сматра да су муслимански владари свесно усвајали титуле у складу са сопственим амбицијама да представљају вође у рату за веру.³¹ Лаури је сматра одразом политичког вокабулара XIV века који не показује историјску реалност, нити доказује да су османски владари усвајајући идеју газе били мотивисани тежњама да шире ислам.³² Имбер је у посебном раду, у ком је систематизовао значење овог појма у различитим изворима, показао да су формуле и идеје које носе натписи ништа више до правни изрази чија је функција да легитимишу и славе владара истичући његове врлине.³³

Анализа извора је показала да Витекова теза није научно утемељена. Из Ахмедијевог основног текста искористио је само уводне делове који чине мање од 4 одсто укупног текста, док пример цитирања натписа са џамије у Бурси показује да је искористио само оне делове који су ишли у прилог његовим тврдњама. Није непозната ни чињеница да је слободно користио своје изворе, занемарујући њихов карактер и вредност и да их је често погрешно тумачио.

К. Хејвуд је употпунио критику гази-теорије анализирајући интелектуални залеђе Витековог стваралаштва, указујући да његове интерпретације османске историје немају трајних вредности. Његова схватања историје заснивала су се на романтичним представама о прошлости, проистеклим из неоромантичарских идеја немачког десничарског национализма и личних представа о хероју-вођи. На основу тога је створио идеализовану гази-личност коју је потом пројектовао у османску историју, при чему је занемарио озбиљну анализу извора.³⁴

³⁰ Кафадар се противи тумачењу ревизиониста да је једина функција газе у османској историји била идеолошке природе (Kafadar, *Between Two Worlds*, 109-113).

³¹ Исто, 76-78.

³² Lowry, *The Nature*, 43-44.

³³ Imber, "What does Ghazi actually mean?", 168-169.

³⁴ Лаури је анализирао начин на који је Витек искористио Ахмедија и натпис из 1337 (Lowry, *The Nature*, 15-44). Такође, Имбер је доказао погрешно коришћење извора и интерпретације на основу тога (Imber, "De la défaite d' Ankara", 291-304).

Од аутора који су настојали да одбране гази-теорију Ц. Кафадар је једини понудио хомогено дело. За разлику од Иналцика који у потпуности игнорише ревизионистички приступ о чему ће бити речи, Кафадар је настојао да се приближи критици усвајајући одређене резулте, али је истовремено тежио и да их усагласи са гази-теоријом.

Основна Кафадарова теза је да газа није идентична цихаду.³⁵ Своје идеје о гази је изнео на основу „газијске епске књижевности (*destān*)“, главних извора за разумевање културе пограничног простора. По њему, газа је истовремено и начин живота и особен вид културе у ком је настало османско друштво. Пошто је специфичан продукт пограничне културе, свеприсутна је према земљама неверништва и одраз је идеје о подели света на *они/ми* као два вида цивилизацијско-верског усмерења. Она садржи свеукупност идеја, симбола, начина живота, традиције, херојства и знања које се таложило на границама хришћанства и ислама још од првог сукобљавања исламске вере са хришћанством. Она има свој пандан у хришћанској Византији и њеним акритама. Најпрецизније што се може одредити јесте да је газа „скуп појмова и сложен начин понашања који подразумева симбиозу, укључивост, толеранцију, помирљивост, а истовремено и милитантност и верски прозелитизам“. Спајањем исламских елемената са преисламским веровањима Турака на једној стра-

О утицају немачког десничарског национализма, вид. Lindner, *Nomads and Ottomans*, 3-4; С. Heywood, „Wittek and the Austrian Tradition“, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1 (1988) 7-25; исти, „Boundless Dreams of Levant: Paul Wittek, the George-Kreis, and the Writing of Ottoman History“, *Journal of the Royal Asiatic Society* 1 (1989) 32-50; исти, „A Subterranean History: Paul Wittek (1894-1978) and the Early Ottoman State“, *Die Welt des Islams* XXXIII/3 (1998) 386-405. О културним утицајима (исти, „Boundless Dreams“, 35-46, 49-50). О историјском образовању (исти, „Austrian Tradition“, 13-17). О идејном настанку гази-теорије (исти, „Austrian Tradition“, 15-19; исти, „Subterranean History“, 392-393, 401).

³⁵ Kafadar, *Between Two Worlds*, 79. Калди-Нађ, Линднер и Џенингс нису тврдили да газа није постојала. Кафадар сматра да је Витек „несрећно“ превео термин газе енглеским појмом *Holy war*, чинећи да се у потоњој историографији усвоји овакво значење без критичког размишљања и стварног разумевања појма. Због непрестаног понављања, гази-теорија се на тај начин претворила „у своју карикатуру“. Кафадар није доказао ову тезу на основу извора. Имбер се са тиме не слаже пошто је појам газе изведен из правничких текстова где се користи као синоним за цихад (Imber, „What does Ghazi actually mean?“, 166, 168, 178).

ни и анадолског хришћанства на другој, добијен је један особен културни облик, где је газа била вид свесног ширења исламске вере, чије је „право“ значење „искривила“ османска држава и улема услед седентаризације и централизације Царства током XIV и XV века - последица спровођења *империјалног програма* Мехмеда II - дајући јој ортодоксни (шеријатски) вид значења.³⁶

Линда Дарлинг је у раду скоријег датума покушала да успостави нови приступ у решавању овог проблема сагледавајући компаративно идеју светог рата на простору Блиског истока и Мале Азије у периоду од VIII до XV века. Међутим, и она је кренула од Кафадарове тезе да цихад није исто што и газа, мада није настојала да на тај начин објасни порекло османске државе.³⁷

Кључ се налази у прецизном одређивању значења појма газе јер су Кафадарови аргументи блиски позицији ревизиониста гази-теорије. Често се показује да су одређени појмови у османском језику имали више значења пошто је сама основа језика трослојна. Упоредо са турским речима коришћене су бројне позајмљенице из персијског и арапског вокабулара које често служе као синоними за један исти појам. То показује појам газија/газа који у различитим изворима често служи као синоним или литерарни израз за појмове чије је стварно значење скривено под верским призвуком речи.

Реч газија/газа настала из корена арапске речи *ghazw*, у основи значи *нападање, упадање* или општије речено *вођење рата*. У раној фази развоја ислама, услед корена из ког је изведена реч, стекла је конотацију *војног похода у име ислама*, вероватно зато што се у средњем веку настојало да се све људске активности класификују, објасне и оправдају у складу са улогом вере у друштву. У арапским књижевним и правним текстовима до XIII века реч газе (*ghazw*) се јавља као близак синоним за реч цихад док је газија синоним за реч муцахид. Разлика постоји у правним текстовима где је цихад општи појам рата док се газе односи на посебан рат или војни препад који

³⁶ Kafadar, *Between Two Worlds*, 69-73, 89, 93. Не може се прихватити да је османска држава настала искључиво културним импулсом, на шта је Кафадар свео особеност газе.

³⁷ L. Darling, "Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context", *Studia Islamica* 91 (2000) 133-163.

је могао да чини и део цихада. Реч се увек односи на исламске војнике и њихове ратове. Такође, била је у широкој употреби и блиској вези са појмовима *побожност* и *храброст*. Газија се појављује као лично име у исламском, и као облик титуле у турско-персијском свету. Појам је означавао и људе који су живели од пљачке, а вероватно је синоним и за реч *добровољац*. Стога, газија није реч која је имала само једно значење. Сам појам је могао да значи *војник*, *муџахид*, *пљачкаш*, а у општем значењу газа је побожан термин за означавање вођења ратних похода.³⁸

Газа је општи појам и тачно значење зависи од извора и контекста у ком се појављује. У анадолским натписима, као што је поменуто, користи се ради реторских ефеката, а сама реч газија јавља се као синоним упоредо са речју муџахид, просто из стила писања да би се појачало њихово значење. У често навођеном извору „*Risale-tü'l-İslam*“ који помињу Иналцик и Кафадар у прилог гази-тезе, постоји посебно поглавље које таксативно набраја услове којим се регулише вођење газе.³⁹ Ово поглавље о гази, како је показао Имбер, директан је превод са арапског на турски језик и представља скуп старих конвенционалних правила која се могу наћи у текстовима правника ханефитске школе чији се предмет односи на верски закон (*fikh*). Појмови газија/газа и овде се користе као синоними за речи муџахид/џихад и према Имберу сам текст не сведочи о посебним условима који су владали на муслиманско-хришћанској граници.⁴⁰ У биографији мевлевијских шејхова коју је саставио Ефлаки појам газије се односи на владаре анадолских емирата који су водили ратове против хришћана. Стил писања и појам газе одражавају мистично

³⁸ Imber, “What does Ghazi actually mean?”, 167-168. О основном значењу појма видети и: Т. М. Johnstone, “*Ghazw*”, *EI*.

³⁹ Kafadar, *Beetwen Two Worlds*, 64; Н. İnalçık, “Foundation of Ottoman Empire”, у: *The Turks*, III, eds. Н. Celâl Güzel, С. Cem Oğuz and Osman Karatay, Ankara: Balkan Ciltevi 2002, 57-58.

⁴⁰ Imber, “What does Ghazi actually mean?”, 169-171; исти, “Fiqh for beginners: an Anatolian text on jihad”, у: *Studies in Islamic and Middle Eastern Text and Traditions in Memory of Norman Calder*, eds. G. R. Hawting, J. Mojaddedi, A. Samely, Manchester: Oxford University Press 2000, 137-148. Правила се односе на расподелу плена задобијеног у војним походима што сведочи о економској активности газија, не и о идеолошким убеђењима. Ратници емирата Кареси на које се односи овај текст су учествовали и као најамници у служби хришћанских владара.

схватање развијено у суфијској књижевности. Газија је овде духовни ратник који се бори са својом „похотном душом“ чијим жртвовањем постаје мученик (*шехид*), стиче духовне врлине својих заштитника и вечни живот.⁴¹

Такође, уобичајено схватање да газије означавају посебну групу људи у пограничном простору чија је улога вођење газе – светог рата,⁴² не може се више безрезервно прихватати. Потпуно је извесно да се под овим појмом могла налазити посебна друштвена група у османској историји, а да је притом употреба газе била далеко од стварних историјских околности. Доказ за то се налази у једном стиху песника Ахмедија где се каже: „*Kāfir üz[e]re akdılar a ’vān-i dīn / Andan itdiler gazā adin akin*“ – (Ове слуге вере сливале су се против неверника / због тога су газу назвали акин).⁴³ Имбер је први указао на ову чињеницу, а поновио ју је и Лаури. Реч која се користила у свакодневном говору код Турака била је акин (*akin*), а не газа. Посебна група људи на коју се реч газа односила нису газије већ акинџије. Ахмеди је искористио арапску реч гази као калк за свакодневну турску реч акин дајући јој верско значење. Касније, у османским хроникама XV века реч газа већ поседује верско значење. И даље се користила као синоним за акин, иако је у стварности означавала војне походе акинџија. Византијски хроничар Дука, Константин Михаилович и италијански хроничар Спандуџино пишући у другој половини XV века, османске војне походе описују користећи појмове акин/акинџија, док се упоредо у османским документима

⁴¹ Imber, “What does Ghazi actually mean?”, 172-174. Упадљив је однос који Ефлаки успоставља између духовних (мевлевијски свеци) и световних господара (анадољски владари), на шта је указао Имбер. Ради се о образцу развијеном у суфијској литератури где је успостављен модел духовне хијерархије са паралелом у хијерархији световних владара који су подређени у односу на своје духовне заштитнике (мевлевијске шејхове).

⁴² Köprülü, *Porijeklo*, 96; Wittek, *The Rise*, 1-51; İnalçık, „Problem pojave“, 211-221; Kafadar, *Beetwen Two Worlds*, 62-154; I. Melikoff, “*Ghāzī*”, *EL*.

⁴³ Imber, “Legend of Osman Gazi”, 330; исти, “Canon and apocripha”, 136; Lowry, *The Nature*, 45. Из турског глагола *akmak* – тећи, лити, проливати се – изведена је реч *akin*, у основи са значењем *навала*, *поплава*, *нагли пренад*, *војни пренад*; реч *akinci* (акинџија) изведена из тога означава припаднике лаке коњице у османској војсци чији је задатак био да извршавају брзе провале у непријатељску територију и непрестано држе непријатеља на опрезу.

користе појмови газа/газија.⁴⁴ Истовремено речгазија је у народном говору била калк за турску реч *alp* (*alp*) – херој, јунак. Као синоним, у персијском облику користе је и Ефлаки - *ghazi u bahadir* (газија и херој) и Ахмеди - *ghazi bahadir*. И овде су се спајали синоними ради панегиричких и реторских потреба.⁴⁵

Сводити почетни период османске историје у идеолошку равн пре свега је поједностављен начин посматрања на прошлост, а затим и својеврстан *анахронизам*. Прво су османски хроничари пројектовали њима савремене идеје на прошлост, а затим је то поновила и модерна историографија посматрајући је кроз сопствена схватања. Порекло османске државе не може се објаснити само верским или етничким разлозима, а нарочито не у случају где за то не постоји потврда у изворима. Гази-теорија као вид традиције није настала у време оснивања османске државе, већ је обликована на основу једног појма, у интелектуалној и неисторијској мисли Пола Витека искључиво као вид модерне традиције о пореклу османске државе којој је време да заузме заслужно место у историји историографске мисли.

У овом тренутку у историографији се гази-теорија одржава углавном преко радова Х. Иналцика. Дугогодишњим радом наметнуо се као неоспорни ауторитет у османској историографији те је у више синтетичких дела издатих током протеклих деценија, по правилу, био аутор поглавља о постанку османске државе. Пошто су истовремено и незаобилазни универзитетски приручници, јасан је његов утицај пре свега као научног ауторитета.

Међутим, потребно је указати на један недостатак. Од момента када се опет отворило питање о пореклу османске државе, у Иналциковим радовима је могуће пратити све већу ригидност у задржавању старих ставова. Процес постанка османске државе и њен потоњи развој у XIV веку интерпретирао је у складу са идејама о светом рату – гази – у својим бројним радовима. О томе језгровито

⁴⁴ Imber, “What does Ghazi actually mean?”, 176; исти, “Legend of Osman Gazi”, 330; Lowry, *The Nature*, 45-54.

⁴⁵ Још је Кеприли указао на то да се у османским хроникама реч *alp* често користи уместо речи *ghazi*, мада је сматрао да се ради о две групе људи (Köprülü, *Po-rijeklo*, 95-96, 99); Lindner, *Nomads and Ottomans*, 24; Imber, “What does Ghazi actually mean?”, 176-177.

сведоче уводне речи његовог приручника где каже: „У време када је основана, почетком четрнаестог века, османска држава била је мала кнежевина на границама исламског света чија је покретачка идеја била газа – свети рат против неверника хришћана“⁴⁶ С обзиром на то да је написана пре него што је покренуто питање ревизије, могло се очекивати да се Иналцик у следећем раду упусти у критичку расправу са ревизионистима. Ипак, већ у таквом следећем делу *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* поновио је исту реченицу са додатком да је „њен гази погранични карактер утицао на историјско постојање државе током шест векова“, директно преузевши већ заборављен Витеков став.⁴⁷ Последњи приказ је саставио за потребе вишетомне историје *The Turks*. Читаво поглавље је интерпретирано према незаобилазној гази-теорији и није потребно указивати на појединости. Навешћу само два примера где Иналцик „слободно“ интерпретира изворе доказујући тако свеprisутност газе. Када говори да је газа била разлог постојања османске државе наводи да су сви османски султани почев од Орхана носили титулу „султан газија и муџахида“ иако је овакав облик посведочен само на једном натпису.⁴⁸ Једнако томе, описујући погранично друштво у ком доминира газа цитира Кантакузина који каже да би „гази“ бег био срећан ако укључи „газије“ другог бега у своју војску. Чињеница је да ни Кантакузин, нити остали византијски историчари XIV и XV века не користе реч газа нити помињу да су њихови суседи Османлије водили свети рат против хришћана.⁴⁹

⁴⁶ Х. Иналцик, *Османско царство, класично доба 1300-1600*, Београд: СКЗ 1974.

⁴⁷ *An Economic and Social History of the Ottoman Empire 1300-1914*, eds. H. İnalcık and D. Quataert, Cambridge: Cambridge University Press 1994, 11. О Витековој тези вид. Wittek, *The Rise*, 2-3.

⁴⁸ İnalcık, *Foundation*, 54. Лаури је дао преглед свих османских титула за XIV и XV век. Види се да су титуле биле различите и неуједначене (Lowry, *The Nature*, 39-44, 147-153).

⁴⁹ İnalcık, *Foundation*, 54. Један од првих аргумената ревизиониста је да ниједан византијски историчар не помиње газу нити сведочи да је постојала идеја светог рата против хришћана у време првих османских владара (Lindner, *Nomads and Ottomans*, 5-6; Jennings, “Some thoughts”, 158-159; Imber, “What does Ghazi actually mean?”, 175). Исто је поновио и Кафадар, али објашњава да Ј. Кантакузин није поменуо газу из разлога што је желео да умањи исламски аспект Османлија који су били његови савезници (Kafadar, *Between Two Worlds*, 89). То се не може при-

Иако се Иналцикови погледи битно разликују од ставова критичара, не упушта се у расправу са њима. Читаву критику гази-теорије свео је на једну реченицу, без уласка у дискусију речима: „Западне студије о овом предмету обично схватају газу као вид оправдавања, убијања и пљачкања игноришући тиме стварно значење и улогу газе за муслиманско друштво и појединца“.⁵⁰

У истој синтези следеће поглавље Ф. Емецен отпочиње речима да недостатак савремених извора оставља порекло османске династије несигурним, и затим додаје да су проблеми османских извора често наводили истраживаче (мислећи на Гибонса, Кеприлија, Витека и Иналцика) да понуде теоријске спекулације по питању оснивања османске кнежевине. У Емеценовом приказу нема утицаја гази-теорије и на свега неколико места користи појам газе. По питању порекла не пружа поверење сведочењима османских хроничара али сматра да је прва организација Османа одраз турског племенског система из ког су се постепено издвојиле ратничке групе, назване по свом вођи. Овај процес је у истој форми први објаснио Иналцик, али га је Емецен лишио идеологије светог рата. Гази не придаје већи значај и позивајући се на Кафадара каже да су у почетку Османлије гази-идеологију интерпретирали једноставно и у складу са сопственим схватањима која су била далеко од ученог ислама. Даље додаје да је газу свој развијени облик почела да стиче са Ахмедидем који ју је уобличио према схватањима ученог ислама.⁵¹ Насупрот Иналциковом приказу, у овом поглављу је очигледан утицај ревизије и, с обзиром на то да се и ово поглавље бави почецима османског емирата, изразит је контраст у ставовима аутора.

хватити пошто ни пре ни после Кантакузина није посведочен пример да је реч била позната Византинцима.

⁵⁰ İnalçık, *Foundation*, 58. Одсуство полемике са критиком евидентно је и код Кафадара. Мада у највећој мери критикује Линднера (али не и његову племенску теорију), а затим и Денингса, у потпуности заобилази Имберов допринос. Имберови радови су наведени само у литератури. Такође, у приказу развоја модерне историографије игнорише Хејвудову анализу Витека као историчара иако је Хејвуд је са три рада наведен у литератури; уп. Kafadar, *Between Two Worlds*, 200-201.

⁵¹ F. Emecen, “From the Establishment of the Ottoman State to the Period of Fetret (Interregnum)”, у: *The Turks*, III, eds. N. Celâl Güzel, C. Cem Oğuz and Osman Karatay, Ankara: Balkan Ciltevi 2002, 74, 76, 80.

Историју Османског царства коју је приредио Р. Мантран такође је писало више аутора те ни она не поседује уједначеност. Поглавље *Почеци: Осман и Орхан*, Ирен Белдичану је писала без интерпретације османске историје помоћу племенске или гази-теорије. Хронолошки приказ у коме је описала период Османа и Орхана представља тумачење бројних легенди забележених код османских хроничара, и анализу података из западних и византијских извора. Чињеница је да се ослонила на традиционалну причу Ашикпашазадеа, са којом су се суочили још Гибонс, Кеприли и Витек, а чију је истинитост немогуће утврдити – о томе како је Ертогрул са својим оцем Сулејманом стигао у Анадолију након притиска Монгола у првој половини XIII века. Такође, ни бројне легенде везане за Османов успон није могуће прихватити као основане.⁵² Међутим, Белдичану је успоставила један прихватљив и, уколико је то уопште могуће за овај период, историјски приказ. Посебно питање је посветила идеолошкој основи османске државе што је директан одраз ревизионистичког приступа. У племенској теорији је видела настојање хроничара да се Османлије представе као легални наследници Селџука. Верску премису гази-теорије је одбацила сматрајући да, иако се снага религије не може негирати, такав начин гледања [на прошлост] је донекле поједностављен и тешко одржив за период Османа и Орхана. Газу је посматрала као средство да се обезбеди доминација династије.⁵³ Раса и религија нису играле никакву улогу у XIV веку где су пријатељства настајала и гасила се према „тренутним потребама“, закључак је И. Белдичану на крају поглавља.

У следећем поглављу *Успон Османлија (1362-1451)* Николе Ватена могуће је пронаћи интерпретације изведене на основу гази теорије. Већ на почетку приказа описујући долазак Мурата I на власт, уметнуо је реченицу да је „Мурат [раније] учествовао у власти, тако што је водио свети рат газија, чију је подршку уживао“. Даље, излажући мало познати процес слабљења везе између осман-

⁵² С. Imber, “Othmān I”, у: исти, *Studies in Ottoman History and Law*, Istanbul: Isis Press 1996, 333-337.

⁵³ *Историја Османског царства*, приредио Р. Мантран, Београд: Clio 2002, 30-31 [у оригиналу: *Historie de l'Empire Ottoman de Robert Mantran*, Librairie Artheme Fayard 1989].

ског владара и „господара граница“ услед повраћаја тврђаве Галиполе у руке Византије (1366-1376), Ватен завршава реченицом да су ти бегови остали моћни [пошто их је потчинио Мурат I] и да су и даље имали важну улогу „... задужени да воде свети рат на крајиштима Царства ...“. Директан утицај Витека се огледа у објашњавању Муратових успеха у Анадолији где је „његов успех почивао на слабости и нејединству кнежевина Гермијан, Теке, Хамид ...“ али и услед чињенице да су „те мале државе [...] изгубиле разлог свог постојања, јер више нису имале контакт са хришћанима.“ Ова три примера су довољно илустративна и јасно показују утицаје гази-теорије, што не умањује вредност поглавља које је Ватен саставио.⁵⁴

Ватен је посебно питање посветио стварању Царства и организовању државе. Пошто објашњава османска правила у заузимању неке земље, колонизацију становништва из Анадолије у Румелији [како би било могуће вођење светог рата], укључивање локалне аристократије у тимарски систем и појаву хришћана-спахија, вероватно се ради о усвајању Иналцикових резултата.⁵⁵ Такође, промене су се огледале и у утицају улеме – развој администрације, успостављање функције шејх-ул-ислама и казаскера, увођење система пописа тимара, институције девширме и стварања јаничарског корпуса, а све у правцу стварања Царства – наговештава се напуштање идеје газе.⁵⁶ Описујући владавину Бајазита „који јесте водио свети рат“ и чија је „слава газије била вредна поштовања“ осећа се Витекова теза о напуштању гази-традиције у време овог владара. Због тога што је Бајазит себе сматрао моћним владарем према хришћанима се понашао више као владар него као борац за веру. Тако је идеју газе поткопао походима против анадолских емирата „што није достојно правог газије“, због чега је у сукобу са Тимуром 1402. изгубио подршку анадолских вазала. Последњи помен газе код Ватена односи се на 1403. годину када је Сулејман склопио уговор са хришћанима уз противљење газија, што је парадоксално пошто је идеја газе присутнија у XV веку, када је и посведочена у изворима. Газије које су се побуни-

⁵⁴ Исто, 38, 44, 46. О идејама преузетим од Витека, уп. Wittek, *The Rise*, 33-51.

⁵⁵ Мантран, *Историја Османског царства*, 47-48; Н. İnalçık, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica* 2 (1954) 104 -129.

⁵⁶ Мантран, *Историја Османског царства*, 47-48.

ле у ствари су Евренос-бег и његове акинџије. До краја овог поглавља као ни у следећем *Успон Османлија (1451-1512)* нема помена газе и са сигурношћу се може рећи да није присутан утицај ревизије код Ватена.

Недавно објављено дело К. Имбера *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power* представља прву синтезу са позиције ревизионизма. То и није чудо јер је Имбер био најпродуктивнији критичар теорија о пореклу, а нарочито газе-теорије. Његов став према раноосманској историји често је прелазео у хипер-критицизам зато што сведочанства хроничара за XIV век сматра крајње непоузданим. Ову синтезу је конципирао тематски посматрајући основне структуре моћи на којима је почивала османска држава – династија, систем уласка у службу владара, двор, провинције, законодавство, војска и морнарица.

Из разлога што је Царство било верски, језички и друштвено изразито разнородно, Имбер је у личности султана и оданости његових поданика, а не у вери или етничком пореклу, видео једину чврсту везу која га је држала на окупу.⁵⁷ Стога, Османско царство посматра искључиво као династичку државу „чији се непрекидни континуитет заснивао на способности султана да обезбеди мушке наследике и чија се политичка стабилност [...] заснивала на стабилности унутар царске породице и оних који су живели на двору и били у његовој служби.“ Различите традиције о пореклу османске државе Имбер је дефинисао као *Мит о османској династији* чија је намена била не да историјски објасне порекло, већ да у датом тренутку успоставе легитимитет и оправдају власт османског владара. Племенску традицију он посматра као вид успостављања континуитета са ранијом државом Селџука, изграђивану током XV века, на основу чега се наглашавало првенство у односу на остале турско-муслиманске владаре Анадолије. У свему томе газа је била само још један део сложене идеологије османских султана чија је улога била да се оправда власт над њиховима поданицима. Њено усклађивање са шеријатом је уједно и приближивање муслиманском истоку где су се османски султани појавили као браниоци праве вере у сукобу са Са-

⁵⁷ C. Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: The Structure of Power*, Basingstoke – New York: Palgrave Macmillan 2002, 1-3.

фавидима након 1500. године, да би од половине XVI века елиминисавши своје супарнике почели да наступају као једини браниоци исламске вере и вође целог исламског света.⁵⁸

✧

Резултати истраживача који су покренули ревизију газии теорије споро се усвајају и још спорије укључују у нове синтетичке приручнике. Једним делом и због тога што и даље међу њима не постоји консензус. Са друге стране, и ауторима који наступају као ревизионисти, такође се може замерити одређена једностраност у посматрању теме. Имберов приступ је више пута критикован због крајње критичког става према раним османским изворима којим одбацује свако сведочење које није проверљиво у више врста извора. Његов метод је често карактерисан као „метод деконструкције“ који оставља велике празнине у раноосманској историји што је као критику тешко помирити с чињеницом да је написао веома успешну хронологију ране османске историје⁵⁹

Иако са „идеолошким“ недостацима, по питању сагласности са ревизионистима, поменути монографија Кафадара се може сматрати важним доприносом пошто он осветљава слабо познате односе између централне власти, оличене у владару, и пограничних снага које он назива „борцима за веру“, а који су имали пресудну улогу у ширењу османске власти на Балкану током XIV и прве половине XV века. Његову монографију на веома добар начин допуњује и исправља Хит Лаури (*The Nature of Early Ottoman State*) указујући на начине на које је успостављена османска власт на Балкану при чему је наглашена синкретичка природа раноосманске државе која је настојала да апсорбује у свој државни, друштвени и културни оквир балканску аристократију. Међутим, и он пренаглашава један од облика у ком се исказивало овакво друштво, а то је „предаторски“, пљачкашки карактер Османлија.

Свакако да ће будућа истраживања временом донети неке јасније одговоре на постављена питања. Оно што је у савременој историографији најважније јесте то да се удаљава од несигурних и непроверених теорија и да тумачења враћа у оквир анализе поузданих историјских извора.

⁵⁸ Исто, 115-127.

⁵⁹ Исти, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul: The Isis Press 1990.

Aleksandar JAKOVLJEVIĆ

MODERN HISTORIOGRAPHY AND EXPLANATIONS
OF EMERGENCE OF THE OTTOMAN STATE

Summary

Although not equally treated, modern historiography offers several different theories about the origin of the Ottoman Empire. The most predominant is P. Wittek's so-called *ghazi-theory*. It states that the Ottoman Empire established itself on the idea of *Holy War* (jihad) against Christians. This theory is still widely acknowledged, although historical critique showed that its basis is not in accordance with historical facts. The intent of this article is to summarize the development and problems of modern historiography regarding the origins of the Ottoman Empire, with special regard to the *ghazi-theory*. Having analyzed the most important scientific literature, it has been shown in this article that this theory is still the most predominant, and that the results of historical critique are not properly used. Although the question of the origin of the Ottoman Empire is still left open, modern historiography has detached itself from the theoretical approach and returned to the analyzing of historical sources.

Биљана ВУЧЕТИЋ
Историјски институт
Београд

СРПСКА РЕВОЛУЦИОНАРНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА

Србија је од осамдесетих година 19. века покушавала да искључиво кроз школу и цркву делује на словенско становништво у Османском царству.¹ Циљ је био да се отварањем школа, штампањем и ширењем књига на српском језику, одашиљањем учитеља и постављањем Срба на митрополитске столице у Македонији и Старој Србији утиче на формирање националне свести српског народа у Турској. У тим настојањима српска пропаганда се сукобила са бугарском пропагандом, која је дуго времена предњачила захваљујући постојању бугарске Егзархије и подршци Русије.

Српски просветни радници у Турској, тачније у Скопљу и Битољу, али и у другим местима су још од 1900. године настојали да се Срби организују и пруже отпор оружаним акцијама других народности у Македонији, а посебно Бугара. Као последица њиховог рада на терену и међу народом, стварају се локалне оружане чете. Међутим, званична политика Србије није била у корист оружане акције, а у складу с тим су се понашали и званични дипломатски представници Србије у Турској. Оваква ситуација потрајала је до 1905. године, када се политика Србије променила. Резултат тога је подршка оружаним четата, финансирање акције из буџета Србије, помоћ у људству и опреми. Тада је формирана *Српска одбрана*, тајно удружење са циљем да ради на одбрани српског становништва у Старој Србији и Македонији, припремању народа за ослобођење, тако што

¹ Тема овога рада је деловање српске револуционарне организације у областима јужне Старе Србије и северне Македоније од 1904. до 1908. године.

ће одговарати на нападе непријатеља истим средствима и на исти начин на који непријатељ напада².

Досад познати извори углавном говоре о стварању српске револуционарне организације у Македонији под утицајем Београда. У збирци *Varia* у Архиву Србије налази се необјављен извор, мемоари Антонија Тодоровића под насловом *Револуционарна акција српског народа у Турској 1904-1912. године*.³ Нашу пажњу привукла је чињеница да аутор описује догађаје код Срба под турском влашћу, у периоду од 1904. до 1912. године, из којег је сачувано врло мало мемоарских текстова.⁴ Стога је још већи значај овог извора у томе што нам пружа увид како су се одвијале ствари на терену, односно у самој Македонији. Тодоровић је потребу стварања револуционарне организације Срба описао на овај начин: “Отварањем основних школа као и средњих, српски се народ у Турској формира у једну националну просветну организацију. Тиме почиње рад на потискивању бугаризма јужно од Качаника, где је он већ почео да се укоренењује. Тај рад је у почетку био на терену чисто просветном и црквеном. Бугари, осетивши да на том чисто културном терену не могу издржати борбу, лађају се и других средстава, да нас потисну. Покушавају да на Балкану преузму вођство хришћанске државе за ослобођење хришћана на Балкану. 1893 године оснива се у Софији Одринско Македонски револуционарни комитет, који са наоружаним илегалним четата пропагира у народу ослобођење од Турака. Сасвим природно,

² Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990, 160-164

³ Б. Вучетић, *Револуционарна акција српског народа у Турској 1904-1912. године*, *Miscellanea*, у штампи.

⁴ Малобројна су дела која се односе на српску четничку акцију у Турској 1904-1912. године: Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928; Станислав Краков, *Пламен четничтва*, Београд 1930; Илија Ж. Трифуновић, *Трновитим стазама*, Београд 1933; Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, Београд 1933; Алекса Јовановић, *Српске школе и четнички покрет*, Споменница двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Београд 1937; *Споменница прославе тридесетпетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији*, Београд 1938. У новије време објављени су: Василије Трбић, *Мемоари*, Београд 1996, приредио Александар Драшковић; Стеван Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Београд 1998.

хришћански се живаљ одушевљава том идејом и приступа организацији без обзира на национално обележје.”⁵

Сами почеци организовања српске оружане акције у Македонији и Старој Србији нису у потпуности јасни, јер се многи извори не слажу. Очигледно је да је свест о потреби планираног организовања српског покрета сазрела у неколико центара, односно на неколико места. Српска четничка организација је настала обједињавањем три различите групације. На првом месту по организационим способностима, предузимљивости и иницијативи био је Главни одбор у Београду.⁶ Другу групу чинили су српски национални радници у Македонији, који су постепено заузимали кључне позиције. На трећем, али не и на последњем месту, били су официри српске војске, који су играли значајну улогу у политичком животу након атентата на краља Александра Обреновића.

После неуспелог Илинденског устанка такозвана “приватна иницијатива” из Србије одлучује да се супротстави бугарској акцији на тлу Македоније. Главни покретач те приватне иницијативе био је др Милорад Гођевац, шеф санитета београдске општине. Прикључили су му се трговац Лука Ћеловић и генерал Јован Атанацковић. У радовима који се односе на покретање четничке акције углавном се каже да је организација створена на иницијативу лекара др Милорада Гођеца, који се нашао у контакту са многим Србима избеглицама из Старе Србије и Македоније, који су му причали о страдањима народа изложеног бугарском, турском и арнаутском терору.⁷ У Врању је био формиран Извршни комитетски одбор на чијем челу се налазио официр Живојин Рафајловић.⁸ Разни аутори, учесници, су почет-

⁵ Вид. напомену 3.

⁶ Главни одбор, формиран у Београду средином 1903. године сачињавали су Јован Атанацковић, Милорад Гођевац, Лука Ћеловић, Љубомир Давидовић, Петар Пешић, Милутин Степановић, Љубомир Ковачевић, Љубомир Јовановић, Јаша Продановић, а 1904. године у одбор је ушао и Драгутин Димитријевић-Апис.

⁷ М. Миленовић, *Четничка акција*, одредница у: Енциклопедија СХС, Београд 1928, 945-948. Владимир Илић, *Српска влада и почеци српског комитетског покрета у Старој Србији и Македонији (1903-1905)*, Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804-1912, Зборник радова са научног скупа одржаног 2. и 3. децембра 1999. године, Београд 2003, 227-236.

⁸ У почетку су у Врању деловали Пословни и Извршни одбори, међутим због проблема у раду оба одбора су у децембру 1905. године укинута, и формиран је само

ке српске четничке акције у Македонији датовали на различите начине. Живојин Рафајловић је писао да је одбор из Врања упутио прву оружану чету у Турску у лето 1903. године, на челу са војводом Арсом Гавриловићем, која је продрла све до Козјака.⁹ Према казивању Василија Трбића управо је он створио прву чету Турској, 1903. године, у селима Јабланици и Старцу, са оружјем добијеним из Врања, од Живојина Рафајловића.¹⁰

Алекса Јовановић-Коца¹¹ је писао да је четничка акција настала почетком априла 1904. године, одашиљањем војводе Мицка Крстића - Павловског на чело прве чете у Поречу.¹² Заслугу за наоружавање чете Јовановић је приписао одбору из Битоља, који је формиран од мештана, младих људи и просветних радника крајем марта 1904. године. Он је истицао разлике између одбора у Београду и битолског, јер је овај потоњи “на свом терену извршио детаљну организацију покрета”, док се организатори из Београда “чак нису ни потрудили да тај терен обиђу као радознали путници у циљу да се упознају са народним представницима и, што је главно, да свој покрет усмере према неодложној народној потреби”.¹³

Јован Хаџи Васиљевић је као прву српску чету означио чету Анђелка Алексића коју је опремио Централни одбор из Београда и која је у мају 1904. године прешла у Турску. Са овим се слаже и ве-

један, Извршни одбор у Врању. Глигор Тодоровски, *Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија*, Гласник на институтот за национална историја 1 (1968), 181-204.

⁹ Живојин Рафајловић, *Наша прва чета*, Јужни преглед 6-7 (1930) 263-272.

¹⁰ Василије Трбић, *Мемоари*, 34; Момчило Златановић, *Четнички (комитски) покрет (1904-1912) (Врање и Прешевска каза)*, Лесковачки зборник XXXII (1992), 85.

¹¹ Алекса Јовановић-Коца (1875-1943) рођен је у Дебарској жупи, на београдској Великој школи завршио је Природно-математички одсек. Од 1900. године је професор у српској гимназији у Битољу. У афери око оружја и тајних докумената 1905. године, ухапшен је и протеран из Битоља, односно Османског царства. После Првог светског рата вратио се у Скопље. Написао је неколико дела о српској четничкој акцији.

¹² Алекса Јовановић, *Војвода Саватије. Почетак српске четничке акције у Македонији*, Летопис Матице српске 326 (1930), 128; Слободан А. Јовановић, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији*, Књижевни југ 1 (1929) 14-19.

¹³ Ал. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет*, 279-280.

ћина осталих савременика.¹⁴ Алекса Јовановић је за неуспех Анђелкове чете окривио одбор из Београда, којем је било важно само да наоружа чету и отисне је преко границе, без унапред створених услова за безбедно кретање, пријем у народу и рад на непријатељској територији.¹⁵ С друге стране, Стеван Симић¹⁶ је у својим сећањима на српску револуционарну акцију за погибију чете Анђелка Алексића на Четирцу окривио Србе у Куманову и кумановском срезу који нису имали народну организацију.¹⁷

Скопски конзул Михаило Г Ристић¹⁸ је био изненађен кад је сазнао да српске чете прелазе у Турску, да је њихов организатор и пратилац др Гођевац, а да их у Врању прихвата капетан Живојин Рафаиловић, да се четницима уз оружје и опрему даје и новац, да четнике воде официри у пензији, а превозе се до Врањске бање у вагонима треће класе, на којима су затворени прозори, као и да је турски конзул у Нишу свестан ових дешавања. Ристић је сматрао да Србија мора имати чете у Турској, али да оне треба да се формирају од Срба житеља Турске, који познају домаће прилике и који би се наоружали оружјем набављеним у Турској, с циљем да остану у народу и да својим присуством отклоне притисак бугарских чета. Оценивши

¹⁴ Др Ј. Хази Васиљевић, *н.д.*, 18; С.Краков, *н.д.*, 136; К. Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, 8-9, 14; И.Ж.Трифунковић, *н.д.*, 52; С. Симић, *н.д.*, 61-64.

¹⁵ Ал. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет*, 280.

¹⁶ Стеван Симић (1882-1962) рођен је у Кратову, а студије на Филозофском факултету у Београду уписао је 1902. године. По доласку у Београд упознао се са М.Гођевићем, Ј.Атанацковићем, др В.Јовановићем и постао је члан револуционарног одбора. По завршетку студија вратио се у Стару Србију, где је радио у српским гимназијама у Битољу, Пљевљима, Солуну и Скопљу, сарађујући са српском обавештајном службом. После Првог светског рата радио је као директор гимназије у Велесу. По завршетку Другог светског рата нашао се у Скопљу, где је почео да пише своја сећања на људе и догађаје у Старој Србији и Македонији, у немилости нове власти. Иза њега остало је, уз сећања на Српску револуционарну организацију која су објављена 1998. године, још око 200 необјављених рукописа.

¹⁷ С.Симић, *н.д.*, 140.

¹⁸ Михаило Г. Ристић (1864-1925) почео је каријеру у Министарству иностраних дела Србије 1884. године. Био је конзул у Скопљу у два маха, 1896/1898. и 1904/1906. године. Његова делатност посвећена је националној пропаганди и буђењу националне свести у Старој Србији и Македонији. Радио је на питању црквено-школске самосталности Срба у Турској, а учествовао је и у спровођењу четничке акције.

да четничку акцију воде људи који се мало разумеју у те послове, на отворен начин и јавно, Ристић је упозоравао на опасност компромитовања Србије по питању реформи у Турској, истовремено износећи став да би за Србе у Турској било најкорисније да спољну политику води Министарство иностраних дела, а не патриотска удружења.¹⁹

Антоније Годоровић је о стварању српске револуционарне организације рекао: “У то доба долази у нашу средину за дијурнисту²⁰ Конзулата у Битољу Саватије Милошевић²¹, један расни револуционар. Видећи очајну ситуацију он у Битољу са Јовом Михајловићем, учитељем на раду у конзулату, доцнијим начелником Министарства Спољних Послова, Алексом Јовановићем-Коцом, професором, Јованом Ћирковићем просветним референтом, Матејом Шуменковићем, Лазаром Кујунџићем²² и још неким оснива у Битољу први ембрион револуционарне организације. Изврше заклетву, да ће од владе Србије тражити да српски народ у Турској наоружа, да би се бранио и светио. Кад је Саватије то у Битољу свршио долази у Скопље. Ту је стање духова било очајно. Судбина је хтела да се у Скопљу такође у то доба налази са службом по крви и свима особи-

¹⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. I/1, док.бр. 212

²⁰ *Дијурниста-дневничар*, заправо писар у конзулату.

²¹ Саватије Милошевић (1876-1905), четнички војвода и национални радник. У Србији је проглашен за хајдука, па се дуго времена крио на Косову код Мула Зеке, а једно време је био и у Црној Гори. Ступио је у контакт са завереницима у Србији 1903. године, и добровољно се јавио да убије Александра и Драгу Обреновић. Није директно учествовао у атентату, али је после Мајског преврата помилован и добио је место у Министарству Иностранних Дела. Радио је као дијурниста у Битољском конзулату по имену Сава Милићевић. Био је један од истакнутих организатора четничке акције у Македонији. Погинуо је у мају 1905. године, заједно са Лазаром Кујунџићем код Велике Хоче.

²² Лазар Кујунџић (1880-1905), свршени ђак Призренске богословије, радио је као учитељ у Прилепу, а касније (1902-1903) је био управитељ српских школа у Кичевском крају. Напустио је службу да би се придружио четницима и борио против бугарашког покрета. Погинуо је као српски четник у борби против турске војске и Арнаута у Великој Хочи. У причи “Челопек” С.Кракова, Лазар Кујунџић одбија савете свог школског друга Шарпланинца да не прелази у Србију, па га овај ипак шаље четничким пролазом да се придружи чети Саватија Милошевића. С.Краков, *н.д.*, 217-218.

нама револуционар Богдан Раденковић²³, доцнији шеф целокупне револуционарне организације, који је тада у Скопљу био професор гимназије и секретар Митрополије. Кад смо чули шта је у Битољу учињено једнодушно смо прихватили сви који смо се са тим упознали. Таква једнодушност се ретко у животу сусреће, а разумљива је јер је стање било бити или не бити. Бирала се смрт. Смрт овако или смрт у одбрани и одмазди. Природно је да се пре ова друга изабере. Изврши се организација и заклетва извесног броја нас управитеља и истакнутих учитеља. Одлуку нашу саопштимо Генералном Конзулу Србије у Скопљу пок. Михајлу Ристићу²⁴. Покојни Ристић прими то као једну жељу, мишљење или предлог. Но кад му је скренута пажња, да ми од овога одступити нећемо пок. Ристић нам рече: “Па Ви подносите Србији неку врсту ултиматума”, неко му од нас, мислим пок. Давид Димитријевић, тада управитељ школа у Велесу, рече: “Или ће нам се ово усвојити, или Србија нек абдицира на Стару Србију и Македонију, а ми ћемо изгинути као Срби како ми знамо.” После таквог става, пок. Ристић иде првим возом за Београд, да то Влади саопшти.”²⁵

Очигледно је да је Антоније Тодоровић био добро обавештен о догађајима на терену. У први мах били смо сигурни да се ради о неком анонимном аутору, могуће неком од учесника четничке акције у Македонији. У историографији непознат, ко је заправо био Антоније Тодоровић? Рођен је 1880. године у Призрену, у угледнијој породици, отац му је био бакалин. Призренску богословско-учитељску школу завршио је 1897. године²⁶. Исте године, с јесени добио је

²³ Богдан Раденковић (1874-1917), истакнути српски национални радник у Старој Србији и Македонији. Завршио турски лицеј Галата Сарај, радио као наставник у српским школама у Цариграду и Скопљу. Од 1905. секретар Скопске митрополије. Један од организатора српског четничког покрета у Македонији. Од 1908. године председник Српске Демократске Лиге у Турској. Био је саветник у посланству у Атини 1913 године, а 1916. године постављен је за вицеконзула у Корчи. Један је од оснивача тајног друштва “Уједињење или смрт”. Осуђен је на Солунском процесу, умро је у затвору.

²⁴ Миле Станић, *Михаило Г. Ристић: Успомене на митрополите са којима сам радио*, Вардарски зборник 2, Београд 2003, 69-141.

²⁵ Вид. напомену 3.

²⁶ *Споменица педесетогодишњице Призренске богословско-учитељске школе 1871-1921*, Београд 1925, 142.

посао учитеља у Велесу²⁷. У то доба водио је рачуноводство манастиру Свете Богородице у Поречу²⁸. По предлогу управе школа у Битољском вилајету, почетком 1902. године преведен је из друге у прву класу учитеља²⁹. Целу школску 1903/1904. годину Тодоровић је провео у Битољу. По подацима о школама у рејону Генералног Конзулата Србије у Скопљу, од јесени 1904. године премештен је на место учитеља у грађанској школи у Куманову. Ту је започео његов рад на националним питањима, односно учешће у организовању српског четничког покрета.³⁰

У сећањима Антонија Тодоровића јасно се види да је са угледним мештанима из Куманова непосредно учествовао у револуционарној акцији, од 1904. године: “Ја бих постављен за учитеља у Куманову, с тим да будем и помоћник управитељу школа Лазару Бо-

²⁷ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Министарство иностраних дела (МИД), Политичко-просветно одељење (ПП) 1908, ред 762. Антоније Тодоровић постављен је за учитеља у Турској 1. септембра 1897. године, решењем Министарства иностраних дела ППбр. 3340.

²⁸ У извештају Марка Церића, управитеља поречких школа Михаилу Г. Ристићу, Генералном конзулу у Битољу, примљеном у Битољском конзулату 27. августа 1903. године, ППбр 611, наводи се да је учитељ Антоније Тодоровић водио рачуне у манастиру Свете Богородице. Овај манастир, који се налазио у средини Пореча, обновљен је крајем тридесетих година XIX века добровољним прилозима становништва. Настојници манастира су били свештеници, а у народу се веровало да манастир не напредује у економском погледу јер га настојници пљачкају. Док је учитељ Антоније Тодоровић водио манастирске рачуне, приход је био «за 30 и неколико наполеона», а кад је настојник сам водио рачуне, расход је био «већи од прихода за 80-90 наполеона». Љ. Лапе, *Извештаи од 1903 година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954, 304.

²⁹ Антоније Тодоровић је у јануару 1904. године упутио писмо управитељу школа у Велесу, Давиду Димитријевићу, у ком се жалио што и поред унапређења није добио повишицу плате, те је молио да се грешка исправи. Конзул у Скопљу Михаило Г. Ристић је његову молбу проследио Министарству Иностранних дела, па је грешка исправљена. АС, МИД, ПП 1904, ред 168, ПП бр. 71.

³⁰ У извештају протођаконa Стојана Стејића, управитеља школа у Куманову, који је упутио архимандриту Сави, администратору Скопске митрополије, стоји да је у првом разреду грађанске школе предавао “у почетку српски језик; хришћанску науку; словенски језик, писање и певање господин Антоније Тодоровић, учитељ који је “као употребљивији доцније радио ван школе.” Миле Станић, *Грађа о српским школама на подручју Скопског конзулата 1905. године*, Споменик СХХХVI, Одељење историјских наука 10, Београд 1997, 97

жовићу у раду око организације. Благодарехи психолошком стању, које је у народу створено убијствима првака нашег народа од стране Бугара, наш народ је без великих тешкоћа ступао у организацију. Наравно, организација је била тајна због турских власти.”³¹

Стеван Симић је писао да је у Куманову почетком 1904. године “наша ствар понајбоље стајала. У самом граду готово да смо били на равној ноzi са Бугарима, док смо у самом срезу били моћнији од свих. Управитељ наших школа био је Стојан Стејић, али стварни господар у кумановској области био је поп Ташко Петровић, наш архијерејски намесник, иначе бивши терзија из Куманова. Водио је и црквену и просветну политику. Без њега се ништа није могло урадити.”³² Атанасије Петровић (1876-1905), познатији као поп Ташко био је кумановски прота. Постао је свештеник 1895. године, на наговор српских становника кумановског краја.³³ Циљ посете Стевана Симића Османском царству у јануару 1904. године, био је да, по налогу др Милорада Гођевића и београдског Одбора, извиди расположење српског народа у Куманову, Скопљу, Кратову, Кривој Паланци и Кочанима. Поп Ташко није желео да пође у раскорак са службеном политиком скопског конзулата. С друге стране, Василије Трбић је писао да је још крајем 1903. године блиско сарађивао са “чувеним протом Ташком из Куманова.”³⁴ Може се претпоставити да Симић није био прихваћен јер је био студент из Београда, без икакве формалне функције. Његов задатак је био да се у Македонији прихвати револуционарна организација која је формирана управо у Београду. Међу Србима у Турској владала је велика бојазан да би се отвореном оружаном акцијом која стиже из Београда њихов положај знатно погоршао, јер би били и под великом присмотром турских власти и под ударом бугарске револуционарне организације.

³¹ Вид. напомену 3

³² Стеван Симић, *Српска револуционарна организација*, 108.

³³ Миле Станић, *Михаило Г. Ристић: Свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник 1, Београд 1999, 76-81.

³⁴ Док је боравио у манастиру Св. Прохор Пчињски Трбић је “створио себи сараднике”, међу којима су били Лазар Божовић, управитељ српских школа, Коста Аранђеловић, учитељ у Пељинцу, Јован Мурговић и Јован Цакић, учитељи у Куманову. В.Трбић, *Мемоари*, 35.

Идејну снагу четничке акције чинили су многи српски учитељи, који су радили у тајности од турских власти и бугарских комитета, па су се углавном крили иза разних надимака или шифри. Учители - војводе били су: Јован Довезенски, Јован Бабунски, Раде Радивојевић - Душан Вардарски, Лазар Кујунџић - Клемпа и Доксим Михаиловић - Дебарац. Међу њима истицао се Јован Бабунски, најуспешнији војвода Српске четничке акције.³⁵

Упоређивањем текста успомена Антонија Тодоровића са делом *Пламен четништва* Станислава Кракова, можемо да закључимо да се он крио иза тајног имена Шарпланинац. Краков наводи да су Кумановски одбор сачињавали поп Ташко Петровић, Лазар Божовић и учитељ Шарпланинац, чије право име није употребио, јер је овај сам тако желео.³⁶ “Бугараши нам убише проту Ташка (2-I-1905г.). Ми за освету убисмо егзархијског проту Александра и то тачно у четрдесети дан, кад смо давали четрдесетодневни помен проти Ташку. У много случајева ми смо остављали поред оног кога смо ми убили за одмазду, написану цедуљу на којој је стајало: “Одмазда за тога и тога”. Једном приликом за одмазду Тодора Михајловића учитеља у Бељаковцу, који је био необично леп, млад, интелегентан, ми убисмо три егзархијска учитеља и поред све тројице бацисмо летак: “Освета за бељаковског учитеља”. После тога сусрете ме једном приликом у једној улици бугарски управитељ школа и упита ме речима: “Зашто фикате три за един, маиката ви Ваша?” “Зато, да од Вас не би ко остао, на основу чега би ви тврдили, да је ваша Македонија” одговорих му ја. ”, сећа се Антоније Тодоровић.³⁷ У причи “Прота за проту” Краков је навео да су егзархисти из Куманова осудили на смрт попа Ташка, као члана српског револуционарног одбора. Тада је учитељ Шарпланинац отишао у Скопље код конзула Ристића, да би тражио премештај за проту, који је тврдоглаво инсистирао да остане у Куманову. Конзул је сматрао да свештеник мора да се склони, јер је потребан српској организацији. И поред упозорења, поп Ташко није хтео да напусти Куманово. Учитељ Шарпланинац је сакупио десетаре организације и представнике села на народни збор,

³⁵ В. Илић, *н.д.*, 231

³⁶ Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930, 183-188.

³⁷ Вид. напомену 3.

који би изгласао проти неповерење, тражио од митрополита да га премести и на тај начин му спасао живот. У току збора стигла је вест да је свештеник убијен, заједно са својим помоћником Аћимом, док су били на путу ка цркви да би одржали недељну литургију. За освету смрти свога проте, одбор је решио да убије бугарског проту Александра. То је и учињено, четрдесет дана након убиства попа Ташка. Учитељ Шарпланинац је тај дан провео са Турцима у кафани, играјући карте како би обезбедио себи алиби.

Тодоровићево учешће у организовању револуционарних акција и осигурању канала за пребацивање чета довело је до тога да буде осуђен на смрт од бугарског комитета. Краков је навео да је Шарпланинац ”склонио жену и децу код њеног оца у Плевље”³⁸. Потврду за ове наводе налазимо и у извештају протођакона Стојана Стејића, управитеља школа у Куманову, из 1905. године који гласи: “У забавишту је предавала госпођа Драга Тодоровићка, учитељица до Ђурђева дана, када је по добивеном одсуству отпутовала у Плевље (Таслица)”³⁹.

У наставку приче Кракова, Шарпланинац је обавестио тројицу Бугара да ће бити убијени, ако он буде страдао. Српски комитет је убацио пресуде завијене око пушчаног метка тројици Бугара- учитељу З.Тасеву, трговцу З.Тасеву и А. Прекодолки. У разговору са Прекодолком, Шарпланинац је изложио план, да Бугарин притиском утиче на своју кумановску организацију да га поштеди и на тај начин спасе и сопствени живот. Бугарски владика Синесије лично је дошао у Скопље и скинуо смртну осуду са Шарпланинца.⁴⁰

Премда је избегао смртну казну бугарског егзархијског комитета, у новембру 1905. године Антонију Тодоровићу је запретио затвор, јер је турска власт у Куманову пронашла једно писмо које га је компромитовало као организатора четничке акције. Он је тада на кратко побегао у Београд, али се већ у јануару 1906. године на инсистирање конзула Михаила Г. Ристића вратио у Скопље. У међувре-

³⁸ С. Краков, н.д, 189.

³⁹ Извештај о извршеним испитима у српској кумановској школи, Протођакон Стојан Стејић - Архимандриту Сави, Куманово, 28.6/11.7.1905. у: Миле Станић, *Грађа о српским школама...* 95.

⁴⁰ С. Краков, н.д, 189-190

мену је ослобођен због писма, али је у папирима нађеним код неких четника убијених у сукобу са турском војском на Челопеку нађено записано његово име и презиме. Тада је Тодоровић, по наређењу конзула Ристића морао заједно са својом супругом да пребегне у Србију.⁴¹

Тодоровићи су од Министарства иностраних дела Србије тражили да их постави за сталне учитеље негде на територији Србије⁴². Скопски конзул Ристић је написао препоруку тадашњем шефу конзуларног одељења Јовану М. Јовановићу да колико год може изађе у сусрет молбама брачног пара учитеља⁴³. Министарство иностраних дела је усвојило молбе и препоруке и упутило Антонија Тодоровића Министарству просвете и црквених послова да га постави за учитеља у Србији, по могућству близу границе са Турском. «Антоније Тодоровић, из Куманова, наш учитељ у Турској, радећи на нашим националним стварима онемогућио је себи повратак у Турску, јер га као одличног Србина наши тамошњи непријатељи немилосрдно гоне и на све могуће начине раде да му се освете и да га спрече да и даље пропагира за српску идеју», писао је Јован Јовановић Пижон.⁴⁴

⁴¹ АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, А. Тодоровић- Министру иностраних дела, Београд, 4/17.3.1906. ППбр. 903.

⁴² «Што нисмо свршили школе овде то ми нисмо криви, јер је држава те школе за те крајеве и отворила, па да због тога сада будемо постављани као привремени учитељи без икаквих права и будућности не само да није право у оваквим случајевима као што је са мношћом било, већ то убија вољу другим учитељима тамо...Не можемо ли пак никако бити постављени за сталне учитеље, ја Вас молим да ме препоручите да се рукоположим и добијем парохију», АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, Антоније Тодоровић-МИД, Београд, 4/17.3.1906, ППбр.903

⁴³ «Антонија Тодоровића ја знам одавно, и скоро ће бити осам година од како радим с њим, које у Битољу, које у Скопљу. За све то време ја сам био потпуно задовољан његовим радом и у школи и ван ове, у сваком погледу. Наводи у његовој молби потпуно су истинити: њему је повратак у Турску немогућ, и он мора остати у Србији. Ако он и његова жена, према законима у Краљевини не могу бити постављени за сталне учитеље, онда молим Министарство да га препоручи београдској Митрополији, или коме од Епископа краљевинских, да буде рукоположен за свештеника и добије парохију где год у Србији. Дотле и он и његова жена треба да остану на плати у Министарству, јер су то својим одличним радом потпуно заслужили», АС, МИД, ПП; 1908, ред 762, Ристић-Јовановићу, Београд 7/20.3.1906, ПП бр. 1211

⁴⁴ АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, Београд, 17/30.3. 1906, ПП бр. 1014

Антоније Тодоровић је остао у Србији све до Младотурског преврата 1908. године. Младотурци су уз прокламовање грађанских слобода и равноправности нација и вера у Османском царству прогласили амнестију за политичке осуђенике старог режима. Тодоровић је могао да се врати у Турску заједно са осталим саборцима. “После неколико дана се прикачише два или три вагона композицији воза Београд-Ристовац и у њима беше смештена прва група наших револуционара. У колико се сећам ту беху од истакнутих војвода Глигор, Ђорђе Скопљанче, Довезенски и други. Треба напоменути да је свако од нас носио револвер у цепоу. То је зато што нисмо потпуно веровали Турцима и бојали се да ово није нека превара. Кад стигосмо до Ристовца чујемо у Жбевцу (турска гранична станица) где свира војна музика турска. Кад воз пређе границу видимо где је за нас приређен један помпезан дочек. У згради царинарнице закуска. Све је давало утисак да је та турска револуција пуна одушевљења и искрена и према томе код нас отпаде свака сумња у превару. Кад стигосмо у Скопље импозантан дочек на станици.”⁴⁵

Доласком младотурског режима обустављена је српска четничка акција, а Срби су се, уз остале народности Османског царства организовали политички у партију, Српска демократска лига. Циљ партије је био да се борба за национална права обавља на легалан начин у складу са Уставом и споразумно са осталим народностима. Антоније Тодоровић је учествовао у раду Народне скупштине отоманских Срба у фебруару 1909. године у Скопљу, као посланик за Паланку. У то доба био је управитељ школа за Паланку и околину⁴⁶. Овој скупштини је посвећено последње поглавље његових сећања, које је, нажалост само започето.

Даље бављење политиком и просветним и националним радом биће предмет посебног рада о Антонију Тодоровићу.⁴⁷ Значај

⁴⁵ Вид. напомену 3.

⁴⁶ *Рад Народне скупштине отоманских Срба. Од 2 фебруара до 11 фебруара 1909. год.*, Скопље 1910.

⁴⁷ Антоније Тодоровић је био школски надзорник, народни посланик у Привременом народном представништву Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1919/1920. године. Године 1954. упутио је отворено писмо Мирославу Крлежи, због кога је мада већ увелико у осмој деценији живота, одлежао три године затвора. Умро је 1970. године у деведесетпрвој години живота.

Тодоровићевих сећања је и у томе што је, кроз деловање појединца у револуционарној организацији могуће схватити њен утицај на друштвене односе Срба у Турској. Тодоровић је писао да је његова генерација имала светлу националну идеју водиљу, стога: “Морал мора да буде на достојној висини. Крађа, отимачина и проневера била је непозната. Сексуални морал раван средњовековном аскетизму. Но и поред тога организација је скретала пажњу да за напад на породичну част смрћу се кажњава.”⁴⁸ Када су се учврстиле српске чете, организација је приступила наоружавању народа. Оружје је пребацивано из Србије, истим каналима којима је пребацивано и људство, а често и у дипломатским пакетима преко конзулата.⁴⁹ Сем чета које су биле по шумама и брдима, у сваком селу је организована сеоска чета, чији је задатак био да пружи први отпор уколико село нападне бугарска чета. Њих су чинили млађи сељаци који су дању радили сеоске послове, а по потреби су извлачили оружје. Што се финансирања организације на терену тиче, Тодоровић наводи да је народ Старе Србије и Македоније сносио терет организације само за хлеб четницима: “У погледу исхране на терену је било идеално. Народ је имао да им даје само хлеба и склониште. Све остало: месо, маст и друге потребе за храну, куповали су од сељака по пијачним ценама.” Иначе, организација се издржавала и скупљањем прилога од становништва, а “београдска чаршија је предњачила”.⁵⁰

И поред различитих тумачења аутора, јасно је да су национална и револуционарна акција оствариване у садејству српских националних и политичких раденика из Србије и Османског царства. Без обзира на географску удаљеност српских комитских одбора и често међусобно размимоилажење делатника из Краљевине Србије и Македоније и Старе Србије, усаглашавање акције и подршка српске владе четничком покрету довело је до њених већих успеха и допринело успеху Србије у Балканским ратовима. Рад о српској акцији у Османском царству у првој деценији XX века могао би се закључити речима Антонија Тодоровића: “Ко што се могло из досада-

⁴⁸ Вид. напомену 3.

⁴⁹ По подацима Антонија Тодоровића у Куманову је 1910. године код Срба било 1500 мартинки и око 100 брзометних пушака.

⁵⁰ Вид. напомену 3.

шњег мојег излагања видети нашу је револуционарну организацију створила и водила наша национална интелектуална елита, и то не само на терену него и у Србији. У Јужној Србији, учитељи, професори, свештеници и дипломатски чиновници Србије и најбољи домаћини сачињавали су тај мисаони штаб организације. У Србији пак Министарство Спољних Послова са другим националним организацијама: Народном одбраном⁵¹, Колом Српских Сестара⁵², Друштвом Српска Браћа⁵³ и другим у којим је организацијама било најбоље од најбољег што је тада Београд имао.⁵⁴

⁵¹ Народна одбрана, организација створена поводом прогласа анексије Босне и Херцеговине, с циљем да брани народне интересе и прикупља добровољце из свих слојева народа. По завршетку анексионе кризе реорганизована је у правцу рада на култури. Вид.: Б. Богић, *Циљеви Народне одбране*, Београд 1934.

⁵² Коло Српских Сестара било је патриотско и хуманитарно женско друштво, основано у Београду 1903. године, са циљем да морално и матерјално помаже Србе у крајевима под туђинском влашћу. Друштво је помагало и установе и појединце широм Србије, а нарочито у Јужној Србији, организовало је курсеве за болничарке, потпомагало је сирочад и удовице. Од 1906. године издаје књижевни, мада у првом реду патриотски календар *Вардар*; Делфа Иванић, *Пре двадесет година*, Вардар (1924), 9-32.

⁵³ Српска браћа је друштво основано у Београду јануара 1905. године, под председништвом Голуба С. Јанића, са задатком да помаже национални покрет у Старој Србији и Македонији и да пружа моралну и матерјалну помоћ угроженом српском народу.

⁵⁴ Вид. напомену 3.

Biljana VUČEĆIĆ

THE SERBIAN REVOLUTIONARY ORGANIZATION
IN THE OTTOMAN EMPIRE AT THE BEGINNING
OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary

The work on the promotion of the national cause in Old Serbia and Macedonia in the early years of the twentieth century was directed from several centres. The revolutionary organization of the Serbs was founded even before 1905, i.e. before it obtained the support of the Serbian Government. Various authors ascribe the role of the first organizers of revolutionary activity in the territory of the Ottoman Empire to various Serbian groups. The greatest importance is generally attached to the revolutionary work organized from Belgrade. The memoirs of Antonije Todorović give us a valuable insight into the developments on the spot, i.e. in Macedonia and Old Serbia. Todorović also discussed moral problems and the role of women and children in the organization, and concluded that the Serbian revolutionary organization functioned, as regards its military, political and educational activities, as a state within the Ottoman Empire. In spite of the geographical dispersion of the Serbian revolutionary committees, and of the frequent disagreements of the activists from the Kingdom of Serbia and those from Macedonia and Old Serbia, it became necessary that their work should be coordinated. The support extended by the Serbian Government to the chetnik movement and the atmosphere created in Old Serbia and Macedonia contributed substantially to Serbia's successes in the Balkan Wars.

ПРИКАЗИ

Pal Engel, *The Realm of St Stephen. A History of Médiéval Hungary, 895-1526*,

Translated by Tamás Pálosfalvi. English edition edited by Andrew Ayton, I. B. Taurus,
London - New York 2005², xx + 452

Некадашњи управник Одељења за средњи век Историјског института Мађарске академије наука у Будимпешти, Пал Енгел (1938-2001), на молбу свог пријатеља Ендрјуа Ејтона, професора медијевистике на Универзитету у Халу, написао је повест средњовековног угарског краљевства намењену англосаксонским читаоцима; реч је, уједно, и о првој свеобухватној студији те врсте на енглеском језику. Рад на овом амбициозном делу отпочео је 1993, да би се 2001. појавило пред западном публиком. Његов аутор, нажалост, није дуго уживао у плодовима свог труда - преминуо је исте године.

“Ова књига”, речи су Енгелове на почетку предговора, “написана је за немађарског читаоца који жели да открије шта се дешавало у Карпатском басену током средњег века” (стр. xi). Уз то, он је одмах изразио и наду “да ниједан житељ те области са јаким националним осећањима неће наћи утеху у њој” (ibid.). Будући да сваки од народа из региона има своје виђење прошлости које је супростављено визијама других, писац је био одлучан у намери „да се ниједно од њих не нађе у овој студији” (ibid.). Колико је у томе успео? Након пажљивог читања, може се слободно рећи: у великој мери! Стога, као добру илустрацију, доносимо ауторову уводну оцену да „кроз ову књигу провејавају теме које не пријају појединим националним погледима на прошлост... Сви Хрвати добро знају да је хрватско краљевство старије од угарског, али би многи од њих изабрали да забораве како је та краљевина била много мања од данашње Хрватске и да је њихова модерна престоница, Загреб, припадала Угарској... Што се Мађара тиче, ...они никада неће прихватити очигледну чињеницу да Република Мађарска није идентична

древној Краљевини Угарској и да се као политички ентитети они разликују колико и модерна Турска од Османског царства” (ibid.).

Књига почиње садржајем (стр. v), за којим следе предговори приређивача Ејтона (стр. vii-x) и самог аутора (стр. xi-xii). У уводу (стр. xiii-xix) расправља се о географском положају средњовековне Угарске, изворима за њену историју и дOMETИМА модерног истраживања, да би, затим, уследило централно излагање које је подељено на 20 глава: „Карпатски басен пре Мађара” (стр. 1-7), „Пагански Мађари” (стр. 8-24), „Прво столеће хришћанског краљевства” (стр. 25-48), „Дванаести век” (стр. 49-65), „Раноугарско друштво” (стр. 66-82), „Раздобље Златних була” (стр. 83-100), „Последњи Арпадовићи” (стр. 101-123), „Карло I Анжујски (1301-1342)” (стр. 124-139), „Нова монархија” (стр. 140-156), „Лудвик I Велики (1342-1382)” (стр. 157-173), „Монархија Лудвика Великог” (стр. 174-194), „Године кризе (1382-1403)” (стр. 195-208), „Жигмундова консолидација” (стр. 208-228), „Жигмундова спољна политика (1403-1437)” (стр. 229-243), „Трговина и градови” (стр. 244-266), „Рурални крајолик” (стр. 267-277), „Раздобље Јована Хуњадија (1437-1457)” (стр. 278-297), „Краљ Матија Корвин (1458-1490)” (стр. 298-322), „Угарска на измаку средњег века” (стр. 323-344) и „Раздобље Јагелонских владара (1490-1526)” (стр. 345-371). На крају књиге налазе се карте (стр. 372-379), родословне таблице угарских владара (стр. 380-384), списак скраћеница (стр. 385-386), критички апарат (стр. 387-395), библиографија (стр. 396-429) и регистар (стр. 431-452).

Доминантна грана средњовековне привреде била је агркултура, а важна одлика угарске пољопривредне производње то да се исхрана становништва „у много већој мери него другде заснивала на месу и риби... Ћутање извора сугерише да је глад, која је често посећивала друге крајеве Европе, била готово непозната у Угарској” (стр. 57). Поред тога, најчувеније и најскупље угарско вино, све до времена озбиљних османских упада, било је оно из Срема, док је Токај, симбол мађарског винарства, постао познат тек у раном модерном периоду (ibid.).

У руралном друштву живело се на земљи и од земље. Зато и не чуди што је питање слободног власништва над њом имало и политичке консеквенце. „Племство је обухватало све оне који су

поседали алод. Што се његовог обима тиче, није постојала доња граница, а последица тога била је то да је огроман број људи, које би у другим деловима Европе третирали као сељаке, сматран угарским племићима... Угарски властелин није био племенит зато што је био потомак витеза или, пак, живео и мислио као витез, већ само зато што је земља на којој је пребивао била његова, насупрот сељаку који је живео на туђој земљи.”(стр. 84)

На политичку мисао Угарске трајан утицај оставиће идеје Симона Кезаија, капелана краља Ладислава IV (1272-1290). По његовој концепцији, угарски „народ” је исто што и „заједница” племства, где припадници аристократског слоја образују нацију и међусобно су повезани, не само заједничким законом и језиком, већ и крвним спонама (стр. 122). И гашење владајуће лозе Арпадовића (1301) довешће до новина у политичкој теорији. „Нестанак династије ставио је црквене и световне господаре у необичну дилему: да ли је у таквом случају престо наследан или изборан? Тада се то питање први пут поставило и од тог времена ће представљати сталан политички проблем” (стр. 128).

Епохи анжујских краљева, Карла Роберта и Лудвика Великог, аутор посвећује четири поглавља (стр. 124-194). То је време јачања централне власти када се „развило ново схватање о краљевској имовини. Према њему, краљ се сматрао господарем свих земаља које нису поседали племство или Црква” (стр. 148). Тако је нестала некадашња јасна разлика између краљевског поседа и земље која је припадала замковима и утврђењима. Ваља напоменути да је, бар у теорији, владар могао да располаже и „тврђавском земљом” по властитом нахођењу, с тим што она није улазила у његов приватни посед. У раздобљу великог снажења краљевске моћи, међутим, изгубиле су се ове fine границе, а све земље о чијој се судбини краљ питао, постале су део његовог домена (*possessio regalis*) без обзира на њихов претходни статус (стр. 149).

За Енгелов приступ теми којом се бавио, карактеристична је његова трезвена оцена једне од најбитнијих личности угарског средњег века, краља Лудвика I Великог: „Једва да је и једна година прошла, а да он лично није водио војску у рат, али његовим походима је често недостајао реалистичан циљ, а понекад чак и разуман повод. Чини се да му је задовољство причињавао рат сам по

себи” (стр. 158). Аутор, такође, говори и о заблудама национално-романтичарске историографије: „Модерни историчари више не прихватају гледиште, често изражавано у прошлости, да је Угарска досегла мање-више исти ниво као западна Европа крајем Средњег века и да је њено заостајање, које ће касније постати очигледно, било последица османлијске најезде. Бројке које се тичу урбанизације у Угарској довољне су да покажу супротно. Укупно становништво најважнијих градова краљевине било је мање од броја житеља каквог града средње величине у Ломбардији. Будим је био огроман град по локалним мерилима, али мањи од Кракова, да се о Прагу или Бечу и не говори” (стр. 245). Мада су градови били незнатног обима, и у најмањим међу њима, пуким селима по европским стандардима, било је интелектуалног врења и верских борби: „Главне расаднике хуситских идеја у Угарској представљали су сремски тргови, где су јеретичко семе посејали млади бургери који су студирали на Универзитету у Прагу. Двојица од њих, Тома и Валентин, приредили су прво издање Библије на мађарском језику, чији су одломци сачувани у три кодекса. Ширење хуситског учења било је тако приметно да је папа Евгеније IV поверио његово искорењивање Ђакому дела Марки, викару босанских фрањеваца. Ђакомо се 1436. настанио у Сремској Каменици, самом средишту покрета. Његова делатност била је врло успешна, јер су јеретичке вође, које нису завршиле на ломачи или у тамници, отишле у изгнанство. Преводиоци Библије, праћени бројним присталицама, преселили су се у Молдавију 1439, а са њима се окончала и кратка повест хуситског покрета у Угарској” (стр. 264).

Веома су занимљиви ауторови ставови везани за Славонију, Хрватску и Далмацију: „Током инвазије на Хрватску подручје између реке Драве и Капелских планина, познато као Славонија, било је интегрисано у Угарску. Нешто пре 1091. Ладислав I основао је, девету по реду, угарску епископију у Загребу као симбол своје власти. Није познато какав је био статус Славоније. Судаћи према њеном имену, Мађари су је доживљавали као област насељену Словенима која није припадала њиховим земљама. Извор из XIII столећа сугерише да је била део краљевине Хрватске, али је у то тешко поверовати ако се узму у обзир касније везе између Угарске и Славоније. Насупрот Хрватској, која ће остати посебно краљев-

ство (*regnum*), унутрашњи положај Славоније више је подсећао на статус Ердеља. Образовала је посебну епархију, али је загребачки епископ, попут ердељског, био подређен архиепископу Калоче, док су хрватски епископи потпадали под митрополитску власт Сплита и (од 1154) Задра” (стр. 34). О посебном положају Славоније сведочи и *marturina*, порез који се плаћао у кунином крзну, а који је краљ Коломан (1095-1116) претворио у новчана давања. „Овакви порези, исплаћивани у крзну, постојали су широм Источне Европе, где су номадски кнежеви наметали данак Словенима из суседних шумских области. Вероватно је и мартурина у почетку представљала посебан порез који су Словени из Славоније морали да плаћају свом врховном господару из Угарске. Зато се чини да је Славонија, пре него што је заиста укључена у угарску државу, већ била везана за њу на извештан начин.” (ibid).

„Према фалсификату из XIV века, краљ Коломан је са вођама хрватских кланова склопио уговор (*pacta conventa*), којим је, наводно, признао њихову аутономију и посебне повластице. Ипак, садржај наводног уговора одговара стварном стању у многим тачкама. Хрватском је од тог времена владао угарски краљ, али је она добила придружени статус и није била инкорпорисана у Угарску. Према ниједан краљ, са изузетком Коломана, није крунисан у Хрватској, њен посебан положај изражаван је у владарској титули (*rex Croatiae*). Штавише, Хрватском нису управљали ишпани, као самом Угарском, већ гувернер који је вршио намесничку власт и носио посебан наслов бана. Изузев чињенице да су бан и људи из његовог окружења обично били Мађари, није било ничега што би угарску власт чинило претешком. Хрватско племство је и даље живело по властитим законима и обичајима, а војну службу морало да врши једино у границама сопствене земље... Вероватно ове посебне околности објашњавају одсуство било каквог озбиљнијег облика хрватског сепаратизма током Средњег века” (стр. 35-36). Далмација „насупротив Хрватској, није постала трајна тековина угарске круне... Далмација се јасно одвајала од Хрватске својом управом, средоземном климом и различитом културом. Градови, међу којима су Задар, Трогир, Шибеник и Сплит били најзначајнији, чинили су део Византијског царства, уживали широку аутономију, а њима су управљале цивилне олигархије на челу са архиепископом

или епископом. За разлику од насеља у Хрватској, градови у Далмацији били су италијански по изгледу, а њихово становништво још увек је говорило латинским дијалектом” (стр. 36).

На више места у овој књизи говори се о угарско-српским односима. Обавештење да је у октобру 1346. Лудвик закључио мир са Стефаном Душаном и договорио се о зарукама краља Уроша са једном од својих рођака, вероватно шлеском кнегињом (стр. 164), од прворазредног је интереса за српске медиевисте. Нажалост, чињеница да је књига писана за англосаксонско тржиште прилагођена је и употреба критичког апарата, који је, по острвском обичају, колико редак толико и непотребан, те на жељеном месту нема упута на изворе ове драгоцене информације. Ипак, постојање оваквог податка указује на то да будућа озбиљна истраживања спољне политике првог српског цара не би смела да заобилазе збирке какве су *Scriptores rerum Silesicarum* (vol. I-XVII, Breslau 1835-1902), *Codex diplomaticus Silesiae* (vol. XVI-XXX, Breslau 1892-1925), *Acta extera Andegavensia* (vol. I-III, Budapest 1874-1876), *Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis* (vol. I-VII, Budapest 1878-1920) или Фејеров *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (vol. I-XI, Buda 1829-1844).

Проблем са (не)постојећим научним апаратом још је израженији у наредним редовима: „У лето 1359, можда на позив Растиславића, Лудвик је умарширао дубоко у Србију и поразио цара Уроша код Крушевца. Период српских ратова завршен је Лудвиковом интервенцијом у пролеће 1361, када је Лазар, господар северне Србије, признао његову врховну власт. Од тог времена је остао вазал Угарске, али је у том својству, изгледа, стекао Мачву, а непосредна угарска власт у Србији око 1380. била је ограничена на Голубац и, вероватно, Београд” (стр. 164-165). У свега три реченице изнесени су бројни занимљиви (и проблематични) ставови, а да се не зна одакле су преузети (уверени смо да историчар Енгеловог формата не би себи дозволио да поједине тврдње „исисава из малог прста”). Мањи превид је начињен и када се под 1411. годином Стефан Лазаревић, на два места (стр. 215, 218), назива кнезом. Да је писцу добро познато време када је српски владар постао деспот, сведочи касније излагање о месту Србије у угарској спољној политици с почетка XV века (стр. 232-233). Нашу пажњу, не само

због чињенице да на том месту аутор открива своје изворе, привукло је и казивање о верској политици краља Лудвика. Наиме, после освајања Видина 1365. Лудвик је намеравао да преведе у католичанство шизматике из своје краљевине, и то не само нове бугарске поданике, већ и Србе и Румуне који су одавно живели под угарском влашћу. Наредио је да се окупе сви српски свештеници, заједно са својим женама, децом и покретном имовином - „мада без икакве употребе силе”, како тврди једна повеља. Потом су, према речима хроничара Јаноша Туроција, „ови својеглави људи преобраћени и покрштени”, а посао конверзије обавили су фрањевци. Ипак, успех је био краткотрајан, јер су се већ после Лудвикове смрти (1382) православни „вратили пређашњим гресима и постали гори него икада”, јадикује ожалошћени Туроци (стр. 172).

Етаблирање Османске државе као озбиљне европске силе окончаће експанзионистичку политику Угарске крајем XIV столећа, а управо ће тај нови противник код Мохача (1526) ставити тачку на средњовековно поглавље мађарске државне самосталности. У међувремену ће XV век бити обележен бројним османско-угарским сукобима и покушајима будимских владара, пре свих краља Жигмунда (1387-1437), да створе ефикаснију војничку организацију. Угарску лаку коњицу углавном су попуњавале српске избеглице, а будући да је њен превасходни задатак био да врши препаде, пљачка и узнемирава непријатеља, њени припадници се од Жигмундових времена називају хусарима, што потиче од српске речи (гоусарь) која означава разбојника (стр. 309).

Драгић М. ЖИВОЈИНОВИЋ

Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650. The Structure of Power*, Palgrave Macmillan, New York, Houndmills 2002, 405

Колин Имбер, професор на Катедри за блискоисточне студије на универзитету у Манчестеру, један је од европских ауторитета за османистику, чија досадашња интересовања покривају широк спектар тема: од војне историје и флоте, до религије, идеологије и права. Својим радовима умногоме је допринео рушењу Витекове неутемељене тезе о настанку османске државе. Његова најзначајнија дела су: *The Ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul: Isis Press 1990, *Studies in Ottoman history and Law*, Istanbul: Isis Press 1996 [избор чланака], *Ebu `s-su`ud: The Islamic Legal Tradition*, Edinburgh: EUP 1997.

Дело *The Ottoman Empire, 1300-1650, Structure of Power*, представља један више дескриптиван него аналитичан приказ османске државе, и прати њен развој од настанка, око 1300, до кризе којом почиње њено опадање око 1650. године. Иако наслов обећава комплекснији осврт на основне стубове моћи Османског царства, Имбер се већ у уводу ограђује. Образложење за то види у потреби да мање стручну публику уведе у поље науке и обезбеди јој, пре свега, солидан контекст, који ће најзаинтересованије одвести даље у стручну литературу и ужу тематику.

Већ прегледом садржаја уочава се јасан концепт и тематско организовање материје у осам већих целина, од којих је свака даље подељена на мања поглавља. Основном тексту претходе пет мапа и увод у коме аутор наводи мотиве за писање овог дела. На крају су дати напомене, речник, опширна и добро организована библиографија, индекс појмова и списак коришћених извора.

Прво од поглавља носи назив *Chronology* (1-87). На почетку самог текста пада у очи Имберов покушај да се обрачуна са стереотипом који се усталио код Европљана још у 17. веку: поистовећивање Османског царства са турском државом и муслимана са Османлијама. Таквом поимању царства допринели су најпре путописци који су у Европу доносили вести о Османлијама, али и национално расположени турски историчари, који су форсирали теорију да је Османско царство било једна од многобројних турских држава основаних током историје. То је само донекле тачно, јер Турци јесу били доминантан али не и једини народ, као што турски језик или ислам

такође јесу били доминантни, али не и једини у османској држави. Аутор се концентрише на кључне моменте османске историје – смене на престолу, значајнија померања граница, веће битке или важније савезе. Оријентација у времену на основу неких друштвених феномена или дужих процеса, остала је само наговештена. Преглед битних догађаја подељен је на преосмански период који се завршава око 1300. године, османске емирате (1300-1402), време грађанских ратова у емиратима (1402-1451), период консолидације и освајања између 1451. и 1512. године, период кулминације (1512-1590) и време кризе од 1590. до 1650. године.

Други део књиге је неупоредиво значајнији. Размишљајући о карактеру Царства, Имбер покушава да пружи одговоре кроз неколико прича о различитим структуралним целинама: *The Dynasty* (87-128), *Recruitment* (128-143), *The Palace* (143-177), *The Provinces* (177-216), *The Law* (216-252), *The Army* (252-287) и *The Fleet* (287-318). Ипак, осим повременог освртања, већа пажња није посвећена питањима као што су религија или култура.

Поглавље *The Dynasty* приказује Османско царство као династичку државу, чији је континуитет зависио од способности султана да обезбеди наследника. Политичка стабилност државе зависила је од унутрашње стабилности владајуће породице и контроле двора. Зато репродукција, породична структура, наследство и легитимитет при наслеђивању јесу питања од велике политичке важности – што је аутор посебно нагласио. Пошто закон види султана као главу породице и државе, свест о постојању царице и њеној активности, остала је замагљена његовом доминантном личношћу. Међутим, фокусирајући се управо на ово питање, поглавље доноси нове информације о положају жене и начину на који је она могла да учествује у политици, указује на велику улогу харема и бракова са страним принцезама. Одсуство било каквог закона о наслеђивању у првим вековима постојања (изузев правила да је султан морао бити мушкарац из Османове породице) омогућило је многим принчевима да се докопају власти. Аутор отвара питања примогенитуре, традиције и легенди, насталих са циљем да донесу нове моделе понашања, које би својим моралним порукама спречиле даља крвопролића у владарској породици. Занимљиво је приказан значај церемонијала, односно како је он код поданика утицао на формирање представе о султановој улози у држави.

Поглавље *Recruitment* приказује мрежу људи и институција кроз које је султан спроводио своју власт, а за коју је било потребно око два века да се формира и устали у свом начину функционисања. Слуге Порте били су везири, бегови и паше, издржавани новцем из државне благајне или приходима са земљишних поседа које им је додељивао владар. У овом делу књиге пажњу највише привлачи покушај аутора да прикаже сву променљивост институција током времена. Примери за то су: колико и на који начин су се проширења граница могла одразити на организовање и функционисање државне управе, зашто је период Мурата I (1362-1389) био једна од прекретница у његовом организовању, какву су улогу играли султанови сродници у целом систему, како су закон и традиција у датим околностима дефинисали природу управног апарата итд.

Пошто је регрутација кадрова „споља” (ратни заробљеници или куповина робова) временом постала недовољна, султан је увео нову могућност попуњавања из редова хришћанских поданика. Са становишта шеријата то је било нелегално, али се ипак усталило као систем. Како се то могло догодити? Одговор на ово питање аутор види у способности јаких султана да наметну своју вољу световним законом (кануном), али и у недовољном познавању или неразумевању закона ван улеме, што мења устаљену слику о „верски фанатичном друштву”. Иако не доноси конкретне одговоре, ипак намеће многа питања: да ли је исламски закон увек доследно поштован? Колико је управни систем био отворен за компромисе? Колико је непознавање закона међу потчињеним становништвом остављало простора да се исти игнорише у моментима када су то околности захтевале?

Поглавље *The Palace* наговештено је већ претходним садржajима. Двор и Царски диван главни су појмови кроз које аутор осликава функционисање саме палате. Велика мобилност првих владара значила је непостојање устаљеног центра моћи, јер се двор са својом свитом налазио тамо где је боравио султан. Тек за време Мурата II (1421-1451) издвојило се Једрене као прво стално место његовог боравка. Описом првих палата и живота у њима, аутор заправо уводи у причу о развоју физичке и политичке структуре дворова (јер физичка структура понекад објашњава политичку структуру). Само мали број људи из султанове непосредне околине могао је заиста да буде слободан: његова деца и други чланови породице, доктори, чланови улеме, рвачи који су служили за забаву, и неколицина других. Оста-

ли су били султански робови/слуге. Овакав подређени положај није обавезно подразумевао и низак социјални статус, али је увек одражавао строгу хијерархију и однос народа према султану и његовој околини. Иако је у почетку Царски диван решавао питања од мање политичке важности, временом су се његове компетенције повећавале. Разматрајући сва ограничења султанових надлежности, аутор наводи на закључак да он није увек могао бити апсолутиста.

Бавећи се провинцијом и њеним трансформацијама, санџацима и ситнијим земљишним поседима у поглављу *The Provinces*, аутор залази у структуру државе и њену војну организацију. Тема је обрађена из перспективе највише државне управе, док живот и организација у самој провинцији остају занемарени. Из слабо обрађених области – родбинских односа који повезују провинцију са султаном, војне управе или економских питања – читалац не може стећи подробнију слику о улози провинције у структури османске државе. Мада се аутор већ у уводу извињава за изостављање тако важног сегмента као што је опорезивање (са изговором да за то постоје већи стручњаци од њега), управо за толико ово дело остаје сиромашније, јер осим за војно питање, провинције играју огромну улогу у економији државе.

Карактер османске државе Имбер можда најсликовитије приказује у поглављу *The Law*. Описујући правни систем, шеријат и канун, установе муфтија и кадија, аутор нас покреће на размишљање о механизмима које је држава користила да превазиђе етничку, религиозну, језичку, социјалну и културну шареноликост у оквирима својих граница. Овај део књиге, у ствари, сажима проблематику државне организације, њене спољашње и унутрашње политике, вођења ратова, положаја султана и државног руководства. Приказујући Царство као правну државу у којој су се често сударали исламски верски закон и световни закон, аутор истиче да је недовољно познавање оба правна система могло да магли слику о султановим компетенцијама, и да је управо то био простор у коме је овај могао да маневрише изграђујући своју улогу у држави. Један део овог поглавља посвећен је прилично избалансираном приказу правног статуса немуслиманског и муслиманског становништва.

The Army и *The Fleet* су теме којима се аутор бавио подробније још од почетка своје истраживачке каријере. У мањим заокруженим целинама дат је преглед структуре војних трупа, наоружања и

тактике у периоду од 1400. до 1590. године. Приказан је и значај војне револуције која је уследила након 1590. године, а затим и улога бродова и њихове изградње, питање адмирала, капетана, посаде поморских трупа и њихових тактика. За мање стручну публику, поглавља доносе обиље нових и занимљивих информација. С друге стране, исти читаоци би могли бити заведени мишљу како је османска држава функционисала искључиво као војнички организовани систем. У досадашњој историографији је дуго било истицано да је држава опстајала само захваљујући непрекидном вођењу ратова (120) и због тога је остала скривена чињеница да је за ову, као и за остале европске државе тог времена, вођење ратова било скупа и исцрпљујућа активност. Наглашавање улоге војске а занемаривање осталих стубова моћи поједностављује одговор на питање шта је то овој држави обезбеђивало дуготрајност.

Пошто је дело намењено широј публици, намеће се питање да ли је аутор допринео разбијању најучесталијих стереотипа карактеристичних управо за лаичку представу о Османлијама? Основне дилеме попут оних – да ли су Османлије биле верски фанатично друштво или колико је то заиста била изразито милитарна држава – нису коначно разрешене. Нису довољно описане ни хоризонталне везе између територијалних делова саме државе, или различитих друштвених групација, нити вертикалне – између најнижих и највиших друштвених слојева.

Ипак, постоји много тога што *The Ottoman Empire 1300-1650*, *The Structure of Power*, чини значајним прилогом у пољу османистике. Пре свега, нема тако пуно квалитетних издања намењених почетницима. То се нарочито односи на други, изванредно замишљени део књиге. Важна карактеристика је инсистирање на променљивости институција посматраних током дужег периода. Нема никакве сумње да ће Имберово виђење пре-модерног Османског царства донети заинтересованима довољно информација, неопходних да направе следећи корак у избору стручне литературе или формирању сопствених ставова.

Оливера МАРКОВИЋ

Suraiya Faruqi, *Stories of Ottoman Men and Women. Establishing Status, Establishing Control*, Eren Yayincik, Istanbul 2002, 358

Суреја Фароки (1941), професор османске историје и управник Института за историју и културу Блиског истока на Лудвиг Максимилианс Универзитету у Минхену, водећи је европски ауторитет за османистику и изузетно плодан аутор – објавила је више од стотину чланака у стручној периодици широм Европе као и неколико монографија. Њена потпуна библиографија може се наћи на званичном сајту поменутог универзитета:

http://www.islamstudien.lmu.de/Suraiya_Faruqi_I.html. Међу значајнијим монографијама, ту су: *Men of Modest Substance. House Owners and House Property in Seventeenth Century Ankara and Kayseri*, Cambridge University Press, 1987, *Kultur und Alltag im Osmanischen Reich*, Verlag C.H.Beck, Munich, 1995. и *The Ottoman Empire and the World Around it, 1540s to 1774*, I. B. Tauris, London, 2004. Приређивач је трећег тома *Кембричке историје Турске (The Cambridge History of Turkey, Volume 3, The Later Ottoman Empire, 1603–1839)*, који треба да изађе из штампе до краја 2006. године. Покретач је и приређивач више зборника из друштвене историје (о костиму и идентитету, о исхрани и становању, занатима, новом приступу изучавању историје села и сељаштва, историографији итд.).

Књига која је пред нама представља избор чланака, објављених на енглеском језику у разним публикацијама у периоду између 1990. и 2002. године. Шеснаест чланака организовано је у пет тематских целина, а кратак преглед сваке од целина дат је у *Уводу* (9-34).

У уводном делу, међутим, налазимо нешто много значајније – пресек теоријских и методолошких оквира у којима се аутор креће, као и ауторов предмет интересовања. Фароки овде лако и једноставно демонстрира суверено познавање историографских струјања, одбацује „макро” перспективу шездесетих и седамдесетих година прошлог века и децидирано се опредељује за проучавање „малог човека”, односно, њеним речима, усмерава фокус интересовања на „тежње људи и жена који су тамо негде”. Она, дакле, инсистирању на моделима попут „укључивања у европски доминантну светску економију” и апстракцији „веома дугог трајања” претпоставља конкрет-

ност „кратког тра-јања”, показујући сопственим примером како се многа кључна питања историје могу отворити задирањем у дубину историјских процеса, а не у ширину „великих приповести”. При том, не бежи од чињенице да њени радови одражавају *zeitgeist* деведесетих, али свој приступ образлаже у сажетој и аргументованој расправи. Суреја Фароки настоји да нам на самом почетку приближи своја интелектуална, теоријска и методолошка полазишта, пружајући нам аргументе за своја опредељења. Она у своја „микро” истраживања полази наоружана свим савременим достигнућима укупног корпуса друштвених наука, попут социологије, демографије или економије.

Кратки, али садржајни прикази појединих делова збирке откривају проницљивог и методичног историографа, који своје тезе (или, касније, у својим радовима, степенике у истраживачком поступку) организује у издељене логичке целине од неколико страна, са сопственим поднасловом и обавезним, јасно издвојеним, закључком на крају, што умногоме олакшава праћење текста. Истог принципа аутор ће се држати кроз све чланке у књизи.

Извори – њихова оскудност и селективност – условљавају предмет проучавања. Фокус помера на студије малих група (домаћинство, еснаф) или социјалног окружења (хан, махала, кадијин суд). Група на коју Фароки посебно обраћа пажњу, и чије социјално кретање настоји да осветли, јесте „средња класа”, која стоји између земљорадника и сточара са дна друштвене лествице, са једне стране, и урбаних пореских обвезника и политичке елите, са друге. Проучавање ове групе је „имајући у виду доступне изворе, најближе што можемо прићи проучавању ‘обичних’ људи” (32).

Први од пет делова, *Consumption and socio-political status*, садржи три чланка: *Consumption and elite status in the eighteenth and nineteenth centuries: exploring the Ottoman case* (37-62), *Female costumes in late fifteenth century Bursa* (63-74) и *Representing France in the Peloponnese: a wealthy French dwelling in 1770* (75-91).

У првом чланку (*Consumption and elite status...*) Фароки полази од теоријских претпоставки проучавања потрошње и њеном месту у студијама друштвене историје. За потребе овог рада – нови обрасци потрошње у највишим друштвеним круговима као одраз „модернизације”, или боље, „европеизације” османског друштва – појмове „стицање”, „коришћење”, „елита” узима прилично широко. Један од

примера трансформације друштва јесте модерни кућни намештај и музички инструменти као ствар престижа и надметања међу елитом: „нови намештај је променио и образац живота” (56). Ова теза се фантастично развија, отварајући низ питања, какво је однос ношења феса и османског идентитета у целини. Говорећи о упливу западњачког стила одевања, аутор проналази очигледан синкретизам у случају венчаница и униформи.

Други чланак (*Female costumes...*) доноси изванредан пример истраживачког рада на оскудним изворима. Само на основу оставинских дефтера из Бурсе петнаестог века, аутор покушава да проникне у изглед и састав одеће „обичне”, премда имућне, жене из провинције.

Кључна тема трећег чланка (*Representing France...*) јесте, пре свега, питање додира две културе, европске и османске. На примеру извесног Жана Совера, богатог трговца, тачније на основу пописа његове имовине, Фароки истражује како се један Француз након дугогодишњег боравка на Пелопонезу уклопио у османско окружење, односно који су чиниоци били пресудни за одређивање сопственог идентитета. Пошто је изнела околности настанка овог пописа (руско-турски рат и побуна морејских Грка 1770), она детаљно анализира његов садржај. Међу највреднијим стварима налазе се уметничке слике, за које њихов власник показује нарочиту бригу. Јасно су издвојене и све ствари које су увезене из Француске – кућа овог трговца представљала је „делић његове удаљене домовине” (91). Неколицина ствари у попису означена је *a la turque* – два тепиха и нешто посуђа. Упадљива диспропорција „европских” и турских комада намештаја и покућства не значи стварно одсуство локалних производа, већ, како аутор истиче, већу субјективну (па и објективну) вредност увезених ствари, потребних дотичном Соверу ради истицања сопствене посебности у једној различитој средини.

Следећи одељак, *Men and their fortunes*, садржи два рада: *A builder as slave owner and rural moneylander: Haci Adbullah of Bursa, campaign mimar* (95-112) и *How to prosper in eighteen-century Bursa: the fortune of Haci Ibrahim, tanner* (113-129), у којима се на два конкретна примера разматра стварање протобуржоазије, као и економски и друштвени односи уопште у османској Анадолији осамнаестог века.

Имовински дефтер хаџи Абдулаха направљен је 1734. године, за време његовог учешћа у војни против Персије, где је и умро. Радио је као зидар-занатлија – неимар – у Бурси, али и при двору у Истанбулу (премда не у својству аскера – султановог слуге). Веома имућан, хаџи Абдулах је држао у закупу много пољопривредних добара и изгледа да се бавио производњом свиле (у његовој кући налазило се обиље сировина и девет робиња). Зајмодаство је ипак чинило основни извор његових примања. Списак његових повереника и дужника говори нам да се кретао у вишим друштвеним круговима.

Док се о хаџи Абдулаху може говорити као о својеврсном изуметку, са разгранатом мрежом послова, хаџи Ибрахим је узет као узорак групе, имућнијег дела штавилачког еснафа у Бурси. Био је богати занатлија и трговац, сопственик више кућа и радњи, а значајне приходе имао је од позајмљивања новца, углавном занатлијама.

Ова два рада, посматрана у целини, показују нам стварање другачијег друштвено-економског окружења, где је било могуће остварити профит чисто комерцијалним средствима – без ослањања на политичку моћ или укључивања у политички систем, као што је закуп пореза. „Хаџи Абдулахово богатство је било ‘политичко’ једино у смислу што је порески систем приморавао сељаке и занатлије да позајмљују новац” (112). То чини Османско царство типичним прединдустријским друштвом, каква је била, на пример, Француска тог доба. С друге стране, османска влада често је предузимала мере конфискације имовине преминулих, будући да је султан непрестано био у новчаним проблемима.

Трећи део, *Women: controlling resources both material and immaterial*, садржи пет чланака посвећених женским студијама у османистици: *From the slave market to Arafat: biographies of Bursa women in the late fifteenth century* (133-149), *Two women of substance* (151-166), *Women's work, poverty and the privileges of guildsmen* (167-177), *Women as representatives: defending the interests of Ottoman families in the middle of the eighteenth century* (179-195) и *Crime, women and wealth in the eighteen-century Anatolian countryside* (197-216).

Питање робиња и ослобођеница Фароки обрађује у чланку *From the slave market...* ослањајући се на један од најстаријих сачуваних оставинских дефтера (1486-89). У њима се налази више од шездесет особа са имовином већом од 10.000 акчи (пре плаћања ду-

гова), од тога десет жена. Шест или седам ових богаташица је поседовало робиње. Аутор успева да проникне дубоко у њихов положај – социјални, економски и културни. Бави се њиховим именима, статусом, пословима које раде, а онда прелази на ослобођенице, како у овим „женским” домаћинствима, тако и у „мушким”. Један од закључака чланка гласи да су богате жене, у сопственим домаћинствима, чешће држале младе робиње, које су касније радо ослобађале и удавале. Све далекосежне импликације овог чланка не можемо овде навести.

Чланак *Two women of substance* базира се на имовинским дефтерима Хасе Салихе из Хиоса и Чешме (умрла пре 1806-07) и Хаве ханим (умрла 1860-61). Након прегледа имовине обе жене, Фароки прелази на упоредну анализу структуре њихових богатстава. Иако се оне веома разликују, значајна је једна подударност: у оба случаја зајмови чине мање од десет посто њихових примања, потпуно супротно, као што смо видели, случају двојице хаџија из 18. века. Оно што је још значајније је то да (макар) ове две жене нису имале никаквих ограничења у погледу располагања својом имовином.

Чланак *Women's work...* бави се тешким условима живота ковача цариградског Арсенала и њихових жена и сукобима са другим еснафима до којих је дошло услед борбе за последњу мрвицу прихода. Извор на коме се заснива овај веома занимљив рад „повезује ‘дискурс сиромаштва’ са ‘дискурсом жена’” (177). Чланак *Women as representatives...* износи два случаја када су жене морале да заступају породичне интересе пред кадијиним судом. Слично, у чланку *Crime, women...* аутор истражује два случаја убиства, у којима се жене појављују као жртве, тужитељице или оштећене стране у парници.

Сви наведени чланци о женском питању настоје да из конкретних примера, заснованих на различитим изворима, дају сложенију и потпунију слику положаја различитих категорија жена у различитим околностима у османском друштву – статус робиња и ослобођеница, располагање имовином, непосредно остваривање својих права и интереса итд.

Четврту целини, *Asserting and disputing the control of space*, чине три чланка: *Urban space as disputed grounds: territorial aspects to artisan conflict in sixteenth-to eighteenth-century Istanbul* (219-234), *Between collective workshops and private homes: places of work in eig-*

hteenth-century Bursa (235-243) и Quis Custodiet Custodes? Controlling slave identities and slave traders in seventeenth-and eighteenth-century Istanbul (245-263).

Чланак *Urban space...* ставља у први план сукоб два моћна истанбулска еснафа – једикулске коморе и седларе Сарачхане. Износећи све битне околности – од настајања и значаја појединих еснафа, укључујући указе разних султана, до саме природе датог сукоба – Фароки пружа убедљиву слику цариградских радионица. Када би се један еснаф довољно осмелио да угрози други, или био принуђен на то, долазило би до великих међусобица. Првенствено око права коришћења одређеног урбаног простора, који доноси престиж и могућност напредовања и монопола. Међутим, ови сукоби никада нису довели до тржишне конкуренције, као што ни бројне колективне радионице нису довеле до појаве фабрика.

Питање великих еснафа, њихове организације и пословања, тема је и следећег чланка, *Between collective workshops...*, у коме се аутор бави бојацијским еснафом у Бурси. Неколико датих примера указује на сукобе који су имали поједини мајстори који су радили код куће са својим еснафима који су инсистирали на свом праву монопола упражњивања заната. „Права и привилегије (мајстора) били су уско повезани са располагањем одређеним градским просторима; без радног простора у признатој бојакани... није било могуће легално обављање бојацијског заната у Бурси” (243).

Чланак *Quis Custodiet Custodes?...* представља изванредно успелу студију робова и трговаца робљем у Османском царству, и то посматрањем промене идентитета, до које долази након поробљавања – губљење слободе и статуса, одвајање од породице и раније средине, промена вере, имена итд. У том контексту, аутор долази и до трговаца робљем, „које је контролисала сложена хијерархија еснафских званичника, чија је дужност била да бране интересе групе, али и да спроводе правила која је успоставио султан” (252).

Цариградска пијаца робова налазила се у Есир-хану и била је строго контролисана од централне власти. Најбоља роба се ипак продавала испод руке, у приватним кућама. Женски трговци робљем били су неопходни како би се даме у својим домовима снадбеле младим робинјама. Фароки зналачки комбинује документарну грађу са причама Евлије Челебије о свецима заштитницима трговаца ро-

бљем, осветљавајући нам најразличитије аспекте ове привредне гране. Између осталог, дотиче се друштвеног статуса трговаца робљем и њиховог порекла, односно начина укључивања у бизнис. Студија се завршава општим разматрањем питања ропства и робовске идентификације у Османском царству.

Последњи део, *Travel and migration*, доноси три чланка: *Under state control: sixteenth-and seventeenth-century Ottoman craftsmen on their way to Istanbul* (267-288), *Migration into eighteenth-century 'Greater Istanbul' as reflected in the kadi register of Eyup* (289-306) и *Anatolian townsmen as pilgrims to Mecca: some evidence from the sixteenth and seventeenth centuries* (307-324).

Чланак *Under state control...* започиње веома корисним уводом о османским занатлијама, цеховима и њиховим миграцијама. Затим се разматрају извори и досадашња литература о теми – регрутовању занатлија и радника од стране државних власти, за мале паре и често против њихове воље, у шеснаестом и седамнаестом веку. Након детаљног проучавања различитих елемената овог процеса, аутор износи један од закључака: „Не можемо а да се не упитамо да ли је овај манир регрутовања слабо плаћених занатлија не само у ратне сврхе, него и за значајне султанове грађевинске пројекте, значајно допринео слабљењу османске градске привреде” (288).

Наредни чланак, *Migration into...*, говори о потпуно супротном процесу који се одвијао у Истанбулу у осамнаестом веку – притисак масе имиграната на престоницу и настојање власти да их се реши. Као огледни пример овог процеса Фароки посматра један део „Великог Истанбула”, насеље Ејуп (тачније, кадијске сициле овог насеља, настале у периоду 1746-50). Проучавајући порекло досељеника, аутор долази до закључка да су имигранти већином из Румелије, и то пре свега Албанци, а затим и Грци (тачније православни хришћани, будући да је овде на основу имена тешко одредити етницитет). „Судећи према имигрантима које је привлачио, Ејуп се може описати као део Балкана” (297). Ово је једино помињање Балкана уопште у овом избору чланака. На крају рада дата је мапа места из којих су имигранти дошли. Уочљив је изостанак, како каже, „важних градова у близини Истанбула као што су Солун, Атина или Сарајево, да не спомињемо Бурсу или Измир” (303).

У последњем чланку у књизи, *Anatolian townsmen...*, Фароки покушава да одреди проценат људи из градских средина Анадолије који су обавили хаџилук, на основу пописа становништва и учесталости титуле „хаџи” међу именима. Узорак обухвата двадесет и два већа града западне и централне Анадолије, у периоду између 1480. и 1540. године, док је сиријски Триполис узет као контролни чинилац. Овакво истраживање, очекивано, наилази на многобројне проблеме – добијање титуле „хаџи” при рођењу или након јавног изјављивања намере хаџилука (не и обављања), посебно методолошки занимљиво питање „полу-хаџија” итд. Раду је придодата табела процената хаџија у различитим градовима кроз дати период.

На крају књиге налазе се библиографија (327-346) и индекс имена и појмова (347-358).

Овај избор чланака Суареје Фароки морао би да заинтересује домаћу стручну јавност, ако не због постигнутих историографских резултата – као што смо видели, поље њеног интересовања су углавном урбане средине Бурсе и Истанбула – онда због изванредних методолошких достигнућа у проучавању различитих поља друштвене историје у условима релативне оскудности извора. Уосталом, будући да се ради о еминентном османисти, упознавање са њеним радом неопходно је сваком озбиљном истраживачу српског народа у новом веку. Изузетна теоријска поткованост, закључци строго утемељени на изворима и промишљеној анализи, инсистирање на отварању нових питања и преиспитивању закључака „традиционалног и традиционалистичког” приступа, прецизност и систематичност у излагању, више су него довољни разлози да се овом аутору посвети посебна пажња.

Дарио ПИКУЛИЋ

К.А.Максимович, Закон соудьный людъмъ, *Источниковедческие и лингвистические аспекты исследования славянского юридического памятника*,

Институт русского языка им. Виноградова, Москва 2004, 229

Овај изузетно значајан споменик древног словенског законодавства појавио се недавно захваљујући преданом труду и несумњивој научној компетенцији аутора К.А. Максимовича. У *Уводу* он истиче да се о овој монографији више пута расправљало на научним састанцима у Одељењу историјске граматике и историјске лексикографије Института за руски језик “В. В. Виноградов”, што несумњиво говори о великом значају овога споменика не само за правну науку, него и за многе друге филолошке дисциплине. Рецензенти који су дали веома позитивно мишљење о овоме раду спадају у сам врх научних области којима се баве; то су: акад. Л.В.Милов, експерт за словенске преводе са грчког језика, М.И Чернишева, стручњак за староруске споменике и изузетан лексикограф, Е.М.Верешчагин, познати и признати стручњак за ћирилометодијевску проблематику и др.

Закон соудьный людъмъ (даље ЗСЉ) је “најстарији правни споменик на словенском језику и један је од најстаријих текстова словенске књижевности у целини”. (стр.5) На самом почетку Аутор истиче да основу ЗСЉ чине: а) превод појединих глава византијског правног зборника “Еклоге” са грчког језика, б) византијска “Еклога” била је допуњена, током превођења, црквеним казнама (епитимијама) које упућују на западну (латинску) покајнички традицију, в) од самог почетка наука је приметила да су се у овом споменику сачували и исконски словенски правни обичаји, тако да он јесте, кад је реч о историји права, уникатни производ синтезе грчко-византијских, западно-латинских и словенских правних норми.

У Поглављу I (стр.7-23) разматрају се питања везана за “бугарску”, “моравску” и “македонску” теорију о пореклу ЗСЉ, за ауторство овога споменика, за његову генезу и на крају наводе се издања ЗСЉ.

Личност која је започела изучавање словенских правних превода у Русији био је барон Г.А. Розенкамф. У својој монографији о формирању Крмчије он је превод збирке канона Јована Схоластика не само дефинисао као најстарији у словенској хришћанској књи-

жевности, него је и Бугарску одредио као локацију где је превод настао. Стога је сматрао да је и ЗСЉ из Бугарске дошао у Русију. Овај научник исправно подвлачи преводни карактер ЗСЉ и налази његово извориште у византијском грађанском законодавству – између осталог и у “Еклоги” императора-иконоборца Лава III и императора Константина V – који он, истина, поистовећује са много каснијим зборником “Прохироном” и назива га “Еклога Василија и Лава Мудрог” (стр.8). К.А.Максимович подвлачи да је гроф Розенкамф први приметио да у ЗСЉ постоји прилагођавање византијских казних мера словенским правним обичајима. Аутор сматра, у закључку, да Г.А.Розенкамф не наводи убедљиве доказе о “бугарском” пореклу споменика а та је теза некритички примењивана током читавог XIX века (стр.8.) Треба подвући да је недостајала језичка анализа споменика, односно језички докази који би потврђивали или негирали “бугарску” теорију. И током читавог XX века “бугарска” теорија има широк круг присталица, а међу њима предњачи истакнути научник В.Н.Златарски који игнорише закључке Н.С.Суворова о западно-латинском утицају видном у ЗСЉ или став А.И.Собољевског који је у ЗСЉ пронашао западнословенску лексику (стр.9). Могло би се закључити да је главни недостатак научних становишта био, између осталог, у томе што је акценат стављан на садржинску страну текста а пренебрегавала се језичка основица под изговором да се ЗСЉ сачувао само у руским преписима и то не пре XIII – XIV века.

Радови чешких научника Вашице и Прохаске оповргли су теорију о “бугарском” пореклу споменика. Ј. Вашица је, ослањајући се на радове руских научника Н.С.Суворова и А.И.Собољевског, открио у ЗСЉ и у тзв. “Методијевом номоканону” нове лексичке и граматичке “моравизме” показавши језичку и тематску сродност ових споменика са најстаријим словенским споменицима моравске провенијенције, нпр. са Методијевим Панонским житијем, са Кијевским листићима итд. Према неким језичким и литерарним подацима Вашица закључује да је ЗСЉ дело самога Константина Филозофа, настало у време моравске мисије солунске Браће између 863-867.г. Наводећи и неке слабости у доказивању “моравске” основице ЗСЉ у Вашициним радовима К.А.Максимович подвлачи да је у радовима грчког слависте Х.Папастатиса “моравска” теорија добила интересантне обресе. Папастатисова теорија се заснива на упоредно-фило-

лошким чињеницама, мада се ослања и на дотадашње резултате формалне анализе ЗСЈ. Он, као и Вашица, одбацује “бугарску” теорију смислено закључујући да је само код западних Словена могло доћи до утицаја латинске покајничке праксе на норме у ЗСЈ (стр. 15). За разлику од Вашице Папастатис сматра да је аутор ЗСЈ не Константин-Ћирило него његов брат Методије. Његово је становиште да је ЗСЈ настао још за Ћириловог живота – између 863-866 (стр.16).

Варијанту “моравске” представља “панонска” теорија. Х.Ф.Шмита. Он сматра да су се световни и црквени текстови могли наћи у истом правном зборнику само тамо где су се “практиковали судови са мешовитим саставом судија”, а такви су судови, према Шмиту, постојали само у Панонској дијецези (стр. 16).

С.В. Троицки је, насупротив “моравској” и “панонској” истакао и трећу – “македонску” теорију. Према Троицком ЗСЈ је саставио Методије 830.г. у грчкој области Стримон, на граници са Бугарском, која је била насељена Словенима (Србима – према Троицком). У њој је Методије био војни намесник. К.А.Максимович има доста лепих речи за ову теорију истичући њену “смисленост и оштрину аргументације”; она умногоме објашњава нејасна места из Панонских житија и, што је важно, Троицки покушава да докаже да је протограф ЗСЈ написао Методије на словенском језику, али грчким словима, јер Браћа тада још нису била изумела словенску азбуку (стр. 16). Касније, у време моравске мисије, он је преписан ћирилицом и “укључен у “Методијев номоканон”“. Тиме Троицки објашњава лексичке “моравизме” у овом споменику. Наравно, и ова теорија према мишљењу К.А.Максимовича има недостатке што умањује њену научну утемељеност а реч је, пре свега, о коришћеним изворима (стр. 17). Троицки није имао на располагању научна издања ЗСЈ па је то додатно отежало анализу споменика; најслабије место ове теорије, према Аутору ове монографије, јесте писмо којим је написан архетип ЗСЈ и према његовом мишљењу најприхватљивија је засад “моравска” теорија, мада и ту има много нерешених питања.

Кад је о ауторству реч, о чему је већ понешто речено, Вашица сматра, поредећи споменике настале на словенском западу (Методијево житије, Кијевски листићи итд.), да је аутор ЗСЈ Константин-Ћирило. Примери које наводи Вашица, као и његов став према

лексичком варирању, или су већ застарели или не говоре ништа о ауторству, него пре о дијалекатској и територијалној припадности споменика.

Говорећи о издањима овога споменика (стр.23-25) Аутор истиче да се, у суштини, само два могу сматрати за научна у правом смислу речи. Она су се појавила у 60-тим и 70-тим годинама XX века (М.Н.Тихомиров и Л.В.Милов издали су кратку редакцију ЗСЉ и кратку и опширну редакцију ЗСЉ). Важно је истаћи да су ове две редакције настале аутономно – кратка редакција са црквеним казнама (епитимијама) била је предвиђена за црквене судове, а опширна редакција, без црквених казни, била је намењена грађанским судовима; из овога проистиче чињеница да је кратка редакција била интерполирана у Крмчије као зборнике црквеног права док је опширна редакција била је преписивана заједно са староруским правним споменицима грађанске провенијенције.

У Поглављу II (стр. 26-53) Аутор се бави многим питањима која се тичу овога споменика а то су: текстологија, композиција, преводилачка техника, кратка редакција ЗСЉ (ова најстарија редакција ЗСЉ има 32 главе од којих 10 чине превод “Еклоге” веома близак оригиналу а остале су мање или више слободни преводи са важним допунама), методолошке примедбе, композиција и правни карактер ЗСЉ итд. Из овог опширног одељка урађеног систематично и прегледно истакла бих – остављајући правницима да се позабаве правном страном текста и овог и свих осталих одељака у овој монографији – оно што се односи на технику превођења и на питања везана за преводилачко умеће које се нарочито читује приликом превођења чланова “Еклоге” који су инкорпорирани у ЗСЉ; питање је, наиме, да ли је то стваралачки поступак или само пука језичка адаптација оригинала. Аутор ове монографије је очигледно добро упознат са теоријама превођења, тачно оперише појмовима који се у преводилаштву употребљавају а лингвистички термини типа: синтагма, лексема, семема итд. адекватно се употребљавају. Интересантно је Ауторово објашњење синтагми-појмова “пуни еквивалент” и “нулти еквивалент” који налазе своје место у преводилачком поступку везаном за транспозицију грчког текста на словенски.

К.А.Максимович с правом скреће пажњу да поређење словенског превода ЗСЉ и грчке “Еклоге” говори о сложености прево-

ђења и о великим захтевима који су пред преводиоца постављани – било је потребно да се грчки текст што више приближи словенском читаоцу а да би се то постигло примењивани су најразноврснији преводачки поступци (стр.40-52). Како би се постигло *начело јасноће* превода у ЗСЉ скоро и да нема позајмљеница и калкова, уколико би они били неразумљиви словенском читаоцу, а жеља за јасноћом и разумљивошћу контекста условила је појаву описног превода – поједине грчке речи преводе се описно, синтагматским спојевима. Значајна је и Ауторова напомена да језик ЗСЉ упућује на личност (личности ?) која је морала бити савршен грчко-словенски билингвист. Изванредно познавање књижевног грчког језика могли су поседовати само они који су се васпитавали у Византији, у неком од њених значајних културних центара, а одлично знање словенског језика могао је стећи само онај (они) који је живео у мешовитој грчко-словенској средини (стр. 54). То су – закључак је логичан – могла бити само солунска Браћа, савршени билингвисти а текст ЗСЉ настао је у Моравској као плод њиховог рада. Нешто касније (стр. 73) Аутор и експлицитно износи свој став о месту настанка ЗСЉ – према његовом мишљењу утемељенија је теза да је текст настао у “у чешким земљама” и да је у Русију дошао средином XI, а ни језички ни текстолошки ни историјски моменти не упућују на “бугарску” територију.

У Поглављу III (стр. 57-83) расправљају се многа питања везана за глосирање, за почетак староруске рецепције ЗСЉ (најстарији текстови ЗСЉ потичу с краја XIII в. То су Новгородска и Устјужска крмчија. Прва представља најстарију верзију крмчије руске редакције која је састављена у Русији 70-тих година XIII в. и везана је за Крмчију св. Саве (за Законоправило св. Саве). Друга потиче с краја XIII – XIV в. и најстарији је тип словенског номоканона који укључује у себе и дела Методија и његове школе (стр.57-58)), *за кратку, опширну и сведену редакцију* ЗСЉ (Опширна и сведена редакција пореклом су из старе Русије. Према Тихомирову опширна редакција настала је у Новгороду или Пскову у првој пол. XIVв. (стр. 80). У њу су ушли чланови из других преводних словенских правних споменика, из “Мојсијевог закона” и “Земљорадничког закона”, из” Словенске Еклоге”; у неким члановима ЗСЉ види се утицај грчке “Еклоге” и српског превода “Прохирина” (стр. 84). Сведена редак-

ција настала је, опет према Тихомирову, поч. XV в. у Москви, у време митрополита Кипријана (стр.83) и представља, најједноставније речено, “свођење” кратке и опширне редакције ЗСЈ у трећу “сведену” варијанту.

У закључку овог поглавља Аутор истиче неколико значајних и важних момената, између осталог и то да се ЗСЈ до XIII в. у Русији убраја у најважније правне изворе и да се у “крмчијама преписивао заједно са “Методијевим номоканоном”. Кратка редакција ЗСЈ укључена је у званичан правни зборник руске цркве – у штампану крмчију из 1653.г.

У Поглављу IV (стр. 86-120) налази се много драгоцених података који се тичу упоредне језичке анализе различитих редакција; у оквиру тога је и веома занимљив одељак о лексици ЗСЈ, а пре свега пажњу заслужују Ауторова разматрања која се тичу тзв. “моравизама”. У став да су “моравизми” у ствари позајмљенице из панонско-моравског књишког језика IX-X в. које су постале део старословенског лексичког фонда, Аутор уноси извесне тачне исправке и допуне; наиме, сви “моравизми” нису постали конститутивни део старословенског лексикона – у бугарско-македонским споменицима нема лексема **ws-d** “света причест”, **k nix** “војни заповедник, официр”, **k-petra** “кума” итд; даље, за моравизме, широко схваћене, могу се сматрати и западнословенске позајмљенице (или калкови) из латинског језика, старословенски латинизми: **ban4 k em' t'**, **kd - da k d yga** итд и оне су се могле појавити само на западнословенском терену. Аутор наводи, у даљем разматрању, речи који су непознате у бугарско-преславској књижевности, нпр. **va m** у значењу “грех, злочиначки поступак”, речи које се јављају у бугарским споменицима али их нема у дијалектима, нпр.: **nal' vera** “супруга”, **mb l ost x** “немарност, нехат”, **repri 4 znx** “ђаво” итд. Наводе се и сумњиви “моравизми” типа: **ra i ti** “бринути се” **radi** и **d n 4** “због, ради”, **pal out'** “сведок” итд.

У овом одељку наилазимо и на стриктно граматичке податке као што се: примери старог аориста, партиципи и инфинитивне конструкције, апсолутни датив, синтакса падежа итд. Анализа се завршава неколиким закључцима који се тичу методијевског језичког узуса : ЗСЈ спада у законодавни рад Методија у време када је био

епископ Панонске дијецезе и кад је могао користити домаћи, моравски културни дијалект у коме се широко користе лексички, морфолошки, синтаксичи и сл. “моравизми”. Утицај грчког језика на ЗСЉ сасвим је спорадичан а језички *habitus* ЗСЉ изразито је словенски. Ауторов је закључак да су многи архаизми и дијалектизми замењени одговарајућим лексичко-семантичким еквивалентима.

У Поглављу V (стр. 122-124) говори се о коришћењу ЗСЉ у староруским споменицима .

У Поглављу VI (стр. 125-129) налазе се Закључци који се тичу типова рецепције словенских споменика у старој Русији (нпр. ЗСЉ). Даље следује Прилог који се тиче Устјужске крмчије из XIII-XIVв. Монографија се завршава научном апаратуром коришћеном у раду.

Монографија К.А.Максимовича важан је и значајан допринос изучавању староруског писаног наслеђа – тачније, изучавању законских споменика који су функционисали на територији староруске државе и у оквиру руске православне цркве; они сведоче о законодавном раду световних и црквених инстанци чији је циљ био да се заведе правни поредак и правна регулатива и у државном и у црквеном и у народном животу. Упућивање на везе са другим словенским земљама кад је реч о законодавном раду , у овом случаји и са средњовековном српском државом, само повећава вредност овога рада. Српски историчари права сигурно ће имати шта о овоме да кажу. Историчари руског и других словенских језика имају још један драгоцен извор за даља, детаљнија и свеобухватнија дијахрона проучавања словенских језика и дијалеката, узимајући, наравно, у обзир и језичке примере које је К.А.Максимович навео и прокоментарисао.

Гордана ЈОВАНОВИЋ

Добрило Аранитовић, *Подриње у устанцима 1804-1815*,
Заслон, Шабац 2005, стр. 558

Налазећи се на балканској ветрометини, Србија је од свог настанка била непрестано изложена нападима разних освајача. Једном од њих, ипак, није могла да се одупре. Средином 15. века потпала је под власт Отоманске империје. Потребни су били векови да Србија оснажи и да са себе скине јарам турског ропства. Предвођена великим Карађорђем Петровићем, устала је она на Сретење 1804. године. У бројним битакама и бојевима показала је одлучност и снагу да се ослободи вековне туђинске власти. По ратиштима на скоро целој територији, потоцима крви и костима својих најбољих синова, градила је Србија своје нове темеље. У овој борби, због свог геостратегијског положаја унутар Србије, посебно значајну улогу имало је, управо, Подриње. »Укљештено између Саве и Дрине, односно Срема и Босне, Подриње је од првих устаничких дана крваво попреште многих бојева. Турци су преко Мачве и Шапца надирали ка Београду, односно преко Јадра и Рађевине у Ваљевску нахију и даље у Шумадију. Устаници су настојали да се учврсте на Дрини и спрече, уз јужно ратиште и долину Мораве, најопаснији правац турских насртања на ослобођену устаничку територију. Отуда читави гроздови устаничких шанчева у Мачви, Поцерини, Јадру и Рађевини, безброј бусија и мегданишта. Река Сава била је жила куцавица устаничког Подриња: преко ње су стизали српски добровољци у помоћ побуњеној браћи али и помоћ у оружју, муницији и храни, а по потреби, нарочито после пропасти Првог устанка, преко ње су реке избеглица узмицале испред осветничке отоманске сабље».

Већ у фебруару 1804. године Подриње је попреште првих битака, у Бељину и Свилеуви, а средином априла, на Лазареву суботу, и чувеног боја на Чокешини, највећег хајдучког стратишта. Устаничка победа на Мишару (1806) је можда и највећа у целом устанку. Сукоби на Дрини, око Лознице и Лешнице, скоро да и нису престајали у целом току устанка. Коначно, у Подрињу је вођена и последња одбрамбена битка у Првом српском устанку, која је значила слом устанка, битка на Равњу 1813. године, али и последња победничка битка у Другом српском устанку, битка на Дубљу 1815. године. У кратким периодима кад непријатељ није претио Подрињу, или бар кад то није

снажније чинио, Подринци су се несмањеном жестином борили против њега и на осталим ратиштима по Србији, остављајући и тамо своје животе.

О величанственом доприносу Подринаца стварању модерне српске државе и данас сведоче места некадашњих шанчева и бусија, бројне песме и легенде о биткама и бојевима, устаничким вођама и обичним устаницима, спомен - обележја расута по целом Подрињу. Устаничко Подриње незаобилазно је у историографским радовима о Првом и Другом српском устанку. Оно је неисцрпна инспирација и књижевника, сликара и разних других уметника. Време, међутим, чини своје. Заборав је неизбежна појава. Показало се то, између осталог, и приликом обележавања 100-те годишњице Првог српског устанка, када једна изузетно племенита идеја, да свештеници, сваки у својој парохији, попишу изгинуле у ратовима за ослобођење и независност Србије у 19. веку, није до краја реализована. Читав век после овога, ни бројне установе широм целе Србије нису довољно чиниле да се заборав предупреди. И онда, поново је искорачило Подриње, као и приликом отпочињања устанка. Оно је прво добило књигу истински споменик знаменитим догађајима, истакнутим личностима, али и обичним устаницима - Подринцима. Ништа ту, међутим, не би било необично, пошто је Подриње и заслужило да у томе буде прво, да књигу -споменик, уместо институције или екипе истраживача, није осмислио и реализовао, од почетка до краја, појединац, Добрило Аранитовић.

Заљубљеник у прошлост овога дела Србије, са еланом истраживача какав се ретко среће, а библиограф од заната, Добрило Аранитовић је у част двовековног јубилеја од почетка Првог српског устанка, тог «вечног тренутка» српске историје, подарио научној и културној јавности својеврсну енциклопедију, књигу *Подриње у устанцима 1804-1815*, у којој је лексикографски и библиографски средио најразличитију грађу «о устаничком Подрињу». Шта књига, заправо, све садржи, сам Аранитовић каже: «Реч је о бојевима, устаничким шанчевима, најзначајнијим топонимима и административним називима, личностима без обзира одакле су, са које стране и у ком својству су биле судеоници устаничких збивања, затим попис научних, публицистичких, књижевних и уметничких сведочанстава о устаницима насталих у протекла два века. Обухваћени су и пописи ра-

дова о устаничким спомен-обележјима, пригодним свечаностима и јубилејима, разнолики одједи устанка у свести савременика и потомака».

У првом делу књиге, на основу литературе и објављених историјских извора, Аранитовић је хронолошким редом обрадио 27 најзначајнијих устаничких бојева у Подрињу, као и 76 археолошки истражених устаничких шанчева, дајући кратак опис сваке битке, односно боја, као и сваког шанца. Такође, објаснио је он и 160 значајнијих географских и управно-административних назива (села, засеци, реке, планине и сл.), наглашавајући њихов значај у устаничком времену. У овом делу књиге својеврсне биографије добило је *40 војвода и других истакнутих устаничких старешина* (Богићевић Антоније, Катић Јанко, Лазаревић Лука, Марковић Илија, Марковић Сима, Ненадовић Јаков, Ненадовић Матеја, Николајевић Петар (Молер), Обреновић Милош, Обреновић Милан, Стојићевић Милош, Теодоровић Лазар, Чупић Стојан и др.), затим: *24 капетана* (Бакал Милосав, Дабић Гаја, Лазаревић Марко, Марковић Ђука, Милутиновић Јовица, Срдан Илија, Стојићевић Ђука, Штитарац Марко и др.), *27 кнезова* (Гарашанин Милутин, Кнежевић Иван, Пантелић Марко, Петровић Вићентије); *девет истакнутих јунака* (Апостоловић Узун Мирко, Зека Буљубаша, Јакшић Јаков, Курсула Јово, Смиљанић Никола, Томић Јован и др.); *70 буљубаша и харамбаша* (Бојиновић Теодор, Дабић Живко, Јокић Петар, Младеновић Глигорије - Глиша, Мутап Лазар, Симић Матија. Турчија Ђорђе и др.); *осам барјактара* (Милосављевић - Паштрмац Сима, Марковић Радован и др.); *37 совјетника, устаничких писара, судских чиновника, учитеља, иконописаца и народних певача* (Вишњић Филип, Ђурић Јанићије, Караџић Стефановић Вук, Лукић Аврам, Милутиновић Сарајлија Сима, Протић Анта и др.)

Задивљује Аранитовићева истрајност да од заборава отргне бројне друге личности чија је делатност везана за устаничка збивања на подручју Подриња од 1804. до 1815. године: сеоске кметове, трговце, занатлије, обичне устанике, чак њих 592, затим свештенике, калуђере, истакнуте црквене старешине, укупно 52 лица; аустријска војна и цивилна лица као и Србе «из прека», њих 53; осам руских војних и цивилних лица, али и 128 турских војних и цивилних лица. Нарочиту пажњу посветио је он обичним устаницима, не запостављајући ни оне и са најоскуднијим поменом. Оваквим приступом, Ара-

нитовић је умногоме допунио спискове које су подрински свештеници радили 100 година раније.

Други, и најобимнији део књиге (189-436) јесте *Библиографија радова о устанцима у Подрињу 1804-1815. године* (објављена грађа, монографије, чланци, студије, прикази, популарни чланци и радови мемоарског карактера и сл.) Разврставши све радове у бројне одељке, Аранитовић се у сваком од њих придржавао хронолошког редоследа њиховог објављивања, или прештампавања, дајући тако богатој и веома разноликој пописаној грађи и једну «друштвено-политичку и културолошку димензију». Обрадио је Аранитовић у овој библиографији 140 појединачно објављених докумената и зборника грађе. Међу њима је и 37 писама и различитих Карађорђевих наређења. За појединачно објављене документе Аранитовић кратко интерпретира њихов садржај, док за зборнике грађе он углавном даје свеобухватан преглед садржаја, као, на пример, за едиције: *Списи бечких архива о првом српском устанку*, *Грађа из земунских архива за историју Првог српског устанка*, или за дела Велибора — Берка Савића: *Прота Матеја Ненадовић- Акта и писма* и *Карађорђе -Документи* и др.

О почетку, току и пропасти Првог српског устанка у Подрињу, о знаменитим бојевима, као и о Другом српском устанку на овом подручју Аранитовић наводи 592 рада, указујући углавном и на њихов садржај. Посебно, о устаничким шанчевима и утврђењима аутор је издвојио 79 радова, а о личностима чија је делатност везана за устаничко Подриње чак 486 радова. Годишњице, јубилеји и прославе заступљени су у овом делу са 267 радова, док је о устаничким спомен-обележјима Аранитовић пописао 125 радова.

Трећи део својеврсне Аранитовићеве енциклопедије представља попис књижевних радова и уметничких сведочанстава о устаничким збивањима и личностима у Подрињу од 1804. до 1815. То су, у првом реду, народне епске и лирске песме, уметничке песме, романи, приповетке и драме, али и попис свих радова о њима. Аранитовић је пописао 108 епских и лирских народних песама и чак 200 радова о Филипу Вишњићу и епским песмама посвећеним устаничким бојевима у Подрињу. Уврстио је Аранитовић у ово своје дело и 97 уметничких песама о личностима и устанцима у Подрињу и 13 радова о њима, као и 37 прозних и драмских радова о устаницима у Подрињу и 38 радова о романима и драмама посвећеним устанцима у Подрињу.

Лакше сналажење у обиљу разноврсне грађе у овој књизи, Аранитовић је омогућио израдом: пописа чак 226 коришћених периодичних публикација и календара; регистра 657 аутора, приређивача и преводилаца; регистра 730 географских термина и административних назива; предметног регистра 1.290 имена, као и насловника књижевних дела са тематиком Подриње у устанцима 1804-1815, у коме је пописано 46 епских народних песама, три лирске народне песме, 48 уметничких песама, шест приповедака, шест романа и 10 драма.

Уз све ово, књига је обогаћена портретима истакнутих устаничких личности и сликарским виђењима знаменитих бојева и битака, скицама шанаца и утврђења, факсимилима значајних докумената, фотографијама спомен-обележја, личног наоружања појединих устаничких војсковија, њиховим печатима, заставама и сл.

Зналачки урађена, по најсавременијим принципима, ова библиографија биће незаобилазна за све историчаре Првог и Другог устанка, али и за бројне друге истраживаче.

Овим грандиозним делом, овим истинским спомеником не само Подринцима и Подрињу, већ и читавом раздобљу у коме је настала Србија као модерна држава, Добрило Аранитовић је, попут Милана Ћ. Милићевића чувеним *Помеником*, спречио да заборавимо заслужне претке и знамените догађаје из историје. Његово *Подриње у устанцима 1804-1815*, као својеврсна енциклопедија је управо продужетак нашег памћења. Она нас враћа историји, нашим коренима. Без ње бисмо заиста били тело без душе.

Момчило ИСИЋ

Бранислав Недељковић, *Изабрани радови*, Правни факултет,
Подгорица 2005, 525

Правни факултет Универзитета Црне Горе у Подгорици, у оквиру библиотеке *Баитина*, објавио је недавно књигу изабраних радова проф. др Бранислава Недељковића (1907, Зајечар - 1989, Дубровник), једног од наших најистакнутијих правних историчара. Тиме се ова наставно-научна установа одужила једном од својих првих професора, мада је професорски ангажман Бранислава Недељковића на Правном факултету у Подгорици (тада Титограду) трајао само четири године (1972 - 1976).¹ Избор радова начинио је академик Мијат Шуковић, док је предговор написала др Невенка Богојевић-Глушчевић, професор Римског права на Правном факултету у Подгорици. На крају књиге (стр. 515-523) приложена је и библиографија радова проф. Недељковића, коју је пре петнаест година израдила Аница Лалић и објавила у *Историјском часопису* број 37, за годину 1990, стр. 281-290.

Књига *Изабрани радови* проф. Бранислава Недељковића садржи укупно 10 његових остварења, што са предговором, библиографијом и садржајем чини 525 страна текста. Говорећи са пуно поштовања о проф. Недељковићу, проф. Богојевић-Глушчевић је у предговору (стр. 5-18) дала основне биографске податке о аутору, као и кратак приказ његових најзначајнијих радова. Треба ипак приметити да извесни подаци наведени у предговору нису у сагласности са биографским подацима о проф. Недељковићу, објављеним у *Енциклопедији српске историографије*, Београд 1997, стр. 528-529 (Ј. Даниловић).

Универзитетску каријеру проф. Недељковић је започео 1935. године на Правном факултету у Београду као асистент, а од 1937. године је наставио као доцент на Катедри за грађанско право. У Београду је остао, са прекидом за време немачке окупације, до 1947. године, када је по сопственој жељи прешао у Сарајево, као један од оснивача тамошњег Правног факултета. На Правном факултету у Сарајеву предавао је Историју државе и права до 1951. године, када се због здравствених разлога преселио у Дубровник, где је радио као научни саветник Историјског института САНУ на раду у Дубровачком архиву. Године 1971. изабран је за редовног професора за предмет Римско право на тада основаном

Правном факултету у Титограду (Подгорици), где је радио до свог пензионисања.

Кључно место у овом избору радова представља докторска дисертација проф. Недељковића *Историја баштинске својине у Новој Србији од краја XVIII века до 1931* (стр. 19-343), коју је он одбранио на Правном факултету у Београду 9. маја 1934, а која је 1936. године у два наврата објављена (други пут са предговором проф. Живојина Перића). Овај рад је од капиталног значаја за разумевање својинских односа у Србији новијег времена. Можда је штета што се приређивачи нису одлучили за друго издање са предговором проф. Перића.

Канун Леке Дукађина, Арбанашко обичајно право, је рад кога је проф. Недељковић преузео из рукописне заоставштине Валтазара Богишића, чији је велики поштовалац и познавалац био и у чијем архиву је често радио. Проф. Недељковић је *Канун Леке Дукађина* објавио и пропратио значајном студијом о обичајном праву Арбанаса. Изворно текст је публикован у *Аналима Правног факултета у Београду* 1956, стр. 429-462 + прилози 463-474. *Изабрани радови*, међутим, садрже само пропратну студију без текста *Кануна* (стр. 345-386), што сматрамо да је штета.

Расправа *Поводом студије Вернера Цимермана о Валтазару Богишићу (Историјски часопис, Београд 1970, 16-17, 1966-1967, стр. 301-314, Изабрани радови, стр. 387-404)*, је детаљан приказ и оцена студије о Богишићу швајцарског научника Вернера Цимермана (Werner G. Zimmermann), објављена 1962. године у Визбадену (Wiesbaden).

Децентрализација у нацрту устава Стојана Протића (Правна мисао, Београд 1945, год. XI, бр. 1-4, стр. 61-73; Изабрани радови, стр. 405-417) је покушај да се објасни зашто је приликом доношења *Видовданског устава* централизам победио, или како сам аутор каже *зашто је морао да победи*.

Историјски развој својине (Наша стварност, Београд 1937, бр. 9-10, стр. 117-122; Изабрани радови, стр. 419-427) је један од првих радова проф. Недељковића и представља кратак, популарно написан преглед историјата најважније установе приватног права. *Породица и наследство (Архив за правне и друштвене науке, Београд 1940, књ. XL, бр. 1, стр. 8-26; Изабрани радови стр.*

429-452) је рад који пореди савремену породицу са задружном породицом, објашњава односе у њој и систем наслеђивања.

Постанак задруге (Правна мисао у част Живојина Перића, Београд 1937, год. 3, број 11-12, стр. 595-604; Изабрани радови, стр. 453-462), још један од раних радова, је допринос дуго вођеној дискусији о постанку задруге, с посебним освртом на дело Reisker-a, Die Serbische Zadruga.

Правна политика, неколико речи о закону о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе од 5. XII 1931. год. (Архив за правне и друштвене науке, Београд 1934, књ. XXIX, бр. 1-2, стр. 106-120; Изабрани радови, стр. 463-482), је детаљан коментар закона о аграрним односима од 1931. године и уједно најстарији текст проф. Недељковића овом избору радова.

Помену имена Кобила, Кобилић у актима Хисторијског архива у Дубровнику у XIV и XV веку (Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд 1984, књ. 47-48, 1981-1982, св. 1-4, стр. 101-113; Изабрани радови, стр. 483-498) је један од последњих радова проф. Недељковића, настао као резултат његовог рада у Дубровачком архиву. На основу архивске грађе аутор показује да се имена Кобила и Кобилић јављају већ од 1313. године, а што се све доводи у везу са легендарним Милошем (К)Обилићем.

Уговор у корист трећег (Архив за правне и друштвене науке, Београд 1937, књ. XXXIV, бр. 2, стр. 233-246; Изабрани радови, стр. 499-514) је популарно написана расправа о овој врсти уговора.

Објављивање изабраних радова проф. Бранислава Недељковића је несумњиво хвале вредан подухват, јер су млађим читаоцима доступна на једном месту радови објављени у временском интервалу од пола века. Ипак, књизи се могу упутити и извесне замерке које су се могле избећи. Прво, у избору није нигде наведено из које публикације и из ког издања је одговарајући текст преузет. То се може правдати чињеницом да је на крају приложена библиографија радова, али поједини текстови су објављени у два наврата (*Историја бајтинске својине, Постанак задруге, Породица и наследство*), па се не види које је издање употребљено. Друго, сматрамо да је радове требало изложити хронолошким редоследом настајања. Овако како су поређани, заиста се не види никакав систем. Чини нам се исто тако да су се пажљивијим прегледом мо-

гле избећи неке штампарске грешке и непрецизности приликом цитирања. И најзад, мислимо да је избор радова требало поверити правном историчару, што академик Шуковић није. Наравно, ово је субјективно мишљење писца ових редова, али сматрамо да су у избору радова пре требало да нађу места много важније расправе професора Недељковића као што су *Сок и сочбина у старом српском праву*, *О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана*, *Мешовита порота* и можда још неке, него радови као што су *Породица и наследство*, *Правна политика* или *Уговор у корист трећег*. Сматрамо да би пажљивији избор још боље приказао младим генерацијама професора Недељковића као врсног правног историчара.

Срђан ШАРКИЋ

Ф. Џајгентс, *Моћ и похлепа. Кратка историја света*, (Philip Deane Gigantes, *Power & Greed – A short history of the world*), Моћ књиге, Београд 2004, (2. изд.), 255.

Да су жудња за моћи и похлепа више него присутни у људској историји, то свакако не би порекли ни лаици ни историчари. Међутим, тежња да се овај став прошири, да се моћ и похлепа прикажу као апсолутни покретачи односно, суштину историјског кретања, представља свакако велики научни и списатељски изазов. Управо ово и јесте окосница дела Филипа Џајгентса.

Уз ову уводну напомену одмах треба додати да Филип Џајгентс није историчар по струци иако је његов животни пут толико богат да преставља својеврсну микро историју 20. века. Аутор је пореклом Грк, рођен у Солуну почетком двадесетих, одакле је током немачке окупације, у доби од 17, пребегао у Египат. Овде се убрзо прикључио Краљевској морнарци са којом суделовао у једној од најпогубнијих кампања Другог светског рата – конвоју за Мурманск. У каснијој фази светског скукоба Џајгентс је учествовао као канадски ратни дописник, а на исту дужност обављао је и у рату у Кореји. То-

ком ових година, до 1963. Џајгентс је радио и за британску обавештајну службу што ће га на својеврстан начин довести у везу и са Кимом Филбијем. Истовремено, Џајгентс се бавио и списатељством, објавивши више од туче наслова, укључујући и овај последњи, да би у својим зрелим и позним годинама усмерио и ка политичкој делатности. У овоме, изузев именовану на положај сенатора, није имао превише успеха. Укратко, аутор дела које овде представљамо није био објективни проучавалац историје, него њен врло активан учесник.

На почетку, говорећи о свом делу, аутор наглашава да је оно бити намерно кратко, као и то да нема правила по коме историја не може бити забавна. Ових навода Џајгентс се заиста и држао. Спис је мањег обима, тек нешто више од 250 страна, а сама тематика изложена је на забаван и занимљив начин. Трећу назнаку, неку врсту рекламног слогана, да је представљена историја «без величанствених битака, мудрих владара и поноситих нација» аутор није следио, или бар не у потпуности. То вероватно није ни могао јер без њих историја једноставно не постоји. Друго је и сасвим оправдано питање, у којој мери битке, владари и нације заиста утичу на креирање историјске стварности.

У делу Филипа Џајентса јасно су омеђене две целине, обе раздвојене на више поглавља. Прва, знатно мања, посвећена је личностима које су у врло дугом временском распону, између око 3100. старе до 632. године нове ере, своју мисао па и праксу усмерили на решење сукоба између слободе појединца и друштвених правила која су ту слободу ограничавала. У ову групу «горостаса» како их је аутор назвао сврстано је девет личности односно, група. То су Мојсије, Солон и Платон, затим Христ, те легендарни мислиоци Блиског и Далеког истока, утемељитељи Браманизма, Буда, Лао Це, Конфучије и Мухамед. Личности које су овде наведене имале су по Џајгентсовом мишљењу највећи број следбеника, а њихово учење обележило је људско друштво.

Други део књиге Џајентс је посветио носиоцима супротних тенденција, историјским личностима које су реметиле друштвени поредак, кршиле или изигравале његова правила. Њих он назива «великим згртачима» и налази их у свим историјским епохама. Избор пак ликова, као и у претходном делу, последица је ауторове личне процене. Кроз њих аутор представља поједина раздобља углав-

ном европске историје па је тако Агрипина, супруга цара Клаудија «велики згртач» у епохи Рима, док је царица Теодора пример и репрезент истог у доба Византије.

Категорију «велких згртача» Џајентс распознаје и у каснијем периоду средњег века о коме говори у наредне две главе. Оне су посвећене углавном централним историјским догађајима, продору муслимана, касније Турака у Европу и као реакцијна ово, Крсташким походима. Овде аутор исказује и извесну критику према евроцентризму, мада му према временској раздеоби и сам подлеже, саглашавајући се са појединим историчарима да се ислам за само један век развио колико и хришћанство за седам, поткрепљујући то и хронологијом догађаја измеђи 635. и 846. године.

У наставку прегледа историјских збивања писац овог дела напушта Европу и сели се на тло Јужне Америке. Но и овде, можда и више него у Европи поново доминирају «велики згртачи» сада оличени у конквистадорима Кортесу и Пизару рушитељима царства Астека и Инка.

Хронолошки след аутора поново враћа у Европу на почетак 16. века и настанак протестантизма, као и његове огромне последице, раскол цркве на западу и верске ратове. Згртачи не момоилазе ни ово време с тим што су још више него раније оличени у и врховним поглаварима римокатоличке цркве. Даља и дубља последица протестантизма је пресељење аријевске језичке групе, која осим Јужне Америке сада крчи пут и на просторима Северне. Тиме ће се Европљани заједно са својим америчким потомцима, аптрахујући при том и њихов не мали допринос модерној демократији, претворити по мишљењу аутора у «највеће грабљивце у историји».

Наредна поглавља посвећена су савременом добу, оном насталом под утицајем Француске револуције коју «велики згртачи» такође нису заобишли. Њих су, по избору писца, најбоље репрезентовали Тајлеран и још више Наполеон Бонапарта. Друго поглавље везано за савремено доба посвећено је «дугом» 19. веку у коме је до тад највећи згртач, Велика Британија толико превагнула да се ово раздобље с правом може назвати *Pax Britanica*.

Двадесети век се према Џајентсовом мишљењу може описати једном реченицом. Њен би почетак представљао најпре помен три рата, два врућа и један хладан, затим би следило набрајање гомиле

углавном репресивних поредака и коначно дуг списак свих двадесетовековних изума. Из свега овога изродио се наводни светски поредак општеприхваћеног назива – глобално село. Излагање у овој књизи окончава се на почетку новог, 21. века у коме провејава бар трачак оптимизма. То је ипак неминовно, нови скуп згртача, сада оличених у Европској заједници. Аутору се чини да су њени творци ипак научила историјске лекције и можда на крају, ипак пронашла одговор. Списак од готово сто ратова вођених између 1469. до 1679. које аутор овде прилаже има за циљ боље разумевање ове лекције.

Са аспекта хронолошке целовитости, без обзира на мали обим, дело заслужује приличну похвалу. Неки други аспекти међутим, знатно су подложнији критици. Ово се пре свега односи на фактографију. Аутор једноставно зна да побрка царства, Франачко Карла Великог и Свето римско царство немачког народа, Отона I, исто као и народе попут Франака и Француза. Поједини ставови, да се у Европи «сталењима није ништа догађало» (XV, XVI век), такође су крајње паушални. Свим овим негативностима доприноси и слаб превод, поред осталог препун крoатизама, тако да стиче се утисак да је спис превођен са хрватског а не са енглеског језика.

Једна од карактеристика дела, што ће вероватно заинтересовати домаће читаоце, је местимичан помен Балкана, Србије и Срба, што се може објаснити не само последњим догађајима на овим просторима него вероватно и ауторовим балканским пореклом. У оцени савремених догађаја Џејгентес је врло рационалан и одмерен. Ипак у другим, оним везаним за раније епохе, попут навода да су Хрвати били Срби који су у IX веку прешли у римокатоличку веру, коментар је излишан.

У целости гледано «Моћ и похлепа» Филипа Џајгентса је дело достојно читалачке пажње. При овоме мислимо на најширу читалачку публику док би једном професионалном познаваоцу прошлости могло послужити једино као идејни основ. Категорије чије је проучавање аутор себи наметнуо захтевају много више од једног сажетог историјског прегледа.

Милић Ј. МИЛИЋЕВИЋ

Међународни научни скуп *Српско-француски односи 1904-2004*, Друштво за културну сарадњу Србија-Француска, Архив Србије, Београд 2005, 431

Поводом јубиларне стоте годишњице Друштва за културну сарадњу Србија – Француска одржан је у Београду 18-20. октобра 2004. године међународни научни скуп, а саопштења поднета на овоме скупу објављују се у зборнику 2005. године. Имајући у виду историографију о српско-француским односима којом су обухваћени и прилози који се односе на догађаје и пре оснивања поменутог друштва, акценат је овога пута дат на 20. век, када су ови односи постали опсежнији и значајнији, мада не целини до сада истражени и проучени. Увод о историјату друштва да је *Михаило Павловић*, уз евидентирање личности из јавног и друштвеног живота у Србији, које су захваљујући својој оријентацији на културне и политичке везе са Француском, допринели њиховом развијању у обострано корисном смеру. Српско-француско друштво није била државна институција, али је његова делатност била под будним оком надлежних државних институција, па су неке тешкоће са било које стране долазиле, ипак превазиђене. Очувала се нит заједничке пријатељске сарадње током читавог једног века, како у мирним, тако и у тешким ратним временима. Са стасањем младих генерација, оне су сликовито речено, прихватале бакљу и њоме даље осветљавале путеве узајамног разумевања, сарадње и помоћи. такав се закључак може донети не само на основу историјата друштва, већ и бројних прилога саопштених на одржаном научном скупу. Ова су саопштења дотичала разне области, почев од друштвене сарадње невладиних организација, дипломатске сарадње, богате културне сарадње са темама из разних области, а такође и научне сарадње из друштвених, природних и медицинских наука. Међу учесницима скупа била су и два госта из Француске са ауторским прилозима на француском језику – резимеом на српском, док су остали прилози у већини били на српском, а резимеом на француском језику.

Интересовање француских научника за област Балкана као и Србију до I светског рата и после стварања Југославије, приказао је *Михаило Војводић* у своме чланку о Емилу Оману (Emile Haumant) познатом слависти, професору на Сорбони, чије су прилоге објављи-

вале француске публикације када је реч о српској спољној политици почетком 20. века и стању уочи балканских и Првог светског рата. У сажетом прегледу француско-српских односа *Љиљане Алексић-Пејковић* дат је политички аспект обостраних интереса везаних за њихово ратно савезништво, при чему се Србија придржавала преузетих обавеза у овоме неформалном савезу заједничких државних интереса и искреног пријатељства два народа, иако у критичним ситуацијама не увек и повољних за њу. У околностима које су пратиле за историју Србије значајне догађаје у спољној и унутрашњој политици пре и после промене династија, различита су била мишљења великих сила у Европи, као и Француске, која је имала свој став, о чему на основу проучене дипломатске преписке даје своја сазнања *Љубодраг Ристић*. О томе како су се француско-српски односно југословенски односи и дипломатија развијали после Другог светског рата саопштио је *Миладин Милошевић* уз навођење података о мисији амбасадора Марка Ристића обележеној и успесима и неуспесима. После Другог светског рата успешан развој југословенско-француских државних и дипломатских односа повремено је био осенчен неједнаким погледима на алжирски рат, о чему је свој прилог засновао *Душан Петровић*, користећи дипломатску преписку из Париза.

Љубинка Трговчевић, аутор прилога о Србима у Француској током Првог светског рата, поред резимирања података о броју српских избеглица, социјалном статусу, условима смештаја, стицању средстава за живот, школовању српских ђака, дала је и осврт о сусрету ова два народа, различитих култура. Сусрет је био необичан за обе стране, посебно етно-карактеристика, језика и других обострано нових сазнања. Поред тога што је у 19. веку културни утицај из Француске преко српских студената деловао у области јавног и приватног живота, нова генерација школована током Првог светског рата у Француској, понела је собом много наученог у струци, у општој култури, у склоностима ка уметности и сл., што се испољавало после Првог светског рата, када су многи од ових француских ђака – повратника постали део културне елите, како је описао у своме реферату *Љубодраг Димић*. Током боравка у избеглиштву, према излагању у тексту *Тамаре Валчић-Булић* српска интелигенција је настојала да се у листовима на српском али и француском језику пружају обавештења и српској и савезничкој страни, о актуелним проблеми-

ма и даљем току рата, као и о културним тековинама и уметничким остварењима српског народа у прошлости.

Интересовање за српски језику Француској јавља се већ у 18. и 19. веку превођењем српске народне поезије, а у 20. веку и Горског вијенца (1917. године). То се наставља и касније преводима поезије и књижевних других дела, како је истакао Пол Луј-Тома (Paul-Louis Thomas), професор на Универзитету Париз IV, уз напомену да од 1972. године на Сорбони постоји катедра за српски језик са сталним наставницима. Када је о француском језику реч, Аксел Могер (Aksel Maugey) из Европске академије наука, уметности и књижевности, у своме аналитичком приказу о заступљености француског језика на Балкану, односно у Србији, истакао је да се може закључити о повољном кретању у новије време, и да је у порасту број студената француског језика на Београдском универзитету. Неговању француског језика и књижевности допринело је својевремено посебно Удружење студената (1932-1941), основано с циљем да окупи студенте, организује њихов рад на ефикаснијем учењу језика, да пропагира и развија смисао за француски језик, у чему је било успеха, према истраживањима о овој теми, које је обавио *Бора Мајданац*. Потреба за добрим речницима француског језика у Србији уочена је још 1837. године како за потребе школа, учење језика, писмене комуникације, књижевно стваралаштво, разумевање и превођење са француског језика. Током времена, а посебно у последњој деценији, појавио се знатан број разноврсних француско-српских и двојезичних речника (34), посебних (24) и вишејезичних (35), опсежно и стручно обрађених, што је учинило да ова област наше лексикографије буде богатија у односу на неке друге језике, сматра аутор овога текста *Мирослава Станојевић-Кнежевић*.

У уметничким областима блиским језику као изражајном средству, у поезији почетком 20. века утиче француско симболистичко наслеђе, на експресионизам и касније и на надреализам, о чему расправља *Јелена Новаковић*. Запажен је француски утицај и у књижевности, наимае да се дух ренесансног хуманисте Раблеа и овде осетио узимајући као узор незаборавна својства његових дела – хумор, живост, сликовитост, виртуозност и сл., што у својој књижевној анализи о делу савременог књижевника *Слободана Џунића* открива и анализира *Марија Џинић-Дрињаковић*.

Развој ликовне уметности у нас био је такође под утицајем са стране, најчешће током школовања у познатим сликарским центрима, или изучавањем дела најпознатијих страних уметника, која су куповином или поклонима доспевали у наше домаће галерије и музеје. Међу овима било је и доста француских аутора, а повременим тематским изложбама доспевала су овде и ремек-дела, чији је савремени правац у сликарству и вајарству утицао на посетиоце, ширу публику, њено схватање новина и формирање укуса, на што указује *Ирина Суботић*.

У оквиру примењене уметности доста је било сарадње француских уметника из познатих модних кућа и радионица, што је утицало на пласирање њихових израђевина за посебне институције – двор, моду у одевању, стилу намештаја и сл. Аутор овога прилога илустровао је одговарајућим фотографијама које су крајем 19. и почетком 20. века одражавале тадашњу моду, њен продор и формирање укуса. *Милена Витковић Жикић*, Репродукције *Александра Кадидевића* које илуструју текст о француско-српским везама у архитектури (1904-1941) освртом на разне стране утицаје, који су већ у 19. веку заслужни да се напусти оријентална традиција и достигну европски стандарди. Посебно су студије српских архитеката у Француској допринеле да се у грађевинама у међуратном периоду испољи у најбољој мери француски модернички и академски смер.

Сажето али прегледима веома богато подацима – *Дубравка Јовичић*, приказала је развој музике у Србији и утицај који је при томе припао француској музичкој традицији, школи и стваралаштву, ауторском и репродуктивном. Овај је историјат драгоцен извор за упознавање музичког развитка у Србији у 20. веку јер је до тада више припадао музици везаној за православно богослужење, хорском црквеном певању и сл.

О посебном и неочекиваном успеху београдске опере на чувеним страним сценама, а више пута поновљеном и у Паризу (1956, 1957, 1969) београдско Народно позориште добило је лепе похвале од француских критичара али и избирљиве француске публике, како то истиче *Владимир Јовановић*. О дешавањима у француској култури штампа је имала важну улогу захваљујући информацијама о догађајима у сезони интензивног живота у опери, концертима, књижевним новинама, у чему је “Политика”, као и “Књижевне новине” -

редовно обавештавала своје читаоце, како то приказују *Изабела Константиновић* и *Славица Ступар*.

Културна сарадња није обухватала само уметнички сектор, већ у ширем смислу и научну сарадњу на појединим заједничким програмима. У археологији се приступило истраживањима на терену Сирмијума и Царичиног града, као и у дунавској области, о чему је известио *Вујадин Иванишевић*. О сарадњи у области природних наука говори прилог *Гордане Хајдуковић* износиће како је дошло до оснивања Института за нуклеарне науке у Винчи, уз помоћ страних и домаћих стручњака школованих у Француској. Оснивање института допринело је савременом развоју основних области природних наука - физике, физичке хемије, биологије, појединих грана техничких и медицинских наука. Организован је рад на посебним и заједничким пројектима у заједници са француским установама, користећи њихова искуства.

У своме саопштењу *Душко Витас* указао је на то да је захваљујући контактима са француским научником - лингвистом Морисом Гросом (Maugice Gross) наша наука добила драгоцену помоћ из рачунарства, тачније српске лингвистике као сложене научне области између информатике, математике и српске лингвистике, што је омогућило да се један природни језик може обрађивати и преводити на рачунару, трансформисати се аутоматски из једног облика у други и према потреби и на српски језик.

О значају српско-француског пријатељства објављено је доста података, али је током времена дошло и до нових сазнања, као у случају доласка и помоћи француске санитетске војне мисије, чији су поједини чланови прешли цео ратни пут српске војске, и по завршеном рату вратили се у Београд. Такав је био случај др Габријела Гарније који је наставио свој рад у доприносу српском здравству учешћем у оснивању и унапређивању педијатрије, оснивањем и вођењем диспанзера за најмлађу децу, о чему су на основу својих истраживања реферисали *Владимир Пешић*, *Будимир Павловић* и *Јелена Јовановић*. Залагање и допринос др Смиље Костић на пионирском послу развоја педијатрије у Србији током дугог низа година, као лекара и наставника на Медицинском факултету, заслуге за увођење и примену БСЖ-вакцине уз помоћ француских научника, оценила је високо са своје стране и француска република, додељујући

на име признања орден Легије части и друге почести, о чему је писала у овоме прилогу *Ј. Јовановић-Симић*.

О француско-српским односима у привреди 19. века и касније, објављено је више расправа које обилују различитим подацима обострано занимљивим али не и увек подједнако корисним, као што се то може сазнати из расправе *Владимира Цветковића* у вези са пословањем индустријског комплекса *Јасеница а.д.* (1923-1939), финансираног француским крупним капиталом, као експоната француско-српске банке. Аутор прилога о француско-српској односно југословенској сарадњи у војној облсти - *Миле Бјелајац*, пружио је информацију о почетку сарадње у 19. веку, затим у времену Првог светског рата и касније све до међусобних односа, најчешће у зависности од политичких утицаја на међународном плану.

Поред живе активности Француско-српског друштва за културну сарадњу у Београду, развијала се после Првог светског рата и плодна активност друштва у Новом Саду, или српској Атини, како то у своме прилогу наводи *Снежана Гудурић*. Продор француског духа осетио се пре, већ током 19. века, а много ефикасније после Првог светског рата, када је нестао дуготрајни аустро-угарски државни оквир. Ослонац на српској страни пружали су Матица српска, Српско народно позориште, гимназија и млађе интелектуалне снаге. Француски језик је уведен у наставу - остварени су заједнички програми културне сарадње, прослава празника француског народа и сл. Сарадња са Француском се проширила и оснивањем око 70 друштава пријатеља Француске углавном у Србији. О делатности друштва у Лесковцу (1921-1941) са подацима о активностима доноси прилог *Душана Јањића*. О делатности друштва у Шапцу, сазнаје се из текста *Милене Поповић-Дреновац*. Општи је утисак да се у свим текстовима објављеним у Зборнику поводом јубилеја, посебно истиче као мотив свега што је учињено и давало позитиван резултат, пријатељство два народа, срданост у прихватању обавеза са француске и захвалност и трајно сећање са српске стране. Овај утисак био је запажен и у преписци великог пријатеља српског народа Арчибалда Рајса што у своме прилогу истиче *Мирјана Савић*. Идеја о једном знаку посебне пажње са српске стране, која ће на видан начин подсећати на захвалност српског народа Француској, што је и учињено како је то детаљно и стручно приказао *Мирослав Тимотијевић*, тек-

стом о подизању споменика на Калемегдану. Овај текст је илустрован фотографијама о појединим детаљима уграђених рељефа, затим општим изгледом споменика и најзад снимком са свечаности откривања.

Поред тога што је улога Архива Србије у организовању ове прославе јубилеја била значајна, приређена је одговарајућа изложба великог броја значајних докумената из фондова Архива Србије, Архива СЦГ, Народне библиотеке Србије и сл. сврстаних хронолошки од 1806-1919, затим од 1919-1939 и од 1946-1971. приликом промоције овог Зборника у Паризу, дана 6. октобра 2005. године у просторијама Културног центра СЦГ. Присуствовали су француски званичници и делегација СЦГ - министар спољних послова Вук Драшковић, директор Архива Србије Вјера Митровић. Том приликом отворена је и изложба на којој су као експонати приказани и део грађе и докумената, старих књига - виђених на изложби у Београду. Једном речју обележавање стоте годишњице српско-француских односа било је адекватно историјској слици о томе прохујалом времену.

Даница МИЛИЋ

Стари српски архив 4. Споменица професора Милоша Благојевића, Графомарк, Лакташи 2005, 264 + 16 факсимила + 3 карте

С обзиром на то да је овај том *Старог српског архива* посвећен проф. Милошу Благојевићу у поводу 75 година живота и 43 године његовог научног рада, он започиње текстом Синише Мишића, *Професор Милош Благојевић и његов рад на српској дипломатици* (XI-XVI). Излажући, најпре, биографију јубилара, аутор спомиње и неке немиле догађаје из живота М. Благојевића, када је као официр Југословенске ратне морнарице, октобра 1951. године ухапшен због наводне делатности *по линији ИБ* и осуђен на шест година строгог затвора. Казна, коју је издржавао у концентрационим логорима за офицере у Билећи и на Голом отоку, смањена му је за две године, са ограниченим грађанским правима, такође за две године. Тек после тога уписао се на Одељење за историју Филозофског факултета у Београду. Због затворске казне, премда одличан студент, није могао

бити изабран за асистента на истом факултету, нити се уписати на постдипломске студији, па је две године радио у осмогодишњој школи у родном Милетићеву. Његов научни рад започиње 1962. у Историјском институту, и наставља се 1972. на Филозофском факултету; од 1996. године гостујући је професор на Филозофском факултету у Бања Луци. Године 2000. изабран је за члана САНУ. Затим, Мишић указује на најзначајније области у оквиру привредне и друштвене историје, које је Благојевић посебно проучавао – социјалне односе и режим искоришћавања природних ресурса, друштвену структуру српског средњовековног друштва и, у вези са тим, обавезе појединих категорија становништва, идеје и структуру власти у средњовековним српским земљама, истичући нарочито јубиларов велики допринос развоју историјске географије. Аутор такође говори о раду Благојевића на српској дипломатици – значајне су његове исправке у читању бројева у Грачаничкој повељи, чиме је утврдио тачну величину појединих обавеза зависних људи, као и величину појединих казни; закључио је о приближнијем времену издавања Дечанских хрисовуља, осврћући се посебно на њихову међусобну везу; поред тога, драгоцен су и његова сазнања о томе да је хрисовуља краља Милутина за манастир Св. Ђорђа код Скопља настала преузимањем појединих одредаба хрисовуља раније издатих овом манастиру. Најзад, радећи у архиву манастира Хиландара Благојевић је указао на реконструкцију датума и потписа, коју је на бројним повељама, уместо уништених, дописао монах Никандар у XIX веку.

О изнетим резултатима Благојевићевог рада сведочи исцрпна *Библиографија радова професора Милоша Благојевића (XX-XXX)*, коју је пажљиво сачинила Јелена Мргић-Радојчић. Споменио само да се од 135 библиографских јединица осам односи на књиге.

Следи, као у сваком тому *Старог српског архива*, дипломатичко-критичко издање 15 докумената – оригинала, веродостојних преписа и, вероватно, само једног прерађеног акта. Уз издате документе дате су веома добре фотографије. Белешке на полеђини аката хиландарског архива транскрибоване су према читању Душана Синдика¹. За сваки документ, како је уобичајено, дати су, најпре, његов

¹ Д. СИНДИК, Српска средњовековна акта у манастиру Хиландару, *Хиландарски зборник 10*, 1998, 9-134.

опис² са навођењем ранијих издања, а само је један први пут објављен; затим текст и превод, за већину аката у редакцији Татјане Суботин-Голубовић и Ирене Шпадијер; на крају су коментари дипломатичких особености, осврт на поменути акта, просопографске податке, установе и важније појмове, као и топографске податке садржане у поједином документу. Уз три хиландарске повеље, села дарована манастиру приказана су на карти. Укратко ћемо се осврнути на издате документе.

Владан Тријић, *Повеља краља Стефана Уроша II Милутина манастиру Светих апостола на Лиму, 1317-1321* (3-22). На основу палеографске анализе аутор је закључио да је повеља сачувана у препису из првих деценија XIV века и омашком га спомиње као аутограф, чији је крај са санкцијом, датумом и краљевим потписом уништен. Тријић указује на повезаност ове повеље са актима које су Урош I и Стефан Дечански издали Светим апостолима – најпре, неуобичајено велики украшен крст симболичне инвокације, као и чињеницу да аренга, чије библијске цитате аутор коментарише, потиче из најстаријег од њих; затим на особености интитулације која садржи апозицију *смерни*, уобичајену уз црквена достојанства и титулу *сведржавни господин*. Излажући све историјске околности које су створиле потребу да се даровањем трију цркава, са читавом њиховом имовином, економски помогне Хумској епископији, Тријић, чини нам се, непотребно доказује аутентичност ове потврдне повеље, јер нема ништа необично у томе што се она односи на више дарованих поседа. Штавише, уколико је предаја поменутих цркава учињена истовремено о томе је по свој прилици био сачињен само један акт, што би могла бити хрисовуља (*крџсовољ*, р. 55) са детаљним описом имовине Св. Николе и, вероватно, две друге дароване цркве. – Драгић Живојиновић, *Акт архиепископа Никодима I за келију Светог Саве Јерусалимског у Кареји, 1. септембар – 29. октобар 1321* (23-50). Према мишљењу аутора ова повеља је аутентичан препис, који је настао не много после издавања оригиналног акта. У низу веома добрих коментара Живојиновића, међу којима је посебно значајно утврђивање прецизнијег датума издавања Никодимове повеље, чини нам се да је она окарактерисана само једним термином –

² За хиландарска акта коришћен је поменути рад Д. Синдика.

лист (р. 143, 144). Уз бројне податке из живота светог Саве и самог Никодима, лист садржи и наредбу (*повеленије*, р. 143, 144) о обавези Архиепископије Српске цркве да материјално помаже келију Св. Саве и на њу се односи санкција. – Жарко Вујошевић, *Повеља краља Стефана Душана о цркви Светог Николе у Добруштини, мај 1334* (51-67). У детаљној анализи садржине, уз идентификацију библијских и других цитата, аутор најпре расправља о делу аренге у коме се, уз извесне разлике, понавља образац из двеју повеља Стефана Дечанског манастиру, који је такође посвећен св. Николи, на острву Брањини, јер су обојица владара имали исте потешкоће – сукоб оца и сина у вези са наслеђем престола; потом се осврће на оригинални део аренге у коме Душан покушава да оправда поступак Стефана Дечанског према сину. У диспозицији Вујошевић примећује да је потчињавање Хиландару цркве Св. Николе Добрушког у близини Призрена споменуто «као већ позната чињеница»; рекли бисмо да се речи «пошто је подчињена под њену власт», тј. Богородице хиландарске (р. 37) управо односе на већ о томе издати акт. После, дакле, тог прилагања Хиландару уследило је организовање Св. Николе Добрушког у манастирски метох о чему сведочи одредба да „тим поседом управља једино монах послат из Хиландара” (р. 56-58). Уколико је у питању веродостојан препис преписивач је настојао да имитира оригинални царев акт (дипломатички фалисификат), те остављамо као могућност да је он приликом преписивања изоставио краљева даровања једног винограда, порез од трга у Призрену о Св. Николи и 150 перпера од царине у Св. Спасу. Претпоставка је да их је додао на крају, када је потпис већ био написан, изостављајући због тога хронолошке индикације и место где је акт био издат, што је навело раније издаваче ове повеље да је различито датирају. Вујошевић, прихвата већ изнето мишљење да је ова повеља могла бити издата у исто време и у истом месту, дакле у Добруштини, када и Душанова повеља Дубровнику за Стон (19. 05. 1334). – Смиља Марјановић-Душанић, *Повеља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Врању манастиру Хиландару, 1343-1345. године* (69-85). Веома добар познавалац српске дипломатике, аутор темељном анализом свих делова ове повеље долази до значајног закључка

да је у питању прерађени акт³, сачињен почетком XV века у вези са тада вођеним судским спором. Овом исцрпном истраживању једино бисмо додали да је морао постојати Маљушатов захтев (útolení, р. 27) Душану, у коме се, вероватно, говорило по ком основу је краљ на њега пренео поседовање Св. Николе. Аутор омашком спомиње да је Арсеније већ 1332. године био игуман Хиландара. Вероватно је он то постао 1336/1337 године⁴. – Сима Ћирковић, *Повеља цара Душана Општини дубровачкој о исплати 200 перпера годишње цркви Светог Николе у Барију, 20. август 1346* (87-98). Проучавајући овај, једино познат Душанов акт на латинском језику, са ћириличким царевим потписом, аутор скреће пажњу на све оно по чему се он разликује од других царевих аката упућених Дубровнику – различито титулисање владара у латинском тексту од онога у српском потпису, у коме аутор указује и на две аномалије; повеља се упућује Дубровачкој општини, а да се кнез по имену не спомиње; инцијатива за тај дар долази од каптола цркве у Барију, а не из Дубровника и, најзад, не прецизира се из кога царевог трибута ће се давати 200 перпера Светом Николи у Барију. Све то, по мишљењу Ћирковића, изазива сумњу у аутентичност ове повеље, чије одредбе, и поред свега тога, нису извршене. Међутим, аутор указује на одбијање Дубровчана да испуне обавезу на којој су каноници инсистирали, позивајући се на ову повељу што, без сумње, говори у прилог њене аутентичности. Ћирковић такође подсећа да је такав докуменат због употребе у доказивању права о коме говори могао бити оштећен. У том случају би сачувани примерак био препис који имитира оригинал са евентуалним изменама у деловима који су постали нечитљиви или сасвим изгубљени, на пр. крај документа са потписом. – Јелена Мргић-Радојчић, *Повеља бана Твртка Котроманића којом потврђује баштинске поседе кнезу Влатку Вукославићу, 1353. године* (99-114) и Иста, *Повеља бана Твртка Котроманића којом даје „вјеру господску” кнезу Влатку Вукославићу, 1353. године* (115-118). За обе ове повеље аутор са сигурношћу утврђује 1353, као годину њиховог издавања, и тиме исправља погрешно датирање ранијих издавача. Уз све уобича-

³ Види ниже текст истог аутора у Прилози српском дипломатару, 237 сл.

⁴ Види, Вл. Мошин-М. Пурковић, *Хиландарски игумани средњег века*, издање 1999, 70-73.

јене веома солидне коментаре, Мргић-Радојчић, на основу земаља набројаних у интитулацији и списка сведока, закључује о веома слабој централној власти, расправља о «вјери господској» и забрани примања туђег човека. – Станоје Бојанин, *Повеља краља Стефана Душана о даровању села Лесковљане манастиру Хиландару, 1354, 10. август* (119-134). Аутор подсећа на значај података ове хрисовуље, чији је једини примерак – оригинал са златним печатом, 1931. године неповратно изнесен из архива Хиландара. Проучавајући њене дипломатичке особености и Бојанин, попут претходних издавача, закључује да је у питању оригинал са свим карактеристикама које обележавају Душанова акта из доба Царства. – Синиша Мишић, *Хрисовуља цара Стефана Душана о поклањању цркве Светог Николе у Псачи манастиру Хиландару [1358, март 25 (!); 1354-1355]* (135-149). С обзиром на то да се у потпуним хронолошким индикацијама, убележеним на крају текста, индикт слаже са годином, која пада у време после Душанове смрти, аутор сматра да би се тај датум могао односити на време прављења преписа. Потреба за уписивањем нових хронолошких индикација могла је настати због оштећености оригинала, што би објаснило и особености потписа. Чињеница да је, по свој прилици, у питању дипломатички фалсификат, на шта аутор такође указује, говорила би у прилог аутентичности ове хрисовуље. Наиме, сматрамо да је преписивач непажњом био недоследан у писању термина црвеним мастилом. У питању је даровно-потврдна хрисовуља која, уколико се обрати пажња на у њој помнуту акта, излаже ток догађаја – изградњу цркве Св. Николе у Псачи, чије потпуно поседовање, ктитору властелину Влатку, на његову молбу (ргошен...е, р. 15), цар Душан је потврдио својим актом (milsty, р. 16), дајући му право да је поклони коме жели. Властелин Влатко је даровним актом (priloži, р. 17) предао цркву Св. Николе у Псачи са припадајућим селима и њиховим правима Богородици Хиландарској. По свој прилици у вези са тим прилагањем цар Душан је даровао (priloži carstvo mi, р. 21) Св. Николи четири села, комад земље и цркву Св. Петке неког Никодима, са њеним правима. Властелин Влатко је тражио (vyshwt,, р. 25) од цара да се учињени дар потврди. С обзиром да је у питању било даровање двеју цркава, изгледа да је била потребна сагласност црквених власти, те је Душан прибавио и тај акт (útvrydihy cыkovnimy útvryžden...emy, р. 26) и, за-

тим, издао ову хрисовуљу (izv, stnoe i zlatopečatnoe slovo, p. 26, 37). – Раде Михалчић, *Хрисовуља цара Уроша манастиру Хиландару, 1360, октобар 15, индикт XIV (151-160)*. По мишљењу аутора у питању је аутентичан препис који имитира оригинал, али нема печата. Сматрамо да не треба искључити могућност да је то оригинал, који је, из нама непознатог разлога, остао без печата, на пр. журбе да се акт однесе у манастир. Аутор скреће пажњу на обележавање термина хрисовуља – sv, tlii hrisovúly (p. 11), hrisovúly (p. 22) slwvo (p. 24) zlatopečatno« slwvo (p. 26). Тим актом цар Урош је потврдио и можда неким одредбама допунио даровање властелина Вукослава Хиландару, тј. све оно што је Вукослав у своме даровном акту (poŃloži, p. 7, 10) прецизно одредио, као што су на пр. међе и права дарованих села и сл. Поменути акти обавештавају да је, најпре, цар Урош дао сагласност (су úprošeni«му carystva mi, p. 9) да Вукослав сазида цркву на својој баштини под Петрусом; потом опет дао одобрење (су úprošeni«му i rovel, ni«му carystva mi, p. 7-8; sy milostiü i rovel, ni«му carystva mi, p. 10) да Вукослав своју задужбину дарује (p. 7, 10) Хиландару, што потврђује овим актом. – Сима Ћирковић, *Повеља краља Вукашина Дубровнику којом краљ Вукашин потврђује повеље ранијих српских владара, 5. април 1370. године (161-172)*. Аутор подсећа на чињеницу да није било уобичајено да савладар издаје повељу Дубровнику, што је учинио Вукашин као савладар цара Уроша, и да при томе, потврђујући повеље ранијих владара, не спомиње царев акт из 1357. године. Из тога Ћирковић закључује, најпре, да су настале промене у међусобном односу цара и савладара; затим, да је у другој половини 1369. године, Вукашин, барем извесно време, био једини владар и да су му се због тога Дубровчани обратили са захтевом да им потврди привилегије добијене повељама претходних владара. Међутим, занимљиво је да се аренга и интервенција дубровачких посланика у повељи краља Вукашина, како је њиховом анализом аутор показао, ослањају на Урошев, а не Душанов акт, док диспозиција сажето потврђује хрисовуље и законе, које су ранији владари упутили Дубровнику. Уз то, ова повеља је занимљива јер нема санкције, него само обраћање наследницима молбом да не погазе, него потврде краљев акт. Најзад, осврћући се на географске податке аутор посебно расправља о областима које су чиниле део титуле српских владара. – Срђан Рудић, *Повеља краља Сте-*

фана Дабише кћерци Стани, 1395, април 26 (173-192). Уз све остале темељно урађене коментаре, аутор даје веома детаљан опис повеље, указујући и на пропусте ранијих издавача; посебну пажњу посвећује њеном великом печату у воску, који представља најстарији сачувани примерак печата босанских краљева, чија израда је почела после крунисања Твртка I. – Александра Фостиков, *Писмо дубровачког кнеза и Општине босанској краљици Јелени Груби, 1395, децембар 27 (193-207).* Аутор указује на дипломатичке карактеристике дубровачких писама, посебно оних у кодексу канцелара Руска Христофоровића⁵, коме припада и ово писмо. Анализом његове садржине Фостиков отклања дилему око године издавања, показујући да је то управо она која је на њему уписана. Иста, *Акт босанске краљице Јелене Грубе о разрешењу рачуна протовестијара Зоре Бокшића, 1398, јануар 18 (201-207).* С обзиром на то да краљица Јелена тим писмом обавештава Дубровачку општину да је њен поданик измирио, као закупац царина у Дријеву и Олову, сва своја дуговања, оно је сачувано у Русковом препису. Стога аутор најпре указује на неке дипломатичке карактеристике тога писма, осврћући се посебно на датум који је писар у њему забележио и затим на записе о регистрацији на старосрпском и латинском језику. – Нада Зечевић, *Брачни уговор Леонарда III Токо и Милице Бранковић, 1463, мај 1 (209-233).* Оригинал уговора на латинском језику, написан на пергаменту, сачињен у Кнежевој палати, данас се чува у фонду архива породице Токо у Државном архиву Напуља и до сада није објављиван; због тога је штета да део фотографије са првим делом текста (до р. 48/49) није објављен. Аутор истиче да је чин склапања брака био свечан догађај – необичан по томе што младожења није био лично присутан. Зечевић се осврће на ортографске особености акта и на садржину овог веома дугачког уговора у коме су односи будућих супружника до детаља одређени, посебно када је реч о њиховој имовини, тако да су предвиђени и услови наслеђивања. Уговор садржи и санкције за непоштовање уговорених одредаба.

Други део овог тома „Прилози српском дипломатару” садржи чланак Смиље Марјановић-Душанић, *О неким нерешеним пита-*

⁵ О овом кодексу и Руску Христифоровићу, в. А. Фостиков у *ССА II*, 2003, 186, 188-189.

њима из повеље Стефана Душана за цркву Светог Николе у Врању (237-248). Веома пажљивом анализом свих елемената садржине повеље цара Душана за цркву Св. Николе и, посебно, разматрајући у њој поменуто акта, аутор долази до поузданог закључка да, у облику у каквом је сачувана, она представља компилацију двају Душанових аутентичних докумената – повеље кнезу Балдовину, издате убрзо после краљевог доласка на власт и повеље о даровању цркве Св. Николе Хиландару негде између 1343-1345. године. Сама композиција овог дугачког акта, нарочито, начин на који је споменуто присуство игумана Хиландара Арсенија и братије, «који се ту затекоше» (р. 59) указује на коришћење више од једног документа приликом његовог састављања. Поред тога, уобичајено би било да опише међа дарованих села прати попис људи датих са појединим селом, што у овој повељи није тако. Наиме, људи Горњег и Доњег Врања забележени су после одредаба закона за црквене људе и Влахе. Све то говори у прилог мишљењу Душанић-Марјановићеве да је реч о преради чак и три Душанова акта. Трећи акт са законским одредбама био би издат после претварања Св. Николе у метох Хиландара и аутор га повезује са доношењем Законика.

Књига се завршава општим *Регистром* (249-261), који је додатно чини неопходним приручником за проучавање средњовековне српске историје, историје права, административног државног апарата, категорија становништва, њихових радних и пореских обавеза, занимања итд.

Мирјана ЖИВОЈИНОВИЋ

Бока. Зборник радова из науке, културе и умјетности 25,
Градска библиотека и читаоница Херцег Нови,
Херцег Нови 2005, 548

Проучаваоци и љубитељи Боке Которске, а међу њима се без оклевања може повући знак једнакости, увек с нестрпљењем ишчекују нови број часописа *Бока*. Редовност излагања и обим од већи од 500 страница последње, 25. свеске прави су подвиг у време када има мало разумевања, а још мање новца за научне часописе, поготово оне који су посвећени хуманистичким наукама или у њима такви радови доминирају. У овој свесци објављено је 19 радова из више области – историје и сродних дисциплина, историје музике и архитектуре, као и правне и књижевне, археологије, етнологије, ономастике, археографије и библиотекарства, биографије и библиографије, зоологије, и најзад један приказ. Прилози су у прегледу који следи груписани према областима, а не према редоследу којим су штампани.

Ленка Блехова-Челебић, у расправи *Римска курија и Котор крајем средњег вијека* (стр. 165–182), обрађује исечак позносредњовековне историје Которске бискупије, највећим делом на основу необјављене грађе Бискупског архива у Котору, на примеру односа Римске курије и локалних црквених и световних власти око питања додељивања бенефиција, остваривања патронатског права над црквама и убирања прихода. Сукоб између папског, наднационалног централизма, и све израженије тежње ка самосталности у одлучивању локалних патрона и свештенства представља главно обележје ових односа. Драги Маликовић, радом *Још једном о которском трговцу Симику Брајановом из средине XV вијека* (385–392), допунио је новим подацима пронађеним у серији Судско-нотарких списа Архива у Котору, биографску скицу которског трговца из средине XV века, Симику Брајановог, о чијем је животу и пословању аутор објавио рад у претходном броју *Боке* (*Трговачка и кредитна активност Которанина Симику Брајановог средином XV века*, *Бока* 24, Херцег Нови 2004, 385–397). Богумил Храбак, *Луштица XIV–XVI век* (485–492), пружа сасвим сумаран преглед историје полуострва Луштице у раздобљу од XIV до XVI столећа. Луштици је посвећен и рад *Из прошлости Луштице* (493–508), Глига Одаловића, који, имајући у

виду најширу публику, окупља на једном месту и излаже на популаран начин неке, према сопственом суду, најбитније појединости луштинске прошлости, разврстане у одељке о политичкој историји, привреди и култури. Невенка Богојевић-Глушчевић, у раду *Правни режим на непокретностима манастира Св. Михаила на Превлаци у XIV вијеку* (147–163), настоји да пружи одговоре на питања о организацији светомихољске метохије, саставу и положају зависног становништва, њиховим обавезама, као и основама власничких односа. *Два случаја заплијене бродова од стране бокељских гусара 1807. године* (393–403), Аните Мажибрадић, је још један вредан прилог историји Боке у доба наполеоновских ратова. Кроз два особена примера, на основу грађе Которског архива, оцртава се делатност бокешких гусара на Јадрану, регрутованих и охрабриваних у својим подухватима против француског бродовља за боравка Руса у заливу, у раздобљу након Тилзитског мира и доласка Француза у Боку.

Прилог Илије Лалошевића, *Извори и литература о фортификацијама Боке Которске* (349–358), пружа сумарни преглед и оцену вредности извора и научних радова о бококоторским утврђењима. Имајући у виду и то да аутор указује на фондове неискоришћене грађе као и на празнине у истраживањима, овај преглед намеће се као незаобилазна полазна тачка у проучавању и прикупљању обавештења о овој теми. Катарина Николић, *Црквени споменици на подручју Кривошија и Леденица (II дио)* (473–482); овим насловом обухваћени су заправо, само цртежи обрађених цркава, предвиђени као прилог уз расправу под истим насловом објављену у претходном броју *Боке* (стр. 251–264), али грешком неодштампани. *Извјештај о заштитном археолошком ископавању код цркве Св. апостола Томе у Требесину* (521–535), Ђорђа и Радмиле Ђапин, представља саопштење резултата археолошких ископавања у порти цркве Св. Томе у Требесину. Њима су обухваћене две зидне конструкције и два гроба. Једини налаз су новчићи из новијег доба (1816–1938). *Кртоли у Боки Которској* (105–146), Смиљке Кривокапић, јесте темељна етнографска студија. Иако настала као дипломски рад још давне 1974. год, није изгубила готово ништа од своје вредности. Држећи се методолошких начела етнологске науке, ауторка је својим истраживањима обухватила насеља, порекло и састав становништва, особености говора, услове живљења, привреду и, као најважније,

обичаје у Кртолима. Студија Радославке Радојевић, *Структура популације становника општине Херцег Нови са аспекта антропонимије у току XIX и XX века (7–103)*, садржи резултате испитивања презимена херцеговске општине према подацима књига венчаних за раздобље 1850–1989. Одлике презимена представљене су посредством одређења етничке припадности, учесталости, територијалног распореда и класификације према етимологији. Подаци су саопштени у прегледним табелама, а у прилогу су пописана сва презимена из наведеног периода, као и класификација према учесталости, засебно за град и за свако село.

Студијом *Доренесансна драмска књижевност Боке Которске – црквена приказања (183–212)*, Дарко Антовић, показао је да су црквена приказања, специфична драмска врста везана за богослужбену праксу католичке цркве, стекла у Боки особене облике, те да су настала већ у средњем веку, иако се по правилу сматрају изданком барокног доба, будући да из тог времена потичу сви очувани бокелски преписи. Марија Црнић-Пејовић, *Традиција и етичност у стиховима Бокеља исељеника (359–384)*, кроз анализу збирке песама Лазара Симова Ђурића, објављене у Сан Франциску 1903. године, осликава менталитет и тежње бокелске емиграције у Америци, особито наглашене у истрајавању у верском и националном одређењу и изразитој носталгији за домовином. *Попис књижног фонда православних цркава са подручја општине Херцег Нови (212–348)*, Веселина Песторића, представља инвентар рукописних и штампаних књига старијих од 1867. год, у поседу православних цркава са подручја херцеговске општине. Свака јединица у инвентару садржи податке о врсти дела, години настанка, наслову, опреми и текстове записа у фонетској транскрипцији. У трагању за одговором на питање о првом српском композитору, Ивана Антовић, у прилогу *Један значајан музички документ из XIX вијека (421–445)*, скренула је пажњу на личност Јелисавете М. Поповић и њену рукописну партитуру из 1872. године. Рукопис са 11 соло песама за глас и клавир, према текстовима песника Риста Милића, чува се у Архиву Српске православне црквене општине Котор. На основу грађе Архива Херцег Новог и Архива Завичајног музеја Херцег Новог Чаба Мађар (Csaba Magyar), приказао је у раду *Адорјан Мађар из Зеленике као сарадник народног музеја Херцег-Нови (447–472)*, трудољубива на-

стојања спољног сарадника Музеја у Херцег Новом педесетих година прошлог века у откривању, прикупљању и документовању покретних и непокретних споменичких налаза на подручју херцеговске општине. Рад је богато илустрован Мађаровим цртежима и фотографијама објеката, од којих су неки доцније уништени. Јелена Антовић, *Федерико Милошевић – минералог, потомак бродовласника и поморских трговаца из Доброте (1875–1942): био-библиографија* (509–517); ова био-библиографија још једног у низу знаменитих и у свету признатих Бокела сачињена је на основу грађе из приватног архива и библиотеке породице Милоша Милошевића из Доброте. Садржи кратку биографију, попис објављених радова, као и библиографију о Федерику Милошевићу.

Странице часописа *Бока* по традицији су отворене и за радове из природних наука. У овом броју Јелена Никчевић, у раду под насловом *Прилог познавању фауне Orthoptera – правокрылци (зрикавци и скакавци) херцеговског подручја* (405–420), представила је резултате истраживања (лето 2004) заступљености (према врсти и бројности) реда скакаваца и зрикаваца у поречју Суторинске реке. Снежана Пејовић приказала је *Зборник радова „Црквени архиви и библиотеке. Међународна искуства у заштити, валоризацији, обради и презентацији културног блага које се чува у овим институцијама”*, *Котор 2004* (539–547), настао публикавањем саопштења са истоимене конференције одржане у Котору 17. и 18. априла 2002.

Ђорђе БУБАЛО

Арсен Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, Историјски институт, Београд 2004, 808.

Образовање као такво и модернизација образовања представља предмет дугорочног и систематског Ђуровићевог интересовања. То никако није случајно: модернизација образовног система свакако представља једну од најзначајнијих области општег процеса модернизације. Сем тога, ко би се компетентније и преданије могао посветити овом проблему од колеге Ђуровића, доцента на предмету Методика наставе историје на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду. Чињеница да се просветном проблематиком, којој се не придаје пажња коју ова тема заслужује, посветио историчар а не педагог, како је то најчешће случај, додатно даје на тежини овој монографији. За разлику од већине студија овога типа, аутор је био у могућности да пружи историјски оквир модернизацијском процесу који се одигравао у нашој земљи. Ђуровић је своја истраживања започео годином којом је прекинуо своја изучавања у претходној књизи, дакле 1905. годином, када је основан Београдски универзитет. Своје научно интересовање заокружио је 1914-ом, када је, отпочињањем Првог светског рата, дошло до привременог обустављања овог процеса који је, продревши у све сегменте српског друштва онога времена, наставио трајање и у новоформираној држави, Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца.

Проширивши основни предмет свога интересовања и тематски и хронолшки, Ђуровић је своја истраживања усмерио ка циљу да покаже и докаже на који је начин у Краљевини Србији настајао модеран систем образовања. Међутим, он је отишао и корак даље. Уочио је и на примерима показао на који начин је то и такво образовање, у једном повратном процесу, извршило прворазредни утицај на свеукупни друштвени развој српске државе.

Користећи се знањима и искуством стеченим на школовању на универзитетима у иностранству, генерације српских интелектуалаца, од којих су многи, попут Стојана Новаковића, Јована Ристића Димитрија Матића, Владимира Јовановића и многих других, заузимали истакнуте положаје у Српској влади, схватајући државне приоритете и неминовност корених промена у њој, усмерили су све своје капацитете ка модернизацији друштва. Сагледавајући реално

стање у којем се друштво у Србији налазило, српска просветна елита, окупљена око Професорског друштва и Учитељског удружења је успех остварења овог националног циља видела пре свега у темељном развоју образовног система на свим нивоима – почевши од предшколског, основношколског, средњошколског до високошколског образовања, који би, реформисан, представљао ослонац државној политици у очувању националног и културног идентитета српског народа. У остварењу те намере носиоци ових тежњи суочили су се са великим бројем тешкоћа које су потицале како од унутрашњих прилика са којима се земља суочавала, тако и од спољнополитичких околности које су изазивале кризе, чиме је започети процес додатно компликован. Огромна неписменост (како Ђуровић наводи, у градовима је тај број износио око 45 %, а на селу чак 85%), с којом су се суочили реформатори образовања у Србији, није била једина кочница модернизације. Сметњу је представљала и задужена држава са нестабилним финансијама, с индустријом у зачетку, као и традиционално-провинцијални однос према жени, обесправљеној и у вечитој сенци мушкарца, али и неразвијена свест о значају укључивања у модернизацијске токове за будућност сопствене земље, услед наслеђене заосталости као последице вишевековног ропства. Овоме треба додати бројне проблеме настале услед Царинског рата, Анексионе кризе и Балканских ратова. И поред честих опструкција конзервативних кругова у Министарству просвете и међу колегама, који су се залагали за схватања која је Европа давно напустила, захваљујући јасно постављеним циљевима и задацима, носиоци ових промена успешно су изнели терет промена, унесећи оригинална решења приликом коришћења страних искустава (пре свих Немачких, Аустријских, Угарских, Француских, Руских и Енглеских) на свим нивоима образовног система Кнежевине Србије. Свакако да све ово не би дало резултате без одговарајућих законодавних регулатива и методичко-дидактичких упутстава који су представљали путоказ наставном особљу.

На основу Ђуровићевих истраживања може се закључити да је захваљујући истрајној и промишљеној државној политици, као и бројним законским прописима, реформисано основно, средње и високо школство, чиме је постављен темељ модерном школском систему. Законом о основним школама било је уведено обавезно и бес-

платно школовање и за мушку и за женску децу, док је реформисана средња школа подразумевала повећан број ученика из нижих слојева друштва. Унапређени су сви елементи образовно-васпитног процеса – повећан је број просветних радника уз инсистирање на њиховом квалитетном рад али и повећањем њихових примања до нивоа сличног оном у осталим европским земљама; осавремењен је метод наставе; извршена је ревизија уџбеника, школски кабинети опремани су новом опремом, а библиотеке обogaћене новим књигама. Све је то створило услове за постизање знатно бољих резултата бројних будућих генерација ученика и студената који ће похађати образовне установе у Кнежевини.

У студији *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905-1914*, обимној, целовитој и зрелој, пребогатој прилозима (само табела, без других прилога, има 360), колега Ђуровић је сагледао место и улогу интелектуалне елите у свеукупном преображају српског друштва, и указао на мукотрпан али истрајан пут који је, бар када је образовање у питању, мала Кнежевина на Балкану прешла од патријархално-традиционалне до модерне државе, као интегралног дела заједнице европских народа.

У изради ове монографије аутор је користио мноштво необјављених извора који се чувају у фондовима домаћих архива, као што су, на пример, Архив Србије, Архив Српске академије наука и уметности, Историјски архив Београда, Новог Сада, Котора и Архив [умадије у Крагујевцу, затим Педагошки музеј и Народна библиотека Србије. Ваља поменути и велики број штампаних извора – државне шематизме, статистичке годишњаке, стенографске белешке, годишње извештаје, зборнике докумената и друге списе домаће и стране провенијенције, потом разноврсне необјављене и објављене дневнике и мемоаре, новине и часописе, као и изузетно обимну домаћу и страну литературу која се односи на проучавану тему.

Петар В. Крестић